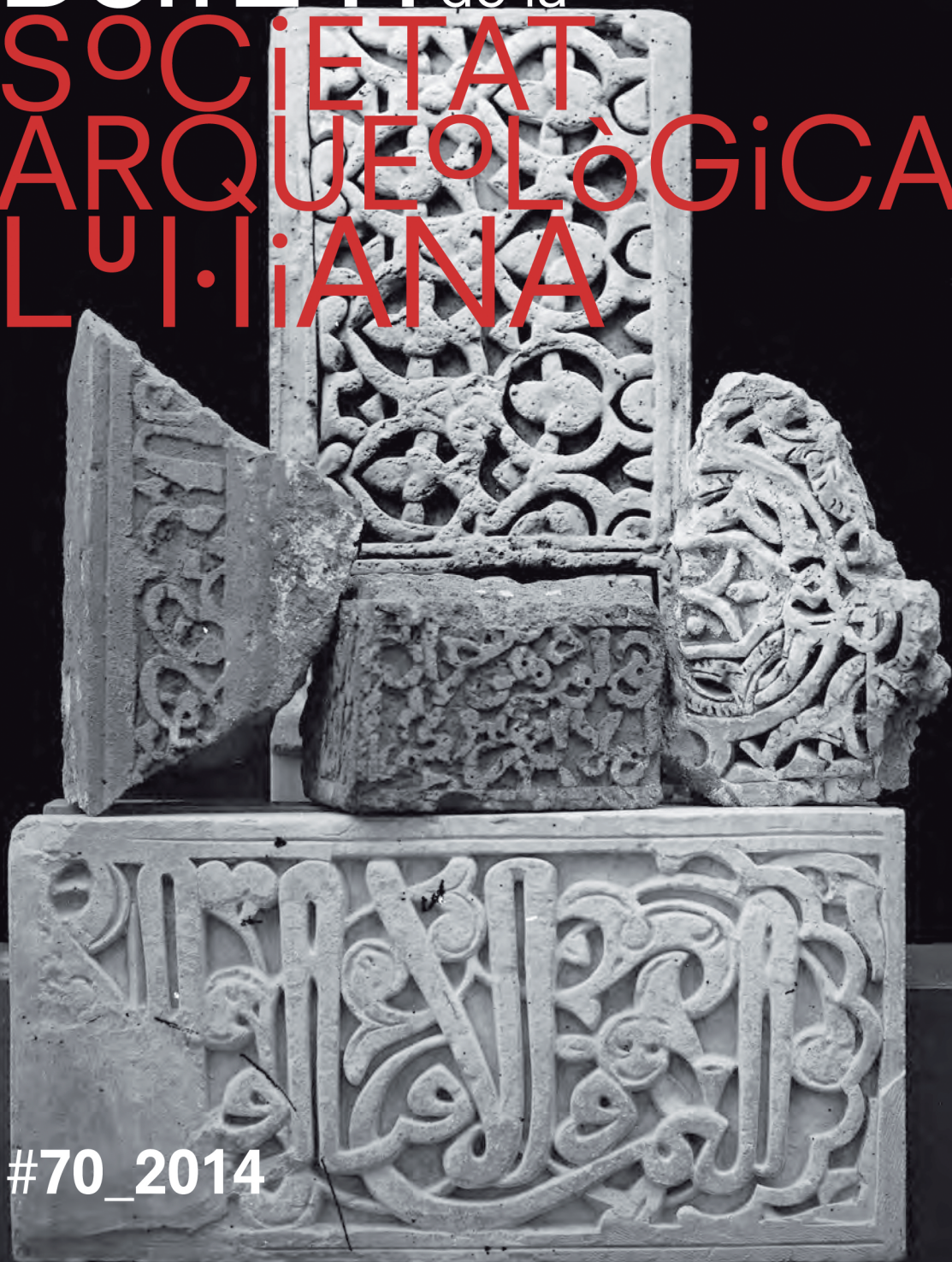

Boletí de la
SOCIETAT
ARQUEOLÒGICA
LULIANA

#70_2014

SOCIETAT
ARQUEOLOGICA
LUTIANA

Bolletí de la
SOCIETAT
ARQUEOLÒGICA
L'ULIÀNA

Societat Arqueològica Lul·liana

JUNTA DE GOVERN

President

Antoni Planas Rosselló

Vicepresidenta

Francesca Tugores Truyol

Secretària

Maria Carme Coll Font

Tresorer

Antoni Vallespir Bonet

Director de publicacions

Miguel José Deyá Bauzá

Conservadora

Carme Colom Arenas

Bibliotecari

Pablo Pérez-Villegas Ordovás

Vocals

Santiago Cortès Forteza / Maria Antònia Segura Bonnín / Miquel Àngel Capellà Galmés /

Àngel Lluïl Duró / Antoni Ortega Villoslada /

Antònia Juan Vicens / Maria Barceló Crespí / Sebastià Riutort Taberner

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738-1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologicauliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director Dr. Miquel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabatè i Curull, Universitat de Lleida / Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespi, Universitat de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

CONSELL ASSESSOR

Dr. Antonio Bernat Vistarini, Universitat de les Illes Balears / Dra. Catalina Cantarellas Camps, Universitat de les Illes Balears / Dr. Marià Carbonell Buades, Universitat Autònoma de Barcelona / Dr. Friedrich Edelmayer, Universität Wien / Dr. Gabriel Ensenyat Pujol, Universitat de les Illes Balears / Dr. Antoni Furió Diego, Universitat de València / Dr. Jaime García Rosselló, Universitat de les Illes Balears / Dra. Maria Grazia Melis, Università di Sassari / Dr. Ignacio Henares Cuéllar, Universidad de Granada / Dr. Eloy Martín Corrales, Universitat Pompeu Fabra / Dra. Isabel Moll Blanes, Universitat de les Illes Balears / Dra. Natividad Planas, Université Clermont-Ferrand / Dra. Sabine Panzram, Universität Hamburg / Dr. Enric Porqueres i Gené, École des hautes études en sciences sociales (CNRS) / Dra. Pinuccia Simbula, Università di Sassari / Dra. Francesca Tugores Truyol, Societat Arqueològica Lul·liana

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

ISOC – Ciencias Sociales y Humanidades. CSIC / REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo hispánico*. CSIC / Catàleg LATINDEX / Acceptada a PIO (Periodical Index Online). Quest (GB) / Incorporada a DICE / Evaluada a RESH / Clasificada a CIRC / Al·lotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006) <http://ibdigital.uib.cat>

Volums 1-18 (1885-1921) <http://prensahistorica.mcu.es>

Volums 63 i següents (2007-) <http://dialnet.unirioja.es>

REVISIÓ DE TEXTOS EN ANGLÈS

M. Magdalena Vázquez Amer

DISSENY

Antoni Garau / Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Indústria Gràfica Bahía

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana: C/ Monti-Sion, 9 / 07001 / Palma de Mallorca / bolletisal@gmail.com

BolLETÍ de la
SOCiETAT
ARQUEOLòGiCA
L'UL·liANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXIX Núm. 868 #70_ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2014

Monografies_Monographs_13

La dinàmica de consum de vi al poblat de Son Fornés:
inicis i finals d'una nova mercaderia
*The dynamics of wine consumption in the village of Son Fornés:
beginning and ending of a new trade*

Lara Gelabert Batllori_15

Jardines, huertos y espacios cultivados en las Islas Orientales de al-Andalus:
Estudio de Madina Mayurqa
*Gardens, orchards and cultivated areas in the oriental islands of al-Andalus:
a study of Madina Mayurqa*

M. Magdalena Riera Frau / Júlia Roman Quetgles_35

El repartiment feudal de Mallorca:
La porció del comte d'Empúries (1230-1235)
*The feudal distribution in Majorca:
the lands of the Earl of Ampuria (1230-1235)*

Plàcid Pérez i Pastor_51

El Llibre del Veguer de la Ciutat de Mallorca (1326)
The Book of the Veguer in Ciutat de Mallorca (1326)

Jaume Sastre Moll_75

Monges i patrimoni del monestir de Santa Magdalena
de la Ciutat de Mallorca a mitjan segle XIV
*Nuns and heritage in the monastery of Santa Magdalena
Ciutat de Mallorca in mid 14th century*

Albert Cassanyes Roig_101

A propòsit de l'església de Sant Andreu i de la capella de Sant Eloi a partir del segle XIV
(Casa de la Universitat de Ciutat de Mallorca – Ajuntament de Palma)
*Regarding the church of Sant Andreu and the chapel of Sant Eloi from the 14th century on
(Casa de la Universitat de Ciutat de Mallorca – Ajuntament de Palma)*

Catalina Cantarellas Camps / Francesca Tugores Truyol_117

Jerarquía y poder en la cofradía de pintores,
bordadores y escultores de la Ciudad de Mallorca (1590-1602)
*Hierarchy and power in the Guild of Painters,
embroiderers and sculptors in Ciutat de Mallorca (1590-1602)*
Francisco Molina Bergas_141

Sobre la retaulística de Binissalem durant l'època moderna.
Les intervencions de Joan Sagarra i Joan Antoni Oms
*On the altarpieces in Binissalem during the modern age.
The interventions of Joan Sagarra and Joan Antoni Oms*
Miquel Pou Amengual_165

Las Cátedras Lulianas de la Universidad de Mallorca (1692-1824)
The Lullian Chairs in the Universitat de Mallorca (1692-1824)
Rafael Ramis Barceló_185

Una carta del P. Pou al canonge Joan Colom
A letter from P. Pou to Canon Joan Colom
Alexandre Font Jaume_207

La formació de mestres a la Puresa.
D'escola normal de l'església a escola universitària (1948-1974)
*Teacher training in La Puresa.
From a regular Church School to a University School (1948-1974)*
Joan Josep Matas Pastor_219

El descobriment d'un paisatge desconegut.
Les pedreres de marès, rastres oblidats en el territori de Mallorca
*The discovery of a lost landscape.
The sandstone quarries, forgotten trails in the Majorcan territory*
Catalina Salvà Matas_235

Notes_Notes_257

Napoleó i les Illes Balears
Napoleon and the Balearic Islands
Francesc Riera i Monserrat_259

Documents_Documents_265

Derecho de Ibiza y Derecho de Mallorca.
Reflexiones en torno a dos documentos del *Llibre de la Cadena* (ca. 1288)
*Law in Ibiza and Law in Majorca.
Reflections regarding two documents in the Llibre de la Cadena (ca. 1288)*
Antonio Planas Rosselló_267

In honorem et servicium divini cultus.
Nous documents per a l'estudi de l'argenteria sacra en el trànsit a la modernitat
*In honorem et servicium divini cultus.
New documents for the study of sacred silverware in the transition towards modernity*
Maria Barceló Crespi / Magdalena Cerdà Garriga / Antònia Juan Vicens_277

Recensions_Book Reviews_287

BUTIÑÁ, J. (ed.): *Ramón Llull. Cuatro Obras*, Madrid, 2012

Antonio Ortega Villoslada_289

CONDE LEÓN, E.; GONZÁLEZ DE CHAVES ALEMANY, J.; DEYÁ BAUZÁ, M.J.:
El Castillo de San Carlos de Palma de Mallorca, Palma de Mallorca, 2013

Andreu Seguí Beltrán_291

FONT JAUME, A. *et alii*: BINIMELIS, J.B.: *Sobre els vicis de les dones i el seu tarannà variable. Catàleg de dones especialment sàvies*, Palma, 2014

Caterina Valriu Llinàs_292

JOVELLANOS, G.M. de: *Memorias histórico-artísticas de arquitectura*, ed. de D. Crespo Delgado y J. Domenge i Mesquida, Madrid, 2013

Jacobo Vidal Franquet_294

PUIGSERVER POU, R.; RIPOLL GIL, E.; SERRA BUSQUETS, S. (ed.): *Cultura, Societat i Política a la Mediterrània contemporània. Miscel·lània d'homenatge al professor Miquel Duran Pastor*, Palma, 2013

Arnau Company i Mates_295

SEGURA BONNÍN, M.A.; BONNÍN FIOL, A. (ed.): *Agustí Calvet "Gaziel" i Miquel Forteza i Pinya. Epistolari (1909-1963)*, Palma, 2014

Francesc Lladó i Rotger_298

Secció Oficial i de Notícies_Official Selection and News_303

Acta de l'assemblea general ordinària
Minutes of the Ordinary General Assembly

26 de febrer de 2013_February 26th, 2013_305

Acta de l'assemblea general extraordinària
Minutes of the Extraordinary General Assembly

26 de febrer de 2013_February 26th, 2013_311

Vida de la Societat
Society's activity

Any 2014_Year 2014_313

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

Instruccions per als autors_Instructions for Authors (Catalan)_319

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

Instrucciones para los autores_Instructions for Authors (Spanish)_323

MONOGRAFIES

LA DINÀMICA DE CONSUM DE VI AL POBLAT DE SON FORNÉS: INICIS I FINALS D'UNA NOVA MERCADERIA

Lara Gelabert Batllori

Grup ASOME (UAB) – Museu Arqueològic de Son Fornés

Resum: Sovint quan estudiem materials amfòrics oblidem quant costa donar la passa de la classificació tipològica a la dada econòmica, de la qual en són testimoni. En aquest sentit, en el present article, a partir de l'estudi de les àmfores del jaciment de Son Fornés, pretenem anar més enllà de descripcions crono-tipològiques, per veure quines dinàmiques de distribució i consum de vi es donaren en el que es coneix poblat, des de la seva introducció fins l'abandonament del lloc. És part del resultat de l'estudi de la nostra tesi doctoral¹ que en recull, revisa i amplia els treballs realitzats prèviament sobre les àmfores recuperades a les excavacions del segle XX.²

Paraules clau: Àmfores, Son Fornés, vi, època posttalaiòtica, època clàssica, Mallorca.

Abstract: In the study of amphorae, the difficulty to establish a connection between their typological classification and economic data is often forgotten, although they are solid evidence of the past. Our aim in this article is to go forward in the chrono-typological descriptions based on the amphorae records in the archaeological site of Son Fornés, in order to understand the dynamics of wine distribution and consumption, from the introduction of the product to the abandonment of the site. This represents a section of our PhD research, which reviews and extends previous studies on amphorae data from the 20th century excavations.

Key words: Amphorae, Son Fornés, wine, posttalaiotic period, classic period, Majorca.

Rebut el 10 de gener. Acceptat el 22 de desembre de 2014.

1 GELABERT-BATLLORI, L.: *Circulació i consum de mercaderies a la Prehistòria Balear a partir de la materialitat amfòrica. El cas de Son Fornés en el context de la Mediterrània Occidental*, Tesi doctoral inèdita. Dirigida pel Dr. Roberto Risch. Departament de Prehistòria, Universitat Autònoma de Barcelona, 2013, <http://www.tdx.cat/handle/10803/116200>.

2 FAYAS, B.: *Las ánforas de Son Fornés. Su estudio tipológico y contextualización histórica*, Treball de Tercer Cicle, Universitat de les Illes Balears, Memòria de recerca, Dir. Enrique García Riaza, Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts, Universitat de les Illes Balears, Palma, 2010. TONIOLO, A.; FAYAS, B.: "Comerci di contenitorio da trasporto a lungo corso tra Mediterraneo tirrenico e Mallorca nel III-I secolo a.C.", a KHANOUSSI, M.; RUGGERI, P.; VISMARA, C. (ed.): *L'Africa romana. Lo spazio marittimo del Mediterraneo occidentale: geografia storica ed economia, XIV Congresso del Africa Romana*, Roma, 2002, p. 697-710.

El marc: el jaciment de Son Fornés

El poblat de Son Fornés es troba al centre de l'illa de Mallorca, a 2,5 km del nucli urbà de Montuïri. Des que s'inicià la seva trajectòria al segle IX cal ANE, s'ocupà de manera ininterrompuda fins el segle I NE. Les 14 campanyes d'excavació realitzades i la recerca que les ha acompanyat, des que s'iniciaren l'any 1975, han permès diferenciar diverses fases d'ocupació: talaiòtica (IX – mitjans VI cal ANE), posttalaiòtica (mitjans VI – III cal ANE) i clàssica (mitjan III ANE – I/II NE), comptant amb freqüentacions posteriors com en època medieval (V – XII NE).³ Tot i estar excavat de manera parcial (entre un 15% i un 20%) proporciona un gran volum de dades sistemàtiques fonamentals per la recerca.

Dels contextos que s'especifiquen en la taula 1 que es mostra a continuació, en el present treball inclourem el material amfòric relatiu a les estructures HPT1, HPT3 i HPT4 així com la remodelació del T3, pel que fa a l'època posttalaiòtica, i a les habitacions romanes de l'HR1 a l'HR11 juntament amb les ocupacions recents dels santuaris S1 i S2 relatives al període clàssic, recollint en part el publicat per Fayas⁴ com la seva posterior revisió i ampliació detallada en la nostra tesi doctoral.⁵

3 GASULL, P. *et alii*: *Son Fornés I: La fase talayòtica*, Oxford, 1984. GASULL, P. *et alii*: "Estudio comparativo de los Talaiots 1 y 2 de Son Fornés (Montuïri-Mallorca)", a CHAPMAN, R.W.; WALDREN, W. H.; KENNARD, R.-C. (ed.): *The Deya Conference of Prehistory*, Oxford, 1984, p. 1239-1257. GASULL, P. *et alii*: "La habitación nº 5 de Son Fornés (Montuïri-Mallorca): modelo de una vivienda talayòtica", a CHAPMAN, R.W.; WALDREN, W.H.; KENNARD, R.-C. (ed.): *The Deya Conference of Prehistory*, Oxford, 1984, p. 1259-1297. LULL, V. *et alii*: *La Prehistòria de les Illes Balears i el jaciment arqueològic de Son Fornés (Montuïri, Mallorca)*, Montuïri, 2001. LULL, V. *et alii*: "14 Campanya d'Excavacions Sistemàtiques al Jaciment Arqueològic de Son Fornés (Montuïri, Mallorca). Any 2011", *Memòria del Patrimoni Cultural 10-11*, Palma, 2013.

4 FAYAS, B.: *Las ánforas...*

5 GELABERT-BATLLORI, L.: *Circulació i consum...*

Campanya	Any	Tall/ Zona	Estructures		
			Talaiòtiques c. 900-550 ANE	Posttalaiòtiques c.550-250 ANE	Clàssiques c. 250 ANE – 50 DNE
1	1975	Tall 1	HT1		HR1
2	1976	Talls 9/12	T1		
3	1977	Talls 8 i 14		HPT3	HR2, HR3
4	1978	Talls 2, 6, 7, 13, 15 i 16	HT2, HT3, HT4		HR3, HR4, HR6, HR7, HR8
5	1979	Zona A	HT3, HT5	HPT4	HR4, HR5, HR8
6	1981	Zona B, T2	T2, HT5		
7	1983-85	Zona C		HPT1, HPT2	
8	1988	Tall 14 bis, Zona D		HPT3	HR9 (D1) HR10 (D2)
9	2002	Zones D, E, F i G	T3	Murada G4, HPT5 (G1), T3	HR11 (E1) HR14 (D3) HR15 (D4)
10	2003	Zones E, F i G	T3, HT6 (E2)	G4, T3	HR12 (E3E) HR13 (E3W)
11	2005	Zona H			HR16 (H/C) HR17 (H/S)
12	2006	Zona E	HT6		
13	2008	Zona D	HT7	S1	S1 (D6)
14	2011	Zona D	HT8 (D9)	S2, D13	S2 (D8) HR5 (D7) HR4 (ZD-B)

Taula 1 Relació de campanyes realitzades al jaciment de Son Fornés, indicant-ne l'any, la zona intervinguda i les estructures excavades de cada període cronològic (talaiòtic, posttalaiòtic o clàssic)⁶

⁶ LULL, V. *et alii*: "14 Campanya..."

El testimoni: les àmfores

Els objectes ens permeten arribar a les relacions socials de producció i reproducció de les societats que els produïren informant-nos de la dimensió econòmica en la qual s'inseriren.⁷ En aquest sentit, la base empírica i material del nostre estudi són els contenidors amfòrics.

La funció original que motiva la producció de les àmfores és la de ser envasos d'un únic viatge per emmagatzemar mercaderies alimentàries (en forma de fluids),⁸ que havien de circular via marítima. La seva forma ve donada pel mitjà aquàtic per on havien de circular, facilitant-los la seva punta la fixació al fang o a l'arena de l'embarcador, així com el noli dins les naus.⁹

Basant-nos en la teoria de l'objecte de Lull,¹⁰ es pot afirmar que l'anàlisi de les propietats físiques i tècniques de l'objecte, així com les transformacions que pateixen al llarg del temps (tant les relatives al propi objecte en si de manera individual i als processos de mutació o desplaçament que pugui patir fins que arriba la seva amortització definitiva, com, de forma més general, les referents als canvis dins el camp de la fabricació de les àmfores), ens permetran copsar l'estat de les forces productives del moment en què es produïren, ja que és a partir del registre i la materialitat arqueològica que arribem al coneixement de la realitat històrica.

Els contenidors amfòrics són una font de dades fonamental del sistema productiu que les generà¹¹ i del marc econòmic en el qual es troben immerses.¹² No obstant (i en tant que integrades en l'esquema econòmic de producció-distribució-consum) també ens parlen de les dinàmiques d'adquisició dels productes que contenien en els contextos de recepció d'aquestes mercaderies, inferint les xarxes de circulació de les mateixes (quan no comptem amb evidències directes com són els vaixells que la mar engolí) entre les esferes productiva i consumptiva.

En aquest sentit, la presència del vi al poblat de Son Fornés no l'hem detectada a partir d'evidències directes (sovint molt males de conservar) sinó gràcies a les àmfores documentades al mateix. Aquestes s'introdueixen al poblat procedents sobretot d'Eivissa i la Península Itàlica, com veurem més endavant, i sovint (una vegada consumit el seu contingut) el sentit original que motivà la seva producció s'alterava adquirint una nova dimensió que es materialitzava destinant-les a usos diversos¹³ que les convertien en nous recipients dins la vida del poblat. En aquest treball qualificarem amb el terme "àmfora reciclada" aquells contenidors que hagin patit modificacions que alterin el sentit de l'objecte i que hagin suposat necessàriament una producció aliena a la que respectaren com a producte.¹⁴

⁷ La nostra consideració de l'objecte arqueològic es basa en la teoria de la producció social de CASTRO, P. *et alii*: "Teoría de las prácticas sociales", *Complutum – Extra*, 6, II, 1996, p. 36-48.

⁸ BUXEDA, J.; MARTÍNEZ, V.; VILA, LL.: "Les primeres produccions d'àmfores romanes a la Tarraconense. Per una arqueometria del canvi tecnològic, de la producció i del consum", a LÓPEZ, A.; AQUILUÉ, X. (coord.): *La producció i el comerç de les àmfores de la Província Hispania Tarraconensis. Homenatge a Ricard Pascual i Guasch*, Barcelona, 2006, p. 154.

⁹ CHIC, G.: "Implicaciones económicas de los estudios anfóricos", a *Actas del Congreso Internacional Ex Baetica Amphorae, Écija – Sevilla (17-20 de Diciembre de 1998)*, Écija, 2001, p. 1183.

¹⁰ LULL, V.: *Los objetos distinguidos. La arqueología como excusa*, Barcelona, 2007.

¹¹ LÓPEZ, J.L.: *Hispania Poena. Los fenicios en la Hispania romana (206 a.C.-96 d.C.)*, Barcelona, 1995, p. 118.

¹² CHIC, G.: "Implicaciones económicas...", p. 1206.

¹³ LULL, V.: *Los objetos distinguidos...*, p. 201.

¹⁴ LULL, V.: *Los objetos distinguidos...*, p. 203.

Els principals contenidors amfòrics que documentem al poblat són els que apareixen detallats a la taula 1. En tots els casos es tracta d'àmfores que presumiblement contenien vi; val a dir, però, que, tenim alguns recipients que podrien haver emmagatzemat altres productes (com ara salaons, conserves, oli o altres substàncies). No obstant, la seva presència a Son Fornés serà molt escassa i minoritària, vinculada als darrers moments de la vida del poblat, sent el vi l'autèntic protagonista de les àmfores que hi arribaren, com tot seguit veurem.

Tipus	Cronologia	Procedència	Capacitat (litres)	Bibliografia
<i>Àmfores púnico-ebusitanes</i>				
PE-14/T-8.1.1.1	400/390 – 300 ANE	Eivissa	21,61 ¹	Ramon 1991 ² ; 1995 ³
PE-15/T-8.1.2.1.	300/250 ANE	Eivissa	35,3	Ramon 1991; 1995
PE-16/T-8.1.3.1.	240/220 – 190 ANE	Eivissa	28	Ramon 1991; 1995
PE-17/T-8.1.3.2.	200/190 – 120 ANE	Eivissa	17,65 ⁴	Ramon 1991; 1995
PE-18/T-8.1.3.3.	120/100 ANE – 50/75 NE	Eivissa	14,45 ⁵	Ramon 1991; 1995
PE-22	375/350 – 225/200 ANE	Eivissa	26,36	Ramon 1991
PE-24	190/175 – II ANE?	Eivissa	26,36	Ramon 1991
PE-25	2n quart s. I – finals s.II/inicis III NE	Eivissa	26,36	Ramon 1991; 2006 ⁶
PE-26	2a meitat s. I ANE – 1a meitat s. I NE	Eivissa	26,36	Ramon 1991; 2006
PE-41	1a meitat s. I NE	Eivissa	26,36	Ramon 1991; 2006
<i>Àmfores itàliques</i>				
Grecoitàlica arcaica	Finals s. IV – inicis s. III ANE	Sicília, Magna Grècia, Ischia, Apúlia i zona de Nàpols	26,36	Benoit 1954 ⁷ ; Tchernia 1986 ⁸ ; Will 1982 ⁹ ; Vandermersch 1994 ¹⁰ ; Toniolo 2000 ¹¹ ; Olcese 2010 ¹² ; Panella 2010 ¹³
Grecoitàlica plena ¹⁴	2a meitat III - 1a meitat II ANE	Sicília, Magna Grècia, Ischia, Apúlia, zona de Nàpols, àrea adriàtica i costa tirrènica central d'Itàlia. Imitada a les províncies romanes	26,36	Benoit 1954; Tchernia 1986; Will 1982; Vandermersch 1994; Toniolo 2000; Olcese 2010; Panella 2010

LARA GELABERT BATLLORI

Grecoitàlica recent	S. II ANE (2a meitat II ANE)		26,36	Benoit 1954; Tchernia 1986; Will 1982; Vandermersch 1994; Toniolo 2000; Olcese 2010; Panella 2010.
Dressel 1A	135 – 50 ANE	Península itàlica (sobretot zona tirrènica i meridional) Imitada a les províncies romanes	26,36	Lamboglia 1955; ¹⁵ ; Benoit 1957 ¹⁶ ; Tchernia 1986; Keay i Williams 2005 ¹⁷ ; Panella 2010.
Dressel 1B	125 – finals I ANE	Península itàlica (sobretot zona tirrènica i meridional) Imitada a les províncies romanes	26,36	Lamboglia 1955; Benoit 1957; Tchernia 1986; Keay i Williams 2005; Panella 2010.
Dressel 1C	Finals II – darrer quart s. I ANE	Península itàlica (sobretot zona tirrènica i meridional) Imitada a les províncies romanes	26,36	Lamboglia 1955; Benoit 1957; Tchernia 1986; Keay i Williams 2005; Panella 2010.
Àmfores provincials				
Dressel 1 Citerior	Finals II – inici I ANE	Zona catalana	26,36	Pascual 1977 ¹⁸ ; López i Martín 2006, 2008.
Tarraconense 1	2 ^a meitat s. I ANE – finals s. I ANE/inici s. I NE	Zona Catalana	26,36	Pascual 1977; López i Martín 2006 ¹⁹ , 2008 ²⁰ .
Pascual 1	40 ANE – finals s. I NE	Zones catalana, valenciana i francesa.	26,36	Pascual 1977; Molina 1997 ²¹ ; López i Martín 2006, 2008.
Dressel 2-4 ²²	70 ANE – III NE	Península itàlica (zona tirrènica). Imitada a les províncies romanes (sobretot a les zones laetana i francesa)	26,36	Comas 1985 ²³ ; Miró 1988 ²⁴ ; Carandini 1989 ²⁵ ; Keay i Williams 2005; López i Martín 2006, 2008.
Àmfores púniques (centre - mediterrànies)				
Mañá C2A/T-7.4.2.1.	1 ^a meitat s. II ANE	Cartago i nord de Tunis	26,36	Ramon 1995.

Taula 2 indicació de la tipologia, cronologia, procedència i capacitat de les àmfores vinàries documentades a Son Fornés, junt amb bibliografia principal de referència

Referències bibliogràfiques de la taula:

- 1 Mitjana obtinguda de les capacitats publicades: 37,8 l, 40,5 l, 17,5 l, 14,5 l, 23,4 l, 9,8 l, 7,8 l (RAMON, J.: *Las ánforas púnicas de Ibiza*, Eivissa, 1991, p. 127).
- 2 RAMON, J.: *Las ánforas púnicas...*
- 3 RAMON, J.: *Lás ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo Central y Occidental*, Barcelona, 1995.
- 4 Mitjana obtinguda de les capacitats publicades: 22 l, 22,8 l, 21,2 l, 4,6 l (RAMON, J.: *Las ánforas púnicas...*, p. 128).
- 5 Mitjana obtinguda de les capacitats publicades: 13,3 l, 15,6 l (RAMON, J.: *Las ánforas púnicas...*, p. 128).
- 6 RAMON, J.: "Les àmfors altimperials d'Ebusus", a LÓPEZ, A. i AQUILUÉ, X. (coord.): *La producció i el comerç de les àmfors de la Província Hispania Tarraconensis. Homenatge a Ricard Pascual i Guasch*, Barcelona, 2006, p. 241-270.
- 7 BENOIT, F.: "Amphores et céramique de l'épave de Marseille", *Gallia*, 12, 1954, p. 35-54.
- 8 TCHERNIA, A.: *Le vin de l'Italie romaine: essai d'histoire économique d'après les amphores*, Roma, 1986.
- 9 WILL, E.L.: "Greco-Italic Amphoras", *Hesperia*, American School of Classical Studies at Athens, 51, 3, 1982, p. 338-356.
- 10 VANDERMERSCH, C.: *Vins et Amphores de Grand Grece et de Sicilie, IV-III siècle avant J.C.*, 1, Nàpols, 1994.
- 11 TONIOLO, A.: *Le anfore di Adria (IV-II secolo a.c.)*, Pàdua, 2000.
- 12 OLCESE, G.: *Le anfore gréco italiche di Ischia: archeologia e archeometria. Artigianato ed economia nel Golfo di Napoli*, Roma, 2010.
- 13 PANELLA, C.: "Roma, il suburbio e l'Italia in età medio e tardo-repubblicana: cultura materiale, territori, economie", *A Journal of Roman Material Culture Studies*, 4, 2010, p. 15-127.
- 14 Dins aquesta categoria, distingirem tres variants: grecoitàlica plena horitzontal (2a meitat s. III – inicis s. II ANE), grecoitàlica plena obliqua (2a meitat s. III ANE – 1a meitat s. II ANE) i grecoitàlica plena còncaua (2a meitat/finals s. III ANE – 1a meitat II ANE). Com es diu en el text, per a més detall en quant aquesta categoria, veure l'annex 2 de la tesi doctoral (GELABERT-BATLLORI, L.: *Circulació i consum...*).
- 15 LAMBOGLIA, N.: "Sulla cronologia delle anfore romane di età repubblicana", *Rivista Studi Liguri*, 21, 1955, p. 252-260.
- 16 BENOIT, F.: "Typologie et epigraphie amphorique: les marques de Sestius", *RSL*, 23, 1957, p. 247-285.
- 17 KEAY, S.; WILLIAMS, D.: [<http://ads.ahds.ac.uk/catalogue/resources.html?amphora2005>] (darrera consulta 31 d'octubre de 2014).
- 18 PASCUAL, R.: "Las ánforas de la Layetania", *Méthodes Classiques et Méthodes Formelles dans l'Etude des Amphores*, Roma, 1977, p. 47-96.
- 19 LÓPEZ, A.; MARTÍN, A.: "Tipologia i datació de les àmfors tarraconenses produïdes a Catalunya", a LÓPEZ, A.; AQUILUÉ, X. (coord.): *La producció i el comerç de les àmfors de la Província Hispania Tarraconensis. Homenatge a Ricard Pascual i Guasch*, Barcelona, 2006, p. 33-94.
- 20 LÓPEZ, A.; MARTÍN, A.: "Las ánforas de la Tarraconense", a BERNAL, D.; RIBERA, A. (coord.): *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión. XXVI Congreso Internacional de l'Asociació Rei Cretariae Romanae Fautores*, Cadis, 2008, p. 689-724.
- 21 MOLINA, J.: *La dinámica comercial entre Italia y la Hispania Citerior*, Alacant, 1997.
- 22 Es tracta d'un contenidor itàlic que imitarà les àmfors de Cos i que serà fabricat a diversos àmbits de les províncies de l'imperi; per tant, la seva morfologia serà molt similar a la dels contenidors del mateix tipus produïts a Itàlia (i a altres sectors), diferenciant-les entre sí bàsicament per qüestions compositives. En el cas de Son Fornés, els contenidors d'aquest tipus que més abunden serien sobretot provincials (probablement de la zona de la *Tarraconense*).
- 23 COMAS, M.: *Baetulo. Les àmfors*, Badalona, 1985.
- 24 MIRÓ, J.: *La producción de ánforas romanas en Catalunya. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (siglos I a.C.-I d-C.)*, Oxford, 1988.
- 25 CARANDINI, A.: "L'economia itàlica fra tarda Repubblica e Medio Impero considerata dal punto di vista di una merce: il vino", *Anfore romane e storia economica: un decennio di ricerche, Atti del Colloquio di Siena (22-24 maggio 1986)*, 1989, p. 505-521.

Pel que fa a la capacitat dels contenidors, val a dir que l'hem estimat de manera aproximada en cada cas a partir de les dades de les que es disposa. Respecte a les àmfores itàliques, i per evitar la gran variabilitat que algunes d'aquestes produccions poden presentar, hem pres la mesura del quadrantal, que equivaldria al contingut d'una àmfora, unitat de mesura principal de líquids en època romana.¹⁵ Som conscients que aquesta pot semblar una opció taxativa, però ens hem decantat per una solució el més homogeneïtzadora possible. Assumint la discussió al voltant de la variabilitat de les equivalències del sextari principalment, que pot oscil·lar entre 0,53 l. i 0,58 l. en alguns casos, hem optat per un valor a la baixa per evitar sobre-representacions, sent conscients en tot moment que el nostre ànim és el de proposar estimacions probabilístiques de cara valorar el consum de vi degut a la dificultat de plantejar-les amb total exactitud. Així, hem optat pel càlcul proposat per Cardarelli segons el qual un sextari equivaldria a 0,54928 l. resultant així el valor del quadrantal en 26,36 l.¹⁶

En el cas de les àmfores ebusitanes hem calculat un valor mig estimat de totes les mesures de capacitat que es donen per als diferents contenidors; val a dir que en el cas de la PE-14/T-8.1.1.1. i la PE-17/T-8.1.3.2. tenim una gran desviació atès que s'inclouen les mesures d'uns contenidors que serien de petit format, cosa que també s'haurà de tenir en compte de cara a la valoració de les dades. Pel que fa a les anomenades àmfores ebusitanes de sèrie 2 que hem inclòs en aquest estudi (PE-22, PE-24, PE-25 i PE-26) així com PE-41, val a dir que tot i que Ramon¹⁷ en proposà una estimació de capacitat, hem optat per prendre la mesura del quadrantal; sent conscients dels dubtes que això pot suposar, la nostra decisió rau en el fet que a diferència dels contenidors de la sèrie amfòrica ebusitana 1 (vistos anteriorment) d'una banda són tipus menys coneguts i nombrosos, i de l'altra imiten formes amfòriques preexistents, algunes de les quals hem inclòs també en el present anàlisi. Per evitar una gran variabilitat en la seva representació, hem considerat més adient optar per la mesura estàndard del quadrantal, assumint que en tot moment es tracta d'estimacions teòriques i aproximades de cara als càlculs de consum de vi al poblat de Son Fornés, com veurem en els apartats que es desenvolupen a continuació.

La classificació de les àmfores grecoitàliques i la distinció en tres grups (arcaiques, plenes i recents) es fa prenent en consideració sobretot el tret formal de la vora, tal i com planteja Toniolo¹⁸ en una de les seves propostes de sistematització d'aquests materials; una descripció detallada de la metodologia emprada en aquesta classificació tipològica sota l'ànim d'aportar homogeneïtat, com a mínim en el nostre treball, pel que fa a una sèrie de contenidors encara avui confusa i plena de variacions es desenvolupa a la nostra tesi doctoral (concretament, en l'annex 2 de la mateixa).¹⁹

¹⁵ Fest proporciona el text d'un plebiscit de data desconeguda que regulava els pesos i mesures (Publica Pondera, 249): "*Ex ponderis publicis, quibus hac tempestate populus octier solet, uti coaequetur sedulum, uti quadrantal vini octoginta pondo siet: congius vini decem p. (pondo) siet: sex scxtari congius siet vini; duodequingaginta sextari quadrantal siet vini*" (el quadrantal ha de contenir 80 pondos de vi i el congi 10; el sextari ha de ser 1/6 del congi i 1/48 del quadrantal).

¹⁶ CARDARELLI, F.: *Encyclopaedia of Scientific Units, Weights and Measures: Their SI Equivalences and Origins*, Estats Units, 2003.

¹⁷ RAMON, J.: *Las ánforas púnicas...*

¹⁸ TONIOLO, A.: *Le anfore di...*

¹⁹ GELABERT-BATLLORI, L.: *Circulació i consum...*

El consum de vi al poblat de Son Fornés

Tal i com hem subratllat en la introducció d'aquest article, malgrat comptar amb una trajectòria d'investigacions de gairebé 40 anys, sols es coneix el poblat de Son Fornés de manera parcial. No obstant, considerarem les dades de les quals ara per ara es disposa per il·lustrar la imatge que possibilita, pel moment, intentant traçar les dinàmiques de consum del mateix, proposant possibles estimacions quantitatives i qualitatives aproximades i que necessàriament la recerca futura modificarà amb l'obtenció de noves dades empíriques.

Treballarem, per tant, amb la informació obtinguda a partir dels contenidors amfòrics documentats als contextos i estructures estimant a partir d'aquí el volum representat pel vi en cada cas (a partir dels càlculs de capacitat anteriorment exposats). Som conscients dels problemes que pot plantejar especialment el fet de no comptar amb la totalitat excavada del jaciment; altres autors recentment i de manera molt encertada han ponderat la significació de l'anàlisi del registre material amb la superfície excavada del jaciment d'on procedeix per avaluar justament la dinàmica de consum de vi.²⁰ No obstant, al tractar només d'un jaciment arqueològic, en el present article hem optat per treballar només amb les dades relatives al nombre de contenidors (NMI) i al volum de producte que implicarien, en litres (l.) per traçar una imatge aproximada del cas de Son Fornés, assumint que de cara a valorar-la amb d'altres poblats illencs caldrà ponderar-la amb altres referents (com el relatiu a la superfície excavada anteriorment esmentat) de cara a augmentar la significació dels resultats.

D'altra banda, per evitar treballar amb un volum poc operatiu i excessiu de xifres, les taules relatives al consum de vi presenten els valors arrodonits per tal d'eliminar els decimals.

El primer vi

És en època posttalaiòtica quan s'introdueix el vi per primera vegada al jaciment de Son Fornés, tal i com ja es coneix des de fa temps i ha estat assenyalat en diverses ocasions²¹ coincidint amb altres poblats mallorquins.²² A la fi del període talaiòtic anterior, el poblat patí una sèrie de transformacions en la dinàmica interna, que portaren al desplaçament de l'hàbitat a una part més alta del poblat encerclada per una murada (veure el detall de la zona G en la figura 1); la zona que havia estat en època talaiòtica el centre neuràlgic de l'assentament (bàsicament, l'espai comprès entre els talaiots 1 i 2), després de patir un breu lapse d'incendi i abandonó, es reactiva a principis del segle V ANE, construint-se noves edificacions i aprofitant les restes de les anteriors per bastir les seves estructures.²³ Per tant, ens manca molta informació relativa a aquesta part alta del poblat i que de ben segur proporcionarà informacions d'allò més interessants. No obstant, pel que ara per ara se'n coneix (i que fou excavat durant les campanyes 9 i 10 respectivament), no oferí gaire informació relativa a contenidors amfòrics, llevat d'alguns fragments informes d'àmfores

20 HERNÁNDEZ-GASCH, J.; QUINTANA, C.: "Cuando el vino impregnó la isla de Mallorca: el comercio púnico-ebusitano y las comunidades locales durante la segunda mitad del siglo V y el siglo IV a.C.", *Trabajos de Prehistoria*, 70, n. 2, 2013, p. 319.

21 LULL, V. et alii: *La Prehistòria de les...;* FAYAS, B.: *Las ánforas...*

22 HERNÁNDEZ-GASCH, J.; QUINTANA, C.: "Cuando el vino..."

23 LULL, V. et alii: *La Prehistòria de les...;* AMENGUAL, P. et alii: "La prehistòria de Montuïri a través de les investigacions recents a Son Fornés", *Montuïri: Terres i gent. Jornades d'estudis locals*, Montuïri, 2010, p. 84-86.

púnico-ebusitanes.²⁴

Així, a partir del que es coneix ara per ara, es pot dir que en l'àrea excavada de Son Fornés no es tenen indicis de consum de vi fins al segle IV ANE, sense documentar-ne tampoc a totes les habitacions ni estructures posttalaiòtiques que pel moment han estat excavades. Per tant, segons això, es produiria la introducció d'un producte nou de manera heterogènia en la vida d'una comunitat en funcionament.

De les restes més antigues de que es disposa avui dia són les que es documenten en un context que aprofita part de les restes arquitectòniques del Talaiot 3 (T3) cap al segle IV ANE;²⁵ aquesta estructura es reforma en època posttalaiòtica convertint-se en un edifici col·lectiu amb una funcionalitat allunyada de l'àmbit domèstic.²⁶ S'hi recullen uns 100 litres en total, tots ells procedents d'Ebusus (taula 3). És complicat determinar quina gent emprava aquest espai, de quina manera i amb quina finalitat; no obstant, ara per ara indica una presència primerenca del vi en espais comunitaris i supradomèstics, a banda de les que es podrien documentar en els espais d'hàbitat a partir d'evidències directes o indirectes, com la pàtera ebusitana a la que ens referim a la nota 9, que junt amb els fragments d'àmfora amb els que apareix ens situa també en el segle IV ANE.²⁷

El gruix del vi d'aquest període es concentra sobretot en el segle III ANE (concretament a la primera meitat), quan també es documenta en altres estructures del poblat, com són les habitacions posttalaiòtiques 1, 2 i 3 (segona fase d'ocupació de l'HPT1, HPT3, HPT4). El volum de vi que s'hi registra és heterogeni si bé la seva procedència és sempre eivissenca, a excepció de l'HPT1 on es trobà una àmfora de la Península Itàlica. Per tant, tenim evidències de capacitat adquisitiva i consumptiva diferents de vi en el Son Fornés posttalaiòtic.

24 Com a molt destaca la troballa en un context de l'edifici G4 d'aquesta zona d'una PE-14/T-8.1.1.1. en un conjunt del segle III ANE en el que l'àmfora en qüestió sembla estar reutilitzada (AMENGUAL, P.: *L'Edifici G4 de Son Fornés (Montuiri, Mallorca). Elements de pervivència i de canvi en la producció ceràmica dels ss.VI-V ANE com a indicadors arqueològics de la transició del Talaiòtic al Posttalaiòtic*, Treball de Tercer Cicle Inèdit, Departament de Prehistòria, Universitat Autònoma de Barcelona, 2006).

25 Si bé és cert que hi ha dos contextos més antics amb restes amfòriques, es tracta de fragments sense forma que, per tant, no permeten una adscripció crono-tipològica i, a més, el seu nombre és gairebé testimonial: tres fragments documentats a la primera fase d'ocupació de l'HPT1 (on també aparegué una pàtera púnica datable al segle V ANE) i tres més a l'HPT2. LULL, V. *et alii*: *La Prehistòria de les...*, p. 91; MICÓ, R.: *Cronologia absoluta y periodización de la Prehistoria de las Islas Baleares*, Oxford, 2005, p. 380; PALOMAR, B.: *La ceràmica posttalaiòtica de Mallorca. Significació econòmica i social dels canvis en el procés productiu entre c. 450-250 cal ANE. El cas de Son Fornés, Montuiri*, Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 2005, p. 114-116 i 118-119.

26 AMENGUAL, P. *et alii*: "El Talaiot 3 de Son Fornés (Montuiri, Mallorca): dades preliminars", *Mayurqa*, 33, 2010, p. 95-1.

27 PALOMAR, B.: *La ceràmica posttalaiòtica...*, p. 121.

Àmbit	Cronologia	NMI PE	NMI ITA	TOTAL NMI	Vi PE (litres)	Vi ITA (litres)	TOTAL VI (l.)
T3	IV – mitjan III ANE	4	0	4	100	0	100
HPT3	Finals s. VI – primer quart s. III ANE	5	0	5	142	0	142
HPT4	Inicis s. IV – mitjan s. III ANE	6	0	6	143	0	143
HPT1	III ANE	2	1	3	43	26	69
D13 (pou 2B1)	III ANE (amortització)	7	0	7	206	0	206
TOTAL NMI				25	TOTAL LITRES		660

Taula 3 Volum d'àmfores i de vi registrat en les diferents estructures de Son Fornés en època posttalaïòtica (en NMI i total de litres) (PE: púnico-ebusità; ITA: itàlic). A la filera inferior s'indica el total de NMI i de litres de vi registrats en els contextos analitzats

Més enllà de les estructures d'habitació, hi ha un altre context que no es pot obviar tot i no tractar-se d'una edificació en si: el pou de captació d'aigües pluvials excavat al sector D13.²⁸ En un moment determinat (pels volts del segle III ANE) es decideix amortitzar-lo abocant-hi deixalles (restes de fauna, ceràmica a mà i a torn, àmfores, etc.). Val a dir que del total de 660 l. de vi comptabilitzats en època posttalaïòtica, un 31% es troba a l'abocador (206 l.).

Per tal d'avaluar la significació d'aquest volum de vi, calcularem (sempre de manera aproximada i estimada) quin índex d'arribada tindria a nivell anual al poblat, a partir de la informació que per ara tenim; els contextos analitzats d'aquesta època proporcionen un total de 25 contenidors amfòrics vinaris, sent el seu contingut de 660 l. Tenint en compte els aproximadament 150 anys en els quals s'hauria pogut beure vi en època posttalaïòtica (des de la seva arribada al poblat al segle IV ANE fins a mitjan del III ANE), ens resulta un total de 4,4 l. a l'any en repartir els 660 l. que tenim en total; si ho estimem en dècades, obtenim la xifra de 44 litres cada 10 anys, cosa que equival a poc més d'una àmfora la dècada. Si considerem les capacitats dels contenidors eivissencs que arribarien en aquest període de manera majoritària (uns 28 l. en total), veiem com representa poc més d'una àmfora cada 10 anys.

Sense oblidar que es tracta de projeccions estimatives, sols vàlides per la part que coneixem del poblat, un volum tan baix no deixa de cridar l'atenció, convidant a considerar que el vi no seria un producte consumit de manera habitual, diària i quotidiana. Malauradament, ara per ara no podem aprofundir més en aquesta hipòtesi a falta de més dades, que ajudin a determinar si estaria restringit i reservat a moments determinats, a sectors concrets de la comunitat, o bé a una combinació d'ambdós factors.

28 LULL, V, *et alii*: "14 Campanya...", p. 71-67.

El boom del vi a Son Fornés

Cap a mitjan segle III ANE i principis del II ANE, Son Fornés comença a patir un seguit de canvis i transformacions en el seu traçat urbanístic, entrant en una nova etapa que es defineix com a clàssica i que es diferencia en el seu registre material del posttalaiòtic anterior;²⁹ diverses zones cauen en desús, activant-se'n i reformant-se'n d'altres,³⁰ com ara els edificis S1 i S2, assimilables tipològicament als anomenats "santuaris", construïts durant el període anterior, si bé els usos que es documenten es refereixen a moments més recents, probablement al voltant del 100 ANE.³¹

Val a dir que per aquesta fase, tot i denominar a les estructures amb el terme "habitacions romanes" (a partir d'aquí abreujades al text com a HR), no necessàriament significa que es tracti d'espais domèstics, com sí que succeeix en el posttalaiòtic (de fet, l'espai 4 (HR4) fa referència a un vial entre altres construccions). Per tant, cal tenir-ho en compte de cara a les interpretacions a realitzar, ja que les diferències de consums registrats poden estar motivades per qüestions funcionals entre els diferents espais.

D'entre aquestes noves habitacions que es construeixen destaquen la 9 i la 10 (HR9 i HR10), que seran les primeres a documentar la presència d'aquest producte; concretament, l'HR9 recull un total de 723 l. entre finals del III ANE i mitjan segle II ANE. Val a dir que novament, com en el posttalaiòtic, tenim testimonis antics de presència de vi també en àmbits supradomèstics, a banda de les àrees d'hàbitat, com és el cas de l'S2 durant la segona fase de la seva ocupació; no obstant, la seva interpretació és controvertida justament dins la dinàmica estratigràfica de reformes que pateix l'edifici.

La màxima intensificació de l'arribada de vi es documenta a partir del darrer quart del segle II ANE. En aquest moment la part que coneixem del poblat és un formiguer d'activitat, posant-se en marxa nous edificis i reformant-se'n d'anteriors, estant connectats entre si els diversos espais per un entramat de carrers, amb abocadors i recintes de funcionalitat diversa.³²

Dels 6465 l. que es registren ara per ara en el període clàssic (quasi el 91% del vi total que arriba al poblat al llarg de tota la seva trajectòria), uns 2690 l.³³ aproximadament s'introduïren entre mitjans

29 LULL, V. et alii: *La Prehistòria de les...*

30 LULL, V. et alii: *La Prehistòria de les...*; LULL, V. et alii: "9a campanya d'excavacions sistemàtiques al jaciment arqueològic de Son Fornés (Montuiri, Mallorca). 2002", Memòria lliurada al Consell de Mallorca, Palma, 2002; LULL, V., et alii: "10a campanya d'excavacions sistemàtiques al jaciment arqueològic de Son Fornés (Montuiri, Mallorca). 2003", Memòria lliurada al Consell de Mallorca, Palma, 2003; LULL, V. et alii: "11a campanya d'excavacions sistemàtiques al jaciment arqueològic de Son Fornés (Montuiri, Mallorca). 2005", Memòria lliurada al Consell de Mallorca, Palma, 2005.

31 AMENGUAL, P. et alii: "S1. Un edifici singular en el Son Fornés d'època clàssica (segles III a.n.e. – I de n.e.)", *IV Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears (Eivissa, 2010)*, 2012, p. 71-82; AMENGUAL, P. et alii: "14a campanya d'excavacions arqueològiques al jaciment de Son Fornés. El Santuari 2", *V Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears (Palma, 28, 29 i 30 de setembre de 2012)*, 2013, Palma; AMENGUAL, P. et alii: "Son Fornés: noves troballes, nous reptes", *II Jornades d'Estudis Locals de Montuiri (Mallorca)*, Montuiri, (en premsa); LULL, V. et alii: "14 Campanya...", p. 21-38.

32 LULL, V. et alii: "14 Campanya..."; LULL, V. et alii: *La Prehistòria de les...*; OREJUELA, M.E.: *Análisis arqueozoológico del conjunto de mandíbulas de suido halladas en la estructura HR11 (siglo II a.n.e.) del yacimiento de Son Fornés (Montuiri, Mallorca)*, Treball de Tercer Cicle, Universitat Autònoma de Barcelona, 2008.

33 Resultat obtingut a partir de la sumatòria del total de les habitacions romanes de HR3 (353 l.), HR4 (367 l.), HR5 (364 l.) i HR6 (108 l.), les segones ocupacions respectivament de l'HR9 (339 l.) i l'HR10 (67 l.), l'HR11 (850 l.), el segon i tercer

i el darrer quart del segle II ANE fins mitjan del segle I ANE, com se'n deriva de la cronologia dels contextos analitzats, especialment en aquells casos en que es pot afinar amb més detall.

A diferència del període anterior, el gruix del vi és de procedència sobretot itàlica amb quasi un 70% (2583 l. respecte els 3774 l. en total), retrocedint el vi d'Eivissa a un 28% (1061 l.); encara que anecdòtica destaca la introducció de vi d'origen provincial romà (78 l. que configuren un 2%) i púnic no ebusità (principalment centre-mediterrani; sols suposa un 1,4%, és a dir, 52 l. en total). Així, es trenca amb el pràctic monopoli ebusità en favor d'un panorama dicotòmic entre els dos àmbits productius, amb un pes clarament major del primer.

	Cronologia	NMI PE	NMI IT	NMI PROV	NMI PUN no PE	NMI total	Vi PE (litres)	Vi IT (litres)	Vi PROV (litres)	Vi PUN no PE (litres)	TOTAL VI (litres)	Altres productes (litres)	PRODUCTE TOTAL (litres)
HR2	II – mitjan s. I ANE	3	2	0	0	5	71	53	0	0	124	0	124
HR3	1r quart s. II – finals II/ inici I s. ANE	6	9	0	0	15	116	237	0	0	353	0	353
HR4	Mitjan s. II – finals I ANE	11	7	0	1	19	183	184	0	0	367	26	393
HR5	Darrer quart s. II – mitjan s. I ANE	6	9	2	0	17	101	237	26	0	364	26	390
HR6	Mitjan s. II – darrer quart s. I ANE	2	3	1	0	6	29	79	0	0	108	26	134
HR7	II – I ANE	2	1	1	0	4	29	26	0	0	55	26	81
HR8	II – I ANE	3	10	1	0	14	55	264	26	0	345	0	345
HR9	Finals s. III – 1a meitat s. II ANE	4	24	1	0	29	64	633	26	0	723	0	723
	2a meitat s. II – mitjan s. I ANE	4	9	0	1	14	76	237	0	26	339	0	339
HR10	Finals s. III – mitjan s. II ANE	3	1	0	0	4	53	26	0	0	79	0	79
	Mitjan s. II – inici s. I ANE	1	2	0	0	3	14	53	0	0	67	0	67
HR11	II – 1a meitat s. I ANE	15	21	0	1	36	270	554	0	26	850	0	850
TOTAL NMI						166	TOTAL VI			3774	TOTAL P.	3878	

Taula 4 Volum d'àmfores i de vi registrat en les diferents estructures de Son Fornés en època clàssica (en NMI: número mínim d'individus i total en litres) (PE: púnico-ebusità; ITA: itàlic; PROV: provincial; PUN no PE: púnico no púnico-ebusità; Altres: productes no vinaris). A la filera inferior s'indica el total de NMI i de litres de vi i d'altres productes registrats en els contextos analitzats

ús de l'S1 (198), el segon ús de l'S2 (44 l.); no s'han inclòs els totals d'HR1, HR7 i HR8 per estar poc clar el moment concret del segle II ANE en què haurien començat a funcionar i a partir de quan podria arribar el vi que s'hi registra.

En aquesta zona del nou poblat, i que perdura fins el seu abandó cap al segle I/II NE,³⁴ es generalitza la distribució del producte vinari, que estarà present en major o menor mesura en totes les estructures en funcionament en aquest moment. La seva distribució però serà desigual, en qualitat i quantitat.

Pel que fa a les habitacions, hi ha un seguit de recintes que presenten més o menys la mateixa quantitat de vi, com són HR3, HR4, i HR5 i la segona ocupació d'HR9, amb valors que oscil·len entre els 340 i els 370 litres aproximadament. No obstant, tenim valors que despunten tant per sobre (com l'edifici 11 (HR11) amb 850 l.) com per sota (les habitacions HR7 i la segona ocupació de l'HR10, amb menys de 100 litres).

	Cronologia	NMI	Vi PE (litres)	Vi itàlic (litres)	Altres product (litres)	Total (litres)
S1 segon ús	175 – 75	1	14	0	0	14
S1 tercer i darrer ús	75 ANE – 50 NE	10	105	53	26	184
S1 Total	III/II ANE – I NE	11	119	53	26	198
S2 primer ús	III ANE	4	100	0	0	100
S2 segon ús	II ANE – I ANE	2	18	26	0	44
S2 total	III ANE – I ANE	6	118	26	0	144
TOTAL NMI		17	TOTAL VI			316
			TOTAL PRODUCTE			342

Taula 5 Volum d'àmfores i de vi registrat en els edificis singulars S1 i S2 (en número mínim d'individus i total de litres) (PE: púnico-ebusità; ITA: itàlic; Altres: productes no vinaris). A la filera inferior s'indica el total de NMI i de litres de vi i d'altres productes registrats en els contextos analitzats

Respecte a la procedència, si bé la tendència més repetida és el predomini del producte itàlic, a l'HR2 i a la primera ocupació de l'HR10 el vi ebusità és el més representat, mentre que a l'HR4 i l'HR7 les proporcions entre ambdues procedències son pràcticament les mateixes.

Per tant, no tenim un patró homogeni en el consum del vi sinó que és diferent per cadascun dels recintes considerats.

Respecte als edificis supradomèstics S1 i S2, també s'observa una dinàmica diversa entre si. Com hem dit anteriorment, l'S2 és un context on es recull el vi de manera força primerenca en l'etapa clàssica del poblat; si bé en aquest moment la seva procedència és sobretot d'Ebusus, hi ha un canvi en la seva darrera ocupació, quan es redueix el nombre de producte total i en canvia el seu origen, que passa a ser d'Itàlia de forma majoritària. En canvi, l'S1 registra un volum de vi més baix en el primer moment de la fase clàssica del poblat, mentre que posteriorment s'incrementa fins quasi el 92% el total del producte recollit a l'edifici al llarg de la seva trajectòria (172 l. respecte 198 l. totals), trobant també altres mercaderies amfòriques més enllà de les vinàries (com veurem més endavant).

34 LULL, V. et alii: *La Prehistòria de les...*

En aquest panorama tan variat pel que fa al consum de vi, cal fer un esment específic a l'edifici HR11. Es tracta d'un recinte peculiar i excepcional en el poblat. Probablement es tractaria d'un edifici absidal de planta allargada i dues plantes, amb un espai de porxo obert a la part meridional del mateix i una petita cambra al sector sud-oest, on destaca la troballa de diversos dipòsits d'emmagatzematge (en un dels quals aparegué fins hi tot una àmfora sencera), entre altres estructures i materials diversos.³⁵ El fet que la majoria d'àmfores que s'hi varen documentar estiguessin pràcticament senceres i/o conservant gran part del seu perfil, així com el testimoni d'un nombre molt elevat de tapadores amfòriques acumulades (16 en total), fa pensar que gran part dels contenidors trobats en el recinte estarien possiblement emmagatzemats en el moment en què s'enderrocà l'edifici. D'altra banda, és de destacar també el gran nombre de copes, tassons i olletes de petites dimensions documentades en aquests espai, emprades probablement per al consum del producte que s'hi emmagatzemava.³⁶ Totes aquestes dades, junt amb el fet que el volum de producte recollit sigui sens dubte el major respecte la resta de recintes (850 l. en total, la mitjana més alta amb diferència de tota la fase clàssica del poblat) reforcen la idea que aquest recinte tindria una funció diferenciada dels altres del poblat (com a magatzem i/punt de distribució i consum).

De la mateixa manera que en època posttalaiòtica hem parlat del material que es llença al pou D13, en el període clàssic tenim tres abocadors en funcionament.

El volum que es registra en els tres femers del poblat³⁷ és de 117 individus que suposen un total de 2.712 l. (dels quals 2.375 l. són de vi), que suposa el 43% del total documentat, cosa que evidencia novament la importància de l'estudi d'aquests contextos arqueològics en l'avaluació de dinàmiques econòmiques.

En el cas de Son Fornés, a més a més, són cabdals per avaluar la presència de mercaderies amfòriques no vinàries (com ara defrutum, salaons, muria, salses de peix o olives, procedents bàsicament del sud de la Península Ibèrica) ja que aquests contenidors no són gaire abundants en els espais d'hàbitat.³⁸ S'introduiran a les darrerries del poblat clàssic, i tindran una presència molt minoritària respecte el vi (d'un 7% en front d'un 93%).

35 LULL, V. *et alii*: "9a campanya...", p. 16-23; LULL, V. *et alii*: "10a campanya...", p. 7-13.

36 LULL, V. *et alii*: "9a campanya...", p. 20-23 fig. 22.

37 En aquest moment contem amb tres possibles femers: un emplaçat a la ZA/C2 (NMI: 47), un altre tall 14 (NMI: 39), i un altre a l'HR9 (NMI: 31). Aquest anàlisi ha estat possible gràcies a la ingent tasca de remuntat de materials amfòrics realitzada per Blanca Fayas de manera exhaustiva, que permet veure el marge de dispersió i el comportament dels contenidors en els diferents espais de Son Fornés.

38 Es tracta bàsicament de la Lomba do Canho 67 (envàs probablement multifuncional que contindria diversos productes) (MOLINA, J.: "Las primeras exportaciones béticas en el Mediterráneo Occidental", a GARCÍA VARGAS, E. (ed.): *Actas del Congreso Internacional Ex Baetica Amphorae. Conservas, aceite y vino de la Bética en el Imperio romano (Sevilla-Écija 17-20 de diciembre de 1998)*, 2000, p. 638), la Dressel 7/11 (bàsicament per salaons) provinents del sud-est de la Península Ibèrica (CARRERAS, C.: "Producción de Haltern 70 y de Dressel 7-11 en las inmediaciones del Lacus Ligustinus (Las Marismas, Bajo Guadalquivir)", a GARCÍA, E. (ed.): *Actas del Congreso Internacional Ex Baetica Amphorae. Conservas, aceite y vino de la Bética en el Imperio romano (Sevilla-Écija 17-20 de diciembre de 1998)*, 2000, p. 424) o la púnica Mañá C2b, procedent de l'Estret de Gibraltar, que hauria emmagatzemat també peix en salaó (com ara tonyina (BERNAL *et alii*: "Nuevas evidencias de la ocupación en época republicana", a BERNAL CASASOLA, D.; ARÉVALO GONZÁLEZ, A. (dir.): *Las cetariae de Baelo Claudia. Avances de las investigaciones arqueológicas en el barrio meridional*. Cádiz, 2007, p. 237-253.) però també defrutum i vi entre d'altres (GARCÍA, E.: *La producción de ánforas en la bahía de Cádiz en época romana (siglos II a.C.-IV d.C.)*, Écija, 1998, p. 68).

Dels 465 l. que es recullen d'aquests altres productes, en els abocadors s'hi troba el 72% del total, estant més representats aquí que no pas en els espais d'hàbitat, a diferència dels contenidors vinaris. Tal vegada el contingut d'aquests recipients en dificultava el seu reciclatge com a contenidors d'altres productes, a diferència de les àmfores de vi.

Tornant novament al vi, anem a estimar com es distribuïa el seu consum en la fase clàssica de Son Fornés. El total de contenidors relatius als contextos analitzats d'època clàssica, és a dir, les HR i els santuaris, (a banda dels 117 individus procedents dels contenidors) és de 185 individus, suposant un volum de vi de 6465 litres. El gruix d'aquest vi arriba sobretot entre mitjan segle II ANE i el segle I ANE i/o el canvi d'era, sent complicat establir amb exactitud el seu moment final (i fins i tot inicial); no obstant, de manera aproximada podem estimar-lo en uns 150 anys. D'aquí se'n deriva un total d'uns 43 l. a l'any en aquest període, o el que és el mateix, 430 l. de vi la dècada, aproximadament. Tot i el gran augment que implica respecte a la fase posttalaiòtica (passem de 4,4 l. a l'any a 43, i de 44 l. cada deu anys a prop de 430 l.), segueixen sent xifres relativament baixes (valgui a dir que estimades en àmfores com a mesura serien de poc més dues a l'any si arriba, el que se'n pot desprendre al dividir els 43 l. anuals per dos, obtenint una xifra de 21,5 l., que, si recordem el quadrantal del que hem parlat anteriorment (1 àmfora = 26,36 l.) posa de manifest encara més el seu poc pes, malgrat que ens movem en el terreny de les aproximacions probabilístiques).

Per tant, de la mateixa manera que hem vist que ocorria en la fase anterior, el volum de vi que es registra a Son Fornés en època clàssica segueix sent baix. Novament, ens trobem davant el consum d'un producte aliè i no quotidià dins la vida de la comunitat.

Conclusions

El panorama que ens mostra el que ara per ara coneixem del poblat de Son Fornés, segueix en la línia del que altres estudis anteriors han plantejat tant pel que fa al propi jaciment³⁹ així com per al cas de Mallorca en general tant pel que fa al període posttalaiòtic (amb nous resultats d'allò més interessants⁴⁰) com en època clàssica, documentat un consum més aviat baix de vi per part de les comunitats mallorquines locals com a tendència clara en aquests dos horitzons assenyalats.

D'altra banda, val dir que ara per ara, l'estudi dels contenidors amfòrics es desvetlla com la font d'informació principal de cara a avaluar la distribució socio-econòmica del consum de vi per part de la comunitat que habità Son Fornés. En aquest sentit, i com ja apuntàvem, es reafirma la tesi segons la qual el consum de vi seria força baix en el poblat que ens ocupa. Encara que hem reiterat que es tracta d'estimacions, considerant les aproximacions realitzades, hem vist com en època posttalaiòtica es recullen uns 4,4 l. anuals, volum que repartit de manera diària representa una xifra de sols 1,2 centilitres (cl). Per altra part, tot i l'augment que s'experimenta en la fase clàssica del poblat, els 43 l. a l'any sols significarien 12 cl. diaris. Si comparem aquestes dades amb la capacitat mitjana d'una llauna de refresc (33 cl.) encara es fa més evident com són de reduïdes.

Arribades a aquest punt, i davant aquestes xifres tan baixes, és evident com es pot descartar un consum quotidià i habitual, trobant-nos davant una mercaderia que s'introdueix

39 LULL, V. et alii: *La Prehistòria de les...*; TONIOLO, A.; FAYAS, B.: "Comerci di contenitorio..."; FAYAS, B.: *Las ánforas...*

40 HERNÁNDEZ-GASCH, J.; QUINTANA, C.: "Cuando el vino...".

en la dinàmica local com a element exogen i exòtic. Llevat d'alguns elements de vaixela importada, a Son Fornés no adoptaran l'instrumentari vinculat al consum del vi en la pràctica original del symposium, sinó que introduiran el vi en el marc de les seves pròpies relacions socials de producció, reproducció, distribució i consum. Per tant, tal i hem dit anteriorment, la dinàmica de consum de vi a Son Fornés entona no sols respecte l'àmbit balear, sinó que també amb la que es dóna a les comunitats ibèriques peninsulars⁴¹ o del sud de França⁴² (Dietler 2010), salvant les distàncies.

Serà la recerca futura la que ajudarà a determinar si ens trobaríem davant pràctiques restringides a ocasions puntuals i celebracions locals, o bé davant un accés reservat a persones concretes en el sí de la comunitat.

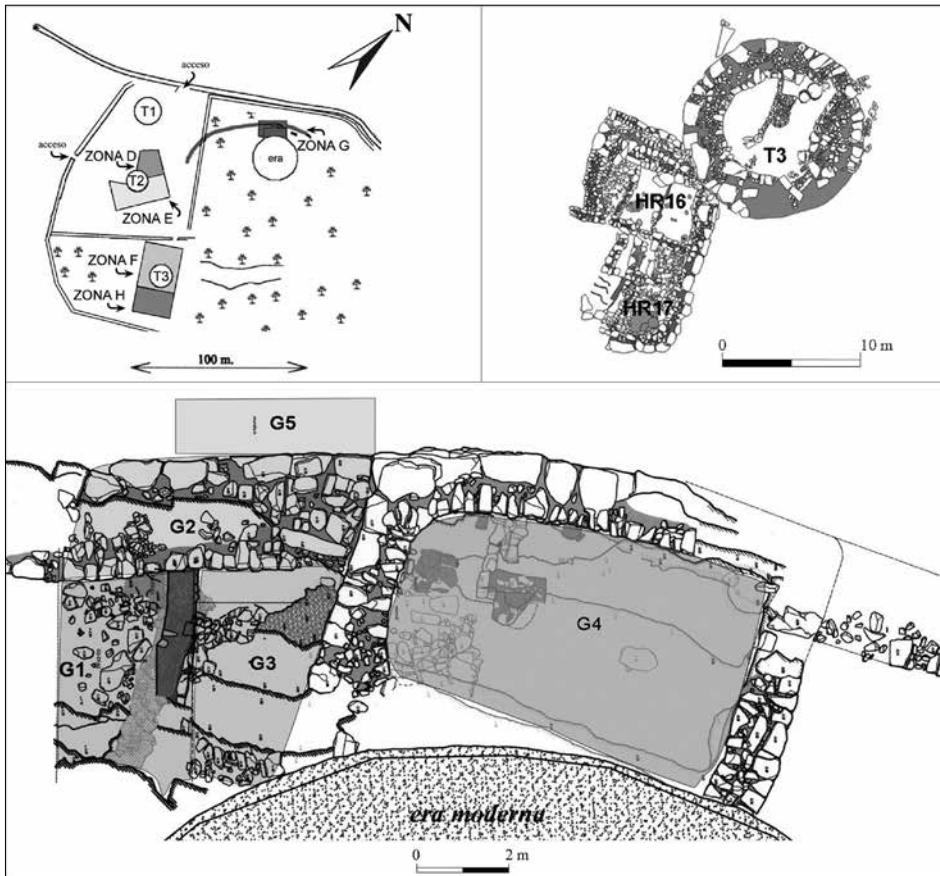
Agraïments

Aquest treball ha estat realitzat en el marc dels projectes del Grup de Recerca d'Arqueoecologia Social Mediterrània – ASOME, Universitat Autònoma de Barcelona (Grup de Recerca Consolidat SGR2009SGR778). La recerca es dugué a terme gràcies a la concessió d'una beca de Formació del Professorat Universitari (FPU) per part del Ministerio de Educación y Ciencia (gener 2010-gener 2013) per la realització de l'esmentada tesi doctoral.

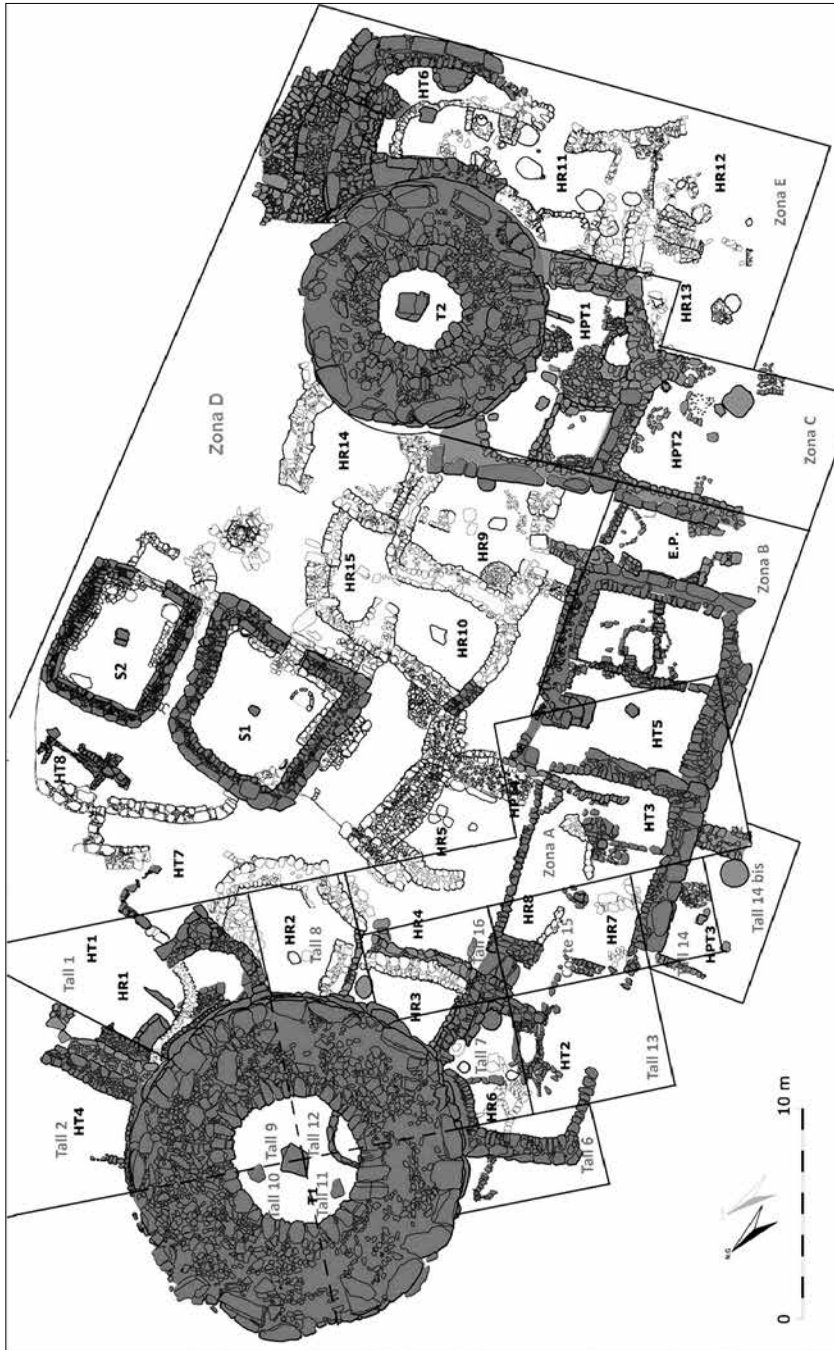
41 SANMARTÍ, J. *et alii*: "Les importacions amforals a la costa de Catalunya de la primera edat del ferro al període ibèric ple (ca. 700 – 200 aC)", a SANMARTÍ, J.; UGLIONI, D.; RAMON, J.; ASENSIO, D. (ed.) *La circulació d'àmfores al Mediterrani occidental durant la Protohistòria (segles VIII-III aC): aspectes quantitius i anàlisi de continguts*, Actes de la II Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell 21, 22, i 23 de març de 2002), *Arqueomediterrània*, 8, 2004, p. 185-189.

42 DIETLER, M.: "Cocina y colonialismo. encuentros culinarios en la Francia mediterránea protohistórica", *Saguntum Extra*, 9, 2010, p. 13-32.

Fig. 1 Superior esquerra: relació de les zones excavades del jaciment de Son Fornés. Superior dreta: detall de la zona F i la zona H. Inferior: detall de la zona G. LULL, V. *et alii* "Projecte d'intervenció arqueològica al jaciment de Son Fornés (13a. campanya), 2008", Palma, 2010, (fig. 11-15 i fig. 12)

Fig. 2 Estructures excavades de la zona central del jaciment de Son Fornés, acolorides segons el període cronològic en el qual foren construïdes (blau: talaiòtic; taronja: posttalaiòtic; groc: clàssic). LULL, V. et al/./: "14 campanya..." (fig. 5)

JARDINES, HUERTOS Y ESPACIOS CULTIVADOS EN LAS ISLAS ORIENTALES DE AL-ANDALUS: ESTUDIO DE MADINA MAYURQA

M. Magdalena Riera Frau / Júlia Roman Quetgles

Ajuntament de Palma / Universitat de les Illes Balears

Resumen: Los espacios cultivados en las ciudades de al-Andalus ocuparon importantes extensiones. Madina Mayurqa (Palma), no fue una excepción. Entre los siglos X y XIII, periodo islámico de la isla de Mallorca, se crearon amplias zonas de huertos y se construyeron numerosos jardines, que respondían a diferentes usos y tipologías, como se deduce del inventario terminológico analizado. A través de las fuentes posteriores a la conquista catalana de la isla (1229), documentales y arqueológicas, se identifican los distintos espacios cultivados de época andalusí y se establece su relación con la evolución urbana.

Palabras clave: Mallorca, al-Andalus, jardines islámicos, huertos islámicos.

Abstract: The cultivated areas in the cities of al-Andalus occupied important extensions. Madina Mayurqa (Palma), was not an exception. Between the 10th and 13th centuries, coinciding with the Islamic period of the island of Mallorca, large areas devoted to orchards were created and many gardens were built, responding to different uses and types, as follows from the large terminology analyzed. Through post-Catalan conquest of the island (1229), documentary and archaeological sources, the different areas cultivated from the Andalusian period are identified and their relation to urban development is established.

Key words: Mallorca, al-Andalus, Islamic gardens, Islamic orchards.

Recibido el 31 de mayo. Aceptado el 15 de diciembre de 2014.

Abreviaturas: ACM = Arxiu Capitular de Mallorca, ADPO = Archives Départementales des Pyrénées Orientales, AHN = Archivo Histórico Nacional, ARM = Arxiu del Regne de Mallorca, ACSC = Arxiu del Convent de Santa Clara, BSAL = *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, CCR = Còdex Català del Repartiment, ECR = Escrivania de Cartes Reials.

Los espacios cultivados en las ciudades de al-Andalus ocuparon importantes extensiones. Los huertos se distribuyeron por la ciudad según una lógica, fuertemente condicionada por el sistema hidráulico, y destinada a abastecer el consumo de verduras y hortalizas de la población.

Los jardines se asociaron a las viviendas y palacios de la oligarquía local. Fueron siempre espacios privados. De hecho, la idea del jardín es concomitante a la civilización islámica. Su necesidad surge de la confrontación con el desierto, contexto originario del musulmán. Frente a la aridez y a la inmensidad del desierto, resulta imperiosa la necesidad de hacerse un lugar agradable, aislado y privado, para el disfrute de los sentidos. Agua en abundancia y frondosidad vegetal son sus elementos esenciales.¹

La variedad de usos, diseños y tipologías son tan diversas como lo fueron los pueblos del Islam. La abundante terminología utilizada para designar aquellos espacios es un fiel reflejo de su diversidad: *Rawda / Riyad, arsa, jnan, Hadīqa / Hadā'iq, Firdaws / Farādīs, Bustān / Basātīn*, son algunas de las palabras que designaron espacios verdes, huertos y jardines; pero existieron muchas más.²

Los estudios comparativos basados en aquellos términos han podido determinar que los jardines tuvieron unas características formales diferentes a los huertos. Ello sería indicativo de un uso y una finalidad diferentes. Así, la bibliografía ha establecido una relación/oposición jardín/huerto.³

El tema que en este artículo abordamos es el estudio de los huertos, jardines y espacios cultivados en la ciudad islámica de Mallorca. Nos ocupamos del periodo que transcurre entre los siglos X y XIII, etapa de dominio islámico de las Islas Baleares. Justamente, una etapa que coincide con el importante desarrollo de la jardinería andalusí.⁴

1 El sentimiento del jardín es compartido en la gran extensión geográfica y temporal del mundo islámico, donde asume un profundo significado simbólico como metáfora del paraíso. La imagen deriva de los textos coránicos, donde los cuatro jardines que se citan son espacios sacralizados, y sus elementos se identifican con los de la visión que tuvo Mahoma en su ascensión al cielo (CASTILLO, C.: "El jardín islámico y su simbolismo", *Cuadernos del CEMYR*, 21, 2013, p. 77-88). El jardín asume también una significación más terrenal, como evidencia del lujo, el poder y la sensibilidad cultural y artística de su propietario.

2 El desarrollo y la diversidad de los jardines islámicos han sido tratados en numerosas monografías y artículos específicos. Aquí destacamos dos de las publicaciones que abordan el análisis de tipologías específicas: PETRUCCIOLI, A.: *Il giardino islamico. Architettura, natura, paesaggio*, Milano, 1995; ZANGHERI, L. et alii: *Il giardino islamico*, Firenze, 2006.

3 A pesar del éxito del concepto jardín-huerto aplicado a la jardinería andalusí, su aparición en la historiografía del jardín hispano-musulmán fue tardía. Los estudios más recientes, basados en la lectura contrastada de fuentes literarias y arqueológicas, han cuestionado la validez del término y, en consecuencia del concepto que se había instalado como rasgo de identidad del jardín islámico. Recogiendo las palabras de Tito Rojo: *De alguna manera el paso de la visión del XIX –jardín exuberante y de lujo oriental– a la visión de la segunda mitad del XX –el huerto-jardín– es paralela a la importancia dada a las diversas fuentes documentales. En los estudios del arabismo romántico predominaba el recurso a los testimonios literarios, poéticos sobre todo; en los actuales se hace a la literatura agronómica. Una lectura contrastada de ambas fuentes nos indica que las realidades que dibujan son muy diferentes* (TITO ROJO, J.: *Características de los jardines hispano-musulmanes*, Génova, 2001, p. 9).

4 Para un estado de la cuestión de los jardines de al-Andalus algunos textos de referencia son: TITO ROJO, J.: *Características de los jardines...*; PÁEZ DE LA CADENA, F.: *El jardín hispano-árabe. Estado de la cuestión*, Toledo, 2002; Preactas del Congreso *La ciudad en el occidente islámico medieval*, Granada, 2005.

En el año 902 se produce la incorporación de las Islas Baleares al territorio del emirato Omeya de Córdoba. El proceso de islamización del territorio, se inicia justo después, con el asentamiento de la nueva población beréber y árabe, organizada en grupos tribales y clánicos, sobre la que se consolidará una sociedad fundamentalmente agraria. La consolidación de la nueva sociedad y la introducción de nuevos sistemas de cultivo basados en la creación de espacios irrigados, provocará el desplazamiento de la trilogía clásica mediterránea.⁵

El control político, religioso y fiscal se estableció en un único núcleo urbano: Madína Mayúrqa. La ciudad islámica, fundada por Isâm al-Khawlâni –personaje cordobés ligado por vínculos personales a los omeyas– supondrá la transformación de la antigua ciudad romana. El proceso se inició con la dotación de un sistema de abastecimiento de agua y la construcción de mezquitas, posadas y baños. En el siglo XI se construyó el nuevo recinto murario. Un siglo más tarde, la ciudad había conseguido los límites máximos y la extensión que, con pocas diferencias, se mantuvieron hasta el siglo XIX.⁶

1. METODOLOGÍA

La conquista feudal de las islas orientales de al-Andalus fue la causa de la redacción de multitud de documentos relativos a la propiedad del nuevo territorio de la Corona de Aragón. A la conquista de Mayúrqa (Mallorca) en 1229, sucedieron las de Yâbisa (Eivissa) en 1235 y de Manúrqa (Menorca) en 1287. La división de Mayúrqa entre el rey Jaime I de Aragón y los magnates que participaron en la conquista motivó la redacción del *Llibre del Repartiment de Mallorca* en el que se consigna la porción real, como señor eminente de la mitad de la isla. Se conservan cinco copias del documento, tres en latín, una en catalán y una mixta, el denominado código latino-arábigo. El *Llibre del Repartiment* constituye el documento esencial sobre la sociedad musulmana de la mayor de las islas orientales de al-Andalus.

A su vez, la transmisión de los dominios útil y eminente por parte de los magnates y porcioneros, y del mismo rey, a lo largo del tiempo multiplicó la documentación. Las transmisiones realizadas entre 1230 y 1300 forman la documentación más precisa que nos ha permitido localizar los espacios cultivados intramuros en el momento de la conquista de 1229. También nos ha permitido documentar algunas referencias a cultivos y establecer las diferentes tipologías de los espacios cultivados a partir de la identificación de los elementos hidráulicos y arquitectónicos de los espacios cultivados.

A partir de estas localizaciones, puede afrontarse la tarea de identificar las más imprecisas localizaciones proporcionadas por las distintas versiones del *Llibre del Repartiment*.⁷

5 BARCELÓ, M.: "El diseño de espacios irrigados en al-Andalus: un enunciado de principios generales", *Coloquio de Història i Medio Físico*, Almería, 1989; KIRCHNER, H.: "Espais irrigats andalusins a la Serra de Tramuntana de Mallorca i la seva vinculació amb el poblament", *Afers*, 18, 1994, p. 313-336; KIRCHNER, H.; SOTO, R.: "Les tècniques agràries andalusines i les transformacions posteriors a la conquesta catalana a les Illes Balears", en *Història de la Ciència a les Illes Balears*, I, Palma, 2006, p. 101-152.

6 Para la evolución urbana de la ciudad islámica de Mallorca, RIERA FRAU, M.M.: *Evolució urbana i topografia de Madína Mayúrqa*, Palma, 1993.

7 ROSSELLÓ BORDOY, G.: *Documents Cabdals del Regne de Mallorca. Llibre del Repartiment de Mallorca o Llibre del Rei*, Palma, 2007; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *El Islam en las Islas Baleares*, Mallorca, 2007.

En este punto se establecen los nombres originales de los distintos espacios y, por ende, el nombre de sus propietarios. También se unifican aquellos espacios que fueron parcelados después de la conquista y que generaron distintas series de documentos.

Los diferentes estudios sobre el sistema de abastecimiento de agua de la ciudad no han hecho necesario proceder a su investigación.⁸ Está ya perfectamente documentado que toda la ciudad se abastecía de un único sistema por gravedad, completado o ampliado con la utilización de norias.

Finalmente, la existencia de excavaciones arqueológicas en las zonas cultivadas nos ha permitido precisar algunos datos y fechar los cambios de uso ocurridos en algunas zonas de la ciudad.⁹

El plano obtenido se ha cotejado con el resto de los datos conocidos sobre la Palma islámica y así ha podido establecerse la relación de los espacios cultivados con la evolución urbana.

2. CONCEPTOS Y TERMINOLOGÍA

El emir taifa de las islas Baleares, Mubassir Nasir al- Dawla, fallecido en 1116, reunió en su corte mallorquina a un nutrido grupo de poetas entre los que destacaron los sicilianos Ibn Hamdis y Abu al-'Arab y el dianés Ibn al-Labbana.¹⁰ De entre los poemas conservados destacan los de Ibn al-Labbana que sin duda fueron escritos en Madina Mayurqa.¹¹ Un poema, escrito entre 1093 y 1114 y dedicado al emir, introduce algunos de los conceptos básicos del jardín islámico. Según la traducción publicada por M. J. Rubiera Mata dicen así:

Se quejaron contigo hasta el sol y la luna,
y las estrellas más bellas empezaron a esparcirse;
el viento soplabá sin exhalar aroma,
y el jardín aparecía sin el rocío que cubría sus flores;
la umbrosidad había desaparecido, para nosotros esta primavera,
y el jardín estaba a punto de arder por el calor;
el agua era escasa, no manaba ya el manantial,
ni fluía el río en su lecho;
la nube, horrorizada, no crecía
ni derramaba lluvia en las colinas;
los yacimientos de aljófares y jacintos se agotaban
y no encerraban sus piedras en su seno;
ya no había perfume en el aire, aunque
el almizcle continúe exhalando su aroma;
Dos días has estado ausente y la amabilidad contigo.¹²

8 RIERA FRAU, M.M.: "Aigua i disseny urbà: Madina Mayúrqa", *Afers*, 18, 1994, p. 305-312; BARCELÓ CRESPI, M.: "La síquia de l'aigua de la ciutat (segle XV)", *Mayurqa*, 24, 1997-98, p. 33-42; FONTANALS, R.: *L'aigua a Ciutat de Mallorca. La síquia de la vila al s. XIV*, Palma, 2004.

9 El número de excavaciones en el centro histórico de Palma y la publicación de resultados es muy extensa, por lo que no consideramos oportuno introducir aquí la relación.

10 RIERA FRAU, M.M.: *Prosopografía dels 'Ulamâ' i els Fuqahâ' de les illes orientals d'al-Andalus*, Palma, 1985.

11 RUBIERA MATA, M.J.: "El poeta Ibn al-Labbana de Denia en Mallorca", *BSAL*, 39, 1983, p. 499-509.

12 RUBIERA MATA, M.J.: "El poeta Ibn al-Labbana ...", p. 504.

La imagen del jardín es utilizada como paráfrasis del sentimiento de añoranza y tristeza producida por la ausencia del emir Mubassir, motivada por encontrarse enfermo. El poema contiene aquellos ítems básicos que definían el jardín de placer –en este caso por negación–: un espacio íntimo, con abundante agua corriente y en el que se cultivan las más variadas especies de flores, elegidas por su belleza y su aroma, y de árboles para proporcionar sombra.

Ésta constituye la referencia más explícita sobre la existencia de jardines en Madina Mayúrqa. Aquí cabe una reflexión importante sobre la relación del jardín y la ciudad: *el jardín como un espacio cultivado destinado al placer y ajeno a la producción agrícola*, según definición de Tito Rojo,¹³ está relacionada con el poder. Por tanto, constituye un componente del mundo urbano. En palabras de Ibn Jaldūn *la creación de jardines, y su dotación de aguas corrientes, son una concomitancia de la civilización urbana*.¹⁴

A parte de esta referencia poética es común la confusión terminológica en todas las fuentes escritas que se refieren a los espacios cultivados en el interior de las ciudades de las Islas Baleares, sean jardines, patios u otros espacios cultivados.

Por lo que se refiere a las fuentes árabes, concretamente la versión árabe del *Llibre del Repartiment de Mallorca*, se utilizan indistintamente los términos *riyad* y *yinan*, se utiliza la forma *riyadat*, un plural de plural, y se ignoran los singulares *rawda* y *yanna*. *Riyadat* se refiere siempre a una cantidad superior a la unidad y en la versión catalana de la misma fuente se traduce directamente *riyad* por *hort*: *Riat 1 hort dit alcarzuc.i Hort qui se diu Riat de la porta Bonfori Bab Arraha*.¹⁵

El término *AL-YURF*, utilizado en este caso como ribera, se utiliza abundantemente para referirse a los márgenes cultivados del torrente que cruzaba la ciudad. Si bien se utiliza en singular se le añaden referencias cardinales para establecer la posición exacta de los bienes descritos.

De todo ello, podemos deducir la imposibilidad, en el estado actual de nuestros conocimientos, de establecer la diferencia terminológica árabe entre huerto y jardín ni la atribución precisa de los términos *riyad* y *yinan*. Tampoco podemos establecer si se trata de una variedad local del árabe esa utilización de plurales como singulares.

Ambos términos se utilizan igualmente en plural en Marrakech donde parece producirse también cierta confusión terminológica, si bien, *riyad* parece referirse a espacios cultivados cerrados y relacionados estrechamente con estructuras arquitectónicas.¹⁶

La documentación latina presenta una mayor variedad terminológica, es la más abundante y la que llega a un mayor grado de precisión descriptiva. En ella se distingue perfectamente *hortus* (huerto) de *viridario* (jardín) y se utiliza también el término *iardini*, si bien en este caso vuelve a producirse la confusión al describir un *horti sive iardini*.

13 TITO ROJO, J.: "Jardín y naturaleza en al-Andalus", *Paisaje y naturaleza en al-Andalus*, Granada, 2004, p. 293.

14 Citado por TITO ROJO, J.: "Jardín y naturaleza...", p. 300.

15 CCR, f. 41v.

16 EL-FAÏZ, M.: *Jardins de Marrakech*, Arlés, 2000, p. 20-28.

Son muy abundantes las referencias a los patios de las casas, con sus peculiares cultivos. Se distinguen los centrales (*currallis*) de los posteriores (*retrocurralli*).

La documentación catalana, especialmente el código catalán del *Llibre del Repartiment de Mallorca* utiliza siempre la palabra *hort* (huerto), en otros casos utiliza la forma catalana de las palabras árabes *riat* (*riyad*) y *aliorfo* (*al-yurf*). Esta confusión terminológica nos obliga a utilizar los términos castellanos huerto, jardín, ribera, patio y patio trasero, y, en cada caso, indicaremos después el término utilizado en la fuente original.

3. LOS ESPACIOS CULTIVADOS: FORMACIÓN Y EVOLUCIÓN

3.1. Conquista, emirato, califato y taifas

Inmediatamente después de la conquista de las Islas Baleares (902) se inicia un rápido proceso de islamización de una de las cinco ciudades de fundación romana de las islas Baleares: Palma. Según Ibn Jaldun este proceso se inició con la construcción de mezquitas, posadas y baños. A su vez se dotó a la ciudad de un sistema de abastecimiento de agua por gravedad y comenzó la construcción de una alcazaba residencia de los gobernadores Omeyyas.

El sistema hidráulico urbano de Madina Mayurqa se construyó también en ese momento, permitiendo el abastecimiento de los nuevos edificios y la creación de una amplia huerta alrededor de la ciudad.

Hasta época taifa son pocas las referencias documentales y arqueológicas relativas a la población y desarrollo de la ciudad. Inicialmente se ocupó el espacio cerrado por el recinto amurallado de la ciudad romana, apenas seis hectáreas, manteniéndose el mismo esquema viario de la fundación.

Sus límites geográficos venían marcados por dos importantes accidentes geográficos: la orilla del mar, definida por un importante acantilado que llega a alcanzar los dieciocho metros de altura; y el margen oriental y desembocadura de un torrente conocido por el nombre *Sa Riera* o *Al-Saqqiyya*, cuyo cauce se encuentra a una profundidad similar en relación con el centro de la ciudad. La pendiente se salva también en este caso en forma de acantilado, pero parcialmente limita con una zona de pendientes menos abruptas que probablemente fue pronto abancalada.

Entre los años 1114 y 1116 se produce un asalto a la ciudad auspiciado por la república de Pisa, y al que pronto se unieron tropas genovesas y catalanas. El origen de esta razzia se encuentra en un intento de acabar con los asaltos corsarios dirigidos por el Estado taifa balear y en la simple obtención de botín. Este episodio fue cuidadosamente descrito por un poeta pisano, Lorenzo Veronés –que seguramente acompañó a los asaltantes–, que reunió sus narraciones en verso en un libro conocido por el título de *Liber Maiolichinus* o *La guerra de Mallorca en ocho libros*.¹⁷ En este texto se encuentran algunas descripciones generales de la ciudad antes y después del asalto. Se pueden identificar los siguientes espacios:

¹⁷ VERONÉS, L.: *La Guerra de Mallorca en ocho libros*, J.J. Castelló (trad.), Barcelona, 1996; VERONÉS, L.: *Liber Maiolichinus de gestis pisanorum illustribus*, M. Mulet Mas (trad.), Palma, 1991.

Existía un complejo sistema hidráulico que abastecía la ciudad a partir de una fuente llamada 'Ayn al-amir. Se trata del mismo sistema construido poco después de la conquista islámica.

La ciudad se dividía en dos sectores, conocidos por *al-Rabad al-Ādīd* y *Bab al-Ādīd*, separados por el cauce del torrente. La antigua ciudad romana, seguramente convertida en alcazaba, recibía el nombre de *al-mudayna*.

Acababa de construirse un nuevo recinto amurallado, proyectado en época del último emir taifa, Mubassir Nasir al-Dawla. Este recinto cierra la primera y única ampliación del perímetro urbano, en cierta forma se trata de una nueva fundación, producida en el momento en que la antigua Palma romana, se convierte en Madina Mayûrqa, la nueva capital de un Estado islámico independiente.

A los efectos del presente estudio, podemos sacar dos conclusiones básicas. La nueva muralla abrió las puertas a una más fácil irrigación del espacio intramuros. Su diseño y posterior trazado permitieron llevar el agua a la zona baja de la ciudad, situada a Occidente del torrente de *Sa Riera*.¹⁸ Quedan así fechados los espacios cultivados de esta zona de la ciudad.

La descripción de los episodios bélicos y los hallazgos arqueológicos permiten intuir el gran nivel de destrucción que supuso el asalto para la ciudad. No se trata tan solo de la destrucción de murallas e incendio de casas si no de la demolición total de construcciones para permitir el avance de la maquinaria de guerra hasta la alcazaba. Este episodio permite fechar el origen de uno de los mayores espacios cultivados en el interior de la ciudad. Se trata de un gran huerto que ocupa todo el ángulo sudoriental del núcleo urbano y que ocupa el solar de las alfarerías taifas. El final del Estado taifa y la incorporación de las Baleares al territorio almorávide supusieron el final de la importante producción de cerámica, realizada al modo de Madina al-Zahra y que era emblemática de la taifa balear. La presencia de un nuevo poder justifica también el abandono de las alfarerías y, por tanto, la no reocupación de este amplio espacio y su conversión en espacio cultivado.

Consideramos que en este punto cabe la reflexión sobre la importancia de hechos históricos concretos en la evolución urbana. Al ser la ciudad el espacio del Estado por excelencia se viven mayoritariamente en ellas los avatares provocados por los continuos cambios en el Estado islámico, que son mucho más difíciles de detectar en las comunidades campesinas. En este caso la confluencia de la existencia de una fuente escrita con los datos arqueológicos aportados tras una importante remodelación urbana han permitido conocer el origen y circunstancias de creación de un espacio cultivado que por su situación podría considerarse un huerto periférico similar al resto de los localizados en la ciudad.

3.2. Almorávides y almohades

Carecemos de datos sobre lo ocurrido en la ciudad entre la ocupación almorávide de 1116 y la almohade de 1202, si bien debemos suponer que la situación de la ciudad después de la conquista feudal de 1229 refleja una amplia evolución y no solo un aspecto definitivo adquirido en el cuarto de siglo de dominio almohade.

¹⁸ Para todas las referencias relativas a la evolución urbana de Palma ver: RIERA FRAU, M.M.: *Evolució urbana...* De manera parcial, la ciudad musulmana es tratada en el estudio de BARCELÓ CRESPI, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *La ciudad de Mallorca. La vida cotidiana en una ciudad mediterránea medieval*, Palma, 2006.

3.2.1. Los jardines de la alcazaba

La alcazaba de Madina Mayurqa ocupaba la suma de los espacios de la antigua ciudad romana y los del alcázar construido a principios del siglo X. Se trataba de un espacio de apenas seis hectáreas cruzado por calles de trazado hipodámico, que ha permanecido hasta la actualidad, más o menos desfigurado por el paso del tiempo. En su lado occidental se construyó el alcázar, la falta de espacio y el interés por un solar desde el que se controlaba la orilla del mar obligaron a obtener el nuevo espacio construyendo una gran terraza y modificando el relieve original. En la actualidad se conserva aproximadamente la mitad del solar del primitivo alcázar. El resto fue totalmente demolido e incluso el perfil de su solar modificado por las reformas urbanas del siglo XIX.

En la donación hecha por el rey Jaime I de Aragón a los judíos de un solar que después se convirtió en Convento de Dominicos se cita el jardín como: *nostri horti sive iardini*.¹⁹ Ese jardín fue conocido posteriormente por el nombre de *Prat del Castell* (prado del castillo) y aún más tarde por *Jardí de la Reina* (jardín de la Reina). Estaba situado en el extremo norte del recinto de la Almudaina. En la actualidad se conservan dos albercas del antiguo jardín, que es hoy el aparcamiento de Capitanía General.

Durante el siglo XIII parece que quedó completamente abandonado, y en 1310 deben reconstruirse sus rejas de madera y el arco y las hojas de su puerta. En aquel tiempo se dedicaba al cultivo de vides o parras, si bien la mayor parte de la superficie debía estar cubierta por alguna planta herbácea, puesto que se pagan jornales para segar la hierba del prado.

Todas estas obras son precedidas de una completa remodelación de las infraestructuras que permitían la llegada del agua al recinto del alcázar, separando sus entradas de las del nuevo convento de Santo Domingo, y construyendo un ramal para abastecer el que creemos que fue un espacio cultivado creado en ese momento, el aún hoy llamado Huerto del Rey, situado entre los muros de la Almudaina y el margen del torrente de Sa Riera.

En los años setenta del siglo XX se procedió a la rehabilitación de gran parte del llamado Palacio de la Almudaina, adaptándolo a residencia del Jefe del Estado y a Capitanía General. No se realizó ningún seguimiento científico de la obra, pero debemos a Francisco Estabén, militar allí destinado, una completa recogida de los datos que él consideró históricamente importantes, e incluso del material arqueológico que resultó de su interés. Siguiendo su propio texto: *En la Almudaina entraba el agua por el jardín de la reina y vertía en el primer safareig (alberca). La elevación de esta alberca sobre el nivel del patio y planta inferior de los edificios, permitió la existencia de brolladors (surtidores)*.²⁰

El afortunado hallazgo, en el año 1974, de la canalización de entrada, formada por tubos de barro cocido, ha permitido conocer el primitivo borde superior del depósito. Una espléndida pieza terminal de la tubería ha completado el descubrimiento: el león de mármol de primitiva traza, en agazapada actitud, por cuya boca vertía el agua. El nivel al que esta pieza se hallaba nos revela el de la llegada del agua y del borde de la alberca en el siglo XIII,

¹⁹ AHN, Clero, Pergaminos, Carpeta 75, n. 74, publicado por PEREZ, L.: "Corpus documental balear: reinado de Jaime I (I)", *Fontes Rerum Balearium*, 2, n. 1, 1978, n. 74.

²⁰ ESTABEN, F.: *La Almudaina. Castillo Real de la Ciudad de Mallorca*, Palma de Mallorca, 1975, p. 115.

que hoy aparece un metro remontado. Cuando esta ampliación fue hecha quedó el león enterrado y casi ha permanecido intacta esta talla. Es ahora una muestra arqueológica excepcional de la almudaina.

Se conserva también en el recinto un león-surtidor que fue desplazado en una fecha desconocida y debió pertenecer a la ornamentación de este jardín o de cualquiera de los patios de los edificios del alcázar. Desgraciadamente no se ha realizado ningún estudio de estas piezas, faltando una correcta datación, si bien se trata de una iconografía característica del arte islámico en fuentes y surtidores.

La parte del alcázar cedida primero a los judíos y después a la Orden de Predicadores para construir el convento de Santo Domingo contenía en época islámica diversas casas y edificaciones, entre ellas las casas Abulaabeg cedidas por el rey a Ramon Berenguer de Àger. Se trata de *domos meas cum orto et balneis et cum sex turribus que sunt in latere illius orti et in muro almudaina*.²¹ Después fueron cedidas a los predicadores. Junto a estas se encontraban las casas de Abu 'Ali, cedidas por el rey al paborde de Tarragona <<*domos quas iam tenetis in almudayna cum muro et turribus et edificiis factis et faciendis cum viridario interiori et exteriori*.²² El Obispo de Gerona había recibido una porción situada junto a las casas Abulaabeg, compuesta por una casa con huerto y una mezquita con tres patios.²³ A esta hay que sumar otras donaciones de edificios sin espacios libres descritos, que fueron demolidos y su solar incorporado al del convento de Santo Domingo. Se trata de una combinación de edificios que cuentan con las tipologías de espacios libres que pueden hallarse en tramas urbanas densas: el patio ajardinado y jardín exterior en el palacio; el espacio libre, calificado como huerto, que discurre junto a la muralla, y la mezquita con sus tres patios.

No podemos dejar de destacar que, la documentación se refiere sólo a jardines cuando describe la zona de albercas del alcázar y los jardines del palacio de Abu 'Ali. No conseguiremos recuperar ese concepto en el resto de la ciudad.

Fuera de los muros del alcázar se extendía el resto de la Almudaina o ciudad administrativa. En esta zona sí se han realizado abundantes excavaciones arqueológicas, muchas de ellas aún en fase de estudio. En dos de ellas (Can Oleo y Palacio Episcopal) se han localizado restos de casas con patio central y andadores que rodeaban una pequeña alberca.

Entre las casas ubicadas en esta zona destaca la casa con patio de Mestre Andreu, situada cerca de la catedral,²⁴ tenía en su patio una higuera, como veremos más adelante es la única especie vegetal citada explícitamente en la documentación. En el estado actual de nuestros conocimientos no podemos establecer si se trataba de la plantación más común o si llamaba especialmente la atención de los nuevos habitantes de la ciudad. De hecho, las fuentes árabes que describen las Baleares hacen reiteradas referencias al cultivo de higueras, y en una fecha tan próxima a la conquista como 1240 se documenta ya la exportación de higos desde Mallorca a Montpelier.

21 AHN, Clero, carp. 77, núm. 3. ROSSELLÓ, R.: *La ciutat de Mallorca en el segle XIII*, Felanitx, 2001, p. 123.

22 AHN, Códices 476 B, f. 9v-10, publicado por PEREZ, L.: "Corpus documental...".

23 AHN, Clero, Pergaminos, Carpeta 75, n. 15, publicado por PEREZ, L.: "Corpus documental...".

24 ARM, ECR 341, publicado por AGUILÓ, E. de K: "Capbreu ordenat l'any 1304 dels establiments y donacions fets per Don Nuno Sanç de la seua porció", BSAL, 14, 1913, p. 240.

Como conclusión provisional, podemos afirmar que en el recinto de la alcazaba, en el espacio ocupado por la primitiva ciudad califal, se sucedían espacios libres y edificados. No podemos de momento detectar ningún proceso de saturación, que tampoco sabemos si después de su consideración como ciudad administrativa sufrió algún proceso de reurbanización más allá del causado por la destrucción provocada por la razzia de 1114.

En la actualidad se conserva un único gran jardín en esta zona de la ciudad, el del Palacio Episcopal; un jardín con una traza de época moderna regado a partir de un sistema de posible origen medieval. Desgraciadamente carecemos de datos sobre su posible relación con un espacio libre de época andalusí.

El muro de cierre de la alcazaba estaba rodeado por una serie de espacios libres que limitaban con su barbacana. Se trataba de espacios libres sin definir, necrópolis y huertos. De entre ellos destaca la casa y huerto convertidos en Hospital de San Andrés cuyo solar, junto con el de una mezquita, ocupa hoy el Ayuntamiento de Palma y el huerto que rodeaba el muro a lo largo de toda la actual plaza de Santa Eulalia.

Estos espacios, más los que rodeaban parte del muro en su lateral Este (actual calle Morey) coinciden con los ocupados por los llamados huertos *masamida* en el *Llibre del Repartiment*. Su nombre deriva del plural de *Masmuda*, tribu berebere que define por extensión a los almohades. No podemos precisar si fueron ellos sus creadores o si su mantenimiento se relacionaba directamente con la presencia del Estado almohade en la alcazaba.

3.2.2. La ribera del torrente

Desde la construcción de la muralla de Madina Mayurqa a finales del siglo XI la ciudad englobó en su interior el tramo final del torrente de *Sa Riera*. Su cauce seguía, hasta su desvío en 1613, un trazado en zig-zag que define dos meandros muy pronunciados. Mientras que su lateral Oeste presenta desniveles poco pronunciados, en su lateral Este llegan a adquirir forma de acantilado.

Ambos márgenes también se distinguen por la fecha en que pasaron a ser espacios cultivados. El lateral Este forma parte desde el siglo X del espacio irrigado por el sistema hidráulico de la ciudad, mientras que el Oeste recibe caudales estables de agua desde el momento de construcción de la muralla. Nos centraremos en primer lugar en el lateral Este, de orografía más compleja y sobre el que se conserva mayor cantidad de documentación.

El espacio situado entre la muralla de la ciudad, el primero de los meandros del torrente y la acequia recibía el nombre de *al-yurf*, la ribera. Parece que estaba dividido en diversos sectores, ya que se citan el *Aliorf lusán* (*al-yurf* alto),²⁵ *Aliorf de oriente* (*Al-yurf* oriental)²⁶ y el *Alyurf vell* (*al-yurf* viejo o antiguo).²⁷ Se trata de una zona de gran concentración de huertos cruzados por calles a las que dan fachada las casas y que parece que en 1229 estaba sufriendo un cierto proceso de urbanización, ya en el *Llibre del Repartiment* se cita el barrio nuevo del *al-yurf*.²⁸ Será la zona de la ciudad más tardía en urbanizarse; la última calle, la de San Elías, se abrirá en 1870.

25 CCR, f. 73r.

26 CCR, f. 73v.

27 CCR, f. 80v.

28 CCR, f. 79r.

Siguiendo por la margen Oeste del torrente nos encontramos con el primer meandro, a lo largo del cual el lateral se vuelve mucho más abrupto, haciendo imposible el aterramiento y, por lo tanto, el cultivo o la urbanización.

El siguiente tramo recto del cauce del torrente, siempre en dirección al mar, presenta en este lateral una explanada utilizada como solar de mercado (*suq*) en época islámica. Cruzando esta explanada, desde el torrente hacia el interior de la ciudad, se encontraba en primer lugar el *suq*, y tras él algunos huertos, como el que correspondió a Galacio de Medina, el de Lancellino de Euría (1238) o el de las monjas de Santa Margarita. Estos huertos compartían el espacio con el mercado, un molino harinero (*tahuna*) y el núcleo de curtidurías de la ciudad.

Más allá de la curtiduría y a lo largo del segundo de los meandros se extendía una zona de urbanización intensa, probablemente ocupada antes de la construcción de la muralla. Hasta hace pocos años era una zona relativamente desconocida de la ciudad, en los últimos años han ido apareciendo nuevos datos que permiten intuir la antigüedad de ocupación de la zona ya que, junto al mismo torrente, podría haberse construido el teatro romano de Palma y haberse establecido una unión, al menos con fijación de caminos, entre este y el recinto amurallado de la ciudad.

La zona de urbanización intensa acaba donde se inicia la ribera que tiene como límite superior el alcázar de la Almudaina. Una necrópolis, una mezquita y unos baños con su propio huerto marcan el fin de la zona urbanizada. A partir de allí al menos tres huertos con casas cubren la pendiente del alcázar y el torrente. Después, el mar.

Desgraciadamente, carecemos de datos sobre la posible existencia de zonas cultivadas limítrofes con la ribera Oeste del torrente. En cualquier caso, nos consta la existencia de inundaciones históricas, especialmente la del año 1403, y debemos suponer que una amplia franja de terreno fue sólo utilizada para usos agrícolas. De hecho, la ribera paralela al *al-yurf* continua en parte sin urbanizar.

3.2.3. Los espacios cultivados periféricos

El resto de huertos bien documentados podrían denominarse perimetrales o periféricos. Se caracterizan por sus grandes dimensiones y por tener la muralla de la ciudad como límite.

Empezando por el lateral Este del muro de la alcazaba, encontramos en primer lugar una extensa necrópolis que limita con el frente marítimo de la muralla y con la mezquita y baños vendidos a las monjas de Santa Clara para la construcción de su convento. Más allá, hacia el Este, se extendía el mayor espacio cultivado en el interior de la muralla de Madina Mayurqa. Se trata del amplio espacio de alfarerías devastado después del asalto pisano de 1114-1116, al que nos hemos referido anteriormente.

Las monjas clarisas adquirieron en 1257 unas casas, baños y huertos a Bernat de Santa Eugènia, con los árboles de distintas especies que allí se encontraban y con el uso exclusivo de un ramal de la acequia en forma de acueducto, llamado *setine* en época andalusí.²⁹

Continuando hacia el Este, se van sucediendo los huertos, llegando a ocupar todo el ángulo

²⁹ ACSC, Llibre d'Actes 1242, f. 4v.

sudoriental de la ciudad. Se trata del sector que rodea la antigua puerta de Gumara y que fue cedida a la Orden del Temple. Ésta, una doble puerta con recinto amurallado, perdió su condición de pública y se convirtió en residencia del prior de la Orden. La salida de la ciudad desde ese punto tuvo que ser derivada hacia el sur. En esa zona se encontraba el huerto que fue cedido al Temple junto a su casa, un huerto cerrado por *parets antigues* (paredes antiguas), con su propia entrada de agua de la acequia.³⁰ Como en otros casos, el huerto va unido a algunas casas y una mezquita. Se trata del *Riyad de al-Susi*, citado en el *Llibre del Repartiment* como Arrial Dazuci. Su nombre deriva de la *nisba* de la procedencia de la ciudad de Susa.

La zona de la ciudad ocupada por los grandes huertos de Santa Clara y del Temple ha sido objeto de numerosas excavaciones arqueológicas. Actualmente está ocupado por *Sa Calatrava*, un barrio nacido después de la conquista de 1229 y ocupado en parte por la judería (*call*) y en parte por los curtidores. Los hallazgos de época islámica corresponden siempre a las alfarerías destruidas tras el asalto de 1114-1116 y una necrópolis contigua al Temple, sin hallarse restos de una ocupación edilicia andalusí.

Exactamente lo mismo ocurre con el barrio que limita con *Sa Calatrava* hacia el norte, el barrio de *Sa Gerrería*, donde se establecieron los alfareros a partir del siglo XIV. En este caso, no se observa ninguna ocupación andalusí anterior, por lo que debemos suponer que no llegó a urbanizarse hasta después de la conquista de 1229.

La mayor parte de este sector, limitado por la muralla entre la *Bab Gumara* y la *Bab al-Balad*, fue cedida en gran parte a los marsellese que participaron en la conquista. En la documentación generada por esa donación se citan dos huertos que reciben los nombres de *Macir* e *Ibn Barlan*. El huerto de *Macir* es el único que recibe el nombre de huerto, refiriéndose así más a un sector de la ciudad ocupado por varios huertos que a uno en concreto. En uno de los documentos conservados se hace referencia a uno de esos huertos, con sus casas, norias y alberca. Probablemente formaba también parte de este huerto de *Ageg*, cedido a los hombres de Tarragona y los de Ibn Talha y Abu Ibrahim, citados expresamente en la donación a los hombres de Marsella.

El huerto de *Ibn Barbar* se encontraba junto a la *Bab al-Balad*, actual Puerta de Sant Antoni. Junto al huerto había cuatro casas y un horno de pan, junto a dos de las casas se sembraron sendas higueras. Se regaba desde la acequia de la ciudad y a partir de un depósito cubierto (*aljibe*), por lo que debemos suponer que su agua era utilizada también para uso doméstico.

Continuando hacia el norte se llega a la *Bab al-Kahl* o Puerta de Santa Margarita, punto por el cual la acequia entra a la ciudad. El *Llibre del Repartiment* cita varios huertos en esa zona, el que recibe el nombre de la puerta, el de *Abd Allah Abnazar* y el de *Sene*. Curiosamente, todos ellos situados junto a la puerta mientras que carecemos de documentación sobre una extensa zona situada entre la *Bab al Balad* (Puerta de San Antonio) y la de *Bab al Kahl* (Puerta de Santa Margarita). Este sector de la ciudad tuvo una urbanización muy tardía; sólo hemos hallado dos referencias a huertos andalusíes en 1271 y 1274. Tuvo aspecto de gran zona cultivada hasta avanzado el siglo XX, al ser ocupada por diversos conventos tras la conquista feudal.

³⁰ ADP, Perpignan, 1B, 10, publicado por VINAS, A.; VINAS, R.: *La conquête de Majorque*, Perpignan, 2004.

Podríamos aducir como explicación la pérdida de documentación, pero ello no explicaría la falta de referencias en el *Llibre del Repartiment*. Por otra parte, las excavaciones realizadas en la zona presentan un panorama algo distinto al de los solares anteriormente descritos. En las grandes excavaciones realizadas en los solares de los conventos de Capuchinos, Olivar y Santa Catalina de Sena se hallaron multitud de pozos ciegos y escombreras que deberían asociarse a viviendas. Todo ello nos indicaría que podría haberse producido una cierta urbanización en el sector y que el espacio libre conservado hasta el siglo XX sería más fruto de la construcción de conventos que de una zona de huerta original. En cualquier caso, esta hipótesis es sumamente aventurada y no debería olvidarse que siempre existiría una franja no construida junto a la muralla.

La parte de la ciudad hasta ahora descrita correspondió directamente o por herencia al rey Jaime I de Aragón, que la dividió entre sus porcioneros. La documentación sobre ella está centralizada y bien conservada, lo que facilita el acceso a ella. La otra mitad de la ciudad, situada a Occidente del torrente, fue directamente cedida a los magnates que acompañaron al monarca. Esta circunstancia dificulta el acceso a la documentación –en algunos casos desaparecida– y permite entrever un panorama mucho más fragmentario.

En el código latino árabe del Repartimiento se cita el número de huertos o jardines (*Riyad*) que se encontraban en la zona. Se contabilizan ciento sesenta huertos frente a, por ejemplo, seis tiendas. Visto lo ocurrido en el resto de la ciudad debemos suponer que o bien se trata de un error de redacción y que las cifras deberían invertirse, o bien la zona carecía prácticamente de construcciones.

Toda esta parte de la ciudad necesariamente se urbanizó con posterioridad a la construcción de la muralla ya que sin esta, actuando como acueducto, es imposible la llegada del agua. En el mismo punto en el que el agua comenzaba a redistribuirse se encontraba la puerta *Bab al-Bulayat* o del palacete.

Junto a esta puerta se encontraba el *riyad Abu Yahya*, nombre que coincide con el del último valí almohade, muerto en la conquista de 1229. Resulta tentador relacionar el palacete con el valí almohade, si así fuera se trataría de un jardín con su pabellón anexo.

De la documentación redactada después de la conquista se desprende que junto a la puerta había un campo de silos y un espacio arbolado no definido como huerto sino como plaza. Junto a ellos se encontraba el huerto cedido por la condesa de Bearn a la Orden del Santo Sepulcro y la “casa sarracena” que fue adquirida por un particular. En el huerto se encontraba un depósito de agua definido indistintamente como alberca o aljibe y, único caso en la ciudad, se cita la casa de la alberca: *Dotamus etiam dictam ecclesiam de orto qui est in Civitate Majoricarum in loco dicto ad Cigarium cum safaregio et domo que est super dictum safaregium*.³¹ La existencia de esa casa “sobre la alberca” incide aún más en la posibilidad de que nos encontremos ante algún tipo de pabellón con alberca y jardín que podría tratarse del antes mencionado *Riyad de Abu Yahya*.

Hasta aquí las referencias conservadas a huertos y jardines en Madina Mayurqa, quedan tan sólo algunas referencias aportadas por la arqueología y que se refieren a la versión

³¹ ACM, *Capbreu vell de les institucions de beneficis de la seu e parroquias de la Ciutat*, f. 281-282v, publicado por PEREZ, L.: “Corpus documental...”, p. 162.

mínima del espacio cultivado. Consideramos que tienen su importancia puesto que permiten introducir el concepto de espacio ajardinado en el ámbito doméstico por pequeño que este sea. Nos referimos concretamente al hallazgo de restos de macetas que tanto en los pozos ciegos-escombreras como en los niveles correspondientes a la destrucción provocada por la conquista de 1229.

En la excavación realizada en los años sesenta del siglo XX en el convento de Santa Catalina de Sena se recuperó un conjunto de macetas fechadas a principios del siglo XII, en esa época estaba ya perfectamente definida su forma, adecuada al uso, y, por tanto, existía una producción específica. Ese concepto primero, contenedor de la tierra necesaria para el cultivo de una única planta con un agujero en el fondo para eliminar los sobrantes del agua aportada desde otro recipiente, va complicándose a lo largo del tiempo, hasta llegar a los albahaqueros de época almohade. Sin lugar a dudas, el más complejo es el localizado en la *Travessa da Fonte de Tavira* (Faro/ Portugal) en cuyas figuras se ha identificado el rpto ritual de una novia y una serie de animales portadores de buenos augurios.

En las excavaciones realizadas en *Can Bordils* (Calle Almudaina/Palma) se localizó un fragmento de un ejemplar similar correspondiente a parte del borde con canalización y a un surtidor que adopta la forma de un mamífero. A diferencia de la pieza de Tavira en el ejemplar de Palma el borde está rematado también por almenas y aberturas circulares, similares a los de los albahaqueros góticos valencianos.

Más allá de estas cuestiones formales, consideramos que estos objetos, desgraciadamente faltos de un estudio conjunto, muestran la complejidad y características básicas del jardín andalusí, aquí reducidas a su mínima expresión. Se trataría de un caso parecido al de los reposaderos de tinaja en forma de maqueta arquitectónica.

La fuente de origen del agua es substituida por la mano humana que debe introducir el agua con algún recipiente que permita precisión y control del chorro de agua entrante. El primer recipiente, que adopta la forma de torre en el ejemplar de Tavira y de tinaja en un ejemplar recuperado en Bofilla (Valencia) actúa como una alberca elevada que permite la salida del agua por pequeños surtidores situados al borde de este insólito espacio cultivado. Son los mismos elementos que se daban cita en el jardín del alcázar de Madina Mayurqa, entre los que no faltan ni los leones-surtidores.

4. CONCLUSIONES

La utilización de documentación generada tras la conquista feudal, en muchos casos la única conservada, conduce a una confusión terminológica evidente que dificulta especialmente la identificación de jardines.

En Madina Mayurqa, la conquista feudal se produce cuando esta ciudad no está saturada, permitiendo ver la gran cantidad de espacios cultivados intramuros.

No pueden identificarse directamente como espacios cultivados andalusíes aquellos huertos conservados en el interior de la ciudad hasta época moderna, es necesaria la valoración documental y arqueológica para establecer su antigüedad y su relación con hechos históricos concretos.

Puede afirmarse que la totalidad de espacios cultivados intramuros son de propiedad privada, llevando el nombre de su propietario, a diferencia de las zonas agrícolas del resto del territorio, donde predominan las explotaciones de tipo tribal o clánico.

El huerto urbano cuenta siempre con un depósito de almacenaje y regulación del caudal de agua, un núcleo de residencia con dos a cuatro casas y en algunos casos un horno para la cocción del pan. En muchos casos se encuentra limitado por muros de cierre.

Algunos edificios públicos, especialmente los baños, cuentan siempre con un espacio cultivado anejo. Desgraciadamente carecemos de datos para establecer si se trata de jardines o de huertos.

Los únicos jardines claramente identificados son aquellos relacionados con la presencia del estado islámico (sultán), ello no es óbice para que el concepto de jardín esté presente en otros muchos lugares, aunque sólo sea por su representación miniaturizada en patios y corrales domésticos.

EL REPARTIMENT FEUDAL DE MALLORCA: LA PORCIÓ DEL COMTE D'EMPÚRIES (1230-1235)

Plàcid Pérez i Pastor

Societat Arqueològica Lul·liana

Resum: El present estudi pretén explicar de quina manera es dugué a terme el *primer i segon* repartiment feudal de Mallorca entre els magnats després de la conquesta de 1229. Es pren com a exemple la divisió dels béns immobles entre els membres que integren una de les porcions manco conegudes –la del comte d'Empúries– i s'analitzen els drets i les obligacions que acompanyen els béns repartits. Finalment es fa un seguiment dels canvis de domini que experimenten les baronies i senyories territorials sorgides d'aquest repartiment.

Paraules clau: Mallorca, conquesta, repartiment, feudalisme, comtat d'Empúries.

Abstract: This article explains how the first feudal divisions of Majorca were arranged by the nobility after the Conquest in 1229. The example chosen here is the division of one of the least known properties, that of the Earl of Ampuria. Here, we analyse the rights and obligations that implied the divided properties. Finally, we analyse the changes that took place under the successive landowners.

Key words: Majorca, conquest, feudal division, feudalism, Ampuria's county.

Rebut el 3 d'abril. Acceptat el 9 de desembre de 2014.

Abreviatures: ACM = Arxiu Capítular de Mallorca, ADG = Arxiu Diocesà de Girona; AFDM = Arxiu de la Fundació Ducal de Medinaceli, ARM = Arxiu del Regne de Mallorca, BSAL = *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, DCVB = Diccionari català-valencià-balear, *Documenta* = Documenta Regni Maioricarum, ECR = Escrivania de Cartes Reials, FRB = *Fontes Rerum Balearium*, GROC = SASTRE MOLL, J.: *Llibre Groc de la Seu de Mallorca (1211-1715)*. *Índex documental*, Palma, 2012, LR = Lletres reials, LRA = Llibre del Repartiment (còdex llatinoaràbic), LRC = Llibre del Repartiment (còdex català).

La conquesta de la Ciutat de Mallorca pel rei Jaume I i els membres de la seva host, el 31 de desembre de l'any 1229, marca l'inici de l'ocupació global de l'illa. Alhora, planteja diversos problemes derivats del govern i repoblació de les terres ocupades, l'ordenació de l'espai, la submissió de la població vençuda i la protecció front a un possible atac exterior. Totes aqueixes qüestions, que feren necessari arbitrar un sistema propi de control i defensa de l'illa, segurament són abordades en el procés de repartiment de l'illa i queden reflectides, si més no parcialment, en els documents que se'n deriven.

El repartiment immobiliari de Mallorca entre el rei Jaume I, els magnats i llurs porcioners,¹ es duu a terme a través de tres processos distints que Gabriel Alomar² va anomenar *primer*, *segon* i *tercer* repartiments:

El *primer* té lloc immediatament després de la presa de la Ciutat i consisteix en la distribució del botí entre els magnats, arreglats en cinc *quadrelles*,³ encapçalades pel rei i els quatre magnats principals. Però, tot seguit i al llarg d'una fase que durà un grapat d'anys, es produeix un sub-repartiment o divisió dels béns que havia obtingut cada magnat entre els membres de la mateixa quadrella. Són igualment persones, col·lectius i institucions que havien participat en la conquesta i que, per tant, tenien la consideració de porcioners.

Simultàniament a aquesta primera fase té lloc l'anomenat *segon* repartiment: la remuneració que cada magnat i porcioner, segons la seva importància, atorga als vassalls i/o cavallers, escuders, servidors o altres membres de llur seguici.⁴ De la mateixa manera, paga deutes contrets amb anterioritat i satisfà compromisos i devocions de caràcter religiós.

En coexistència amb els anteriors, tingué lloc el *tercer* repartiment, consistent en la cessió de terres als colons que vingueren a poblar i cultivar la terra.

Tot i que es coneixen amb un cert detall els repartiments a les porcions reial i del comte en Nunyo Sanç,⁵ poca cosa se'n sap de la resta. Bona part dels investigadors creuen que les porcions que correspongueren a cadascun dels magnats quedaren reflectides en un

1 *Magnats e parzoners* és la denominació que proporciona el propi LRC als participants a la conquesta: ROSSELLÓ BORDOY, G.: *Documents cabdals del Regne de Mallorca. Llibre del Repartiment de Mallorca o Llibre del Rei (ARM, 18)*, Salamanca, 2007.

2 ALOMAR, G.: *Urbanismo regional en la Edad Media: las 'ordinacions' de Jaume II (1300) en el reino de Mallorca*, Palma, 1976, p. 40.

3 És la denominació que fa servir el propi LRC. En el cas de la conquesta de València, en canvi, el terme *quadrilla* es refereix més al conjunt de béns que ha de repartir un *quadrillero*, que no a la gent beneficiada: TORRÓ, J.: "Guerra, repartiment i colonització al regne de València (1248-1249)", *Repartiments a la Corona d'Aragó (Segles XII-XIII)*, Enric Guinot i Josep Torró, eds., València, 2007, p. 201-276, p. 256.

4 El LRC els anomena *pobladors*: ROSSELLÓ BORDOY, G.: *Documents cabdals del Regne de Mallorca. Llibre del Repartiment...*

5 PORTELLA COMAS, J.: "La colonització feudal de Mallorca: els primers establiments de l'alqueria Deià (1232-1245)", *Estudi General*, 5-6, 1985-86, p. 331-343; CATEURA BENNASSER, P.: "Los caballeros en la repoblación señorial de Mallorca", *El regne de Mallorca i el sud francès*, 1986, p. 83-89; CATEURA BENNASSER, P.: "La repoblació nobiliària de Mallorca per Nuno Sans", *Historiographie de la Couronne d'Aragon*, II, Gap, 1989, p. 99-114; MUT CALAFELL, A.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *La Remenbrança de Nunyo Sanç. Una relació de les seves propietats a la ruralia de Mallorca*, Palma, 1993; SOTO COMPANY, R.: "La porció de Nunó Sanç. Repartiment i repoblació de les terres del Sud-est de Mallorca", *Afers*, 18, 1994, p. 347-365.

llibre individualitzat i confien que qualche dia surtin a la llum.⁶ Entretant no apareixen, les millors fonts d'informació disponibles són les versions llatinoaràbiga, catalana i llatina del Llibre del Repartiment del Rei,⁷ complementades amb d'altres documents de l'ARM, l'ACM, l'ADG i l'AFDM. Fent servir aqueixes fonts, el present treball exposa com es feren el *primer* i *segon* repartiment entre els integrants de la fracció que encapçalà el comte d'Empúries. En la mesura que ho permet la informació, s'intenta esbrinar el gruix dels immobles que correspongueren a cada porcioner i, en els casos que sigui possible, fer un breu seguiment dels canvis de domini que experimenten les baronies i senyories alodials sorgides d'aquesta divisió. Es prescindeix, per tant, de qualsevol referència al *tercer* repartiment.

El repartiment de l'Illa

La campanya de conquesta de Mallorca, contràriament a la concepció originària dels promotors com a expedició privada, acaba essent una croada de la cristiandat contra els musulmans.⁸ Aleshores, els exèrcits feudals estaven constituïts⁹ per contingents de cavallers ben armats, ajudats per un petit equip d'assistents –de tres a cinc–, que eren el centre neuràlgic dels combatents. Aquest nucli necessitava també la concurrència de la infanteria –peons, arquers, ballesters– i experts en sitis i setges. A la conquesta de Mallorca hi participa, doncs, una munió de gent de tota extracció social i econòmica, des de l'alta noblesa catalana passant per la prelatura eclesiàstica, els Ordes Militars, la petita noblesa, dignitats eclesiàstiques, cavallers individuals, milícies urbanes de ciutats i viles, comunitat jueva, i fins i tot grups d'almogàvers i homes de frontera.¹⁰

6 La frase “el que es consigna a l'original” o “el que segueix després a l'original” de l'LRA, que clou les descripcions de les partions reials i nobiliàries del terme de la Ciutat, poden proporcionar alguna certesa sobre l'existència d'aquests repertoris; però hom ha exposat arguments en contrari: PÉREZ PASTOR, P.: “Mallorca, 1230-1232. Reflexions a partir de la relectura del còdex llatinoaràbic del repartiment”, *BSAL*, 66, 2010, p. 9-34, p. 14.

7 En el present treball s'han fet servir les versions següents: BOFARULL MASCARÓ, P.: “Repartimiento de Mallorca, Reg. 26”, *Repartimientos de los reinos de Mallorca, Valencia y Cerdeña, publicados de Real Orden. Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón*, XI, 2, Barcelona, 1856, p. 1-141; BUSQUETS MULET, J.: “El còdex llatinoaràbic del Repartimiento de Mallorca (Parte latina)”, *BSAL*, 30, 1952, p. 708-758; BUSQUETS MULET, J.: “El còdex llatinoaràbic del Repartimiento de Mallorca (Texto árabe)”, *Miscelánea dedicada al doctor José María Millás Vallicrosa*, Barcelona, 1954, p. 243-296; i SOTO COMPANYY, R.: *El còdex català del Llibre del Repartiment de Mallorca*, Palma, 1984. També les versions llatinoaràbiga i catalana publicades en facsimil per Guillem Rosselló: ROSSELLÓ BORDOY, G.: *Documents cabdals del Regne de Mallorca. Còdex llatinoaràbic del Repartiment de Mallorca*. ARM, s/n, Salamanca, 2007; i *Documents cabdals del Regne de Mallorca. Llibre del Repartiment de Mallorca o Llibre del Rei (ARM, 18)*, Salamanca, 2007.

8 ALVIRA CABRER, M.: “Guerra e ideología en la España del siglo XIII: la conquista de Mallorca según la crónica de Bernat Desclot”, *En la España Medieval*, 19, Madrid, 1996, p. 37-50, p. 42; PORTELLA COMAS, J.: “¿Cómo se exporta el feudalismo? El caso de Mallorca”, *L'Incastellamento*, Roma, 1998, p. 85-98, p. 90; SANTAMARÍA ARÁNDEZ, A.: “Determinantes de la conquista de Baleares (1229-1232)”, *Mayurqa*, 8, 1972, p. 65-133. En opinió d'Álvaro Santamaría i Pau Cateura, el fet de transformar-se en croada permeté incorporar a la conquesta tots els cristians: SANTAMARÍA ARÁNDEZ, A.: “La reconquista y la repoblación del reino de Mallorca”, *Actas del Coloquio de la V Asamblea General de la Sociedad Española de Estudios Medievales*, Saragossa, 1991, p. 137-232, p. 146; CATEURA BENNÄSSER, P.: *Mallorca en el siglo XIII*, Palma, 1997, p. 18.

9 SÁIZ SERRANO, J.: *Guerra y nobleza en la Corona de Aragón. La caballería en los ejércitos del rey (siglos XIV-XV)*, Universitat de València, Departament d'Història Medieval, <<http://hdl.handle.net/10803/9994>> [Consulta: 30 abril 2014], 2003: p. 24-25. Tot i això, l'autor remarca l'absència de monografies sobre aquest tema.

10 Antoni Mas documenta la constitució de societats de combatents a Vic, amb la intenció d'anar *in hoc exercitum de Majoriche*: MAS FORNERS, A.: “Les conquestes de Mallorca i d'Eivissa”, *Jaume I. Commemoració del VIII centenari del naixement de Jaume I*, II, Barcelona, 2013, p. 403-439, p. 411. Segons la crònica d'en Pere Marsili, la presència d'almogàvers a Mallorca es detecta per primer cop durant la cavalcada que fa la quadrella d'en Pere Maça per sotmetre

La contribució a la campanya bèl·lica és molt diferent segons uns i altres participants, tant en pertrets com en armes, queviures, vaixells, cavalls i combatents. Els més modestos, com els almogàvers, probablement només hi concorren amb la seva persona, les armes i, si s'escau, la muntura. Els més poderosos hi aporten una part de la logística integrada pels seus vassalls, les milícies feudals i els servents que poden.¹¹ Aquests servents no són únicament els peons, escuders i altres servidors i ajudants necessaris per a fer la guerra, sinó també els notaris, escrivans, capellans, rebosters, cuiners, majordoms, criats i altres servidors domèstics que constituïen les corts nobiliàries. A la porció del monarca, almanco, notaris, escrivans, torsimany, escuders i rebosters formen part del seguici i reben una part del botí.¹²

El mateix dia que la host cristiana entra a la ciutat musulmana de *Mayûrqa*, queda ben clar quines són les intencions dels atacants. La mainada, que fa quasi tres mesos que espera l'oportunitat, es lliura al saqueig sense contemplacions: *E era tant l'haver e el guany que els cavallers e els hòmens de peu veïen per la ciutat* –relata Jaume I en el Llibre dels Feyts–, *que no havien cura d'aquells (sarraïns) que es n'anaven*. I afegeix: *Tots los de la host trobaven tant que pendre, que la u no havia contrast ab l'altre, que cascú cuidava ésser pus ric que l'altre*.¹³ Aquesta entrada a sac és el preludi d'una primera fase incontrolada i anàrquica de repartiment del botí, que probablement ateny les robes, les joies, el diner i els objectes més fàcils d'ocultar i transportar. Tot i això, és impossible saber com es va fer aquest repartiment.¹⁴

Roman, però, una gran quantitat d'immobles i probablement de sarraïns capturats que els magnats encapçalats per en Nunyo Sanç, en Bernat de Santa Eugènia, el bisbe de Barcelona i el sagristà d'aquella diòcesi proposen que siguin adjudicats en subhasta. El rei es manifesta contrari a la proposta, perquè prefereix iniciar la persecució dels musulmans que han fugit a les muntanyes abans que no tinguin temps de reorganitzar-se. Els cavallers i la soldadesca, però, no tenen gaire interès a continuar guerrejant contra els sarraïns fugissers. Més tost tenen pressa per abandonar l'illa i retornar a llurs dominis de terra ferma. Sense gaire convicció,¹⁵ el rei acaba per claudicar i el repartiment es duu a terme *ans que la illa fos del tot guanyada e conquesta*. Probablement s'efectua durant el mes de febrer del

els sarraïns que s'havien refugiat a les muntanyes d'Artà: QUADRADO, J.M.: *Historia de la conquista de Mallorca: Crónicas inéditas de Marsilio y de Desclot en su texto lemosín vertida la primera al castellano y adicionada con numerosas notas y documentos*, Palma, 1850. Per a la condició dels almogàvers, societats de combatents i milícies vilatanes: TORRÓ, J.: "Guerra, repartiment i colonització...", p. 201-276; SABATÉ CURULL, F.: "La tenencia de castillos en la Cataluña medieval", a CABEZUELO PLIEGO, J.V. (ed.): *Alcaidías y fortalezas en la España medieval*, Alcoi, 2007, p. 69-136, p. 96.

11 En els pactes previs, el comte n'Hug d'Empúries, el bisbe de Girona i altres nobles juren participar en la conquesta i dur amb ells un cert nombre de cavallers *et servientes quos potero*: *FRB*, I, n. 3, 10 calendes gener 1228; i *FRB*, n. 9, 5 calendes setembre 1229.

12 A l'estudi sobre el repartiment de l'horta de València, Enric Guinot també detecta la presència de notaris, escrivans, porters, trompeters, alfaquins, un metge i un enginyer: GUINOT RODRÍGUEZ, E.: "El repartiment feudal de l'horta de València al segle XIII: jerarquització social i reordenació del paisatge rural", *Repartiments a la Corona d'Aragó (Segles XII-XIII)*, València, 2007, p. 115-200, p. 151.

13 SOLDEVILA, F.: *Les quatre grans cròniques. Jaume I, Bernat Desclot, Ramon Muntaner, Pere III*, Barcelona, 1971 (1983), p. 48, i 86.

14 SOTO COMPANY, R.: "Repartiment i 'repartiments': l'ordenació d'un espai de colonització feudal a la Mallorca del segle XIII", *De Al-Andalus a la sociedad feudal: los repartimientos bajomedievales*, Barcelona, 1990, p. 1-55, p. 9.

15 Jaume I expressa els seus temors dient: *Nós havem paor que no ens penidam*: SOLDEVILA, F.: *Les quatre grans cròniques...*, p. 49 i 89.

1230, entre Carnestoltes i el dia de Pasqua, dies abans que Jaume I no promulgui la Carta de Franquesa el primer de març.¹⁶

En compliment dels pactes previs a la campanya signats a Barcelona i Tarragona els anys 1228 i 1229 entre Jaume I i els grans senyors feudals catalans, la distribució dels béns immobles i els drets inherents s'adjudica proporcionalment als efectius militars que cadascú ha aportat a la conquesta.¹⁷ Els efectius són avaluats per *cavalleries*.¹⁸ Per tal de facilitar el procés i fer equitatiu el botí,¹⁹ el rei, els magnats i els altres porcioners que concorren a la conquesta són enquadrats en cinc grups o quadrelles, cadascun d'ells encapçalat per un dels nobles principals. Els magnats *caps de fila*²⁰ són: el rei Jaume I, el comte en Nunyo Sanç, el bisbe de Barcelona, el vescomte de Bearn i el comte d'Empúries.

El procés de distribució queda en mans d'una comissió exclusivament nobiliària finalment constituïda²¹ per tres religiosos –els bisbes de Barcelona i de Girona i el mestre del Temple–, dos ricshomes d'Aragó –n'Eiximèn d'Urrea i en Pere Cornel– i dos cavallers catalans –en Ramon Alemany i en Ramon Berenguer d'Àger. Aqueixa composició reflecteix la relació de forces entre el rei i la noblesa, en afavorir els estaments més addictes al rei, potenciar la representació aragonesa i excloure'n els representants de les ciutats.²² En aquesta primerenca divisió del botí immoble, la comissió únicament delimita els béns que corresponen al rei i a cadascun dels quatre *caps de fila*.

A fi d'evitar greuges comparatius entre els porcioners, la comissió procedeix a dividir les possessions immobles de forma independent i individualitzada.²³ D'aquesta manera, cada

16 La cronologia de la presa de la Ciutat de Mallorca, així com la datació de la Carta de Franquesa, han estat objecte de diverses interpretacions, imprecisions i errors no deliberats, deguts en part a l'alteració de l'ordre cronològic que s'observa al *Llibre dels feits*, però també als dubtes a l'hora d'aplicar el còmput de l'Encarnació o el de la Nativitat als documents expedits entre 1229 i 1232. L'estat de la qüestió més recent i més complet és el d'Antoni Mas: MAS FORNERS, A.: "Les conquestes de...", p. 403.

17 Els pactes diuen: *Promittentes vobis omnibus et singulis, bona fide et sine fraude, quod de tota terra, civitatibus, castris et villis et terris heremis et populatis cum suis redditibus et rebus mobilibus et immobilibus et exitibus universis que in hoc viatico adquiremus, Domino concedente, tam per terram quam per mare, lezdis, pedacitis, ribacitis et aliis exitibus universis, dabimus vobis justas portiones secundum numerum militum et hominum armatorum quos vobiscum duxeritis: FRB, l, n. 3, Barcelona 10 calendes gener 1228; i FRB, l, n. 9, Tarragona 5 calendes setembre 1229. Antoni Mas ha posat d'evidència que "la debilitat del seu poder no li deixava cap altre remei [a Jaume I] que pactar amb ells [els magnats] les condicions de la conquesta i el repartiment del botí. I, com és evident, si els senyors s'hi avingueren era perquè tenien interès a participar-hi i a beneficiar-se'n": MAS FORNERS, A.: "Les conquestes de...", p. 410.*

18 En aquest context, doncs, la *cavalleria* és una unitat de compte i càlcul la magnitud de la qual ens és desconeguda. A Álvaro Santamaría li escaigué anomenar-la *cavalleria/mòdul*: SANTAMARÍA ARÁNDEZ, A.: "Demografía de Mallorca. Morabatin de 1329", *Mayurqa*, 20, 1985, p. 155-222, p. 202; i SANTAMARÍA ARÁNDEZ, A.: "Comunidades occitanas en la conquista y repoblación de Mallorca", *El regne de Mallorca i el sud francès*, IV Jornades d'Estudis Històrics Locals, Palma, 1986, p. 9-19, p. 14.

19 QUADRADO, J.M.: *Historia de la conquista...*, p. 437.

20 El concepte fou encunyat per Ricard Soto: SOTO COMPANYY, R.: *El còdex català...*, p. 19; SOTO COMPANYY, R.: "Los antiguos territorios de la Corona de Aragón: Aragón, Baleares, Cataluña, País Valenciano", *Historia de los pueblos de España*, Barcelona, 1984, p. 101-146.

21 La comissió fou modificada en dues ocasions per motius diversos: CATEURA BENNÀSSER, P.: *Mallorca en el segle XIII...*, p. 18-20.

22 CATEURA BENNÀSSER, P.: *Mallorca en el segle XIII...*, p. 20.

23 PORTELLA COMAS, J.: "Les baronies i cavalleries de Mallorca dels segles XIII i XIV. In feudum ad consuetudinem Barchinone", *Afers*, 18, 1994, p. 427-441, p. 432 i 434.

cap de fila obté una part de les alqueries, dels rafals, dels horts, dels palaus, de les cases, dels molins, dels forns, dels obradors, de les mesquites i dels banys existents a Mallorca, tant dins la ciutat com al seu terme i a la part forana.

D'acord amb el criteri de proporcionalitat expressat als pactes previs, cada magnat o grup de magnats i porcioners roman obligat a constituir i mantenir un cert nombre de cavalls armats per acabar de retre l'illa i per contribuir-ne a la futura defensa. El càlcul queda fixat en un cavall per cada 130 *cavalleries*.

Els porcioners del comte d'Empúries

Ha estat l'exhumació de la *Remenbrança de Nunyo Sanç...*²⁴ el què ha proporcionat la nòmina més extensa fins ara coneguda dels beneficiaris que integren la porció del comte d'Empúries: el bisbe de Girona, l'abat de Sant Feliu de Guíxols,²⁵ el paborde de Solsona,²⁶ la ciutat de Narbona,²⁷ el sagristà d'Urgell, i els cavallers en Jaume de Cervera,²⁸ en Ramon de Pertegàs,²⁹ n'Arnau de Bellvei,³⁰ en Ramon de Vernet,³¹ en Guillem de Sant Vicenç,³² i en

24 MUT CALAFELL, A.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *La Remenbrança...*, p. 174.

25 Abadia benedictina creada al segle X, situada a la comarca de Baix Empordà (Girona).

26 A les diferents versions del Llibre del Repartiment compareix esmentat com a paborde de Sexona o Saxona, mentre que la *Remenbrança...* el cita com a preboste de Sent Celoni. Altres documents dels anys 1233-1243 l'esmenten com *Geraldus Celsone prepositus* (ADG, Vestuari n. 6; i ARM, ECR-342, f. 88, f. 136v i f. 200); o sigui, el paborde de Solsona.

27 Álvaro Santamaría i Guillem Rosselló Bordoy troben a faltar la ciutat de Narbona a la relació dels beneficiaris que apareixen en el Llibre del Repartiment del Rei: SANTAMARÍA ARÁNDEZ, A.: "Comunidades occitanas en la conquista...", p. 14; ROSSELLÓ BORDOY, G.: "Mallorca 1232: colectivos urbanos, órdenes militares y reparto del botín", *Aragón en la Edad Media*, 19, 2006, p. 461-483, p. 465. L'enquadrament de Narbona a la porció del comte d'Empúries, i no a la del rei, explica aquella absència. Així ho reconeix el propi Santamaría: SANTAMARÍA ARÁNDEZ, A.: "El patrimonio de las comunidades de Marsella y de Montpellier en el repartimiento de Mallorca", *Montpellier, la Couronne d'Aragon et les pays de Langue d'Oc (1204-1349)*, Montpellier, 1987, p. 105-133, p. 128.

28 Moragues/Bover l'identifiquen com un "capitán muy distinguido del ejército conquistador": MORAGUES, M.; BOVER, J.M.: *Historia General del Reino de Mallorca escrita por los cronistas Don Juan Dameto, Don Vicente Mut y Don Jerónimo Alemany. Segunda edición corregida e ilustrada con abundantes notas, documentos y continuada hasta nuestros días*, Palma, 1841, I, p. 801. Res no en sabem d'aquest conqueridor. Segons el DCVB, Cervera és una ciutat de 4.225 habitants, situada en l'Alta Segarra, a 57 km. de la ciutat de Lleida; o bé un poble de 1.500 habitants, situat en el Rosselló, dins el cantó d'Argelers.

29 A la *Remenbrança...*, p. 168 i 170, compareixen dos personatges anomenats R. Belinguer: un aporta 341 *cavalleries* a la conquesta i, l'altre, tan sols 28. Hom creu encertar en identificar el primer com en Ramon Berenguer d'Àger, cavaller català qui fou enquadrat en la porció del bisbe de Barcelona. Es reconeix el segon com aquell cavaller citat al *Memoriale de omnibus christianorum cavalleris...* de totes les versions del Llibre del Repartiment del Rei amb el nom de Ramon de Pertegàs, qui fou inclòs en la fracció del comte d'Empúries. Moragues/Bover el qualifiquen com a cavaller: MORAGUES, M.; BOVER, J.M.: *Historia General del Reino...*, I, p. 834. En desconeixem l'origen. Diu el DCVB, que Pertegàs és una riera que neix prop de Mosqueroles (Girona) i desaigua al riu Tordera, prop de Sant Celoni.

30 En opinió de Moragues i Bover, era "caballero principalísimo": MORAGUES, M.; BOVER, J.M.: *Historia General del Reino...*, I, p. 792. El DCVB localitza Bellvei com un llogaret agregat al municipi de Torrefeta (partit de Cervera, comarca de la Segarra), d'on podia provenir el personatge.

31 Encara que a la *Remenbrança...*, p. 170 i 174, compareix com a Ramon Burguet o Borguet, Guillem Rosselló Bordoy l'identifica com el Ramon de Bernet que apareix al *Memoriale...* de l'LRA i a l'LRG. Segons Moragues/Bover, era cavaller: MORAGUES, M.; BOVER, J.M.: *Historia General del Reino...*, I, p. 793. L'origen més probable, proporcionat pel DCVB, és un poblet agregat al municipi de Baldomar, prop de Balaguer, l'antiga capital del comtat d'Urgell.

32 Els Sant Vicenç posseïen el senyoriu del mateix nom sobre els castells de Vilassar i de Burriac, a la comarca del Maresme (Barcelona).

Pere de Pinell.³³ La nòmina és probablement incompleta puix que s'hi hauria d'afegir, com a mínim, en Pere d'Alcover, com es veurà tot seguit.

La combinació de la informació proporcionada per la *Remenbrança...* i les distintes versions del Llibre del Repartiment del Rei ha permès confeccionar el quadre següent, en el que s'expressa el nombre de cavalleries i cavalls armats assignats a cadascun:

Porcioners del comte d'Empúries i servei militar que devien prestar

Porcioner	"Cavalleries"	Cavalls armats
Comte d'Empúries	849	7 1/2
Bisbe de Girona	459	4
Paborde de Solsona	37,5	
Ciutat de Narbona	18,5	
Abat de Sant Feliu de Guíxols	169,5	1 1/4
Sacristà d'Urgell	37	
Ramon de Vernet	12,5	
Jaume de Cervera	33	
Ramon de Pertegàs	28	
Arnau de Bellveí	22	
Guillem de Sant Vicenç	11	
Pere de Pinell	6,5	

Els cinc darrers porcioners no semblen estar obligats a prestar cavall armat, com tampoc no ho està en Pere d'Alcover.

La porció del comte d'Empúries

La part àrab de l'LRA desvela que la divisió de tota Mallorca s'efectua segons cinc paràmetres: trenta cases principals individualitzades dins *madīna Mayurqa*, els barris de la ciutat dins les murades, les terres de la rodalia que les envolten, els molins situats sobre les vies d'aigua del terme de la ciutat i els districtes musulmans (*'aiza*) que constitueixen la resta de l'illa. De cadascun d'aquests conjunts se'n fan vuit parts. A la quadrella del rei li són adjudicades quatre parts de les vuit esmentades, i a cadascuna de les altres quadrelles una part.

Als porcioners del grup del comte d'Empúries se'ls adjudica, doncs, una vuitena part teòrica de l'illa, que estava constituïda per: *Una octava de la terra fora la villa. Octava del terminal de la villa. Et tota Muro. E los dos terçons de Sullar. E la mitat de l'Albufera del pescar.*³⁴ La relació dels béns i drets que integren aquesta porció és difícil de precisar, perquè no s'ha localitzat cap document que els individualitzi.³⁵

33 Entre les ubicacions que proporciona el DCVB, la més probable com a lloc d'origen de Pere de Pinell és un poblet de 120 habitants situat en el Solsonès.

34 MUT CALAFELL, A.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *La Remenbrança...*, p. 174.

35 Resulta estrany no haver localitzat a l'AFDM la relació dels béns que pertocaren al comte d'Empúries i els seus

Els béns que rep el comte, en funció de les 849 *cavalleries* que aportà a la conquesta, constitueixen en endavant la *baronia* del comte d'Empúries i resten obligats a mantenir perpètuament 7,5 cavalls armats per a fer host i cavalcada per tot el regne de Mallorca.

El primer repartiment entre els porcioners del comte d'Empúries

La vuitena part teòrica de l'illa adjudicada als integrants de la porció del comte d'Empúries arreplega un conjunt d'immobles rústics i urbans dispersos, que s'han de dividir entre ells. El repartiment entre els porcioners del comte, però, no és una empresa fàcil ni exempta de conflictes.

La direcció i el control del repartiment són assumits pel comte n'Hug IV d'Empúries i pel bisbe de Girona en Guillem de Cabanelles. Els vertaders protagonistes, però, són llurs procuradors³⁶ puix que, d'una banda, el comte mor a l'epidèmia que segueix a la batalla³⁷ i el seu successor mai no ve a Mallorca; i, de l'altra, el bisbe abandona l'illa tot just acabada la pesta. Així, per tant, el prelat nomena procurador en Guillem de Torrella, nebot seu i fill d'en Bernat de Torrella i na Clara de Cabanelles, el 28 de març del 1230.³⁸ En Ponç Hug, fill i hereu de n'Hug IV, comte d'Empúries, designa en Guillem Hug el 15 d'agost del 1232.³⁹ Ambdós procuradors gaudeixen de plenes facultats per establir, llogar i permutar honors i possessions.

En compliment de la clàusula imposada per Jaume I als participants a la conquesta relativa a la prohibició de guerrear entre ells,⁴⁰ els procuradors s'esforcen en resoldre les discrepàncies per la via pacífica. Generalment és possible arribar a un acord satisfactori per ambdues parts. En aquest cas, un cop que el beneficiari rep els béns que se li adjudiquen en qualitat de botí, signa un document de conformitat, acceptació i definició. A voltes, però, el compromís no és tan fàcil d'assolir.

Vegem-ne alguns exemples:

porcioners. L'únic document que s'hi ha trobat és una versió llatina del Llibre del Repartiment del Rei, en pergami, intitulada "Partió del Regne de Mallorques quan fonch conquistat per lo Sereníssimo Rey En Jaume, Rey d'Aragó, de bona memòria, treta de un libre vermell axí intitulat recòndit en lo armari de Mallorca de l'arxiu reial de Sa Magestad, situat en la ciutat de Barcelona". El pergami forma part d'un document d'una vintena de folis, sense data, dirigits "Para el Sr. Don Francisco Antonio de Copons". Aquest Francisco Antonio de Copons i Nuix era doctor en ambdós drets i fou apoderat dels X i XI ducs de Medinaceli i comtes d'Empúries, Nicolás Fernández de Córdoba y de la Cerda (1682-1739) i el seu fill Luís Antonio (1704-1768). El document, doncs, és de mitjan segle XVIII: AFDM, Lligall 43, n. 5841, 5842 i 5843.

36 SOTO COMPANY, R.: "Alguns casos de gestió 'colonial'...", p. 347.

37 Son darrer codicil conegut està datat a Mallorca el 16 de febrer del 1230: AFDM, Lligall 1, n. 35, 14 calendes març 1229. En ell, el comte ordena al seu fill i hereu Ponç Hug que doni als seus magnats i cavallers la part dels béns que els havia promès i els correspon a l'illa. Álvaro Santamaría suposa que morí entre aqueixa data i el 23 de febrer del 1230: SANTAMARÍA ARÁNDEZ, A.: "Sobre la datación...", p. 460.

38 ACM, Còdex CC 3413, f. 62. Regest al GROC, n. 5. Reproduït a *FRB*, I, n. 16, Girona, 5 calendes abril 1230.

39 AFDM, Lligall 43, n. 5813, 18 calendes setembre 1232.

40 *Illi qui partem habuerint de terris illis non possint gerreiare inter se dum fuerint in partibus illis, nec guerram facere de terris illis*: *FRB*, I, n. 3, 10 calendes gener 1228; i *FRB*, I, n. 9, 5 calendes setembre 1229.

1. El litigi amb el bisbe de Girona

El compromís entre en Ponç Hug, novell comte d'Empúries, i en Guillem de Cabanelles, prelat de Girona, és un exemple clar de les dificultats que cal superar. Després d'algunes disputes i altercats inicials per acusacions d'apropiació indeguda de certs immobles per part del bisbe, els procuradors es veuen obligats a recórrer al tutelatge del veguer reial en Berenguer Burguet i a l'arbitratge dels prohoms per ell assignats.⁴¹ Així, per tant, en un acte signat a Mallorca el 3 d'abril del 1235,⁴² ambdós procuradors es comprometen a acatar la mediació inapel·lable dels àrbitres en Bernat Eimeric, en Bertran Escrivà i en Ramon de Verdera, sota pena de cinc-cents morabatins. Després d'escoltar els arguments d'uns i altres, els prohoms resolen el litigi amb l'arbitratge següent:

- El bisbe ha de tornar al comte la meitat de l'alqueria anomenada Santa Eulàlia, del terme de Muro, que havia concedit a n'en Guillem de Torrella. L'altra meitat ja la té el comte d'Empúries, qui la donà a n'en Guillem Hug segurament en alou franc. D'aquesta manera, a partir d'aleshores en Guillem Hug té tota l'alqueria sota alou i directe domini del comte.
- Així mateix i amb els mateixos requisits, li ha de retre la meitat de l'alqueria Vilalba *cum suis terminis et pertinentiis*, situada en aquell terme parroquial.
- Els altres immobles que cada qual té a la ciutat de Mallorca, a les rodalies del seu terme, a Muro, a Sóller i a altres parts, queden ratificats.
- Els establiments que en Guillem de Torrella ja ha fet a les alqueries esmentades, com a procurador del prelat gironí, es consideren vàlids a tots els efectes per part del comte.
- Les qüestions i demandes interposades entre ells, fins al dia de la mediació, es donen per sobresegudes.
- Si per ventura compareix qualche altra propietat que no s'hagi tingut en compte, romandrà indivisa de forma directament proporcional a les *cavalleries* respectives.

El patrimoni del bisbe gironí rep a partir d'aleshores la denominació de *baronia*, compromesa a sostenir tres cavalls armats en proporció a les 459 *cavalleries* amb les quals contribuï a l'expugnació de l'illa.

La primera relació coneguda dels béns del bisbe de Girona és el memorial de censals i agrers realitzat el 10 de gener del 1289 pel batle de la porció, Pere des Pedró, que és la renovació d'un altre aixecat l'any 1255 pel també batle Ramon de Verdera.⁴³ En ell s'hi declaren:

- A la Ciutat, nombrosos hospicis i alguns obradors i forns a la parròquia de Sant Jaume, alguns obradors a la Sabateria Vella, i una partida de cases a l'Almudaina.
- En el terme de la Ciutat: en el pla de Catí, una alqueria, dos rafals una gran garriga i un tros de terra erma, devers Pontiró. Un rafal i un grapat de vinyes prop del monestir de La Real.

41 PÉREZ PASTOR, P.: "Els orígens feudals de l'alqueria de Biniaraix (Sóller)", *VIII Jornades d'Estudis Locals de Sóller i Fornalutx*, 2014, p. 281-306, p. 297.

42 ADG, Vestuari, n. 14, 3 nones abril 1235.

43 El títol diu: *Hoc est memoriale factori per Petrum de Pedrono, baiulum in Maioricis ecclesie Gerunde III idus januarii anno Domini millesimo CC octuagesimo octavo, de censuallibus et agrariis que dicta ecclesia recipit et recipere debet in insula et regno Maioricarum, tam in civitate quam extra. Et fuit renovatum dictum memoriale a quodam alio memoriali facto per Raimundum de Viridaria, olim baiulum in Maioricis dicte ecclesie, anno Domini millesimo CC quinquagesimo quinto*: ADG, Vestuari, n. 40.

I a les Torres Llaveneres, prop de la mar, 10 quarterades de terra i algunes peces de terra i camps.

– A la parròquia de Muro:⁴⁴ algunes alqueries, rafals i jovades de terra a Sa Marjal, Roquet, Torrecuques, Ses Abadenques i Serra de Muro. Un forn de domini compartit amb el comte d'Empúries. Vint-i-una cases dins la vila, confrontant amb diversos carrers, amb la plaça de Muro, amb una bassa o amb el cementeri de l'església. Algunes d'elles estan associades a un hort, a un corral o a un colomer. Finalment, un nombre indeterminat de cases (*plures domos in villa de Muro*) contigües, també dins la vila, que confronten amb diversos carrers i estan establertes a deu persones distintes.

– Tres setzenes parts de l'albufera de Muro.

– A la parròquia de Sóller: Diverses alqueries, vinyes i olivars als Montreials. Tres trossos de terra en el Pla de Sóller. Un molí baix de la vila. Dos obradors a la plaça de Sóller. Un total de 13 cases, algunes amb un hort o amb un hortal contigu, situades prop de la vila; algunes d'elles confronten amb la síquia de l'alqueria del Comte, amb la plaça de Sóller, amb la carnisseria, amb una via pública o amb el celler del bisbe de Girona. Un conjunt d'hospicis contigus establerts a nou pobladors, i un altre nucli de cases establertes a quatre colons.

Josep M. Marquès⁴⁵ ha estudiat el procés successori de la baronia: El bisbe en Guillem de Cabanelles atorga testament a Girona el 13 de novembre del 1245,⁴⁶ a través del qual llega al capítol de canonges de la seva diòcesi tot quant posseeix a l'illa de Mallorca. Igualment ordena que dels rèdits anuals procedents d'aquells béns es destinin 1.000 sous al sosteniment de llurs canongies i pabordies. I que, els diners sobrants, siguin invertits en la confecció de vestits per distribuir als pobres de la ciutat de Girona el dia de Pasqua.

Precisament nou dies abans de la data del testament del bisbe, el canonge gironí en Bernat de Vilafreser havia disposat també les darreres voluntats,⁴⁷ mitjançant les quals instituí un vestuari o fundació destinada a vestir pobres sota el patronat capitular. D'acord amb l'opinió de Josep M. Marquès,⁴⁸ doncs, "Bernat de Vilafreser fou el fundador del Vestuari de la Seu, i el bisbe Cabanelles el seu primer benefactor".

La donació del bisbe al capítol de la seu de Girona és ratificada per Jaume I des de Morella el 15 de gener de l'any 1251,⁴⁹ amb un document en què mana als oficials reials que respectin el testament i confirma la reserva per a ell del dret i el domini eminent sobre els immobles que constitueixen la baronia.

No obstant això, el nou bisbe en Berenguer de Castellbisbal interpreta que la baronia de Mallorca és inherent al càrrec i no a la persona i, l'any 1253, entaula plet davant l'arquebisbe de Narbona contra el propi capítol de Girona per allò que creu una usurpació de béns, aleshores avaluats en 2.000 sous melgoresos anuals. El sagristà en Guillem de Montgrí, en

44 ALOMAR ESTEVE, G.; ROSSELLÓ VAQUER, R.: *Història de Muro (1229-1349)*, II, Muro, 1989, p. 181.

45 MARQUÈS PLANAGUMÀ, J.M.: "El Vestuari de la Seu de Girona i l'illa de Mallorca", *XIII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (setembre 1987)*, Comunicacions II, Palma, 1990, p. 215-232, p. 216.

46 ADG, Vestuari, n. 21; i Mitra, n. 181, idus novembre 1245.

47 Testà el 4 de novembre del 1245: MARQUÈS PLANAGUMÀ, J.M.: "El Vestuari...", p. 218.

48 MARQUÈS PLANAGUMÀ, J.M.: "El Vestuari...", p. 216.

49 ADG, Vestuari, n. 24; Mitra, n. 199. Morella, 18 calendes febrer 1250. Hi ha una còpia a ARM, ERC-1145, f. 77, del 07/01/1388, que ha estat publicada a BSAL, 23, p. 131.

nom del col·legi de canonges, s'apel·la al rei Jaume I, qui confirma la baronia a la comunitat. Malgrat la ratificació reial, sembla que el procés continua fins que, l'any 1256, l'arquebisbe arriba a un acord salomònic entre les parts: A partir d'aquell moment, l'administració de la baronia serà exercida de manera conjunta pel bisbe i pel capítol de la seu de Girona.⁵⁰

2. L'acord amb el paborde de Solsona

Han transcorregut més de tres anys des de la conquesta quan en Guerau Calvó, paborde de la catedral canònica agustiniana de Santa Maria de Solsona (Lleida), i en Guillem de Torrella, procurador del comte, arriben a un acord en relació a la part dels guanys que corresponen a les milícies que acompanyaren el prelat solsonès. Mitjançant un document signat a Mallorca el 2 d'agost del 1233,⁵¹ el paborde reconeix haver rebut del bisbe de Girona la seva part i el suplement, tant de les cases com de les alqueries, de les vinyes, dels arbres, dels obradors, dels molins, dels forns i de qualssevol altres béns, i es dona per ben pagat i satisfet.

Es coneixen només parcialment els béns que obté el paborde per la seva fracció:⁵²

- A la ciutat de Mallorca, un obrador en el carrer de la Ferreria.
- En el terme de Catí de la ciutat, el rafal Gohadug que fou d'en Mahomet Alchitip.
- En el terme de Muro, l'alqueria Alacantí, d'unes 300 quarterades d'extensió, veïna de l'alqueria Tancha i fent partió amb el terme municipal de Santa Margarita.
- En el terme de Sóller, la vintiquatre part d'un molí a la síquia de la font de s'Olla; unes cases amb corral que servien de posada a la vila, en el carrer de la Volta Piquera; una part de l'alqueria Biniaraix; una garriga ubicada en els Abats, entre Biniaraix i Fornalutx; i una peça de terra anomenada Rocafort en el terme de Montreial.

Pel conjunt dels béns que rep, el paborde resta obligat a prestar servei d'un quart de cavall armat⁵³ per a la defensa de Mallorca. I això en proporció a les 37,5 *cavalleries* amb les quals fou avaluada la seva aportació bèl·lica a la conquesta.

Ben aviat, la porció del paborde de Solsona passa a anomenar-se Cavalleria d'Alacantí, per ser aquesta alqueria la més important de les que integren son patrimoni. En morir el paborde, abans de 1257, la cavalleria és transferida a n'en Bernat de Verdera,⁵⁴ probablement un parent seu. En el segle XIV era en poder d'en Ramon sa Verdera, qui delega un seu servent per passar revista a la mostra de cavalls armats de 1332 i 1343.⁵⁵ Al voltant de 1408-1410, la cavalleria d'Alacantí muda a mans de la Procuració reial degut als

50 ADG, Vestuari, n. 26, 25/05/1253; n. 27, 10/11/1253; n. 28, 17/11/1253; n. 29, 10/12/1253; i n. 31, 1254-1255.

51 ADG, Vestuari, n. 6, 4 nones agost 1233.

52 ADG, Vestuari, n. 40, 4 idus gener 1288; ADG, Vestuari, n. 20, 3 nones novembre 1245; ARM, ECR-342, f. 136v, 3 calendes gener 1242; ARM, ECR-342, f. 150r, 18 calendes febrer 1242; ARM, ECR-342, f. 200, 6 nones maig 1243; ARM, ECR-343, f. 155r, 5 calendes abril 1247; ARM, Notaris. B-21, f. 80r, pridie nones desembre 1350; ARM, Notaris. B-8, f. 90r, 31/07/1352; ARM, Notaris. T-393, f. 23v, 09/05/1366; i ARM, ECR-1107, f. 293-339, 12/11/1542.

53 Un quart de cavall equivalia al servei d'un home a peu o tres mesos amb un cavall: BARCELÓ CRESPI, M.: "Algunes anotacions sobre el sistema defensiu de Mallorca: els cavalls armats", *Mayurqa*, 19, 1979-80, p. 97-111, p. 100.

54 ARM, ECR-343, f. 24v, 6 idus gener 1257.

55 Passa la revista per la quarta part del cavall armat Bartomeu sa Font: ARM, Arxius Històric, AH-4721, f. 16-20.

deutes acumulats pel titular. La Procuració, al llarg de tot el segle XV, la concedeix de forma successiva a consellers i secretaris de la cort: en Gaspar Portell, en Francesc Císcar (1430), en Jaume Martí (1452 i 1475), en Guillem de Bordils (1463), en Carlos Chacón (1478), en Pere Camanyas (1480) i en Francisco Sánchez (1491).⁵⁶

3. L'acord amb en Ramon de Pertegàs

Pocs dies després, el 31 d'agost del 1233,⁵⁷ en Pere de Pertegàs i en Pere de Menoch reconeixen haver rebut del procurador del prelat gironí la part i el suplement de les cases, els obradors, els horts, els forns, els molins, les terres, les alqueries, les vinyes i altres possessions que els pertanyen a l'illa. Ambdós reben el suplement com a donataris de la porció concernent a n'en Ramon de Pertegàs, canonge de Barcelona. El canonge havia aportat a la conquesta un cert nombre de milícies que foren avaluades en 28 *cavalleries*. I en Pere de Menoch i en Pere de Pertegàs, nebot del canonge,⁵⁸ eren els beneficiaris de la donació que els havia fet aquest.

En el document de definició es reserven la part que encara els pugui correspondre de l'honor que el bisbe de Girona aconsegueixi recuperar a Felanitx. Cal relacionar aquesta reserva amb l'apartat de la *Remenbrança...*⁵⁹ intítulat *Remenbrança de las alcarias et de las juvadas in la terra de Falinis que romas a repartir*. Consisteix en un conjunt de 62 rafals situats en el municipi de Felanitx, amb una extensió total de 270 jovades. L'any 1233 els rafals devien ser objecte de litigi entre en Nunyo Sanç i el comte d'Empúries i, per tant, restaven pendents de ser dividits.

El document no esmenta els béns que obtingueren els successors d'en Ramon de Pertegàs. Per altres instruments⁶⁰ sabem que els correspongueren:

- En el terme de Muro, una alqueria a la Serra de Muro, a l'actual terme municipal de Llubí, confrontant amb una via pública i amb l'alqueria dels Captius que posseïa l'Orde de la Mercè.⁶¹
- En el terme de Sóller, la vuitena part del molí ja esmentat; un olivar als Montreials; un camp prop del lloc dit sa Seu, en el Pla de Sóller; unes cases a la vila; un hort amb figueres i altres arbres; i un tros de terra a Biniaraix.⁶²

56 ARM, LR-55, f. 4; LR-63, f. 250; LR-70, f. 249; LR-74, f. 13 i 320; RL-75, f. 13; i ACA, n. 3621.

57 ADG, Vestuari, n. 7, 2 calendes setembre 1233.

58 ACM, n. 7782, 8 calendes febrer 1240.

59 MUT CALAFELL, A; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *La Remenbrança...*, p. 139.

60 ACM, n. 7782, 8 calendes febrer 1240; ARM, ECR-342, f. 86, 7 calendes agost 1241; ARM, ECR-342, f. 215v, 9 calendes agost 1243; ARM, ECR-342, f. 136v, 3 calendes gener 1242; ARM, ECR-342, f. 150r, 18 calendes febrer 1242; ARM, Reial Patrimoni. RP-2006, f. 32v, 28/04/1404; ARM, Notaris. J-2, f. 64r, 7 idus gener 1342; i ACM, CC-3413, p. 122, pridie idus febrer 1234. Regest al GROC, n. 46.

61 Cediren la desena part de l'alqueria a la Seu de Mallorca, com a dotació del desè; i el bisbe Ramon l'establí a en Guillem de Rovira l'any 1240: ACM, CC-3413, f. 128, 3 idus setembre 1240. Regest al GROC, n. 119.

62 Una part de l'olivar dels Montreials fou cedida a la Seu de Mallorca, com a dotació del desè; i el bisbe l'establí a n'Arnau Cristià: ACM, CC-3413, f. 123, 7 març 1240. Regest al GROC, n. 105. Igualment una part de les terres de Biniaraix, ja convertides en vinyes, foren cedides a l'Església de Mallorca i el bisbe Ramon les establí a en Ramon Ferrer i en Joan Ginesta: ACM, CC-3413, f. 121, 14 calendes novembre 1257. Regest al GROC, n. 286. Pel molí: ACM, n. 8174, 3 calendes agost 1235; n. 8225, 3 calendes maig 1238; i n. 8218, 3 calendes gener 1312.

No consta enlloc la contribució armada que havia de satisfer el canonge barceloní, puix que en el *Memorial de cavalleries...* la prestació sembla integrada en l'únic cavall armat endossat nominalment a l'ardiaca de Barcelona.⁶³

Els béns d'en Pere de Pertegàs anaren a parar a mans de mossèn Bertran Bou, canonge i cabiscol de la seu de Mallorca qui, l'any 1249,⁶⁴ institueix una capellania a l'altar Major de la Seu, a la qual associa els béns que havia rebut dels Pertegàs. Des d'aleshores, el domini directe es diu que està sota alou de la Capellania d'en Bertran Bou i és administrat pels successius preveres titulars d'aquest benefici eclesiàstic.

En Pere de Menoc també obtingué per part del rei el rafal Alamah, de 5 jovades, en el terme de Sineu.⁶⁵ Una part dels seus béns passaren igualment al Capítol de la Seu, alguns per donació del desè i d'altres per compra. L'altra part degué ser cedida en alou a un particular: l'any 1300 estava en poder d'en Pere Estruç, de qui passà a en Pere Masdellà (1300-1335), en Bernat Esteva (1373-1376), en Jordi Dameto (1376-1380) i, d'aquest, a les famílies Busquet (1382-1405 circa), Bisbal (1405-1570 circa) i Vidal (1578-1650 circa).⁶⁶

4. L'acord amb en Pere d'Alcover

El 3 de novembre del 1233,⁶⁷ el cavaller en Pere d'Alcover signa un document de definició al procurador del bisbe de Girona en el qual reconeix haver rebut diverses possessions. Les rep en concepte del botí pertocant a les seves milícies (*ratione miliciarum mearum*). Són les següents:

- A la ciutat de Mallorca, un casal a l'Almudaina.
- En el terme de la ciutat, una alqueria innominada en el terme de Catí i un hort a la rodalia.

En conseqüència, renuncia al dret que li pugui correspondre sobre la resta dels honors, de les possessions, dels rèdits i dels censals del prelat de Girona.

A part d'aquests béns, en Pere d'Alcover també obtingué del rei l'alqueria Beni Agiba⁶⁸ de 8 jovades, situada en el jûz de Sineu; i, l'any 1233, tres casals sarraïns dins la Ciutat per part de l'infant en Pere que deu anys més tard han estat transformats en cinc cases que en Pere d'Alcover ven a en Nicolau d'Enfantina.⁶⁹

63 ROSSELLÓ BORDOY, G.: *Documents cabdals del Regne de Mallorca. Llibre del Repartiment...*, p. 105.

64 ACM, n. 7831, 13 calendes juliol 1249 (19/06/1249). El testament del cabiscol és del pridie calendes juliol 1249 (30/06/1249). La institució del benefici és de l'idus novembre 1249 (13/11/1249): ARM, RP-2006, f. 32v. PEREZ MARTINEZ, L.: "Els difícils inicis de l'Església de Mallorca", *Set segles i mig de germanor. Esglésies de Mallorca i del Principat. Miscel·lània commemorativa*, Palma, 1988, p. 76-86, p. 85 (nom equivocat).

65 ROSSELLÓ BORDOY, G.: *Documents cabdals del Regne de Mallorca. Còdex llatinoaràbic...*, p. 83.

66 PÉREZ PASTOR, P.: "Els orígens feudals...", p. 299.

67 ADG, Vestuari, n. 8, 3 nones novembre 1233.

68 Així escrit a l'LRA, però Benyagiba a l'LRC.

69 ACM, n. 7745, 7 calendes agost 1233 (26/07/1233); i n. 7795, 2 calendes juliol 1243 (30/06/1243).

5. L'acord amb en Guillem de Sant Vicenç

Els Sant Vicenç eren una família de cavallers catalans⁷⁰ originaris de la comarca del Maresme (Barcelona), on tenien el castell de Burriac per en Guillem de Montcada, i el castell de Vilassar en alou.⁷¹

L'any 1193, en Guillem de Sant Vicenç es casa amb na Guillema Marcús, filla del patrici barceloní en Bernat Marcús, qui aporta en dot 1.000 morabatins d'or. El 1228, en Guillem de Sant Vicenç heretà el seu fill en Berenguer en ocasió del seu casament amb na Sança Grony, i li lliura ambdós castells. El casament d'en Berenguer amb na Sança significa l'enllaç dels Sant Vicenç amb una de les grans famílies de la burgesia barcelonina i una important injecció de capital per als seus dominis.

L'any següent, en Guillem de Sant Vicenç deixa el senyoriu de Vilassar en mans de sa muller na Guillema i s'embarca a l'aventura de la conquesta de Mallorca. Segons el *Llibre dels Feyts*, i en coherència amb la seva trajectòria política, forma part de la host del vescomte de Bearn, en Guillem de Moncada.⁷² No obstant això, a l'hora de repartir el botí, és enquadrat com a porcioner del comte d'Empúries. Se sap que per avaluació de les seves 11 *cavalleries* obté almanco un honor en el terme de Sóller, que l'any 1247 era sembrat de vinya i figueres. Poc temps després de l'acord amb el procurador del comte, el de Sant Vicenç ven la seva porció a n'Arnau de Tegurini i desapareix de Mallorca.⁷³

Des de llavors en Guillem de Sant Vicenç es dedica a afers d'alta política: fou present a les corts de Tarragona de 1234; l'any 1238, figura, juntament amb en Guillem de Montcada, entre els signants del pacte de capitulació entre Jaume I i el rei Saian de València; i l'any 1243, fa signar les disposicions per regular els abusos en la percepció de la lleuda de Tamarit.

6. L'acord amb l'abat de Sant Feliu de Guíxols

L'abat en Bernat d'es Coll, prior del monestir benedictí de Sant Feliu de Guíxols (Girona), no reconeix ésser totalment pagat i satisfet de la part que li pertany fins al dia 4 de gener del 1234, en el que signa el document definitori.⁷⁴ Així i tot, es reserva el dret que li pugui pertànyer en el futur sobre el lloc de Felanitx.⁷⁵

70 CATEURA BENNÀSSER, P.: "Sobre la aportación aragonesa a la conquista de Mallorca (1229-1232)", *Jaime I y su época*, 2, Zaragoza, 1980, p. 17-39, p. 33.

71 CARRERAS CANDI, F.: *Lo castell de Burriach o de Sant Vicents*, Mataró, 1908, p. 100; BENITO MONCLÚS, P.: "Els habitants de Vilassar enfront de la sensoria arbitrària dels Sant Vicenç (1229)", *Ipsa Arca*, 1, 1999, p. 40-45; BENITO MONCLÚS, P.: "Poder i societat al Maresme medieval: els Sant Vicenç (1022-1271)", *L'arquitectura militar medieval: Jornades d'Història i d'Arqueologia Medieval del Maresme: actes (del 13 al 30 d'octubre de 1999)*, Mataró, 2000, p. 25-35.

72 SOLDEVILA, F.: *Les quatre grans...*, p. 427, capítol XXXIII.

73 ARM, ECR-343, f. 170r, 13 calendes maig 1247.

74 PÉREZ PASTOR, P.: "Els orígens feudals...", p. 298.

75 *Excepto tantum jure nostro et omnium nostrorum in omni honore qui est ad locum qui vocatur Felenig, in quo totum jus nostrum excipimus et insolidum retinemus*: ADG, Vestuari, n. 9, pridie nones gener 1233. Com és de veure, doncs, tant les milícies d'en Ramon de Pertegàs com l'abat de Sant Feliu de Guíxols creien tenir drets sobre la part d'aquestes possessions que pogués pervenir a mans del comte.

Els béns i drets que rep l'abat no s'especifiquen en el document. Se sap que obtingué, entre d'altres, les següents propietats:

– A la Ciutat, a la parròquia de Sant Jaume (carrers d'en Viabrera, mestre Ponç, Ferreria i Pont del Mercat): 4 horts i 20 cases; a la parròquia de Santa Eulàlia (carrers de la Calatrava, de la Torre de l'Amor i de Santa Clara): 16 cases i 5 horts.⁷⁶

– En el terme de la Ciutat, l'alqueria Son Orlandis, situada al camí de Manacor, entre Son Prunes i el Barranc; així com un conjunt d'hortos prop de la Porta de Sant Antoni.⁷⁷

– En el terme de Muro, les alqueries anomenades Benahel, La Cleda i Luc Royg, que constituïren el nucli principal del municipi de Llubí. L'any 1606 hi havia 29 cases, 44 horts i 39 possessions.⁷⁸

– En el terme de Sóller, un molí i un seguit de cases a la vila. Un conjunt d'hortos i camps a l'horta regada per la font de s'Olla. Més una gran peça de terra situada entre Biniraix i Fornalutx, posteriorment dividida en múltiples parcel·les anomenades Els Abats, la Bellaguarda, la Masmodina, la Solzia, lo Pinós, etc.⁷⁹

Cal tenir en compte que el prior de Sant Feliu obté també a la porció del rei l'alqueria Almizarraa, de 12 jovades, i el rafal Aben Maizor, de 4 jovades, situats ambdós en el yûz de Montuiri.⁸⁰

Els immobles de porció comtal adjudicats a l'abat resten obligats a mantenir permanentment un cavall i un quart de cavall armats per a la defensa de l'illa. És el deure feudal que se li intima per les 169,5 *cavalleries* amb què és avaluada la seva contribució a la conquesta.

Almanco fins al segle XVIII, l'abat i els seus successors confessaren repetidament tenir la *baronia* de Mallorca i el servei armat en feu del rei.⁸¹

7. La sentència arbitral amb la ciutat de Narbona.

És probable que els delegats de la ciutat occitana de Narbona obtinguessin els béns directament del comte d'Empúries, però ben aviat sorgeixen desavinences amb el prelat de Girona. Com que l'avinença per la via pacífica es fa difícil, requereixen la intervenció mediatadora del veguer reial en la reclamació que interposa en Garcia Ruiz, procurador d'aquella ciutat, contra el procurador del bisbe Cabanelles. Aleshores, el veguer nomena com a àrbitres els prohoms en Bernat Eimeric i en Guillem Hug. Una vegada analitzades les proves orals i escrites, ambdós prohoms publiquen un arbitratge d'obligat compliment

76 Són dades de l'any 1606: ALBERTÍ, J.; CARDELL, J.; ROSSELLÓ R.: *Història de Llubí. De la prehistòria a 1600*, Palma, 2001, p. 173.

77 ARM, ECR-1120, f. 40, 02/09/1735.

78 ALBERTÍ, J.; CARDELL, J.; ROSSELLÓ R.: *Història de Llubí...*, p. 173.

79 PÉREZ PASTOR, P.: "Toponímia del municipi de Fornalutx segons els estims generals de 1578", *XXIV Jornada d'Antroponímia i Toponímia-VI Seminari de Metodologia en Toponímia i Normalització Lingüística*, Palma, 2013, p. 182-206.

80 ROSSELLÓ BORDOY, G.: *Documents cabdals del Regne de Mallorca. Llibre del Repartiment...*, p. 79.

81 La capbrevarien els anys 1389, 1516, 1587, 1589, 1636, 1657, 1682, 1696, 1708, 1735, 1747, 1773 i 1778: ARM, ECR-1120 a 1154.

a Mallorca el 29 d'abril del 1235,⁸² sota la imposició de pena de cinquanta morabatins al contrafaent.

En virtut d'aquesta sentència, per les 18,5 *cavalleries* que els homes de Narbona aportaren a la conquesta obtenen d'en Guillem de Cabanelles les possessions següents:

- L'honor que ja tenen a la vall de Sóller, situat en el terme de Montreial.⁸³
- Un rafal de quatre jovades d'extensió que el bisbe ha recuperat de l'abat de Sant Feliu.⁸⁴
- L'alqueria anomenada Falcho, de quatre jovades, que està situada en el terme de la ciutat de Mallorca i la té en establiment en Pere Torner.
- Un camp situat en el terme de Sant Llorenç de la ciutat, que confronta amb l'honor de l'abat de Sant Feliu, amb el d'en Nunyo Sanç i per dues parts amb el del comte d'Empúries.

La sentència arbitral és acceptada per ambdós procuradors, si bé en el document final no apareix la signatura d'en Guillem de Torrella. No s'assenyala, tampoc, quin tipus de servei militar ha de prestar la ciutat de Narbona per aquests béns. Més tost el servei queda integrat en els quatre cavalls armats requerits de forma conjunta al prelat de Girona i al paborde de Solsona.

8. Els altres porcioners

Dels acords amb la resta dels porcioners menors integrats en el grup del comte d'Empúries –el sagristà d'Urgell, en Pere de Pinell, en Jaume de Cervera, en Ramon de Vernet i n'Arnau de Bellvé– res no se n'ha pogut documentar als arxius consultats.

82 ADG, Vestuari, n. 15, 3 calendes maig 1235.

83 Vuit anys després, els homes de Narbona ja havien venut l'honor a Berenguer de Pinós: ARM, ECR-342, f. 160r.

84 Aquest apuntament denota l'existència d'un acte de concòrdia previ entre els dos magnats.

El segon repartiment

Endemés de dividir-se els béns amb els membres de la porció respectiva, els magnats tot seguit han de remunerar els vassalls i servents propis com a recompensa per l'esforç bèl·lic. Per tant, encara hauran de detraure una part important dels seus dominis, i adjudicar-la als membres de llur seguici. Igualment han d'assignar altres possessions a tercers per fer front a certes obligacions i compromisos personals: deutes adquirits, devocions religioses, etc. En tots els casos, es tracta de concessions i donacions en feu o en alou franc i, per tant, són transferències del domini directe. És allò que s'ha anomenat *segon* repartiment.

Vegem, com a exemple, les donacions del bisbe de Girona:⁸⁵

– El 14 de juliol del 1232,⁸⁶ en Guillem de Cabanelles dóna en feu al convent de frares de Nostra Dona de la Mercè una alqueria en el terme de Muro (Llubí), sense cap altre càrrec. A partir d'aleshores, es reconeix com l'alqueria dels Captius.

– El 17 de setembre del mateix any,⁸⁷ concedeix en feu al seu nebot i procurador en Guillem de Torrella dues alqueries i un molí en el terme de Muro, una alqueria en el terme de Catí i una altra en el terme de Sóller, unes terres i un molí en el terme de la Ciutat, uns obradors, unes cases i un forn dins la Ciutat i unes altres cases a l'Almudaina, tot avaluat en 20 *cavalleries*.

– El 30 de gener del 1234,⁸⁸ el bisbe dóna al cavaller en Guillem de Sant Martí, en feu, unes cases amb un hort dins la Ciutat i una quarterada de terra en el terme, prop de les Torres Llavaneres.

– El 4 de maig del 1234, dóna al convent de monges de Santa Margarita, en alou franc i lliure, una vinya, un olivar, un hort i dos hospicis sarraïns prop de la vila de Sóller.⁸⁹ Anteriorment, el prelat gironí havia donat un altre honor a la mateixa comunitat, mitjançant un document signat el 14 d'octubre del 1233.⁹⁰

– No consta documentalment la data de la donació en feu a en Ramon de Verdera, però és segur que el bisbe de Girona li adjudica determinats béns consemblantment als altres cavallers. S'hi compten cinc hospicis a la parròquia de Sant Jaume de la Ciutat, i una alqueria i mig rafal a la Serra de Muro, a l'actual terme municipal de Llubí.⁹¹

Endemés, el prelat de Girona decidit a alliberar-se de l'obligació de prestar el servei militar al qual està obligat, elegeix tres cavallers de la seva confiança i els institueix tres cavalleries.⁹² A cada cavalleria li assigna un part dels béns i drets de la seva porció, tant a la Ciutat i al seu terme com a Muro i/o Sóller. Els cavallers elegits són en Guillem de Sant Martí, en Ramon de Verdera i el seu nebot en Guillem de Torrella, obligats a prestar un cavall armat cadascun.⁹³

85 Gabriel Jover i Ricard Soto han analitzat la mateixa documentació: JOVER AVELLÀ, G.; SOTO COMPANYY, R.: "Els dominis feudals a la Mallorca Baixmedieval (segles XIII-XIV)", *Revista d'Història Medieval*, 8, 1997, p. 217-274, p. 236.

86 ARM, Notaris. G-45, f. 63g i 269g. Reproduït a *FRB/II-1*, n. 119; i a ARM, Miscel·lànies Pascual II, p. 475.

87 ADG, Vestuari, n. 4, 15 calendes octubre 1232 (17/09/1232); i n. 18, 5 nones juliol 1243 (03/07/1243).

88 ADG, Vestuari, n. 10, 3 calendes febrer 1233.

89 ADG, Vestuari, n. 13. Mallorca, 4 nones maig 1234.

90 MORAGUES, M.; BOVER, J.M.: *Historia General del Reino...*, I, p. 404.

91 ADG, Vestuari, n. 40, 4 idus gener 1288; i ARM, ECR 343, f. 12v, 2 idus febrer 1255.

92 ALBERTÍ, J.; CARDELL, J.; ROSSELLÓ R.: *Història de Llubí...*, p. 178.

93 ADG, Vestuari, n. 11, 3 calendes febrer 1233 (30/01/1234); n. 12, 12 calendes març 1233 (18/02/1234); i n. 20, 3 nones novembre 1245 (03/11/1245).

La donació del desè i el delme a l'Església de Mallorca

Com a conseqüència dels pactes previs a la conquesta signats pels magnats, i després per exigència papal, la major part dels magnats i porcioners cedeixen a l'Església la desena part dels béns que els havien correspost, en concepte de dotació de la diòcesi de Mallorca.⁹⁴ A partir de 1235, doncs, el primer bisbe mallorquí en Ramon de Torrella va rebent aquesta desena part, signant amb cadascun d'ells un document d'acceptació.

Així, el comte d'Empúries fa la donació el 24 de novembre de 1235;⁹⁵ i, el mateix dia, el bisbe Guillem de Girona fa una donació genèrica, ratificada i individualitzats els béns el 18 de febrer del 1239.⁹⁶ Poc abans de 1240 cedeixen el desè els cavallers en Pere de Pertegàs i en Pere de Menoc.⁹⁷ Es desconeix la data de concessió del desè per part del paborde de Solsona, però hom sap que fou un dels porcioners més reticents a lliurar-la i que l'any 1240 encara no ho havia fet.⁹⁸ L'abat de Sant Feliu de Guíxols es torbarà uns anys a fer-la. En el document definitiu, signat pel prebost en Bernat de Ribera i datat el 6 d'agost del 1250,⁹⁹ s'especifiquen algunes de les propietats i rendes que l'abat traspasa a l'Església i, entre d'elles, la desena part de les possessions que havia assignat i cedit al bisbe amb anterioritat a Sóller, i també el desè de la seva part d'horta.¹⁰⁰

Els anys immediatament posteriors a la conquesta els magnats i porcioners gaudeixen del dret d'ocupar íntegrament els delmes,¹⁰¹ encara que en els pactes previs no es va concretar aquest extrem i els documents de donació tampoc no ho reflecteixen. Aquest dret prové de donació papal i és conseqüència del caràcter de creuada que adquireix la conquesta. A

94 Sobre la dotació del desè: PEREZ MARTINEZ, L.: "Els difícils inicis...", p. 76-86; LÓPEZ BONET, J.F.: "La dotació de l'església de Mallorca després de la conquesta cristiana (1229-1280)", *Montpellier, la Couronne d'Aragon et les pays de Langue d'Oc (1204-1349). Actes du XII Congrès d'Histoire de la Couronne d'Aragon*, Montpellier, 1988, p. 115-124; LÓPEZ BONET, J.F.: "Dominis seculars, patrimoni eclesiàstic i rendes decimals a la Mallorca cristiana", *Mayurqa*, 22, 1989, p. 353-366; LÓPEZ BONET, J.F.: *La riquesa de Mallorca al s. XIV (Evolució i tendències econòmiques)*, Palma, 1989; LÓPEZ BONET, J.F.: "Els pariatges del rei Saç", *El Regne de Mallorca a l'època de la dinastia privativa, XVI Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Palma, 1998, p. 101-132, p. 111; JOVER AVELLÀ, G.; SOTO COMPANYY, R.: "Els dominis feudals...", p. 229.

95 ACM, CC-3413, f. 14-15, 8 calendes desembre 1235. Regest a GROC, n. 59.

96 ADG, CC-3414, f. 14, 8 calendes desembre 1235. Regest al GROC, n. 58; i ADG, Vestuari, n. 16, 12 calendes març 1238.

97 Aquest any, el bisbe ja estableix un olivar procedent del desè de Pere de Menoc: ACM, CC-3413, f. 123, nones març 1239 (07/03/1240). Regest a GROC, n. 105.

98 ACM, CC-3413, f. 47, 8 calendes maig 1240 (24/04/1240). Regest a GROC, n. 108. Transcrit a BSAL, XIII, 1909-1910, p. 158.

99 ACM, CC-3413, f. 90v, 8 idus agost 1250. Regest a GROC, n. 256; i *Documenta*, n. 29 (data equivocada).

100 "Item decimam partem nomine deeni Sedis antedictae in possessionibus quas vobis assignavimus apud Soller, sicut vos eas tentéis et possidetis, et deenum in parte nostra horta de Soyler, prout vobis assignatum est" (*Documenta*, n. 29). Aquesta assignació degué fer-se abans de 1245, ja que, l'any 1244, el bisbe de Mallorca estableix una peça de terra del desè procedent de l'abat, situada en el terme de la vila de Sóller: ACM, CC-3413, f. 43 i 121, 3 nones desembre 1244. Regest al GROC, n. 180 i 181.

101 Per a la qüestió del delme: LÓPEZ BONET, J.F.: "La dotació de l'església...", p. 115-124; LÓPEZ BONET, J.F.: *La riquesa de Mallorca al s. XIV...*; LÓPEZ BONET, J.F.: "Dominis seculars...", p. 353-366. Vegeu també SASTRE MOLL, J.: "La producció agrària de Inca, Valldemosa, Llucmajor i Montuiri segun la declaració del diezmo de 1310", *El regne privatiu de Mallorca i la Mediterrània*, XIII Congrès d'Història de la Corona d'Aragó, Comunicacions I, Palma, 1989, p. 247-262; i GUINOT RODRÍGUEZ, E.: "Els conflictes al voltant de la implantació i gestió del delme al sud de la Corona d'Aragó (segles XII i XIII)", *La corona catalanoaragonesa, l'islam i el món mediterrani*, Anuario de Estudios Medievales, anejo 71, Barcelona, 2013, p. 341-349.

partir de novembre del 1238, però, s'entra en una nova dinàmica. Mitjançant una concòrdia signada per Jaume I, l'infant en Pere de Portugal i el bisbe en Ramon de Torrelles, el rei concedeix i reconeix tenir en feu dues terceres parts del delme sobre el pa, el vi i l'oli, i la meitat sobre el del bestiar gros i menut, les ovelles, la llana, el formatge i el peix; i cedeix la fracció restant a la Seu de Mallorca.

Sense gaires presses, una part dels magnats i porcioners signen convenis consemblants.¹⁰² Entre ells, el bisbe Cabanelles, que degué fer la cessió l'any 1239, renegociada l'any 1267;¹⁰³ i el comte d'Empúries qui la féu el 1244, amb alguns ajustaments posteriors.¹⁰⁴

Des del segle XIII, el desè i els delmes formen part del patrimoni eclesiàstic i estan integrats dins allò que s'anomena la Porció Temporal de la Seu.

Recapitulacions

Puix que el comte n'Hug d'Empúries mor en el transcurs de l'epidèmia que es desencadena dies després de la presa de *madina Mayurqa* i el bisbe Guillem de Girona abandona l'illa tot seguit, l'execució de la segona part del *primer* repartiment queda en mans de llurs procuradors i lloctinents. Les negociacions entre els procuradors comencen l'any 1232, però són relativament llargues, difícils i no exemptes de litigis. La resolució dels contenciosos sovint precisa la mediació arbitral dels oficials reials i d'altres prohoms. En el cas que s'estudia, el paborde de Solsona no es considera plenament satisfet fins al 1233; l'acord entre el comte d'Empúries i el bisbe de Girona no s'aconsegueix fins a l'any 1234 i encara fretura la intervenció del veguer reial; i el 1235 la ciutat de Narbona ha de recórrer a l'arbitratge per poder percebre allò que legítimament li pertoca per dret de conquesta. En darrer extrem, els límits exactes d'alguns dels territoris triguen força temps a definir-se, i la col·locació de les fites de delimitació deriva en més plets i desavinences.¹⁰⁵

A més dels béns que els corresponen per llur fracció, certs magnats i porcioners reben immobles en altres porcions. És el cas del prior de Sant Feliu de Guíxols, en Pere de Menoc o en Pere d'Alcover, que, com s'ha vist, obtenen alqueries i rafals a la porció del rei. En Guillem de Torrella, procurador del bisbe de Girona, també rep alhora possessions del comte i de l'abat de Sant Feliu.¹⁰⁶ Pau Cateura¹⁰⁷ observa aqueixa duplicitat en analitzar el patrimoni que obtingueren els Ordes Militars, de manera que fins i tot alguns dels seus membres reberen béns a títol personal. I Ricard Soto¹⁰⁸ ha estudiat igualment els casos de Duran Coc i dels Espanyol de Vic.

102 CATEURA BENNÀSSER, P.: "Las cuentas de la colonización feudal (Mallorca, 1231-1245)", *En la España Medieval*, 20, Madrid, 1997, p. 57-141, p. 63.

103 ADG, Vestuari, n. 33, 3 calendes gener 1266 (30/12/1266); i n. 34, 4 nones març 1267 (04/03/1267).

104 ACM, CC-3413, f. 17, 18 calendes desembre 1244 (14/11/1244). Regest a GROC, n. 179; LÓPEZ BONET, J.F.: *La riquesa de Mallorca al s. XIV...*, p. 159.

105 VIRGILI, A.: "Les conquestes catalanes del segle XII i els repartiments", *Repartiments a la Corona d'Aragó (Segles XII-XIII)*, Enric Guinot i Josep Torró eds., València, 2007, p. 51-74.

106 ARM, Torrella. Armari 7, fardell 72, pergami 5 idus maig 1240.

107 CATEURA BENNÀSSER, P.: "Sobre las Órdenes Militares en la repoblación de Mallorca", *Actas das II Jornadas Luso-espanholas de historia medieval*, Porto, 1990, p. 3-25, p. 14

108 SOTO COMPANY, R.: "Repartiment i 'repartiments'...", p. 1-55.

La fracció dels béns que obtenen no estan sotmesos al vassallatge del magnat cap de quadrella o cap de fila,¹⁰⁹ sinó únicament al reconeixement del domini eminent del rei, a costum de Barcelona.¹¹⁰ Per tant, posseïren el domini ple d'aquests béns en alou franc i lliure,¹¹¹ i en règim d'igualtat en relació als grans magnats pel que fa a la jurisdicció i a la capacitat d'exacció de rendes. Únicament els diferenciava la grandària o dimensió global del patrimoni obtingut, tal com intuï Ricard Soto; i per això proposà designar-los com a 'senyors alodials'.¹¹² Constitueixen –magnats i senyors alodials– els posseïdors de primer nivell, segons la nomenclatura formulada per Àngel Rodríguez.¹¹³

Es compleix així, inicialment, l'esperit i la lletra dels pactes previs a la conquesta signats a Barcelona i Tarragona,¹¹⁴ i de la Carta de Franquesa.¹¹⁵ Frueixen també de jurisdicció sobre els seus territoris,¹¹⁶ modulada per la citada Carta de Franquesa i limitada des del juliol del 1231 per les competències del veguer.¹¹⁷ En el capítol d'obligacions, deuen al monarca homenatge i fidelitat en reconeixement del domini eminent, que els és exigit en nombroses ocasions, com és de veure en els llibres de l'Escrivania de la Reial Capbreuació de l'ARM i del Vestuari de l'ADG. A més d'això, els majors porcioners resten obligats al manteniment d'un cert nombre de cavalls armats per a la submissió total de l'illa i posterior defensa del regne, en proporció als homes i pertrets aportats a la conquesta.

Tot plegat es creen baronies extenses, com la del comte d'Empúries o la del bisbe de Girona, i senyorijs molt minsos com els dels cavallers en Pere d'Alcover o en Guillem de Sant Vicenç, desigualment repartits entre diverses porcions.¹¹⁸

109 CASASNOVAS CAMPS, M.A.: *Història de les illes Balears. Segona edició revisada i molt augmentada*, Palma, 2007, p. 245; i SOTO COMPANY, R.: "Repartiment i 'repartiments'...", p. 11. Alguns autors, però, ho han dubtat: ALOMAR ESTEVE, G.; ROSSELLÓ VAQUER, R.: *Història de Muro...*, II, p. 28.

110 CASASNOVAS CAMPS, M.A.: *Història de les illes...*, p. 244. Sobre les diferències entre les tinences a costum d'Espanya i a costum de Catalunya, SABATÉ CURULL, F.: "La tenencia de castillos...", p. 106-116; i CABEZUELO PLIEGO, J.V.: "Formas feudales en el traspasso de la posesión de fortalezas ad consuetudinem Yspanie", a CABEZUELO PLIEGO, J.V. (ed.): *Alcaidías y fortalezas en la España medieval*, Alcoi, 2007, p. 155-192.

111 SANTAMARÍA ARÁNDEZ, A.: "En torno a la evolución del modelo de sociedad en el Reino de Mallorca (siglos XIII-XVIII)", *Estudis Baleàrics*, 3, 1981, p. 1-197, p. 186; JOVER AVELLÀ, G.; SOTO COMPANY, R.: "Els dominis feudals...", p. 247.

112 SOTO COMPANY, R.: *El còdex català...*, p. 21 i 23.

113 RODRÍGUEZ CARREÑO, A.: "Conquesta i feudalització: el cas de Pollença, Mallorca (1298-1304)", *Estudi General*, 5-6, 1986, p. 371-387, p. 373.

114 *Les porcions que vosaltres y los vostres allí tindreu las tindreu per nos y per nostres successors a nostra fidelitat y consuetud de Barcelona i'ns doneu potestat sempre que voldrem tant en pau com en guerra: FRB*, I, n. 9, Tarragona 5 calendes setembre 1229.

115 *Les possessions totes les quals en la ciutat e el regne aurets e posseyreys aiats franques e liures axi com aqueles aurets per cartes de nostra donacio. E puschats d.aqueles fer ab enfant o sens enfant totes vostres volentats a quius volrets, exceptats cavalers e sants: FRB*, I, n. 54, 01/03/1230.

116 PORTELLA COMAS, J.: "¿Cómo se exporta el feudalismo?...", p. 94.

117 Pau Cateura ha analitzat al detall la concòrdia signada a Barcelona el 22 de juliol de 1231 entre Jaume I i la resta dels magnats, de la qual sorgí la institució reial del veguer: CATEURA BENNÄSSER, P.: "Exceptis Militibus et Sanctis", *Homenatge a Antoni Mut Calafell, arxiver*, Palma, 1993, p. 53-62.

118 Per a les estructures feudals, agràries i poblacionals sorgides del repartiment, i llur evolució: JOVER AVELLÀ, G.; SOTO COMPANY, R.: "Colonización feudal y organización del territorio. Mallorca, 1230-1350", *Revista de Historia Económica*, 3, 2002, p. 439-477; JOVER AVELLÀ, G.; MAS FORNERS, A.; SOTO COMPANY, R.: "Feus, reserva senyorial i esclavitud. Mallorca a la segona meitat del segle XIV", *Terçeres Jornades sobre sistemes agraris*,

El botí que rep cadascun dels porcioners del comte està constituït per possessions molt diverses, escampades per la ciutat i pels termes d'algunes viles. I, fins i tot a l'interior de cada terme, obté territoris dispersos i relativament allunyats entre ells. Aquesta dispersió és congruent amb la voluntat de proporcionalitat en el botí i la qualitat de les terres i els immobles repartits, així que ningú no es pogués sentir perjudicat. Per tal d'aconseguir-ho, doncs, es varen repartir individualment i separada les diverses unitats immobiliàries –cases, casals, mesquites, banys, obradors, forns, molins, horts, terres conreades, garrigues, alqueries, rafals, etc.–, de tal manera que cada porcioner obtingué en origen uns ingressos diversificats i equitatius.¹¹⁹ Carlos Laliena¹²⁰ afirma que els nobles de la vall de l'Ebre *estaban acostumbrados a disfrutar de posesiones territoriales muy dispersas*, almanco des del segle X, i que disposaven de mitjans humans, experiència i flexibilitat per gestionar territoris i obtenir rendes. Esteban Sarasa¹²¹ també detecta que les cavalleries d'honor aragoneses estaven repartides per tot el territori. Si fos cert que la conquesta catalana “reproduceix amb trets específics la societat feudal d'origen”, tal com assegura Jaume Portella,¹²² és probable que es reproduís a Mallorca el caràcter dispers de les possessions senyoriales del principat, si bé amb algunes especificitats.¹²³

Endemés de dividir-se els béns amb els membres de la porció respectiva, els magnats tot seguit han de remunerar els vassalls i servents propis com a recompensa per l'esforç bèl·lic realitzat. Per tant, encara hauran de detraure una part important dels seus dominis, i adjudicar-la als membres de llur seguici. Igualment han d'assignar altres possessions a tercers per fer front a les obligacions i compromisos personals. Alguns d'ells, també han de dotar els cavallers vassalls seus que hauran de mantenir, en nom del magnat i per subrogació, un cavall armat en defensa de l'Illa.

Poc després, cadascú haurà de renunciar encara a la desena part dels béns obtinguts –l'anomenat *desè* o *deè*– per tal de dotar econòmicament la diòcesi de Mallorca. I també a les dues terceres parts del delme, inicialment agregat íntegrament a les porcions obtingudes.

Allò que sembla més significatiu és que la remuneració dels propis vassalls, la satisfacció

organització social i poder local als Països Catalans, Lleida, 2002, p. 141-180.

119 Així ho considera P. Cateura, en documentar les porcions “contenien invariablement un sector muntanyós i un altre pla” (CATEURA BENNÀSSER, P.: *Mallorca en el...*, p. 32) i que els mòduls de repoblació lliurats als cavallers de la porció d'en Nunyo eren *explotaciones agrarias con una producción diversificada*: CATEURA BENNÀSSER, P.: “Los caballeros en la repoblación...”, p. 100.

120 LALIENA CORBERA, C.: “Repartos de tierras en el transcurso de la conquista feudal del valle del Ebro (1080-1160)”, a GUINOT, E.; TORRÓ, E. (ed.): *Repartimientos a la Corona d'Aragó (Siglos XII-XIII)*, València, 2007, p. 15-50, p. 45.

121 SARASA SÁNCHEZ, E.: “Tenencias, alcaldías y caballerías en Aragón durante la Edad Media”, a CABEZUELO PLIEGO, J.V. (ed.): *Alcaldías y fortalezas en la España medieval*, Alcoi, 2007, p. 137-154, p. 144-147.

122 PORTELLA COMAS, J.: “El col·loqui sobre ‘La formació i expansió del feudalisme català’ (Girona, 8-11 de gener de 1985)”, *Recerques*, 17, 1985, p. 187-195.

123 L'organització feudal dels territoris de la Corona d'Aragó en cavalleries de terra, cavalleries d'honor, cavalleries de borsa o *caballerías de mesnada*, i la influència que tingué aquest sistema en el repartiment de Mallorca, és una qüestió que està lluny de ser resolta. Vegeu al respecte BONNASSIE, P.: *Catalunya mil anys enrera. Creixement econòmic i adveniment del feudalisme a Catalunya, de mitjan segle X al final del segle XI, Vol. II. Economia i societat feudal*, Barcelona, 1981, p. 195-204; SABATÉ CURULL, F.: “Les castlanies i la comissió reial de 1328”, SÁNCHEZ, M. (coord.), *Estudios sobre renta, fiscalidad y finanzas en la Cataluña bajomedieval*, Barcelona, 1993, p. 177-241, p. 185-205; SÁIZ SERRANO, J.: *Guerra y nobleza en la...*, p. 53-63; SABATÉ CURULL, F.: “La tenencia de castillos...”, p. 76-84; SARASA SÁNCHEZ, E.: “Tenencias, alcaldías y caballerías...”, p. 137-141.

de les obligacions i devocions, la dotació de l'Església i la creació de cavalleries obligades a prestar cavall armat la fa cada porcioner a partir dels béns que ha obtingut en el *primer* repartiment; o sigui: dels béns que ja li són propis. És evident que tots els béns procedeixen del botí; però, per efectuar el *segon* repartiment, cada magnat haurà de renunciar a una part de les possessions que ja li han estat adjudicades. Encara que aquesta afirmació sigui òbvia, crec que és important remarcar-la perquè és un dels trets que distingeix el *primer* del *segon* repartiment.

Altre tret significatiu és que, contràriament als magnats i porcioners, els beneficiaris del *segon* repartiment no necessàriament havien participat a la conquesta.

A destacar, igualment, que ambdós repartiments coincideixen durant els primers anys, si bé el ritme i la duració de cadascun és força diferent. Per aquest motiu resulta fàcil, en endavant, confondre els magnats i porcioners amb els vassalls i els donataris, puix que, en la majoria dels casos, els seus béns i honors acaben denominant-se baronies i, sobretot, cavalleries. Són, en definitiva, senyories territorials de tipus feudal relativament reduïdes i amb drets jurisdiccionals reduïts.¹²⁴ Els seus titulars progressaran fins a constituir la noblesa mallorquina i acabaran dominant l'Illa.¹²⁵

En qualsevol cas, els grups socials sorgits del *primer* i *segon* repartiment –que Ricard Soto¹²⁶ ha anomenat *beneficiaris*–, posseiran el domini directe sobre les terres adquirides, però no les conrearan efectivament. Ho faran els pagesos i colons sorgits del *tercer* repartiment, que únicament en posseiran el domini útil mitjançant l'arrendament, la parceria o, majoritàriament, l'establiment.

Després del *primer* i *segon* repartiment, no es produeixen modificacions dels titulars del domini al primer nivell, fins que les senyories són abolides en el segle XIX. S'ocasionen canvis –per successió, per alienació, per confiscació, etc.– en la titularitat dels senyories; però, llevat d'algun canvi de jurisdicció en època posterior motivat per la manca d'acreditació documental, el gruix dels béns subjectes al domini directe de cada porció es manté inalterat al llarg de sis segles. Tant el comte com els seus porcioners, es limiten a cedir el domini útil de les terres, recaptar les rendes feudals, sancionar i controlar els traspassos de propietat, i exercir la jurisdicció en els territoris respectius. Tots els canvis de titulars del domini útil queden reflectits en els llibres d'actes i els capbreus de les cùries respectives. Aquesta inalterabilitat del domini directe dóna peu a pensar que els capbreus reials i senyoriais que els posseïdors útils de la terra declararen durant els segles XVI-XVIII reproduïen bastant fidelment la porció que cada porcioner rebé en el Repartiment. La minuciosa anàlisi d'aqueixes capbreuacions, comparant-les amb les dades dels cadastres municipals i estims generals del mateix període, permetria localitzar, identificar i definir amb molta precisió cadascuna de les porcions sorgides del Repartiment.

124 SOTO COMPANYY, R.: "Repartiment i 'repartiments'...", p. 14; JOVER AVELLÀ, G.; SOTO COMPANYY, R.: "Els dominis feudals...", p. 235; SALRACH, J.M.: "Orígens i transformacions de la senyoria a Catalunya (segles IX-XIII)", *Revista d'Història Medieval*, 8, 1997, p. 25-55, p. 29.

125 PORTELLA COMAS, J.: "Les baronies i cavalleries...", p. 439; DE MONTANER, P.: "Les cavalleries mallorquines (segles XIII-XVIII)", a GARRABOU, R. (ed.): *Terra, treball i propietat*, Barcelona, 1986, p. 42-65.

126 SOTO COMPANYY, R.: "Repartiment i 'repartiments'...", p. 20.

La documentació sembla confirmar que, tant el comte d'Empúries com el bisbe de Girona, obtingueren i es repartiren entre ells diversos immobles urbans al *jûz* de Muro, que estaven contigus. També a Sóller, tant el rei com el comte d'Empúries, en Bernat de Santa Eugènia, en Gastó de Bearn i molts d'altres magnats i porcioners obtingueren en el repartiment hospicis i cases que formaven carrers. No és, doncs, gens forassenyat pensar que abans de la conquesta, en època andalusí, ja existien en aquests districtes nuclis de població més extensos que una simple alqueria: un a Muro i, probablement, dos a Sóller, a banda i banda del torrent Major.

EL LLIBRE DEL VEGUER DE LA CIUTAT DE MALLORCA (1326)

Jaume Sastre Moll

Universitat de les Illes Balears

Resum: Un dels primers oficials reials instituïts per Jaume I en el regne de Mallorca fou el de Veguer de la Ciutat. S'encarregava d'exercir la justícia alta i baixa durant el segle XIII, les seves competències es reduïren al llarg de la seva evolució, ja que el Lloctinent, màxima jerarquia política a les Illes, com els veguers forans de creació posterior (s. XIV), suplantaren les seves funcions, cenyint la seva autoritat a l'àrea ciutadana. El llibre que analitzam és el resultat de la seva actuació durant l'any 1326, que ens permet conèixer en detall alguns aspectes de la seva gestió. El document és el registre més antic que actualment es conserva del Veguer de la Ciutat en el regne de Mallorca.

Palabras clave: Veguer, oficial reial, justícia, criminalitat ciutadana, heretge.

Abstract: The position of "Veguer de la Ciudad" was one of the first royal appointments by Jaime I in the Kingdom of Mallorca. In charge of duties like the high and low justice during the XIII century, its competencies were later reduced along with its evolution, handing out these powers to the lieutenant, figure of maximum political hierarchy in the islands, and the local "vegueres" (figure created in XIV century). The book we here analyse contain a resume of their actuation during the year 1326, that allow us to know some interesting details of their procedures. This document relating the actions of the figure of "Verguer de la Ciudad" in the Kingdom of Mallorca is the oldest register of its kind.

Key words: Veguer, Royal official, justice, crime rate, heretic.

Introducció

Les primeres arrels de les vegueries cal buscar-les en les incipients institucions senyoriales catalanes sorgides en el segle IX, on el Veguer (*vicarius*) era un representant directe del poder del comte; a les Corts catalanes dels anys 1214-1228 ja trobem el veguer com a representant dels monarques, i la seva figura va quedar ja consolidada en el segle XIV.¹

El càrrec de Veguer ha estat tema principal d'estudi per nombrosos investigadors, sobretot en aquells territoris on es va estendre la jurisdicció de la Corona d'Aragó, en els quals s'implantà el dret consuetudinari català i el romà. Però malgrat aquest mimetisme institucional, és evident que la funció exercida pels veguers, com oficials reials en els diferents territoris, va tenir les seves particularitats pròpies i en alguns casos més aviat diferents.

Dintre l'àrea catalana, segons J. M. Font Rius, les funcions dels batlles i dels veguers no tenien una clara delimitació establerta; segons ell, el batlle "*se circunscribia a un término local, mientras que el vicarius entendía en los negocios de todo el distrito*".² L'opinió de J. M. Casas Homs se centra més a la seva tasca legislativa, i afirma "*el veguer posseïa el mer i mixte imperi, mentre que el batlle ... en cas d'haver de gaudir d'una condició judicial, la limitava a transgressions de caràcter civil o a les criminals de poca importància, és a dir, al imperi solament*".³

Darrerament Flocel Sabaté,⁴ en un excel·lent treball d'investigació, ha configurat un acurat i detallat marc de l'actuació de la figura del Veguer català, en el qual tipifica cadascuna de les diferents intervencions jurídiques, senyoriales, municipals, defensives, fiscals, etc. en les quals el Veguer va aplicar i exercir les seves competències. Resulta ser una mostra molt il·lustrativa i enriquidora per poder comparar les seves actuacions amb les exercides pels altres veguers, a territoris diferents, sota altres monarquies amb jurisdicció catalana.

La Vegueria en el regne de Mallorca

La conquesta del regne de Mallorca per Jaume I va suposar la disgregació de la unitat territorial de l'illa de Mallorca en diferents jurisdiccions senyoriales, de les quals la major part (aproximadament la meitat de l'illa) correspongué al rei per dret de conquesta, segons s'havia estipulat en les Corts, celebrades a Barcelona, el desembre de 1228, poc abans de la conquesta de l'illa.

¹ SABATÉ, F.: "El Veguer a Catalunya. Anàlisi del funcionament de la jurisdicció reial al segle XIV", *Bolletí Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 1995, p. 147-159.

² FONT RIUS, J.M.: "Orígenes del règimen municipal de Cataluña", *Historia del Derecho Español*, XVI, Madrid 1945, p. 288-529

³ CASAS HOMES, J.M.: *El Llibre del Batlle reial de Barcelona, Berenguer Morey (1375-1378)*, Barcelona, 1976.

⁴ SABATÉ, F.: *El Veguer a Catalunya...*, *El veguer i la vegueria de Tortosa i de la Riba d'Ebre al segle XIV*, Tortosa, 1997, p. 114-152. A més s'han d'esmentar altres treballs sobre el tema com els de SERRA ROSELLÓ, J.: *Cronologia de los "Veguers" de Barcelona*, Barcelona, 1961. TATJER PRAT, M.T.: "Notas sobre la jurisdicción civil del veguer de Barcelona (s. XIV)", a *XVII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, III, 2003, p. 943-952; GARCIA RETORTILLO, R.: *La Vegueria com a govern local intermedià a Catalunya: encaix constitucional de la seva regulació estatutària*, Barcelona, 2008.

Sotmesa la capital, Jaume I va crear immediatament els càrrecs de Batlle i Veguer, oficials reials que gaudirien d'un important protagonisme en els diferents capítols de la Carta de Franquesa, atorgada als illencs, l'1 de març de 1230. De la mateixa manera, cadascun dels magnats integrants en el repartiment de l'illa (Nunyo Sanç, Gastó de Bearn, Huc d'Empúries etc) també nomenaren els seus respectius batlles, amb la finalitat de defensar els seus interessos patrimonials i feudals. Però l'alta noblesa coparticipant en la conquesta no sols assumí la propietat sobre els béns immobles que obtingueren en el repartiment. El seu poder s'estenia sobre les persones que habitarien els seus territoris per dret feudal, per tant amb la facultat d'exercir la justícia alta i baixa sobre els pobladors, pràctica que haguera suposat l'arrelament del feudalisme de signe català a l'illa.

Amb la promulgació de la Carta de Franquesa de part del rei, sorgí un tema controvertit entre la noblesa senyorial i monarquia. La primera intentant mantenir els drets consuetudinaris que ostentaven en els seus comtats i territoris peninsulars; la segona pretenia assumir l'alta justícia en tot el regne, amb la finalitat d'erigir-se en príncep i senyor del nou territori. En el cas d'haver prosperat les pretensions nobiliàries, el regne de Mallorca s'hagués convertit en una prolongació més de les terres de la Catalunya Vella, on el règim feudal era cada vegada més oneros sobre els habitants dels seus territoris i on regien velles i poderoses famílies comtals. Però les pretensions de Jaume I per a Mallorca eren diferents. El model social i polític que el rei pretenia dissenyar pel nou regne era més d'acord amb l'àmbit de "llibertat" que des de la segona meitat del segle XII es respirava a les terres del Baix Ebre, a la Catalunya Nova, on el règim feudal era contrarestat per una altra modalitat de govern del territori, impulsat per les Cartes de Franquesa i de Privilegi de què gaudien alguns municipis, documents atorgats pels mateixos monarques. Aquests atractius de "llibertat" i minva del poder senyorial i baronial, serien motius suficients per atreure gents de terres llunyanes, amb la finalitat d'omplir un espai territorial buit i per aquesta raó difícil de defensar.

Per resoldre el controvertit assumpte, el rei i els nobles coparticipants, reunits a Barcelona el mes de juliol de 1231, signaren un conveni que solucionava la qüestió de la jurisdicció del regne de Mallorca. Les clàusules d'aquesta avinentesa es resumeixen en aquests punts: El rei nomenaria un Veguer, el qual prestaria jurament al rei o al Lloctinent. El Veguer s'ocuparia de les qüestions de caràcter civil i criminal, suscidades entre els pobladors, tant ciutadans com forans, tant de la porció reial com de les altres jurisdiccions senyorials, principalment en aquelles que per la seva naturalesa impliquessin l'aplicació de càstigs corporals, les mutilacions de membres o la pena capital.

En el cas que els conflictes suscitats entre els habitants del regne fossin sobre possessions o propietats immobiliàries, serien competència del batlle de la jurisdicció senyorial on s'ubiqués la propietat. Així mateix, els batlles dels magnats actuarien en els casos de delictes lleus, en els quals no s'havien d'aplicar penes corporals i físiques.

Pel que fa a la remuneració del Veguer reial es fixava en una dècima part de totes les quantitats anuals recaptades en concepte de gravàmens judicials i bans. La resta s'ingressaria en un fons comú, el qual seria repartit cada quatre mesos entre el rei i els magnats, segons el nombre de cavalls armats assignats a l'hora de realitzar el repartiment de la Ciutat i la part forana de l'illa. El Veguer podria nomenar els saigs necessaris per fer

complir els seus manaments i detenir els delinqüents.⁵ Una petita modificació de l'acord es pactà el 1241 entre Jaume I i Nunyo Sanç que, si més no, confirmava la pervivència del pacte subscrit i el seu compliment.⁶

Les competències del Veguer de Mallorca és coneguda a través de les disposicions i ordenances promulgades pels monarques, unes vegades per concretar la seva actuació de la resta de funcionaris, altres per evitar l'extralimitació de les seves funcions. Però totes aquelles ordres es presenten en abstracte, lluny de preveure els múltiples matisos i peculiaritats que comporta el quefer diari. Cal considerar també que, amb el pas del temps, les atribucions i funcions del seu càrrec es desenvoluparen, de manera que no resulta fàcil destriar aquelles assolides en els primers moments de la seva creació, de les assumides al final de l'Edat Mitjana.

La primera reglamentació feta sobre l'oficialitat reial a les Illes no fou emesa fins al regnat d'Alfons III d'Aragó (1286) quan aquest disposà en 39 capítols, entre altres ordenances, la seva manera d'actuar. Les que pertanyen al veguer són aquests: Els batlles, veguers, assessors i escrivans tindrien una duració anual, serien locals i no podrien exercir el càrrec fins passat tres anys; no rebrien una soldada superior a 5 sous pel seu servei; no podrien aplicar turments a ningú, ni fer cap afronta, en cas contrari serien apartats del seu ofici.⁷

Des de València, l'agost de 1273, el rei havia prohibit exercir l'ofici de veguer a tot aquell que hagués comprat el càrrec.⁸ I l'any 1292, a les Corts de Barcelona Jaume II d'Aragó establí que "*tot oficial qui dret dega retre en Catalunya e en Mallorca, procurador, veguer, batle e cort, sia català, e axímateix lurs assessors*".⁹

Eren normatives fetes amb un caràcter general, aplicables a qualsevol circumscripció sota la Corona d'Aragó, però quan es produí el canvi dinàstic, de resultes del Tractat d'Anagni de 1295, les directrius emanades per Jaume II de Mallorca, a partir de 1299, en què es fixava el seu nou regiment a les Illes, començà a produir-se una divergència en aquell càrrec, que li donaria un caire nou, propi i diferent.

Sobre les ordenances estipulades a la carta de Franquesa de 1230, que Jaume II respectà en tot moment, el nou rei va desdoblir el càrrec. Segons P. Cateura des de 1300 ja existien a Mallorca dos veguers a l'illa de Mallorca, el de la Ciutat, fins aleshores veguer de tota l'illa, i el de la part forana. El primer amb competències de mixt i mero imperi durant tot el segle

5 El document fou publicat per AGUILÓ, E.K.: "Franqueses i Privilegis del regne", *BSAL*, 5, 1893-1894, p. 60; i comentat per SANTAMARIA, A.: "Alba del reino de Mallorca", a MASCARÓ PASARIUS, J. (coord.): *Historia de Mallorca*, III, Palma de Mallorca, 1970, p. 46-47.

6 En aquest pacte, a més del rei, signaren Berenguer de Palou, bisbe de Barcelona; Guillem, bisbe de Girona; el comte del Rosselló, Nunyo Sanç; el comte d'Empúries, Pons Huc entre altres, el Document és publicat per VICH Y SALOM, J.; MUNTANER Y BUJOSA, J.: *Documenta regni Maioricarum. Colección de documentos inéditos para la Historia del antiguo reino de Mallorca (1229-1349)*, Palma de Mallorca, 1945, doc. 35.

7 Document datat a Mallorca *lo cinquen jorn d'entrada de janer en l'any M CC LXXXV, signat per lo rey e per onze nobles*. QUADRADO, J.M.: *Privilegios y Franquicias de Mallorca*, Palma de Mallorca, 2002 (1894), p. 67-69, *Còdex Sant-Pere*, f. 137-139v.

8 QUADRADO, J.M.: *Privilegios y Franquicias...*, "*Còdex dels Reis*", f. 31 cap. XXV. El document ha estat publicat per VILLANUEVA, J.: *Viage literario a las iglesias de España XXII*, Madrid, 1852, p. 312.

9 QUADRADO, J.M.: *Privilegios y Franquicias...*, "*Còdex Sant-Pere*", f. 162, CCLVIII. "*Llibre de Jurisdiccions e stils*", (2a part), p. 120v, cap. VI.

XIV. S'haurà d'esperar els inicis del segle XV per veure especificades les funcions d'un i altre, segons les asseveracions de J. M. Quadrado.¹⁰

Aquestes funcions foren recollides en la "*Memòria feta al governador Roger de Moncada de lo que's pertany als oficis reials*"¹¹ en la qual s'aclareixen les tasques que obligaven el Veguer de la Ciutat. Entre totes elles destaquen:

Hauria de conèixer totes les persones que delinquen en la Ciutat, tots els captius i esclaves que romanien dintre la ciutat en talla, a setmana, així com les prostitutes, malgrat que fossin estrangeres. Cada nit havia de formar una ronda nocturna, amb els saigs nomenats per ell, per detenir els lladres i malfactors; intervindria en aquells delictes i crims que es produïssin, dels quals informaria el governador; confiscaria els mantells i altres ornaments que portessin les prostitutes, menys els permesos, i després de denunciar-les, les portaria al bordell si no eren al carrer assignat. Finalment, durant 30 dies, quinze dies abans i quinze dies després de Nadal, podria tenir una taula de joc, que podria llogar o vendre a un *capdeguayta*.

Els Veguers de la Ciutat i de fora de la Casa Reial de Mallorca

Segons S. Sobrequés "*los caballeros acaparaban los oficios secundarios de la administración, especialmente los de índole territorial; era necesario permanecer al estamento militar para el oficio de veguer*".¹² Aquesta mateixa afirmació és vàlida per a Mallorca.

El seu nomenament corresponia al monarca i per delegació al governador, per consegüent la seva duració era d'un any i en les seves funcions era sotmès a les normatives dictades a la resta dels oficials. Com era costum (des de 1230), les causes judicials pertanyents a falsedat de pes i mides eren celebrades pels batlles o el veguer en llocs públics, en presència dels prohoms de la Ciutat,¹³ però durant el segle XIV aquestes funcions foren assolides pel mostassaf. Igualment, sota el seu regit estaven sotmesos els esclaus i les bagasses,¹⁴ però la reglamentació sobre la seva figura és més aviat escassa; el càrrec de Veguer en quedar desdoblant en Veguer de la Ciutat i Veguer de Fora, el primer va residir a Ciutat, mentre que el de Fora va fixar la seva residència al Palau reial de Sineu, des de 1319.

Aquests canvis van suposar un repartiment de les funcions i una minva del poder assolit pel Veguer de la Ciutat, que va veure reduïdes les seves actuacions en el territori, mentre que el Batlle de la Ciutat va seguir ostentant el mateix poder, malgrat haver augmentat del nombre de batlles forans. Així doncs, seguint la terminologia de Lalinde Abadia, el professor A. Planas Rosselló¹⁵ considera que els tres òrgans judicials reials –Batlle General, Veguer de la Ciutat i Veguer Forà– eren càrrecs judicials entremitjos, supeditats al Governador, com a òrgan primari, però en un pla superior al dels batlles de les viles, les competències dels quals se circumscriu a l'àmbit local.

10 CATEURA, P.: *Política y Finanzas del reino de Mallorca bajo Pedro IV de Aragón*, Palma, 1982, p. 82

11 El document no du data, però la regència del governador fou entre 1401-1406. QUADRADO, J.M.: *Privilegios y Franquicias...*, p. 219, "Llibre de Jurisdiccions e stils", (4a part), f. 111v, CXLIV.

12 SOBREQUES, S.: "La nobleza catalana en el siglo XIV", *Anuario de Estudios Medievales*, 7, 1970-1971, p. 529.

13 SALVÀ, J.: "Instituciones políticas y sociales otorgadas por Jaime I a los pobladores de Mallorca", a MASCARÓ PASARIUS, J. (coord.): *Historia de Mallorca...*, III, p. 365-473.

14 VICH, J.; MUNTANER, J.: *Documenta regni Maioricarum...*, p. 232-233.

15 PLANAS ROSSELLÓ, A.: "El Veguer de Fora (1301-1450)", *BSAL*, 51, 1995, p. 45-88.

Amb l'anàlisi del Llibre del Veguer de Ciutat, que hem localitzat a l'Arxiu del Regne de Mallorca, pretenem donar resposta als interrogants plantejats, ja que el registre ens informa de molts matisos que enriqueixen l'àrea del nostre coneixement; però tal volta el més interessant és que ens presenta l'actuació del Veguer de la Ciutat dintre del seu context diari, viscut a la vegueria de Ciutat, durant l'època dels reis privatius.

La Font

Inclòs entre dels Llibres Dades del Reial Patrimoni, el Registre RP 3402 de l'Arxiu del Regne de Mallorca és el primer Llibre de la Vegueria de la Ciutat de Mallorca del que tenim constància. Cobert amb guardes de pergami, presenta breus i borroses anotacions en les cares exteriors; està format per 69 folis de paper de forma major, que contenen les anotacions fetes per l'escrivà de la Vegueria des del mes d'abril de l'any 1326 fins al mes d'abril de l'any següent, quan aquella era regentada per Berenguer des Bach, donzell; ocuparen la lloctinència del regne Bernat de Tornamira i després el cavaller Arnau de Cardellac (*Cartaylach* segons la documentació). A la coberta no hi figura cap títol. El contingut del llibre va ser dividit en quatre capítols més un annex, encapçalats amb aquesta titulació: *Capítol de justícies del any de M CCC XXVI. Capítols de quints de la Cort del Vaguer. Capítols de bans de la Cort del Vaguer del any M CCC XXVI. Capítol de missions e de salaris de la Cort del Vaguer. Auctoritats del corredors de la Ciutat de la Cort del Vaguer.*

Cadascun dels quatre primers capítols presenta una suma parcial del seu exercici, de manera que al final del quart apareix una *Reebuda de tota la Vegueria* (que aporta una suma total de 266 l. 3 s. 1 d.), de la qual quantitat es dedüren les pagues dels oficials reials i altres despeses, que configuren la *Suma Major de totes les missions de la Cort del Vaguer* (277 l. 3 s. 5 d.). Seguidament l'escrivà afegí: *Roman que ha acobrar, que munta més so que ha dat que so que ha rebut, que més en dada en l'any M CCC XXVII, 11 l. 4 d.* Així doncs, les despeses foren més abundants que els ingressos.

A més, figuren uns altres ingressos, anotats al final del llibre (*Auctoritats dels corredors...*), rebuts de certes persones que exerciren l'ofici de *corredor de coll* o *corredor de llevant*, o van permetre a una altra persona exercir com a notari a Ciutat.

Anualment un resum dels ingressos (*Reebudes*) i despeses (*Dades*) de la Vegueria i de la Batllia, així com de les altres Corts, era anotat primer en el *Llibre de Rebudes* i després en el *Llibre Major del Compte* de l'any respectiu, però en el cas d'un resultat negatiu, com és el d'aquest any, la quantitat deguda era registrada en el capítol de "*Dades Extraordinàries*" de l'any següent, a efectes comptables.

En resum, direm que l'interès del Llibre del Veguer de la Ciutat no radica en el seu contingut administratiu. Que les anotacions fetes per l'escrivà de la Vegueria són d'escàs interès històric, en fer referència a delictes comesos per persones d'un nivell social molt baix. Però a través d'elles es defineixen certes competències de l'oficial reial, es pot refer l'organigrama dels càrrecs que formaven la Vegueria i aporta elements que ens aclareixen alguns aspectes del sistema judicial existent a Mallorca en una època arcaica, fosca i mancada d'una precisa legislació que clarifiqui totes les competències específiques assolides per aquell.¹⁶

¹⁶ Són molt interessants els estudis realitzats per A. Planas Rosselló sobre el sistema judicial mallorquí, publicats en els nombres del nostre Bolletí, que abracen des del segle XIII fins al Decret de Nova Planta.

Anàlisi de la Font

Capítol de Justícies

La Carta de Franqueses de l'1 de març de 1230 amenaçava amb la imposició d'una copiosa multa (60 sous) o en el seu defecte l'amputació de la mà a aquella persona que produís ferides greus a una altra, amb arma blanca (espasa o punyal).¹⁷

Davant la dificultat de legislar tots els casos en què uns individus podien nafrar a uns altres, la mateixa Carta contenia altres dos capítols al respecte: Un d'ells era de caràcter preventiu, i prohibia les ordalies o reptes d'honor (cap. XVI);¹⁸ la segona pretenia abraçar altres accions punitives en cas d'un evident buit legal (cap. XIV),¹⁹ reglamentant que les altres injúries serien jutjades segons els Usatges de Barcelona. Així, a principi del segle XIV, apareixen baix el terme genèric de *Justícies* els següents delictes: *Tret lo coltel al mur contre l'altre; Per l buffet que donà a una fembre; Per ferir a una fembra; Per trametra l pilota.*

Del primer apartat hi ha ressenyades 23 persones que foren empresonades i multades per haver transgredit aquella primera normativa. En 11 casos el delicte comès fou *per tret lo coltel al mur contre l'altre*; altres 4 casos foren *per l buffet que donà a una fembra*; i un altre *per ferí una fembra...*

La multa imposada pel Veguer en aquestes agressions oscil·laren entre els 20 sous, les més baixes, i els 120 sous, les més altes. Tota vegada acabat el procés, la quantitat pagada era repartida entre el saig o el sotsveguer que era d'una dècima part, mentre que la resta era ingressada a la Vegueria.

Davant la contundència de la pena de la Primera Carta (60 sous o pèrdua de la mà) un segle després s'observa una relaxació en la imposició del càstig. Així, alguns encausats, segurament assessorats pel seu procurador o advocat, aconseguiren una rebaixa del ban, circumstància que s'expressa així: *féu li gràcia per XX sous; féu composició ab lo Veguer per XL sous; féu composició ab lo Lochtinent; e n'Arnau de Cartaylach loctinent fo li gràcia per X sous.*

En totes les causes delictives apareix un denunciador (en la majoria dels casos anònim) que rebé la dècima part de la multa; i a vegades és el mateix sotsveguer, de nom *Feluíx*. En la majoria de casos es diu que l'inculpat *avia tret lo coltel al mur*, el que fa pensar que es tractava d'una brega concertada a un determinat lloc, a les proximitats de la muralla, motivada per les mateixes circumstàncies del joc. La curiositat de la gent i la popularitat encoberta del lloc donava peu a què algú informés de l'esdeveniment a la vegueria amb la intenció de cobrar la recompensa.

Les altres agressions, com *donar un bufet a una dona*, no aconseguim, de moment, trobar una explicació més satisfactòria que la referida pel fet.

17 1230. *Carta de Franqueses*: Cap. VI. *De ban de coltel a tret. Si algú treurà coltel o espasa contra menaçament o ineixent, do a la nostra cort LX sols o la mà perdra.* SALVA, J.: "Instituciones políticas y sociales...", p. 459-473.

18 1230. *Carta de Franqueses*: Cap. XVI *Que no facen batala...* SALVA, J.: "Instituciones políticas y sociales..."

19 1230. *Carta de Franqueses*: Cap. XIV *Que en plets d'injúries sia enantat segons Usatges de Barchinona.*

Capítols de quintos de la Cort del Veguer

La majoria dels casos registrats foren per incompliment del pagament del deute d'un contracte, en el lloguer d'un esclau o d'una dona de servei. La quantitat total ingressada per la Vegueria per tal concepte fou de 139 lliures 4 sous 9 diners.

Presentat un litigi davant del Veguer, aquell obligava a pagar el deutor i a més li aplicava una multa equivalent al quint del deute, quantitat que era registrada en el llibre de la cort. En total són 47 accions judicials de matèria molt diversa, la quantia de les quals oscil·laren entre els 10 sous i les 60 lliures.

Encara que el document sigui allunyat en el temps, en el Memorial fet al Governador Roger de Montcada (segle XV) *de lo que's pertany als officis reials, quan es parla dels exactors de les Corts*²⁰ diu que a la Cort hi havia dos exactors. Un d'ells era encarregat, durant 4 mesos, de cobrar els diners esdevinguts dels bans, mentre que el segon exactor, durant aquells 4 mesos, cercava en els llibres de les Corts del Batlle i Veguer les persones que havien contret un deute davant la Cort i no l'havien complit el pagament, i per tant obligats a pagar *el quint*. A més, aquell demanava informació als notaris de les persones que no haguessin satisfet els seus deutes en el termini de temps indicat. De manera que tots aquells infractors eren escrits en un full de paper per concretar la pena pecuniària a pagar a la Vegueria.

Durant la dinastia mallorquina les funcions d'aquests dos oficials, citats a principi del segle XV, es concretava en una sola persona, que la documentació li dóna el nom d'*Aquell qui reb els Drets de les Corts*, amb tasques molt similars als anteriors.

La participació directa dels notaris, com informadors dels morosos, queda confirmada quan aquests, per exercir el seu ofici a l'illa, havien d'aconseguir l'autorització del Veguer de la Ciutat, i per tant supeditats a la seva autoritat i competència.

Capítols de bans de la Cort del Veguer

En aquesta tercera secció del Llibre es registraren les multes imposades pel Veguer a instància dels seus col·laboradors (*sotsveguer* i *saigs*) i altres persones amb autoritat reconeguda però alienes a la vegueria, com eren el *Mostassaf* i els *Sobreposats*.

És el capítol més abundant pel nombre de condemnes, i en el qual s'entremesclen *bans* de diferent naturalesa que cal separar segons l'activitat professional de les persones que cometeren el delictes o frau. Així, en aquest apartat es detecten tres grups d'infraccions:

Els bans imposats *als venedors/es de productes de primera necessitat* (aliments); foren multes aplicades a persones que exercien una professió regulada mitjançant uns estatuts o unes normes preestablertes, en uns moments en què no podem parlar d'associació gremial, i que transgredien unes normatives reials o municipals dictades pels Jurats. Els bans aplicats sobre els venedors d'aliments nomenats, segons el nombre de casos, foren:

²⁰ PONS, A.: "Mots Proemials", *BSAL*, 22, 1928, p. 178.

<i>Ban de pa</i>	62 casos	<i>Ban de mesures minves de vi</i>	13 casos
<i>Ban de menys pes</i>	10 “	<i>Ban d'ayguera</i>	1 “
<i>Ban de fruyta</i>	1 “	<i>Ban de figues</i>	2 “
<i>Ban de remolar espinachs</i>	1 “	<i>Bans sobre els carnisers</i>	34 “

Un segon grup de multes fou imposat a aquelles persones que transgredien certes *normatives de caràcter professional artesanal*, la naturalesa de les quals ens indiquen l'existència d'una legislació embrionària en certes activitats menestrals, emanada en anys anteriors a 1326 (legislació que desconeixem), i supervisada per personal estrany a la Vegueria, com eren els Sobreposats i els Mostassafs. Aquests bans eren:

<i>Ban de pinta</i>	8 casos	<i>Ban de candeles de seu</i>	7 casos
<i>Ban de caus (calç)</i>	4 “	<i>Un fadrí qui estava ab altre</i>	2 “
<i>Ban de feyna el dicmenge</i>	1 “	<i>Ban de corredures</i>	2 “

El tercer grup són multes imposades a persones que vulneraren certes normatives municipals i reials, de les quals desconeixen la seva promulgació, i que foren denunciades pels saigs de la vegueria. De major a menor importància foren aquestes les transgressions:

<i>Ban de joch</i>	108 casos	<i>Ban de lum</i>	91 casos
<i>Ban d'armes vedades</i>	44 “	<i>Ban de sutzura</i>	5 “
<i>Ban de pilota</i>	3 “	<i>Ban de coltell</i>	3 “
<i>Ban de porta oberta de sarreyns</i>	3 “	<i>Ban de baraya</i>	2 “
<i>Ban de ferra</i>	1 “	<i>Ban de puteria</i>	1 “

I. Sobre els venedors d'aliments

Ban de pa

Amb la intenció d'evitar el frau, Jaume I dictaminava en la Primera Carta de Franqueses 1230 que, en la venda d'aliments, com vi, farina i altres, en la qual el venedor utilitzés mesures falses, perdria la mercaderia que volgués vendre, de manera que de la venda aconseguida en la confiscació es ferien tres parts, una per la Cort i les altres dues es destinarien a la reparació dels murs de la Ciutat.²¹ Però a més d'aquesta disposició de caràcter general, s'havia promulgat una altra exclusiva pels venedors de pa. En aquella s'especificava que *Flaquera si vendrà pa de menys pes o sia posada al costel o do V sols, dels quals haja les dues parts la Cort e lo mur la terça part* (cap. XXI).

Segurament i a causa de les reiterades infraccions en la moltura i fabricació del pa, i a la picaresca desenvolupada per les *flaques* i venedors de grans, el 1279, Guerau de Riu, aleshores Veguer de Mallorca, assessorat per tres prohoms de la Ciutat, dictava una normativa en la qual es regulava el pes i preu del pa,²² segons el tipus de gra molturat (blat i ordi) i segons el preu vigent del blat (blanc o ros). Una altra ordenança dictada per Alfons III, el 1288, intentava pal·liar l'intrusisme dels estrangers en la fabricació del pa i bescuit, de manera que per exercir l'ofici s'havia d'obtenir una llicència especial dels Prohoms de

²¹ *Carta de Franqueses* (1230), cap. XX, publicat per SALVA, J.: "Instituciones políticas y sociales...".

²² QUADRADO, J.M.: *Privilegios y Franquicias de Mallorca*, Palma, 1894, "Llibre dels Reis de Mallorca", CXII.

la Ciutat.²³ Resulta notori observar que aquestes dues disposicions serien unes de les primeres clàusules que figurarien en els Capítols redactats per la majoria dels gremis quan aquests feren la seva aparició a finals del segle XIV, de manera que l'intrusisme professional era una pràctica antiga, freqüent i encoberta, que les corporacions municipals sempre procuraren evitar.

Sobre la fabricació i venda de pa, així com sobre altres aliments, Jaume II de Mallorca, el 1309, va permetre als Jurats de Ciutat recaptar l'impost conegut per l'ajuda veïnal, per pagar la conducció d'aigües i les guardes per atalaiar de costa. Però pel control en la moltura de les farines, la fabricació de pa i altres aliments venuts al detall, es va crear la figura del mostassaf,²⁴ el qual inspeccionava la fiabilitat de les mesures i vigilava que el pa elaborat guardés el pes establert (*e guardar lo pa natci, so és que li sia son pes ja ordonat e limitat*).

Les raons per les quals els *flaquers* i *flaques* foren multats i enregistrats en aquest Llibre foren aquestes: *Ban de pa de menys pes; Com comprava mig quartera de forment e el mesclà ab altre (Johan bascuyster); (Forment) qui era pastat e no era del forment assegurat e ven lo pa (l flaquera)*. En les 62 transgressions registrades, la quantia de les multes oscil·laren entre els 3 sous i els 5 sous (54 casos), els altres 8 casos pagaren una quantitat superior. De tots ells destaquen el *ban de forment* imposat a *Bernat de Puig flaquer*, de 30 sous, i el de *Johan bascuyster*, de 20 sous.

D'aquelles sancions, 52 afectaren *flaques* i les altres a panaders, el que indica que l'ofici de *flaquer/a* era exercit majoritàriament per dones, mentre que els homes sancionats ho foren per haver mesclat algun tipus de blat amb un altre, de més baixa qualitat.

Ban de mesures minves de vi

Altres productes posats a l'abast de la població ciutadana es regien amb pautes molt similars a les dictades en la venda del pa. El vi, producte considerat més un aliment que una beguda, també fou contemplat en aquella Primera Carta (1230) d'una manera indirecta quan s'especificava que no era permès la falsedat de les mesures.

La proliferació de tavernes a mitjan segle XIV,²⁵ on acudien persones de condició social baixa, com esclaus i traginers, deixa entreveure un progressiu consum de vi expedit al detall en una època ben primerenca. I probablement, a causa de les persones que freqüentaven les tavernes, aquelles eren considerades llocs poc adequats pels eclesiàstics i persones de bé. Idò bé, no és estrany que el Concili Provincial de Tarragona (1317) vedés als eclesiàstics exercir l'ofici de taverners,²⁶ entre altres professions.

A més, amb l'arribada de nous pobladors, la producció de vi a Mallorca anava creixent a mesura que es posaven en cultiu noves terres, fins que aquella producció arribà a configurar un dels tres elements més característics de la nostra dieta mediterrània. El comerç al detall del vi també fou gravat, el 1309, per l'impost de l'ajuda veïnal, a requeriment dels Jurats.

²³ QUADRADO, J.M.: *Privilegios y Franquicias...*, "Llibres Rosselló Vell i Rosselló Nou", XVI.

²⁴ QUADRADO, J.M.: *Privilegios y Franquicias...*, "Llibre de Jurisdiccions e stils", CXLIV, 6 i 12.

²⁵ MIRALLES, J.: *Un llibre de Cort Reial mallorquí del segle XIV (1357-60)*, II vol., Mallorca, 1984.

²⁶ QUADRADO, J.M.: *Privilegios y Franquicias...*, "Llibre de Jurisdiccions e stils", CX.

En el Llibre de la Vegueria de 1326 apareixen 13 persones multades amb el ban del vi; cinc eren dones, els altres vuit eren homes. De les dones, dues eren taverneres, culpades per vendre vi amb *mesures minves*, mentre que les infraccions dels homes foren considerades més greus. Les multes imposades als defraudadors en la venda del vi ho eren *per utilitzar mesures minves de vi* (11 casos), *utilitzar mesures de vi falses* (1 cas) i *per so con masclava aygua en lo vi* (1 cas). Les quantitats obtingudes de les multes eren dividides en tres parts, una pel mostassaf, per la reparació dels murs i la tercera ingressada a la vegueria.

Ban d'ayguera

La venda ambulat d'aigua potable, present encara a les ciutats musulmanes actuals, era una pràctica existent a la Ciutat de Mallorca medieval. Però aquest ban també podria tractar-se de la infracció comesa en tirar aigua bruta al carrer, ban que tindria un altre nom semblant, com el *de fer sutzura*.

Ban de menys pes

Les irregularitats comeses en el pes foren anotades amb tres noms diferents: *ban de menys pes*, *ban de liura minva*, i *ban de mesures nacses* (falses). En total són 10 casos, que afectaren 6 dones i quatre homes, que foren obligats a pagar entre 3 i 5 sous; en un sol cas el ban fou de 3 lliures. La distribució de la multa fou: un terç pel mostassaf denunciador i els altres dos terços per la vegueria.

Ban de fruyta, Ban de figues, Ban de remolar espinachs

Són les multes imposades a aquelles persones, generalment dones, que venien productes hortícoles a la plaça de Santa Eulàlia que era coneguda com la *plaça de les cols*. Les quatre multes foren totes elles de 3 sous. Una d'aquelles verdulaires fou denunciada perquè *venia de figues al Call*.

Ban de carn i els carnisers

Quan Jaume I renuncià el dret de carnatge (1230) a favor dels habitants del regne de Mallorca, els concedí un dels principals drets senyorials que aquells rebien sobre la venda de la carn del bestiar.²⁷ Un altre dret era el bovatge, que gravava els propietaris de bous arengs i que sols podia ser exigit pel monarca una vegada quan aquell contreia matrimoni.²⁸

Poc temps després de conquerides les Illes per Alfons el 1285, el príncep anunciava tot un seguit de normes i disposicions, entre les quals renunciava al cobrament del bovatge i carnatge a favor dels illencs,²⁹ seguint les directrius marcades pel Conqueridor, però reafirmant la pretensió del seu pare de no desvincular mai més les Illes de la Corona d'Aragó.

27 SALVAT, J.: "Institucions polítiques i socials...", Carta de Franqueses (1230), Cap. IV.

28 *El bovatge*: Dret que cobraven els reis d'Aragó en coronar-se, i que es computava sobre els parells de bous arengs que tenien els vassalls, i solia ser de 12 diners per parell. Alfons III d'Aragó va eximir als mallorquins del bovatge l'any 1285 (Privilegis CLXXXIX).

29 QUADRADO, J.M.: *Privilegios y Franquicias...*, "Llibre de Sant Pere", CLXXXIX.

Aquelles disposicions dictades el 5 de gener de 1286 tingueren una curta durada. Tota vegada que les Balears foren recobrades per Jaume II, (1295), el legítim rei reformava substancialment alguns capítols de la Primera Carta de Franqueses promulgades pel seu pare.³⁰ Entre altres coses, obligava als habitants dels territoris que en altre temps foren del comte del Rosselló, Nunyo Sanç, a pagar l'impost del carnatge, dret que 9 anys després vengué a la Universitat del regne per 900 lliures.³¹

Aleshores no podem donar raó del perquè el monarca aplicava el dret del carnatge a una sola porció del territori illenc (Manacor-Felanitx), mentre que la resta de l'illa pareix quedava exempta; i que la Universitat pagués aquella quantitat per redimir als seus habitants d'aquella càrrega impositiva.

Tot pareix indicar que, una vegada fet aquell pagament, tota l'illa quedava exempta de l'impost del carnatge, encara que el mateix any (1309) Jaume II permetia als Jurats i Prohoms recaptar un nou impost (ajuda veïnal),³² amb caràcter general, aplicable sobre la venda de farina, de pa, de bescuit i de les carns venudes al detall.

Les primeres notes socials discordants apareixien ja en 1315, quan Sanxo I donava resposta a un seguit de capítols presentats pels síndics de la part forana que protestaven les decisions i actuacions dels Jurats de la Ciutat.³³ I entre les primeres reclamacions que feien demanaven *Que no se venga la lliura de carn un diner més cara dins la Ciutat que de fora, perquè que tota afluix allí a causa del major preu, e no poden haver-ne per son aliment los homens forans qui lo bestiar nodreixen en lurs pastures.*

És evident que la protesta dels forans era fonamentada. La diferència en el guany de la carn d'un animal venut a una carnisseria de Ciutat o a una carnisseria d'una vila podia ser de 4-5 sous, guany que no devien estar disposats a renunciar els carnisseros (principalment mercaders ciutadans).

També s'ha de considerar que una altra àrea exterior proveïdora de carn d'oví i boví de Ciutat era l'illa de Menorca, que en aquells moments el rei Sanxo també regulava a favor dels menorquins per una raó molt semblant. Els illencs es queixaven que els carnisseros mallorquins compraven molt bestiar que després s'emportaven a Mallorca, desbastint l'illa de carn, raó per la qual el rei ordenava que de cada 100 animals comprats pels carnisseros per exportar n'havien de sacrificar 15 pel consum de l'illa de Menorca,³⁴ mesura que permet creure que la problemàtica forana mallorquina era molt similar a la que patien els menorquins.

30 QUADRADO, J.M.: *Privilegios y Franquicias...*, "Libre de Jurisdiccions e stils", CXGIC.

31 QUADRADO, J.M.: *Privilegios y Franquicias...*, "Privilegis dels Reis de Mallorca", LXX.

32 QUADRADO, J.M.: *Privilegios y Franquicias...*, "Libre de Sant Pere", CCCVIII

33 QUADRADO, J.M.: *Privilegios y Franquicias...*, "Llibres del Sindicat de Fora", IV, 1.

34 ARAGO, A.M.; CONDE, R.: *El Llibre Vermell de Ciutadella. Catàleg dels seus documents*, Barcelona, 1977, doc. 73.

Però la resposta que Sanxo donà en aquella sentència deixava en suspens la qüestió. Sota de la petició dels síndics forans, el rei manifestava el seu recel en prendre una decisió: de moment, permetia l'augment d'1 diner sobre la lliura de carn venuda a Ciutat, però apuntava el seu propòsit de deliberar i de donar una ràpida solució a l'afer, resolució que desconeixem.

Segons un memorial de principi del segle XV, l'oficial reial que gaudia de tota la reglamentació referent els carnisers era el mostassaf, però pareix que aquelles primeres normatives no han arribat fins avui. Encara que per altres disposicions posteriors sabem quines eren les principals activitats delictives d'aquest col·lectiu: *que no venan las carns a més for que són per ell taxadas; que no degan vendre ovella ne cabra per moltó, ne carn de truja per porch, e dónen a cascú lo pes de dret.*³⁵

Les 33 multes imposades als carnisers de Ciutat el 1326 foren per incórrer en aquests delictes: *Ban de menys pes; Ban de frexura que avia venuda a més de for; A un escorxadador que tayava carn; Per un quarter de moltó que tenia amagat; Ban de carn salada.*

És evident que la cisa en el pes de la carn, que significava la utilització de pesos deficientes o alguns artificis per modificar el pes de la balança, era una pràctica freqüent; la venda de productes a un preu més elevat que el permès pels Jurats, quan hi havia escassetat; la intromissió professional, que prohibia els escorxadors immiscir-se en les tasques pròpies dels carnisers; i la venda clandestina de carn, que intentava escapolar-se del control fiscal, eren les pràctiques fraudulentés més comunes comeses pels carnisers que venien la carn al detall.

Però en la relació d'aquestes 33 condemnes els noms dels infractors no es repeteixen i en aquella llista tan sols hi figuren cinc persones amb l'ofici de carnisser. Les altres podria tractar-se de gent que, una vegada sacrificat un animal, nodrit pel seu propi consum, procurava vendre una part al detall, sense tenir la corresponent llicència professional ni comercial, actuació que una vegada denunciada i provada pel mostassaf era sancionada per la vegueria.

Al respecte sabem que era freqüent a les cases més pobres de Ciutat nodrir un porc o criar aviram (gallines i ànecs) en un petit corral posterior de la casa o una gàbia, pel consum propi. Però desconeixem tota la reglamentació municipal dictada al respecte i sobre la seva comercialització i consum de principi del segle XIV.

II. Contra les normatives de caràcter professional

Condemnes imposades als teixidors

Una de les agrupacions professionals més antigues de Mallorca va ser la dels teixidors de llana. Segons pareix, la pràctica tèxtil a Mallorca va ser introduïda tímidament pel mestre perpinyanès Bindo, vers el 1304, a requeriment de Jaume II.

La tasca diària i la producció feta pels teixidors de llana no era inspeccionada pel mostassaf ni pels saigs de la vegueria, ja que les possibles infraccions comeses per aquells menestrals

³⁵ QUADRADO, J.M.: *Privilegios y Franquicias...*, "Llibre de jurisdiccions e stils", CXLIV.

tan sols podien ser detectades per persones expertes i coneixedores de l'ofici, com eren els sobreposats. Però l'any 1326 els sobreposats dels teixidors no eren persones legitimades per imposar una multa o un ban als infractors de la reglamentació del seu ofici, de manera que aquells sols podien actuar com a denunciadors. I per aquesta particularitat rebien del ban decretat pel Veguer les dues quartes parts de la multa, mentre que el mur de la Ciutat i la vegueria ingressaven conjuntament l'altra meitat.

Aquesta actuació posa de manifest que els teixidors, malgrat no estar configurats en gremi, gaudien ja una organització jeràrquica dintre del col·lectiu i una normativa d'obligat compliment per a tots els integrants de l'ofici. Els vuit bans imposats als teixidors són aquests: *ban de lana*; *ban de pinta*; *ban de pinta buyt*; *ban de pinta feta gran*.

La majoria de les multes són d'escassa quantia (entre 3-5 sous), i en tres d'elles es practicà l'embargament d'un objecte (*un quant de ferro, una serra manera, llll pintes*), circumstància que indica l'escassa solvència econòmica dels encausats.

Ban de candelas de seu

Per l'any 1326 no podem precisar quins foren els fraus més freqüents pels quals els candellers foren sancionats. Uns 75 anys més tard, en el Memorial fet al governador Roger de Montcada hi ha petits indicis de les seves transgressions: *Més dels candellers, axí de cera com de seu, que no cometan falsia en candelas, ciris e tortas, com moltas fraus s'hi poden cometre*.³⁶ En Bertran Baluga candeler, Na Paracona, en G. d'Arenys i a altres se'ls aplicà el ban de candelas de seu perquè venien a *més de for*.

Ban de caus (calç)

Per a la construcció d'albergs i dels immobles la calç era un material quasi imprescindible, ja que actuava d'aglutinant en la fabricació del morter i d'adhesiu dels blocs i corròns de les edificacions. Generalment aquest producte era fabricat per captius o esclaus *manumitits*, però a l'hora d'imposar la multa no hi figura l'esclau sinó el propietari.

Contra altres ordenances professionals

El fet que la Vegueria multés a *Un fadrí qui estava ab altre* o aplicés el *Ban de feyna el dicmenge* a un batiat, ens fa retornar a una qüestió esposada anteriorment, en la qual consideràvem que ja devia existir una reglamentació, no gremial, però si professional que regulava d'alguna manera els treballadors integrants dels oficis.

A finals del segle XIV, quan els oficis s'organitzaren en gremis, en els seus Capítols es determinava expressament que tan sols els mestres eren facultats per a l'ensenyament de l'ofici a un fadrí, i no es permetia que un esclau, batiat o jueu pogués assolir la pràctica de l'ofici amb un mestre, o entrar a formar part de la comunitat. El fet que un fadrí treballés amb un altre, fa pensar que hi havia una normativa que prohibia aquesta pràctica professional. També treballar el diumenge i durant les festes patronals varen ser unes de les primeres

³⁶ PONS, A.: "Mots Proemials", *BSAL*, 22, 1928, p. 177.

prohibicions que contemplaren els Capítols gremials quan es promulgaren a Mallorca (1395).

Així doncs, els dos bans imposats el 1326 fan pensar que les normatives gremials, quan es fixaren per escrit, recolliren ordenances consuetudinàries ancestrals, que el Veguer feia complir a través dels sobreposats en una data tan primerenca

Ban de corredures

A Mallorca, durant l'època medieval, alhora de vendre un bé, realitzar una subhasta o procedir a l'embargament d'una penyora, l'objecte en qüestió havia de ser venut per un *corredor de coll*; en les operacions de compra i venda o préstecs havia d'intervenir un *corredor d'orella*, i en aquelles més importants, que es registraven en un llibre per donar-ne fe pública, hi havia de ser present un *corredor de llevant*.

El *corredor de coll* més nomenat en el Llibre de la Vegueria és un tal Virgili, multat *per so con venia teles a més de for*, és a dir que augmentava el preu del bé subhastat per obtenir-ne un major guany. El *ban de corredures* també va ser imposat pels oficials de la vegueria a un altre corredor, *per so con prenia més de for de corredures*, és a dir, que s'havia excedit en el preu cobrat per realitzar la seva funció.

A l'annexa *Actoritats del corradors de la Ciutat de la Cort del Vaguer* es menciona el nomenament, per part del Veguer de la Ciutat, de 10 corredors, cinc de coll i altres cinc de llevant, precedits de la data del seu inici i abans de la quantitat satisfeta a la vegueria per poder exercir l'ofici.

Les primeres notícies dels corredors mallorquins apareixen durant l'estada d'Alfons III a Mallorca, el qual, el gener de 1286, determinà que els drapers, els corredors i els notaris no paguessin res a la Cort per l'autoritat atorgada,³⁷ el que indica que en aquella data aquells ja rebien l'autorització del Veguer per actuar en el regne. Però al contrari d'aquesta disposició del Liberal, durant la dinastia dels Reis de Mallorca els corredors i els notaris, per aconseguir l'autoritat necessària, havien de pagar 8 sous a la Cort.

Després de rebre certes protestes, Jaume III dictà des de Perpinyà³⁸ una normativa per la qual exigia al Lloctinent que, amb el consell dels Jurats, no atorgués a ningú l'ofici de corredor, tan de coll com de llevant, si abans no tenien una informació detallada de la idoneïtat i fama de la persona que sol·licitava el càrrec.

L'oficial encarregat de vigilar l'actuació dels corredors, sastres, drapers... i altres persones que portaven *cana de medir* era el mostassaf, de manera que el reiterat frau en l'exercici de l'ofici i la seva denuncia podia suposar *esser gitat de ell, ultra que paga lo ban stablit*.³⁹

37 QUADRADO, J.M.: *Privilegios y Franquezas...*, "Llibre d'en Sant Pere", CLXXXIX.

38 QUADRADO, J.M.: *Privilegios y Franquezas...*, "Llibre d'en Abelló", LV.

39 QUADRADO, J.M.: *Privilegios y Franquezas...*, "Llibre de Jurisdiccions e stils", CXLIV. PONS, A.: "Mots Proemials", p. 178.

III. Contra certes normatives municipals i reials

També tenim pocs coneixements de les disposicions municipals emanades pels Jurats de Mallorca, des de la seva creació (1249) fins a 1326, per evitar certs abusos i mals costums dels habitants de la Ciutat i penalitzar l'actuació dels transgressors.

Les 250 multes imposades pel Veguer a altres tantes persones foren per infringir unes normatives que, després de la seva publicació, a viva veu i amb so de tambor i trompeta pels llocs més públics de la Ciutat, intentaven pal·liar certa inseguretat ciutadana, com evitar el joc prohibit i prevenir el crim. Els bans imposats pel Veguer al respecte foren:

Ban de joch

La majoria de les ordenances dictades pels reis i Lloctinents de Mallorca prohibien el joc. Però aquell era permès 15 dies abans de Nadal i 15 dies després d'aquella festivitat, sempre en presència d'algun oficial reial o saig, amb la finalitat d'evitar bregues i avalots. Durant aquells 30 dies l'activitat se celebrava *"fora los portals de la Ciutat per jugar a la grescha o a altre joch"*. El joc més practicat era el de gresca, però també es jugava a daus i ròtules d'ossos, peces lúdiques típicament romanes. A Mallorca, al segle XIV, també es practicava el joc de cartes.

El governador Roger de Moncada (s. XV), intentà regular el joc i l'actuació del Batlle i Veguer, manifestant el seu desacord contra aquell costum quan deia *"emperò és mal fet, com lo dit tauler no és sinó altar de diable, com per rahó del dit joch se cometen furts e ladrocinis e dien moltes e diverses blastomies de Déu e de Madona Sancta Maria e dels Sants e molts si despullen les robes que vesten, hoc aquelles que hauràn a casa aportaran aquí per jugar"*.⁴⁰

Les infraccions denunciades pels saigs sobre el ban de joc a la vegueria sumen un total de 108 casos, als quals s'aplicà unes sancions pecuniàries que oscil·laren entre els 5-6 sous (81%), en altres entre 10 i 15 sous i unes poques d'1 lliura. De les 108 persones inculpades, una majoria eren ciutadans (73 persones), la resta eren captius i estrangers. Resulta curiós comprovar que les persones més perseguides i jugadores eren els captius (26 persones), els homes pobres (23 persones) i els fadrins (13 persones), que en conjunt suposen un 57% del total. Un cas excepcional és la condemna d'una dona, *Na Garaula del mur*, obligada també a pagar 5 sous.

Ban de lum

El fet de no portar llum durant la nit, després del toc del lladre, era motiu de sanció per part del Veguer una vegada denunciat pel saig. Les 91 persones multades per aquest concepte, la majoria en els mesos de juliol i agost (36 sancions), eren de condició social baixa (dels 45 identificats n'hi ha 19 captius i 11 homes pobres), que en la majoria dels casos creaven un estat d'inseguretat als vianants nocturns.

El ban de llum podia ser aplicat pel *capdeguayta* accidental del Batlle com pel *capdegayta*

⁴⁰ PONS, A.: "Mots proemials", p. 164.

del Veguer de la Ciutat, ja que ambdues autoritats tenien competències sobre els vagabunds i delinqüents. Segons les ordenances d'en Roger de Moncada, el Batlle *podia fer guayta per la Ciutat e fora los portals, ço és del seny de pardó tro lo seny del ladre, e de hora de matines tro lo jorn clar*; mentre que el Veguer de la Ciutat *fa guayta totes nits per la dita Ciutat e deffora la dita Ciutat*.⁴¹ Les multes foren de poca quantia i oscil·laven entre 3-5 s.

Ban de sutzura

Des d'antic, les normatives municipals legislaven i prohibien l'evacuació de les brutícies tant d'activitats artesanals com domèstiques, conscients dels perjudicis i nefastes repercussions que produïen sobre la salubritat pública. La Vegueria, a través dels saigs, perseguia a totes aquelles persones que llançaven escombraries en els llocs públics o practicaven certs oficis a llocs prohibits. Així, els assaonadors, calafats, escorxadors, tintorers... eren oficis que no es podien exercir en el centre de la ciutat, per tant eren obligats a practicar-los a zones perifèriques, allunyades dels barris més populosos i rics.

Als voltants de 1326 les ordenances municipals havien prohibit llançar brutícies a la Riera, però sempre hi havia algú que transgredia la normativa, el qual en ser acusat havia de pagar 5 sous en concepte de *ban de sutzura*. A un angle de la Seu, a la part exterior del Mirador, a finals del segle passat (1898) es conservava encara una escriptura, amb caràcters gòtics, feta amb pinzell, en la qual es llegia: *Qui sutzuras hic farà, X sols de ban paarrà*.⁴²

Segons E. Pasqual, tal inscripció fou manada pintar en aquell lloc pel mostassaf, a una data pròxima a 1375, ja que la capella de la Corona o *Passio imaginis* ja era acabada l'any que morí el bisbe Antoni de Galiana. El referit autor també apunta que tal escrit era per evitar que algú fes les seves necessitats corporals en aquell indret recòndit i amagat.

Ban de porta oberta de sarrahins i Ban de ferra

La legislació de mitjan segle XIV emanada per la Cort i els Jurats de la Ciutat sobre les mesures a observar pels propietaris d'esclaus és coneguda a través de les competències dictades pel Mestre de Guaita de Ciutat.⁴³ Un percentatge molt elevat de la conflictivitat social a la Ciutat tenia com a principals protagonistes els esclaus. Per tant no resulta estrany que en el primer quart del segle el Veguer actués contra aquells amos que, a una determinada hora de la nit, després del toc del lladre, permetés a l'esclau deambular pels carrers i places de la Ciutat, aplicant-li el ban de porta oberta de sarrahins, ja que la normativa obligava a aquells a romandre tancats i ferrats a la casa del propietari. El ban imposat al captiu era pagat per l'esclau, ja que molts gaudien d'una certa llibertat durant el dia, en exercir un ofici per obtenir un guany, amb el qual poder pagar la setmana al seu amo. Però una vegada finalitzada la jornada, molts s'aturaven a la taverna on romanien, passat el toc del lladre.

⁴¹ PONS, A.: "Mots proemials", p. 164.

⁴² PASQUAL, E.: "Un bando mural manuscrito de principios del siglo XIV", *BSAL*, 7, 1898, p. 354-355.

⁴³ PLANAS ROSSELLÓ, A.: "El Mestre de Guaita y la custodia de los esclavos en Mallorca", *BSAL*, 52, 1996, p. 95-128

Ban de baraya i ban de puteria

El panorama social que envolta el Llibre del Veguer resulta ser el més baix de l'escala social de la ciutadania mallorquina. Segons el *Memorial* ja citat, el *Batlle coneix tots los vagabunts, los quals diu hom barranis, qui stan en la Ciutat, e no han pròpia habitació, ni stan ab altres, si en alguna cosa delenquiran vulles que delenquesquen dins la Ciutat con fora la dita Ciutat*. En les competències del Veguer hi havia funcions semblants: *coneix tots los catius e catives ... aytambé coneix de totes les putanes posat que sien estranyes pusque dins la dita Ciutat stan o loguen casa. Item coneix dels barranis que loguen casa dins la dita Ciutat, e loguen o venen ses obres que fan axí civilment con criminalment*.

Generalment les dones que practicaven la prostitució solien ser esclaves alliberades, gregues, sardes, sicilianes..., abocades a l'ofici per greus necessitats econòmiques. Altres vegades eren *esclaves setmaneres* induïdes pels seus amos a prostituir-se per a pagar la *setmana*, assignació pecuniària estipulada en la carta d'alforria o d'alliberament.⁴⁴

Capítol de massions e de salaris de la Cort del Vaguer

En aquests *Capítols* l'escrivà anotà les despeses realitzades per la vegueria durant l'any comptable, on constatà les messions realitzades en les execucions de les sentències i dels salaris pagats a alguns oficials de la Cort.

Escrites d'una manera cronològica, les despeses s'entremesclen unes amb les altres, de manera que el seguiment d'un cas concret no resulta del tot clar amb una ràpida lectura del conjunt. També cal considerar que les despeses que figuren en aquest capítol són de diferent naturalesa, ja que unes eren per pagar els jutges i advocats que interrogaven els encausats per després dictar sentència; altres eren necessàries per fer complir les sentències i executar els veredictes dels jutges; un tercer grup fou per assistir de pa a les persones empresonades a la càrcer reial durant el temps que durà la seva causa; i un darrer grup el configuren les pagues i salaris dels saigs, advocats, savis en drets i personal adjunt a la vegueria.

Però un dels majors problemes que tenim a l'hora d'interpretar i valorar els casos penals tractats a la vegueria de 1326 és que encara desconeixem el procés evolutiu del sistema judicial illenc des de la Primera Carta de Franquesa fins al 1343, any en el qual Pere IV instituí la figura de l'advocat dels pobres a Mallorca.⁴⁵ És evident que els capítols de la Carta de Franquesa suposen els primers fonaments del procediment jurídic a les nostres illes, que basculava sobre aquests punts: tots els plets penals se celebrarien a la Cort del Veguer, amb presència d'aquell oficial assistit per una representació dels Prohoms de la Ciutat (cap. XXXI); però aquelles causes també podrien ser tractades en llocs públics, sempre amb la presència del Veguer i dels Prohoms, de manera que en cap circumstància s'acudiria a la casa particular del Batlle o del Veguer per tractar un plet (cap. XXV). Totes les causes es tractarien de tres en tres dies, amb la finalitat que cadascuna de les parts pogués preparar la seva defensa (cap. XIII); en aquelles deliberacions i interrogatoris es juraria dir la veritat i evitar tota mena de calúmnies (cap. XVIII); la persona acusada d'un delictes no

⁴⁴ SASTRE MOLL, J.: "Notas sobre la esclavitud en Mallorca: Llibre de sarreyns e greus de l'any de MCCC XXX", *Mayurqa*, 21, 1985-1987, p. 101-120.

⁴⁵ QUADRADO, J.M.: *Privilegios y Franquicias...*, "Llibre d'en Sant Pere", V, 9.

podia romandre en llibertat si no presentava un aval o persona que respongués per ell (cap. XXIX); però la persona avaladora no seria obligada de respondre de la promesa feta de no ser present l'inculpat (cap. XXVII).

La primera sentència d'una causa seria donada pel Veguer i els Prohoms d'una forma conjunta; en cas no estar d'acord amb el veredict, l'inculpat o el seu procurador o advocat "*al vespre muntats a l'Almudaina, e si en l'Almudaina no muntarà, sia haut per fermat de dret e exirà d'aquest dret*" (cap. XXXV). Així doncs, en cas de desacord l'apel·lació s'havia de fer-se al castell reial, davant la Cort del Lloctinent, circumstància que sofrirà una modificació posterior quan els reis determinin que les primeres apel·lacions s'havien de fer a la Cort del Veguer. Les persones encausades tenien garantides les seves propietats i els béns contra la cobdícia dels oficials reial mentre fessin ferma de dret (cap. XXXVI) i les persones condemnades a mort podien llegar els seus béns a qualsevol persona en el seu testament (cap. XXXII).

Salaris pagats a Jutges i advocats

Per impartir una recta justícia i conèixer les causes que motivaren un delict greu, la vegueria pagà a certes persones, versades en dret civil, que s'ocuparen dels interrogatoris i de les inquisicions als encausats.⁴⁶ Però cal observar que per obtenir un veredict correcte, no fou suficient amb la inquisició feta per un jutge, sinó que un mateix encausat podia ser interrogat, en el decurs d'un o dos mesos, per tres o més savis en dret, la sentència dels quals no sempre va ser coincident.

Menys freqüent fou la presència d'un advocat defensor o un procurador, el que fa pensar que, durant la primera meitat del segle XIV a Mallorca, la utilització del defensor no era una pràctica comuna, i que el no disposar d'una defensa lletrada en algunes causes criminals es devia probablement a què l'acusat no disposava dels recursos econòmics suficients per fer front a les despeses que comportava. Cal considerar també que, en les causes de delictes greus, com l'assassinat i l'homicidi, els acusats eren interrogats sota tortura per aconseguir extreure la veritat.

En el Llibre del Veguer de 1326 se citen els interrogatoris sota turment a Bernat Tomàs, *que avia mort l corredor a la Calatrava ab l parpa*. Els interrogatoris foren practicats per Fransesc Dalmau, R. de Maya i Huget Sala; En les enquestes practicades contra Bernat Tomàs, després de les quals Pons Ferrer dictaminà càrrec perpètua, la sentència fou revocada pels jutges Huguet Sala i P. Planes amb l'absolució del presumpte homicida.

Un tercer cas, el millor documentat, fou el practicat contra mestre Guillem dels Diables, el qual, en una primera tanda d'interrogatoris amb turment, practicats durant el mes de desembre, per G. Palet, Jacme Serdó i G. Miquel, aquests no aconseguiren unificar una sentència. En el mes de gener de l'any següent, el seu advocat defensor interposava tres apel·lacions, registrades per l'escrivà de la Cort, mentre que al febrer, mestre Guillem era interrogat novament i jutjat per altres tres jutges, un dels quals el va condemnar a morir

⁴⁶ Les referències documentals sobre el càrrec d'advocat de principi del segle XIV són més aviat escadusseres. Les primeres, i molt imprecises, són de 1332. PLANAS, A.: "El abogado de la Ciudad y reino de Mallorca", *BSAL*, 57, 2001, p. 61-82.

cremat. Finalment i després de tres interrogatoris més, es confirmà una altra sentència, al parèixer definitiva: *Mestre G. dels Diables qui correch la vila e astech al costel*.

Tots aquells lletrats, savis en dret, que intervingueren en els interrogatoris cobraren una lliura de la Cort cada cop que se'ls nomena, així com l'advocat que actuà en la seva defensa.

Missions per complir les sentències

El saig o boxí que practicava els turments en els interrogatoris i executava els càstigs corporals dictats en les sentències era un tal Martí, que periòdicament era obligat a "*agranar la plassa de la Cort*". En el compliment de les sentències era acompanyat per una comitiva formada pel sotsveguer, que cavalcava sobre una bèstia, i altres saigs, el nombre dels quals variava segons el nombre de les persones condemnades. Les despeses en el compliment de les sentències hi figuren despeses com: lloguer de les bèsties, compra de cordes, transport d'una escala ...

El sotsveguer era l'encarregat de la custòdia de la càrrec; tenia a càrrec seu dos porters i un escrivà, el qual registrava en un llibre els salaris pagats als saigs i el cost del pa consumit per les persones empresonades a la càrrec, comptat a 3 diners per dia. S'ocupava també de les despeses en el lloguer del vaixell per procedir a l'expulsió d'aquells que, declarats lladres reticents, eren condemnats a l'exili; i de supervisar el recte compliment de l'aplicació de les sentències. A la nit, acompanyat d'alguns saigs, formava una guarda nocturna (com a *capdeguayta*) per perseguir els delinqüents i malfactors. El sotsveguer citat en el Llibre de la Cort del Veguer era una tal Feluix, que rebia un salari d'11 diners per dia.

La persona que nomenava els saigs era el Veguer. Pareix que a la vegueria hi havia un nombre de saigs fixos, mentre que altres eren nomenats d'una forma eventual i segons les necessitats del moment, i que una vegada fet un jurament davant el Veguer eren autoritzats per procedir i complir un determinat afer.

Eren activitats pròpies dels saigs portar les missives als batlles de fora per demanar la detenció d'alguna persona; conduir a la Ciutat aquells lladres i delinqüents capturats a Sòller o a la Palomera que intentaven fugir amb un vaixell; escorcollar els vaixells ancorats al port per procedir a la detenció de persones fugitives i sospitoses d'un delicte; passar a Menorca per a traslladar els presoners a Ciutat per esser jutjats; acompanyar al sotsveguer i al botxí en ajuda a complir les sentències.

Despeses de les persones detingudes a la presó

Durant els 12 mesos computats, el nombre de les persones encausades foren unes 74, de les quals 53 eren homes i 21 dones. De tots ells, 23 eren esclaus (20 homes i 3 dones), la resta eren persones illenques de condició social baixa. El delicte més comú, pel qual la majoria de persones foren empresonades i jutjades era ser lladre. Seguien els homicides, els agressors amb objectes contundents, el suïcida i el pederasta.

Els lladres sofriren diferents càstigs segons el delicte i la seva reincidència. Així, l'home acusat i condemnat de furt era el de *correch la vila*; per una nova reincidència era condemnat a *córrer la vila ab assots*; altres, en ser lladres reincidents van perdre el puny. Un tal Julià,

condemnat per la vegueria per un delict reincident de lladronici, va perdre les orelles, va corre la vila i fou exiliat de la terra.

Un cas extrem, però que demostra la severitat de la justícia envers els robadors fou el cas del teixidor Pere Johan, el qual fou exiliat, *per ço con era ladre e fo jutgat a perdra les oreyles e a córrer la vila e fo axelat e si-ych tornava que fos penjat ...* Induït per la necessitat o tal volta inconscient dels càstigs a què s'exposava, en esser novament detingut, penjat del coll i mort. Si el lladre era un captiu o una esclava, la pena era de córrer la vila amb assots, càstig que era augmentat amb l'amputació del nas, de les orelles o d'un peu quan hi havia una reincidència.⁴⁷ El delict d'homicidi és present en quatre casos, tots ells perpetrats per mallorquins. Un home fou condemnat a la forca per haver mort a un altre hom i a la seva dona.

Entre els captius, el delict que comportava la mort era el de *trencador* de béns i propietats (lladre). El mes d'agost de 1326 un sarraí *trencador fo rossegat e escortat e fo penjat*, càstig que també seria imposat a aquells homes que havien arribat de Menorca acusats de *trencadors* d'un immoble (assaltadors) i lladres d'una caixa amb diners. Un sol cas quedà enregistrat de pederàstia. Un sarraí captiu fou inculpat de forçar un infant, i per aquesta raó *correch la vila ab assots* i algú *l'acanaylà ab foch*.

També hi figura un cas de possible rapte o simplement d'una fuga planejada. En Berenguer Varteyles, *que era ladre, e avia robada l fembra ab la barcha* va ser jutjat, però la dona raptada era una tal Brunisser que *fo enfamada de matzines e fo turmentada* per aconseguir extreure-li la veritat.

Entre les dones, a més del delict de lladronici, es nomena el de falsedat de document. Una d'elles fou condemnada a *correch la vila e fo posada al costel* per haver *falsada una carta*, nota curiosa que diu de la instrucció de les dones de nivells socials baix, capces de copiar i falsejar el contingut d'un document notarial; una altra fou turmentada en ser *enfamada de matzines* (acusada d'intentar enverinar a algú); i una tercera fou una esclava que se suïcidà, penjant-se del coll, per la qual cosa el seu cos fou arrossegat per escarni públic.

És evident que, després de l'anàlisi de tots aquests casos, el tracte donat als delinqüents catalans i mallorquins era molt semblant al donat als esclaus. Però hi ha alguns casos que requereixen una especial atenció. Sobretot aquells que, per una circumstància o altra, foren acusades de practicar la bruixeria, la nigromància, o l'heretgia, de dubtosa culpabilitat.

Guillem dels Diables

La detenció i encausament de mestre Guillem dels Diables és un cas que llança un raig de llum sobre el sistema judicial practicat a la Cort de Veguer de Mallorca en el primer quart del segle XIV. El procés no és important per la causa en si, sinó per les circumstàncies que l'envoltaren i per ser un judici practicat contra una persona de condició social mitjana, acusada de bruixeria, nigromància o heretgia, com indica el seu nom (Mestre Guillem dels Diables), i per tant mereixedor de la pena capital.

⁴⁷ *Item doné en Mertí qui fa les justícies per l sarreyna que avia emblada roba e fo jutgada a córrer la vila e a perdra les oreyles* 5 s. (Llibre del Veguer, f. 49).

Tot fa pensar que les tres primeres apel·lacions presentades pels seus advocats defensors prosperaren, de manera que en el mes de febrer fou novament jutjat per Joan Serdó, el qual el condemnà a morir cremat, decisió confirmada per un altre jutge de nom Pons F; però novament el seu advocat degué demanar una nova vista de la causa, la qual tingué lloc el mes de març, davant el jutge P. des Planes, que el condemnà a *córrer la vila e estar al costell*, la sentència que fou executada pels funcionaris de la vegueria.

Amb tot, creiem poder dir que, a Mallorca de principi del segle XIV, els encausats sofrien turments en els interrogatoris segons la gravetat de les causes (sistema prohibit en la Carta de Franquesa); que les persones que eren jutjades i gaudien de recursos disposaven d'un advocat defensor; no es condemnava a la pena capital a l'acusat sense proves suficients per fer-ho; l'advocat defensor podia fer una apel·lació després de cada sentència; i que una sola sentència, emesa per un jutge, no era suficient per determinar la culpabilitat o innocència de l'acusat. Durant tot el temps que una persona era empresonada, el sotsveguer atenia la seva manutenció, consistent en pa i aigua, cada dia de permanència en la presó, que suposava una despesa diària per cadascú de 3 diners.

Valoració comptable del Llibre del Veguer de la Ciutat

Al final del quart capítol apareix la liquidació comptable que l'escrivà de la vegueria féu en acabar l'any administratiu. Sumant totes les partides d'ingressos (266 l. 3 s. 1 d.) i deduïts els costos en missions i salaris (277 l. 3 s. 5 d.) va obtenir un resultat negatiu d'11 lliures 4 diners. Encara que l'escrivà no esmenta d'una manera clara la procedència dels ingressos, aquest provenien d'aquests conceptes:

Conceptes	Nombre de Delictes	Quantitat ingressada
Justícies	23	51 l. 7 s. 6 d.
Quints	47	139 l. 4 s. 9 d.
Bans	409	70 l. 6 s. 10 d.
Autoritats	–	5 l. 4 s. –
SUMES	479	266 l. 3 s. d.

Malauradament, en l'actualitat no disposem del Llibre del Compte de l'any 1326, on d'una manera resumida figuraria en el capítol *Reebuda de les Corts* les quantitats majors obtingudes de la Batllia, de la Vegueria, i de la Cort del Lloctinent. Però com en aquesta ocasió no s'obtingué un resultat comptable positiu, en l'apartat de la *Reebuda de la Vegueria* hi figuraria: *nihil, munten més les missions*, de manera que la quantitat d'11 lliures 4 diners seria inclosa en el capítol de les *Dades Extraordinàries* del Llibre de Comptes de l'any següent.

Conclusió

La vertadera importància d'aquest llibre radica en què el principal protagonista de les seves pàgines és el poble menut, pobre, mancat de recursos i oblidat de l'administració, en una època en què el ciutadà començava a convertir-se el centre de la societat urbana, ja que amb les seves iniciatives s'anava desplaçant la prepotència dels nobles i eclesiàstics de rang, per donar pas a una societat que sortia del camp i es convertia en un poble de menestrals i burgesos.

Encara que dintre Ciutat començaven a proliferar els hospitals, sufragats pels nobles, les cases d'escollida, ateses per les cases religioses i certes iniciatives municipals, aquells eren insuficients per atendre a tots aquells que diàriament malvivien en el centre urbà de Ciutat de Mallorca, que segons F. Sevillano, al voltant de 1326, eren entre un 25-30%, d'una població que oscil·lava entre les 25.000-27.000 persones.

Així doncs, la majoria dels 479 delictes registrats durant l'any 1326 foren comesos per persones de condició social baixa i sobretot per esclaus. Però és escassa la informació emanada per l'administració tan municipal, reial o eclesiàstica, sobre les classes socials més necessitades. I les causes que motivaren aquest silenci documental són dues principalment: el fet d'esser una persona pobra volia dir no tenir béns, i per aquesta raó exempta de contribuir en les despeses comunes dels seus conciutadans, com eren les talles, els impostos, etc., de manera que la mateixa administració l'excloïa de l'exercici de tot càrrec públic i a la vegada no el considerava com la resta de ciutadans; la segona causa també basculava sobre la manca de béns, que impossibilitava al pobre exercir una compra venta, fer una donació, redactar un inventari... i fins i tot, acudir al notari per deixar constància de la seva darrera voluntat en el testament.

En el Llibre del Veguer hi ha reflectida la cara més negativa d'aquest gran grup social que durant molt de temps ha estat silenciada pels historiadors, ja que la seva història no és la faç social més atractiva, i sobretot si els fets que els acompanyen no són grans gestes, ni accions humanes enriquidores. Més aviat al contrari, ens presenten la cara neguitosa i cruel d'una societat que, allunyada en el temps, també ens pertany, que hem d'assolir i no podem solapar-la. També val dir que amb aquesta conflictivitat social apareix un altre element pertorbador de la pau ciutadana: el captiu/va-l'esclau/va. És evident que la mateixa necessitat, l'odi o el recel podia induir a aquelles persones a delinquir, però s'ha de considerar que el nombre d'unes 500 multes entre un col·lectiu de 25.000 persones, representa un petit percentatge delictiu que s'ha de valorar segons l'època i les circumstàncies socials del moment.

Manquen seriosos estudis sobre el sistema judicial aplicat a Mallorca durant els segles XIII, XIV i XV, i creiem que una font adequada i útil és aquest llibre, el qual, en un primer moment, no li prestarem la importància que mereix.

Apèndix documental

Anotacions extretes del capítol de missions del Llibre de la Cort del Veguer (1326)

Capítol de massions e de salaris de la Cort del Vaguer.

(f. 56) Ítem doné al sotsvaguer per Mestra G. dels Diabls qui pres pa en la presó per lo mes de deembre per XXXI jorn 7 s.9d.

Ítem doné en G. Palet qui raunà Mestra G. dels Diabls qui fo jutgat per lles. sentències que fos posat a turment 10 s.

Ítem doné en G. Vadel qui fo avocat de Mestra G. dels Diabls per lles sentències que fos posat a turment 1 l.

Ítem doné en Jacme Serdó qui jutgà Mestra G. dels Diabls a turment 1 l.

(f. 56v) Ítem doné en G. Miquel savi qui jutgà Mestra G. dels Diabls que fos puiat a turment 1 l.

(f. 57) Ítem doné al sotsvaguer per Mestra G. dels Diabls que pres pa en la presó per lo mes de janer qui ach XXXI jorns a raó de III diners per jorn 7 s.9d.

Ítem doné en G. Palet qui raunà Mestra G. dels Diabls qui fo jutgat a turment 5 s.

Ítem doné en G. Vadel qui fo avocat de Mestra G. dels Diabls, qui fo jutgar a turment 10 s.

Ítem doné en G. Valayada escrivà de les appellacions per III instàncies per scriptures del fet de Mestra G. dels Diabls 8 s.4 d.

Ítem doné en Francesch Dalmau savi qui jutgà mestre G. des Diabls a turment 1 l.

....

(f. 57v) Ítem doné al sotsvaguer per mestre G. des Diabls qui pres pa en la presó per lo mes de febrer per XXVIII jorns 7 s.

Ítem doné en G. Palet qui raunà Mestra G. dels Diabls qui fo jutgat a turment 5 s.

Ítem doné en G. Vadel qui era avocat de Mestra G. dels Diabls 10 s.

(f. 58) Ítem doné en Jacme Sardó savi qui jutgà Mestra G. dels Diabls a cremar 2 l.

Ítem doné en Pons Ff. qui jutgà Mestra G. dels Diabls e conforma la sentència del Vaguer 1 l.

Ítem doné en G. Vadel per Mestra G. dels Diabls que raunà 15 s.

Ítem doné en G. Palet procurador qui raunà Mestre G. dels Diabls 8 s.

Ítem doné en P. des Planes qui jutgà Mestra G. dels Diabls a correr la vila e estar al costel 1 l.

Ítem doné en G. Vadel qui raunà lo dit Mestra G. dels Diabls 15 s.

Ítem doné en G. Palet qui era procurador del dit Mestra G. dels Diabls 8 s.

Ítem doné en Mertí qui fa les justicies per Mestre G. dels Diabls qui correch la vila e astech al costel 1 s.4 d.

<i>Item doné en Guayta per la bestia en que cavalcà con feya la justicia</i>	6d.
<i>Item doné en Roseyló qui ajudà a fer la justicia al dit Mertí</i>	8d.
<i>(f. 58v) Item doné en G. Vilayada per scriptures de Ill iusticies per Mestra G. dels Diables</i>	8 s. 2 d.
<i>Item doné al sotsvagner per Mestra G. dels Diables qui pres pa en la presó per lo mes de març per XXXI jorns</i>	7 s. 9 d.

ARM, RP 3402, f. 56-58v

MONGES I PATRIMONI DEL MONESTIR DE SANTA MAGDALENA DE LA CIUTAT DE MALLORCA A MITJANS DEL SEGLE XIV

Albert Cassanyes Roig

Universitat de les Illes Balears

Resum: La història medieval del monestir de Santa Magdalena de Mallorca és bastant desconeguda a causa de l'escassetat de documents sobre aquest període. El present article pretén aportar noves dades sobre l'organització i el patrimoni del monestir de les monges penitents a mitjans del segle XIV a partir d'un llibre de protocols del notari Bernat d'Olives.

Paraules clau: Santa Magdalena, monestir, Ciutat de Mallorca, donacions.

Abstract: The medieval history of the monastery of Santa Magdalena in Majorca is quite unknown, because the documents about this historic period are scarce. This article tries to contribute new facts about the organization and the heritage of the monastery of the nuns of the Penance in the middle of the 14th century from a book of the notary Bernat d'Olives.

Key words: Santa Magdalena, monastery, Majorca, donation.

Rebut el 27 de maig. Acceptat el 29 d'octubre de 2014.

Abreviatures: ACM = Arxiu Capitular de Mallorca.

El monestir de Santa Magdalena de la ciutat de Mallorca¹ és una de les poques comunitats religioses femenines medievals que no compta amb un estudi en profunditat.² Aquesta tasca, a més, resulta especialment complicada per a l'Edat Mitjana, perquè bona part de la documentació es va perdre arran del desbordament de la Riera del 14 d'octubre de 1403 i, probablement, del posterior de 1444,³ de manera que la major part dels documents daten a partir del segle XV.

El present article pretén aportar algunes dades per a la història del monestir de Santa Magdalena de la ciutat de Mallorca en els anys immediatament anteriors a l'adopció de la Regla de Sant Pere, això és el 1349. La font fonamental serà un llibre manuscrit que es conserva a l'Arxiu Capitular de Mallorca, el títol complet del qual és *Liber Monialium dominarum Sancte Marie Magdalene. Anno MCCCXLI, XLII, III, IIII, V, VII. Bernat de Olives*.

Es tracta d'un llibre elaborat, segons el títol, pel notari Bernat d'Olives, del qual es conserva bona part dels protocols notariaus en l'indicat Arxiu Capitular. La seva cronologia, segons el catàleg de Josep Miralles,⁴ abasta des del 1318 fins al 1348, el que implica, per tant, una carrera notarial de, com a mínim, trenta anys.⁵ El llibre font del present article, per tant, s'ha d'inscriure dins dels darrers deu anys coneguts de la carrera de Bernat d'Olives.⁶

Com pot resultar evident, la major part de les dades que aporten els instruments recollits en la font són de caràcter econòmic, de manera que és impossible obviar un apartat dedicat a aquest àmbit, un aspecte, per altra banda, fonamental i imprescindible per al coneixement de la comunitat monacal de Santa Magdalena.

Malgrat tot, a partir d'aquests instruments econòmics serà possible extreure informació d'altre tipus, si bé sempre de forma parcial. Per tant, no es podrà oferir una imatge sencera i contínua de la vida de les monges de Santa Magdalena, com seria desitjable, però qualsevol aportació sobre aquest tema podrà ajudar a complementar una estampa de cada vegada menys borrosa.

1 El seu estatus oficial és el de canònica.

2 Per a un breu estat de la qüestió, BARCELÓ CRESPI, M.: "Apunts sobre el monestir de Santa Magdalena de la Ciutat de Mallorca (segles XIII-XV)", *BSAL*, 67, 2011, p. 84.

3 Gabriel Ensenyat, en estudiar el convent del Carme, indica que aquest va patir grans danys en motiu de la riuada. ENSENYAT PUJOL, G.: "Notes històriques sobre el convent del Carme (1450-1520)", a BARCELÓ CRESPI, M.; MOLL BLANES, I. (coord.): *Abadies, cartoixes, convents i monestirs. Aspectes demogràfics, socioeconòmics i culturals de les comunitats religioses (segles XIII al XIX)*, Palma, 2004, p. 47.

4 MIRALLES SBERT, J.: *Catálogo del Archivo Capitular de Mallorca*, III, Palma, 1943, p. 166-168.

5 Malgrat tot, el darrer llibre de protocols notariaus de Bernat d'Olives abasta fins al 1351. ACM, *Protocolos de notaris públics*, 14.550, f. 4v.

6 Bernat d'Olives va ser l'autor també d'una sèrie d'anotacions sobre la Pesta Negra de 1348. BARCELÓ CRESPI, M.; ENSENYAT PUJOL, G.: "Les aportacions culturals de les Balears medievals", a DEYÀ BAUZÀ, M. (dir.): *Història de les Illes Balears. Volum II. L'època foral i la seva evolució (1230-1715)*, Barcelona, 2004, p. 233.

L'orde religiós de Santa Magdalena

Un dels principals problemes a l'hora d'abordar la història del monestir de Santa Magdalena és el desconeixement sobre la seva fundació. Aquest fet es veu dificultat per la constant vinculació, quan no confusió, entre el monestir i l'Hospital de Santa Maria Magdalena. De fet, les cròniques sobre això tendeixen a ser poc clares.

L'Hospital de Santa Maria Magdalena⁷ va ser el primer a fundar-se a la ciutat de Mallorca; de fet, sembla que els seus orígens es remunten a la immediata postconquesta cristiana, quan el comte Hug IV d'Empúries encarregà la seva erecció. Aquesta degué tenir lloc el 1231, malgrat que el comte d'Empúries morí l'any anterior a causa de l'epidèmia que s'escampà per Mallorca després de l'assalt.⁸ És Zaforteza Musoles qui aporta la solució a aquesta paradoxa assegurant que la fundació efectiva de l'hospital va ser duta a terme per Guillem de Torrella en compliment de la darrera voluntat del comte.⁹ En qualsevol cas, la butlla d'Innocenci IV de 14 d'abril de 1248 ja menciona l'existència de l'Hospital de Santa Maria Magdalena,¹⁰ que es mantingué fins al 1514, quan s'uní a l'Hospital General de Mallorca.¹¹

El monestir, per la seva banda, es degué fundar a principis del segle XIV,¹² ja que des d'aquest moment es tenen referències a l'existència d'una comunitat femenina en un cenobi dedicat a santa Maria Magdalena. Una de les notícies més antigues que es té és donada per Terrassa. Es tracta, concretament, d'un privilegi que autoritzava a demanar almoïna per al convent de les penedides de Mallorca; la data d'aquest document seria el 1309.¹³ Dos anys més tard, el 1311, el bisbe Guillem de Vilanova autoritzava la reina Esclarmunda de Mallorca a edificar una casa amb oratori per a dones penedides. També es coneix un document de 1324 pel qual el regent Felip de Mallorca ordenà una sèrie de pagaments per permetre la professió d'una monja en el monestir de Santa Magdalena.¹⁴ Tot plegat contradiu les tesis més tradicionals, que asseguraven que el monestir no fou fundat fins als anys trenta del segle XIV. Quadrado esmenta que l'Hospital de Santa Maria Magdalena, que fou fundat pel comte d'Empúries, compartí espai des del segle XIV amb

7 Per a un aprofundiment en la història d'aquesta institució, BARCELÓ CRESPI, M.: "Notes sobre l'hospital de Santa Magdalena de la Ciutat de Mallorca (segles XIII-XV)", a MUTGÉ I VIVES, J.; SALICRÚ I LLUCH, R.; VELA I AULESA, C.: *La corona catalanoaragonesa, l'Islam i el món mediterrani. Estudis d'història medieval en homenatge a la doctora Maria Teresa Ferrer i Mallol*, Barcelona, 2012, p. 47-55.

8 De fet, se sol dir que la ubicació de l'Hospital de Santa Maria Magdalena es correspon al lloc on morí o fou enterrat el comte Hug IV d'Empúries.

9 BARCELÓ CRESPI, M.: "Apunts sobre el monestir...", p. 85.

10 XAMENA, P.; RIERA, F.: *Història de l'Església a Mallorca*, Palma, 1986, p. 47.

11 Murray, Pascual i Llabrés indiquen que l'Hospital de Santa Maria Magdalena s'integrà a l'Hospital General ja el 1456, quan es formà per la unió dels hospitals de Sant Antoni, Sant Andreu i Sant Esperit, si bé restaria obert fins al 1513. MURRAY, D.G.; PASCUAL, A.; LLABRÉS, J.: *Conventos y monasterios de Mallorca. Historia, Arte y Cultura*, Palma, 1992, p. 123. En canvi, l'arxiduc Lluís Salvador afirma que l'hospital de Santa Magdalena que s'integrà a l'Hospital General fou el de Portopí. HABSBURGO-LORENA, L.S. de: *La ciudad de Palma*, Palma, 1984, p. 197.

12 BARCELÓ CRESPI, M.: "Apunts sobre el monestir...", p. 86.

13 BARCELÓ CRESPI, M.: "Apunts sobre el monestir...", p. 85.

14 MURRAY, D.G.; PASCUAL, A.; LLABRÉS, J.: *Conventos y monasterios...*, p. 124.

unes religioses agustines.¹⁵ És semblant la notícia que en dóna Campaner, en indicar que la fundació del monestir tindria lloc cap al 1332 i que aquest es degué ubicar “*junto al hospital de Santa Magdalena*”,¹⁶ sense que això impliqui, en cap cas, que compartissin espai, com sí succeïa en Quadrado;¹⁷ malgrat tot, Campaner es feia també ressò de la construcció total o parcial d'un nou edifici que servís com a monestir de les monges de Santa Magdalena.¹⁸ Zaforteza Musoles, finalment, també dóna la data de 1332 com a moment fundacional del monestir, posterior, en tot cas, a l'Hospital de Santa Magdalena.¹⁹ Per tant, la major part dels erudits que havien abordat la qüestió del moment fundacional del monestir de Santa Magdalena, independentment de la seva ubicació, tendien a situar-la cap al primer terç del segle XIV, si bé els historiadors més recents, arran de noves evidències, coincideixen en què ja existia des de principis del mateix segle, sense que es pugui determinar la data exacta de la seva erecció.

En qualsevol cas, es desconeix a quin orde²⁰ pertanyien les monges de Santa Magdalena durant gairebé cinquanta anys, des del moment de la seva fundació fins al 1349. La documentació se sol referir a elles com a “*dominarum penitentiae Sancte Marie Magdalene*”²¹ o “*dominarum Sancte Marie Magdalene ordinis de penitentia*”.²² És a dir, les monges apareixen com a pertanyents a l'orde de penitència.²³ A aquest mateix caràcter penitencial faria referència el papa Climent VI el 1349. Per tot plegat, Quadrado conclou que es tractava d'una comunitat de “*pecadoras convertidas*”,²⁴ i fonamenta la seva deducció tant en la titular del convent (santa Maria Magdalena) com pel fet que el papa Climent VI es referís a elles com a “penitents”.²⁵ Zaforteza Musoles també es refereix a les religioses amb el qualificatiu de “*arrepentidas*”,²⁶ de la mateixa manera que molts

15 PIFERRER, P.; QUADRADO, J.M.: *España, sus monumentos y artes, su naturaleza e historia. Islas Baleares*, Palma, 2004, p. 818.

16 CAMPANER Y FUERTES, Á.: *Cronicón Mayoricense*, Palma, 2007, p. 45.

17 Murray, Pascual i Llabrés afirmen que la documentació demostra clarament que el monestir i l'hospital, tot i estar situats molt a prop, eren dues institucions independents. De fet, ubiquen l'hospital en un solar que degué estar a l'actual plaça de Santa Magdalena, davant per davant del monestir. MURRAY, D.G.; PASCUAL, A.; LLABRÉS, J.: *Conventos y monasterios...*, p. 123. Es vegi també l'estudi urbanístic que es fa a BARCELÓ CRESPI, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *La ciudad de Mallorca. La vida cotidiana en una ciudad mediterránea medieval*, Palma, 2006, p. 326-327.

18 BARCELÓ CRESPI, M.: “Apunts sobre el monestir...”, p. 85.

19 ZAFORTEZA MUSOLES, D.: *La ciudad de Mallorca. Estudio histórico-toponímico*, V, Palma, 1988, p. 247.

20 El Concili IV del Laterà (1215) havia prohibit la creació de noves regles religioses, el que implicava, per tant, que qualsevol nova fundació havia d'adoptar una de les ja existents. BORDOY, M.J.: “Les Ordinacions del bisbe Rocamora (1649). Un reglament de convivència conventual”, a BARCELÓ CRESPI, M.; MOLL BLANES, I. (coord.): *Abadies, cartoixes...*, p. 87.

21 ACM, Protocols de notaris públics, 14.548, f. 1v.

22 ACM, Protocols de notaris públics, 14.548, f. 6v.

23 Es tracta d'una denominació comuna, perquè també es troba en un document de 1336 referint-se a les monges terceroles del futur monestir de Santa Elisabet. ESTELRICH I COSTA, J.: “Microtoponímia d'un monestir. El monestir de Santa Elisabet de monges jerònimes de Ciutat de Mallorca”, *BSAL*, 56, 2000, p. 407.

24 Eufemisme per referir-se a prostitutes redimides.

25 PIFERRER, P.; QUADRADO, J.M.: *España, sus monumentos...*, p. 848-849.

26 ZAFORTEZA MUSOLES, D.: *La ciudad de Mallorca...*, V, p. 247.

d'altres autors.²⁷ Xamena i Riera, finalment, també es fan ressò de les notícies referents a l'existència d'una "casa o convent de monges" de penitència o repenedides,²⁸ però sense esmentar cap orde concret.²⁹ Únicament en un cas les monges es refereixen a elles mateixes com a "*monasterium magdalenas*",³⁰ però sense que això impliqui la pertinença a un orde monàstic específic.

Així mateix, també cal destacar el fet que Quadrado mencionés que les monges que entraren a conuiu amb els malalts de l'Hospital de Santa Maria Magdalena eren "*religiosas agustinas*";³¹ segurament, aquest autor atorgà a les primeres monges l'orde agustiniana adoptat per les monges de Santa Magdalena cap a finals del segle XIV i que conservaven (i encara mantenen) en el moment en què escrigué l'autor.

Sigui com sigui, sembla que el 1349 es va produir un important canvi al monestir. Aquest any, el papa Climent VI va concedir a les monges de Santa Magdalena que prenguessin la Regla o Hàbit de Sant Pere, una modificació de caràcter molt general de la regla agustiniana.³² El nou cenobi, però, conservaria el patronatge de l'antiga titular de la casa de penedides, santa Maria Magdalena. A més, l'antiga superiora de les monges, sor Maria Massot, esdevingué la primera prioressa de la nova comunitat. L'adopció de la Regla de Sant Pere sembla que va ser un tràmit establert pel papa per procedir a ordenar el panorama dels ordes religiosos,³³ ja que feia gairebé mig segle que les monges de Santa Magdalena vivien en comunitat sense que es conegui l'adscripció a un orde concret. En qualsevol cas, el nou monestir de la Regla de Sant Pere degué gaudir de bona fama, perquè el 1368 el rei Pere el Cerimoniós demanà al bisbe Antoni Galiana que li enviés dues monges del monestir de Santa Magdalena perquè guessin una nova comunitat de penedides a Barcelona.³⁴ De fet, en demanava una de concreta, sor Vallfogona, de la qual deia tenir bones referències.³⁵

27 Dos altres exemples són CAMPANER Y FUERTES, À.: *Cronicón Mayoricense...*, p. 45, i MURRAY, D.G.; PASCUAL, A.; LLABRÉS, J.: *Conventos y monasterios...*, p. 123.

28 Si bé en un principi el monestir de Santa Magdalena podia acollir dones penedides, és molt probable que prest abandonés aquesta pràctica. El mateix succeí en el convent de penedides de Barcelona.

29 XAMENA, P.; RIERA, F.: *Història de l'Església...*, p. 98.

30 ACM, Protocols de notaris públics, 14.548, f. 5r.

31 PIFERRER, P.; QUADRADO, J.M.: *España, sus monumentos...*, p. 818.

32 XAMENA, P.; RIERA, F.: *Història de l'Església...*, p. 98.

33 MURRAY, D.G.; PASCUAL, A.; LLABRÉS, J.: *Conventos y monasterios...*, p. 125. Ara bé, la documentació es refereix a les monges de Santa Magdalena com a "*moniales*", fet que, segons l'historiador de l'Església Georg Schwaiger, implica que havien realitzat els vots i que vivien segons la forma monàstica. SCHWAIGER, G.: *La vida religiosa de la A a la Z*, Madrid, 1998, p. 103.

34 BARCELÓ CRESPI, M.: "Apunts sobre el monestir...", p. 88-89. La creació del monestir de Santa Magdalena de Barcelona havia estat aprovada el 1365 pel Consell de Cent. Si bé inicialment no pertanyien a cap orde concret, el 1371 adoptaren la regla agustiniana.

35 BARCELÓ CRESPI, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.: *La Ciudad de Mallorca...*, p. 330.

A finals del segle XIV,³⁶ les monges abandonaren la Regla de Sant Pere per adoptar la de sant Agustí,³⁷ i esdevingueren monges canongesses agustines, regla que mantenen encara en l'actualitat. En aquesta ocasió, el canvi de regla monàstica vindria imposat per la conveniència de regir-se segons una regla que hagués estat aprovada canònicament.³⁸

Les monges de Santa Magdalena

És difícil establir el nombre de monges que residien en el monestir de Santa Magdalena, però aquest degué rondar la quarantena. Cap al 1311, poc després de la seva fundació, hi degueren viure entre 42 i 47 monges, que es degueren reduir a 41-45 cap al 1323.³⁹ A l'època del llibre de Bernat d'Olives, més tardana, el nombre de religioses devia ser, més o menys, al voltant de la trentena, seguint la tendència indicada, si bé és possible que la consolidació del monestir suposés un increment del nombre de monges.

La comunitat monàstica era encapçalada per sor Maria Massot,⁴⁰ que sol aparèixer referida com a *ministra monasterii dominarum penitentie Sancte Marie Magdalene Civitatis Maioricarum*. Cal indicar que tant Álvaro Campaner⁴¹ com Diego Zaforteza Musoles⁴² consideraven que sor Maria Massot fou la primera ministra del monestir de Santa Magdalena, que, com s'ha indicat anteriorment, feien fundat cap a 1332. En qüestió terminològica, sor Maria Massot apareix sempre esmentada a la documentació com a ministra; sols Zaforteza Musoles li concedeix el títol de "priora", i sempre només amb posterioritat a l'adopció per part del monestir de la Regla de Sant Pere.⁴³

La direcció de sor Maria Massot era auxiliada per un col·lectiu de tretze monges del mateix monestir i que, molt sovint, signen a continuació de la ministra en els actes i documents més importants, a manera de ratificació.⁴⁴ Aquest col·lectiu sol aparèixer mencionat com a "*conventus*", si bé les seves membres, de forma individual, poden rebre la denominació de "*conventualium*".⁴⁵ Aquest fet ha permès conèixer els membres del denominat *conventus*

36 Si bé és acceptat que les monges de Santa Magdalena adoptaren la regla agustiniana a finals del segle XIV, l'arxiduc Lluís Salvador afirma que això no succeí fins després del Concili de Trento. HABSBURGO-LORENA, L.S. de: *La ciudad de Palma*, p. 220.

37 El 1388, les monges del Puig de Pollença també esdevingueren canongesses agustines. Aquestes monges també havien adoptat la regla de Sant Pere en el moment de la constitució del monestir el 1371. XAMENA, P.; RIERA, F.: *Història de l'Església...*, p. 98. Malgrat tot, els orígens del monestir pollencí no eren penitencials, com sí que ho eren els de les monges de Santa Magdalena.

38 MURRAY, D.G.; PASCUAL, A.; LLABRÉS, J.: *Conventos y monasterios...*, p. 125.

39 MURRAY, D.G.; PASCUAL, A.; LLABRÉS, J.: *Conventos y monasterios...*, p. 124.

40 Maria Massot morí la nit de Nadal de 1363. Es conserva la làpida del seu sepulcre. MURRAY, D.G.; PASCUAL, A.; LLABRÉS, J.: *Conventos y monasterios...*, p. 130.

41 CAMPANER Y FUERTES, Á.: *Cronicón Mayoricense...*, p. 45.

42 ZAFORTEZA MUSOLES, D.: *La ciudad de Mallorca...*, V, p. 247.

43 ZAFORTEZA MUSOLES, D.: *La ciudad de Mallorca...*, V, p. 247.

44 No són testimonis, perquè aquests apareixen sempre esmentats a part, al final de cada instrument.

45 No es pot considerar que el *conventus* sigui el capítol, perquè aquest, com en la resta d'ordes, hauria d'integrar totes les monges del monestir. El fet que les monges del *conventus* sempre siguin tretze, juntament a què algunes hi apareguin de forma intermitent, condueix a pensar que es tracta del consell assessor de la ministra, similar a les "discretes" que podia haver-hi en els monestirs de monges clarisses. SASTRE BARCELÓ, J.C.: *Espiritualitat i*

en els anys immediatament anteriors a l'adopció de la Regla de Sant Pere, fet que va tenir lloc, com ja s'ha comentat, el 1349.

El primer instrument del *Liber Monialium dominarum Sancte Marie Magdalene*, datat el setembre de 1341, ja presenta el nom de les tretze monges que formaven el *conventus* en aquella ocasió, perquè el signaven juntament amb sor Maria Massot, la seva ministra. Així doncs, el col·lectiu era integrat per sor Maria Trasella, sor Guillemona Romanyà, sor Maciana Escrivà, sor Maciana Conesa, sor Bartomeva Geli, sor Maciana Bonamassip, sor Llorença Marí, sor Jaumeta Aguornes, sor Caterina Ros, sor Elisenda Peris, sor Francisca Auleguer,⁴⁶ sor Cilve Roure i sor Lluqueta Ramon.⁴⁷

Només tres mesos més tard, en un document datat el 19 de desembre de 1341, es torna a esmentar el *conventus* del monestir, compost igualment per tretze monges. En aquesta ocasió, i malgrat el breu període temporal transcorregut entre ambdós documents, hi havia hagut alguns canvis, perquè el *conventus* a finals de 1341 era integrat per sor Guillemona Romanyà, sor Elisenda Peris, sor Andriola Anguxol, sor Francisca Auleguer, sor Maciana Bonamassip, sor Maciana Conesa, sor Miquela Martí, sor Berenguera Fuster, sor Gràcia Llopis, sor Llorença Marí, sor Maria Trasella, sor Saura Mates i sor Francisca Cortona.⁴⁸ Així doncs, respecte del *conventus* precedent, sols hi resten set monges, a part de la ministra, que continua essent sor Maria Massot.

Un tercer llistat de les monges que formaven el *conventus* es pot trobar en un document datat el 23 d'octubre de 1343, on les tretze monges signen, juntament amb sor Maria Massot, l'acceptació del dot per la professió d'una nova monja. El *conventus* estava integrat per sor Andriola Anguxol, sor Gràcia Llopis, sor Maciana Massip, sor Bartomeva Geli, sor Agnès Massuca, sor Francisca Cortona, sor Caterina Ullària, sor Guillemona Romanyà, sor Caterina Ros, sor Francisca Auleguer, sor Llorença Marí, sor Maciana Conesa i sor Maria Morela.⁴⁹

L'any 1345 també es troba una relació de les monges integrants del *conventus*, concretament en un document datat el 7 de novembre. A més de la signatura de la ministra Maria Massot, hi apareixen també les de les tretze monges, que eren sor Agnès Massuca, sor Maria Trasella, sor Maciana Conesa, sor Andriola Anguxol, sor Joana Saperà, sor Saurina Bonany, sor Berenguera Fuster, sor Saurina Mates, sor Cilve Thomeria, sor Llorença Marí, sor Guillemona Romanyà, sor Francisca Auleguer i sor Bartomeva Geli.⁵⁰

vida quotidiana al Monestir de Santa Clara. Ciutat de Mallorca. Segles XIII-XV, Palma, 2006, p. 66-67. Una menció a aquesta funció consultiva és "[...] *conventualium dicti monasterii, que hoc, de et cum consilio nostro, facta, laudamus et firmamus*". ACM, Protocols de notaris públics, 14.548, f. 2v.

46 És possible que es tracti de la mateixa sor Auleguera que el 1340 rebé permís per traslladar-se a Menorca i Eivissa per recaptar almoines. MURRAY, D.G.; PASCUAL, A.; LLABRÉS, J.: *Conventos y monasterios...*, p. 125.

47 ACM, Protocols de notaris públics, 14.548, f. 1r.

48 ACM, Protocols de notaris públics, 14.548, f. 2v.

49 ACM, Protocols de notaris públics, 14.548, f. 4v-5r.

50 ACM, Protocols de notaris públics, 14.548, f. 9r.

Sense tenir en compte sor Maria Massot, que exercí de ministra durant tot el període estudiat, hi ha cinc monges que apareixen en totes les relacions de membres del *conventus* durant els quatre anys que abasten entre el primer (1341) i el darrer (1345) document en què aquest apareix. Concretament, es tracta de Francisca Auleguer, Maciana Conesa, Llorença Marí, Guillemona Romanyà i Maria Trasella. Per la seva banda, vuit monges només són esmentades en un d'aquests documents, mentre les deu restants apareixen entre dues i tres vegades. Es pot descartar que les monges que integraven el *conventus* en formessin part fins a la seva mort, perquè es troba el cas de sor Bartomeva Geli, que és esmentada en el primer document, de setembre de 1341, i en els de 1343 i 1345, però no en el de desembre de 1341. Aquesta absència en el segon document implica que sor Bartomeva Geli degué abandonar el *conventus* cap a finals de 1341, però que degué tornar a formar-ne part posteriorment. Similar és el cas de sor Berenguera Fuster i de sor Saura Mates, que són esmentades en el segon document de 1341 i en el de 1345, però no en el de 1343, o el de sor Caterina Ros, que formà part integrant dels *conventi* de setembre de 1341 i de 1343.

El patrimoni del monestir de Santa Magdalena

Malgrat la seva funció bàsicament espiritual, els monestirs necessitaven d'uns mínims econòmics que en garantis la seva subsistència, i Santa Magdalena no va ser-ne una excepció. Si bé el monestir no aconseguí el prestigi d'altres comunitats religioses mallorquines, com les clarisses, comptà amb un patrimoni que, tot i no ser especialment elevat, sí que sembla que fou constant durant el període estudiat. Així doncs, els diversos instruments de Bernat d'Olives presenten ingressos de béns mobles i immobles al monestir, i això suposa un augment progressiu, però lent, del patrimoni de la comunitat monàstica, sense que això impliqués l'abandó d'una situació precària que es mantindria durant segles.⁵¹

Una de les principals formes d'increment patrimonial del monestir de Santa Magdalena eren els ingressos de noves monges a la comunitat. La professió solemne, el moment en què l'aspirant es comprometia amb el monestir, era només la culminació de tot un procés que passava per un seguit de fases: postulació, noviciat, vots temporals i, finalment, l'esmentada professió. Aquesta tenia lloc en un acte en el qual, a més de la comunitat monàstica, hi participava també la família de la nova monja.⁵² La professió anava acompanyada del pagament d'un dot, freqüentment monetari o en forma de censals o en espècie.⁵³ L'objectiu, en tot cas, era garantir el manteniment de la nova monja, ja des del seu noviciat, i la subsistència de la comunitat.⁵⁴ Cal indicar que, freqüentment, les quantitats que es pagaven en concepte de dot depenien de la riquesa de la família de la professa i del seu nivell social. A diferència d'altres monestirs de la ciutat, com Santa Clara,⁵⁵ les monges de Santa Magdalena provenien de famílies més aviat humils, però

51 BARCELÓ CRESPI, M.: "Apunts sobre el monestir...", p. 89-93.

52 PUIG ARGENTE, C.: "Tres cartes de professió de clarisses de Palma: sor Maria Ignàsia Fuster, sor Francisca Despuig i sor Maria Lluïsa Rosselló", a BARCELÓ CRESPI, M.; MOLL BLANES, I. (coord.): *Abadies, cartoixes...*, p. 99.

53 CRUZ PÉREZ, E.: "Notes per a l'estudi de les bases econòmiques del convent de Santa Clara als segles XV i XVI", a BARCELÓ CRESPI, M.; MOLL BLANES, I. (coord.): *Abadies, cartoixes...*, p. 363.

54 Aquest subsidi per a la pobresa del monestir també es pagava en altres cenobis, com el de Santa Clara. SASTRE BARCELÓ, J.C.: *Espiritualitat i vida quotidiana...*, p. 77.

55 CRUZ PÉREZ, E.: "Notes per a l'estudi...", p. 369.

aquest fet no els impedí abonar dots més o menys abundants per al seu manteniment.

La primera professió d'una monja de la qual es té constància durant el període estudiat data de 3 d'octubre de 1341, i es tracta de Caterina, filla de Pere Vallfogona.⁵⁶ Aquest ingrés s'acompanyà per la donació de quaranta lliures en metàl·lic i de quatre quarteres de forment bo, nou i ja net, que Pere Vallfogona entregà a sor Maria Massot i a tot el monestir de Santa Magdalena, i que serien pagadores anualment el dia de la festa de sant Pere i sant Feliu, el primer dia d'agost. L'objectiu d'aquesta donació, com en la resta de dots de professes, era assegurar la subsistència de la nova monja i donar subsidi a la pobresa del monestir. Malgrat tot, el pagament d'aquestes quantitats seria complicat, perquè sembla que Pere Vallfogona tenia problemes econòmics. Per aquest motiu, presentà dos fiadors, Guillem Rovira i Llorenç Vallfogona, i, d'aquesta manera, possibilità la professió de la seva filla Caterina.⁵⁷ Cal indicar que aquesta pràctica no devia ser infreqüent, perquè el de Pere Vallfogona no és l'únic cas d'aquest tipus que es documenta: el 23 d'octubre de 1343, Blanca prometé per a la professió de la seva filla Francisca el pagament d'un dot de cent lliures, que hauria de ser abonat en el termini de cinc anys; Blanca designà el seu fill Bernat de Manso fiador d'aquest deute.⁵⁸

El 9 de març de 1345, Alfons Gasull, de Muro, va fer donació al monestir de Santa Magdalena de trenta quarteres de forment censal que haurien de ser pagades cada any per sant Pere i sant Feliu en el mes d'agost. Aquest censal en espècie s'havia d'extreure de l'alqueria que tenia en emfiteusi Pere Puig, i que pertanyia a l'alqueria⁵⁹ de Castellet.⁶⁰ Aquesta elevada quantitat de cereal s'explicava perquè havia de servir per al sosteniment de dues noves monges: Andreva, filla d'Alfons Gasull, i Sibila, que era filla d'un tal Miquel. Però l'element més destacable de la professió d'Andreva és que va anar acompanyada per l'ingrés en el monestir d'una esclava⁶¹ batiada amb el nom d'Elisenda.⁶² Aquesta esclava hauria de servir Andreva; després de la mort de la monja, Elisenda quedaria lliure.⁶³

El 7 de novembre de 1345, el ciutadà Arnau Amat realitzà una donació al monestir de Santa Magdalena arran de la professió de la seva filla Agnès. De fet, Arnau Amat indica que fa la donació en nom de la nova monja i que l'ofereix a Déu, a la Verge i a tots els

56 És molt probable que aquesta Caterina Vallfogona fos la monja que Pere *el Cerimoniós* demanà per fundar el monestir de Barcelona. En la carta del monarca no apareix el nom de pila de la religiosa.

57 ACM, Protocols de notaris públics, 14.548, f. 1v-2r.

58 A part, també abonaria anualment, el dia de sant Pere i sant Feliu del mes d'agost, sis quarteres de blat, ja porgat, que seria transportat al monestir a expenses de la pròpia Blanca i de les seves filles. ACM, Protocols de notaris públics, 14.548, f. 4r-5r.

59 S'utilitza indistintament el terme alqueria per referir-se tant a la terra de Pere Puig com a la possessió a la qual corresponia.

60 Es tracta de la possessió del mateix nom ubicada en el terme de Santa Margalida, perquè s'indica que confrontava amb la cavalleria de Tanca, que també ha conservat el nom fins a l'actualitat.

61 També es documenta l'ingrés d'una esclava junt amb una monja professa en el monestir de Santa Clara el 1350. SASTRE BARCELÓ, J.C.: *Espiritualitat i vida quotidiana...*, p. 82-83.

62 Elisenda era també el nom de l'esposa d'Alfons i de la mare d'Andreva. La documentació es refereix a l'esclava en tot moment amb el terme "*babtizata*".

63 ACM, Protocols de notaris públics, 14.548, f. 10r-11r.

sants en remissió dels pecats propis, dels de la seva filla Agnès, dels seus pares i dels seus benefactors. La donació simple i *inter vivos*, perpètua en el temps, constava de seixanta lliures i vint sous, tots ells moneda mallorquina, a més d'un censal anual de set morabatins i mig, pagat en diversos dies (sant Vicenç màrtir, santa Maria de febrer i Pasqua), que es cobrava sobre unes cases.⁶⁴ L'objectiu final d'aquesta donació era el subsidi de la pobresa del monestir i el manteniment de la seva filla Agnès; de fet, en constituïa el dot. En qualsevol cas, s'explicitava que, a la mort de la monja, el cens revertiria al monestir.⁶⁵ El mateix dia de la donació, Arnau Amat promogué un segon instrument pel qual es comprometia, mitjançant les habituals fórmules protocol·làries, a no moure plet ni controvèrsia contra el monestir en motiu del cens de set morabatins i mig que acabava de cedir.⁶⁶

El 9 de març de 1341, una tal Blanca va fer donació *inter vivos* de cinc quarteres de forment, censal que li pagava anualment l'inquer Labià de Clarà.⁶⁷ Aquest censal, que Blanca havia comprat directament al dit Labià de Clarà per 35 lliures el 1336, s'extreia d'una parcel·la de terra, sembrada de vinya i figueres, que tenia l'esmentat Labià, i es pagava anualment el dia de la festa de sant Pere i sant Feliu del mes d'agost.⁶⁸ L'objectiu d'aquesta donació, a més dels motius pietosos que, sense cap dubte, hi figuraven, era col·laborar en el subsidi de la pobresa del monestir i pel manteniment de sor Caterina, néta de Blanca,⁶⁹ que acabava de professar en el monestir.⁷⁰ Sigui com sigui, el censal de cinc quarteres de forment era objecte d'un litigi entre Blanca i Guillem de Clarà, fill de Labià, i Guillemó, fill del primer; a partir de la donació, les monges de Santa Magdalena prengueren el lloc de Blanca en el procés judicial. En qualsevol cas, tres anys després de la donació de Blanca, el monestir optà per arribar a una solució pactada del litigi contra Guillem de Clarà. El 31 de juliol de 1344, sor Maria Massot venia i retornava el censal de cinc quarteres de forment a Guillem de Clarà, que l'adquiria al preu de trenta-cinc lliures, el mateix que havia pagat Blanca a son pare.⁷¹

El monestir de Santa Magdalena també rebé donacions de censos que no estaven vinculats a les professions de les monges, sinó que eren cedits per raons bàsicament pietoses. En la majoria de casos, aquestes donacions eren realitzades a sor Maria Massot, ministra del monestir, que les rebia en nom propi i de tota la comunitat de monges magdalenes. Malgrat tot, es coneix un cas en què la donació és acceptada per

64 No s'indiquen els límits de les cases, sinó que s'apel·la a "*instrumentis antiquis*". ACM, Protocols de notaris públics, 14.548, f. 8v.

65 ACM, Protocols de notaris públics, 14.548, f. 8r-9r.

66 ACM, Protocols de notaris públics, 14.548, f. 9v.

67 ACM, Protocols de notaris públics, 14.548, f. 3r-v. Blanca aprofità el document per fixar la donació d'una quartera de blat censal després de la seva mort.

68 ACM, Protocols de notaris públics, 14.548, f. 7r.

69 "[...] *Caterine, neptis sue sive neta, que monialis est dicti monaterij*". ACM, Protocols de notaris públics, 14.548, f. 7r.

70 ACM, Protocols de notaris públics, 14.548, f. 3r-v.

71 ACM, Protocols de notaris públics, 14.548, f. 6v-7v.

dues monges, sor Francisca Aulaguer i sor Joana Muntanyà. Evidentment, es tracta d'un fet puntual i completament excepcional.⁷²

El 23 d'octubre de 1343, els ciutadans Bernat Osona i Elisenda, la seva muller, feren una doble donació a les monges de Santa Magdalena. En primer lloc, abonaren 18 lliures en metàl·lic. En segon lloc, cediren al monestir un cens de 40 sous que una tal Blanca els havia de fer anualment el dia de sant Miquel. Malgrat tot, Bernat Osona i Elisenda havien iniciat un procés judicial contra Blanca per exigir-li el pagament dels 40 sous; arran de la donació al monestir, les monges prendrien el lloc dels dos donants en el procés.⁷³ Aquest mateix fenomen es produí amb la donació de 13 d'agost de 1345, per la qual el ciutadà Nicolau de Manso cedia a sor Maria Massot, en condició de ministra del monestir, un cens de 90 lliures, moneda de Mallorca, que li feien els jurats de la ciutat i del regne. De la mateixa manera que el cens de Bernat Osona i Elisenda, aquest nou cens no seria fàcil de cobrar, perquè era objecte d'un procés judicial en el qual el monestir prendria el lloc de Nicolau de Manso.⁷⁴

A més dels individus particulars, els monarques també podien ajudar a augmentar el patrimoni monacal mitjançant la realització de donacions. Diego Zaforteza Musoles esmenta que el 1345 el rei Pere el Cerimoniós cedí al monestir de Santa Magdalena dues cases que havien estat confiscades a Pere de Puigdorfila,⁷⁵ residències que permeteren a les monges engrandir el seu cenobi.⁷⁶ Per altra banda, segons Quadrado, el 1373 el mateix monarca concedí un cens de 67 quarteres de blat al monestir.⁷⁷ Aquestes donacions per part del Cerimoniós no resulten estranyes, i menys si es té en compte l'atenció que dedicava a les monges de Santa Magdalena, com s'ha indicat anteriorment.

Les donacions de béns immobles, bàsicament terres i cases, varen ser molt menys nombroses que les de censos i diners en metàl·lic. Malgrat tot, ja s'ha esmentat com Pere el Cerimoniós cedí a les monges unes cases confiscades per engrandir el seu monestir. També es té constància d'una donació de cases per part d'una particular. El 15 de juny de 1347, Blanca, filla de Bonanat Mercadal, realitzà una donació *inter vivos* moguda per l'amor a Déu, la pietat i l'obra de les monges de Santa Magdalena. Aquesta donació consistí en unes cases situades a la parròquia de Sant Miquel, a prop de la porta Plegadissa, i d'una altra sèrie de béns immobles, tots ells ocupats per persones que abonaven censos anuals.⁷⁸ D'aquesta manera, el monestir passava a posseir nombrosos habitatges dins la ciutat de Mallorca. Ara bé, aprofitant el mateix instrument de donació,

72 En el document apareix el nom de sor Maria Massot, però hi és ratllat. Aquest fet demostra l'excepcionalitat de l'acceptació de la donació per part de les dues monges, perquè el notari ja tendia a posar directament el nom de la ministra. ACM, Protocols de notaris públics, 14.548, f. 5r.

73 ACM, Protocols de notaris públics, 14.548, f. 5r-v.

74 ACM, Protocols de notaris públics, 14.548, f. 8r.

75 Pere de Puigdorfila havia donat suport a la causa de Jaume III contra el rei Pere. De fet, Campaner indica que havia estat empresonat el 1344 i executat l'any següent. CAMPANER Y FUERTES, Á.: *Cronicón Mayoricense*, p. 57-58.

76 ZAFORTEZA MUSOLES, D.: *La ciudad de Mallorca...*, V, p. 247.

77 PIFERRER, P.; QUADRADO, J. M.: *España, sus monumentos...*, p. 818.

78 ACM, Protocols de notaris públics, 14.548, f. 11r-12r.

Blanca Mercadal establí que, després de la seva defunció, es repartís anualment el dia de Tots Sants una quartera de blat damunt la seva tomba.⁷⁹

Si bé les donacions foren la principal forma d'increment patrimonial, les monges de Santa Magdalena no es limitaven a rebre-les, ja fossin en moneda, censals, béns mobles o immobles, sinó que també podien comprar-ne. Va ser el cas de l'adquisició d'unes cases a Agnès, muller de Guillem Massot, i a la seva filla Cília, menor d'edat. Mitjançant un instrument datat el 12 de novembre de 1343, les dues dones venien de forma lliure i no coaccionada a sor Maria Massot una casa situada a la parròquia de Sant Jaume, davant el monestir de Santa Magdalena, i que confrontava per dues parts amb el carrer, mentre les altres dues afrontaven amb les cases de Bernat Cendra i de na Boveta. El preu de la transacció va ser de tretze lliures, que va pagar sor Andriola en nom de la ministra.⁸⁰ Però el monestir no només adquirí béns immobles, sinó també censos, com el que compraren a Andreeva, muller de Pere Carbó, el 13 de juliol de 1344.⁸¹

Però el patrimoni econòmic de les monges podia donar lloc a molts de maldecaps, de manera que aquestes podien optar per alienar una part dels seus béns per estalviar-se les disputes i els plets judicials. Ja s'ha vist com aquest va ser el cas del censal que Blanca havia donat al monestir de Santa Magdalena en el moment de la professió de la seva néta, i que havia estat retornat a Guillem de Clarà en virtut d'un pacte encaminat, precisament, a posar fi a un procés judicial.⁸² El mateix va succeir en un procés judicial que el monestir mantenia contra Ramon Porcell d'Andratx i el ciutadà de Mallorca Berenguer Font i la seva esposa Miquela per un cens de noranta-sis lliures. Les monges optaren per vendre el cens en disputa al ciutadà Guillem de Manleu per la quantitat que havia ocasionat el plet (noranta-sis lliures), per la qual cosa el monestir abandonava el litigi i el dit Manleu ocupà el seu lloc.⁸³

La procuració del monestir

Com s'ha vist en l'apartat anterior, les monges de Santa Magdalena varen ser beneficiàries de nombroses donacions. En moltes d'aquestes, però, les monges haurien de prendre el lloc del donant en un plet ja iniciat, mentre en d'altres seria el mateix monestir el que hauria de moure una causa judicial. Per tant, els béns temporals varen ser, sense cap mena de dubte, una càrrega a la qual hagueren de fer front les monges. Per aquest motiu, les monges, com en molts d'altres monestirs femenins, procediren a nomenar un procurador laic que evités, com diu Sastre Barceló, la "terrenalització" de la tasca de la superiora.⁸⁴ Aquest procurador s'hauria d'encarregar de totes les causes en què prenguéssin part el monestir. Així doncs, el 12 de setembre de 1341, sor Maria Massot, en nom de tot el monestir, constituïa Bernat Riba procurador de Santa Magdalena, amb la tasca de defensar la institució monacal en qualsevol judici, tant eclesiàstic com

⁷⁹ El mateix dia de la donació de les cases, Blanca també cedí dotze lliures en metàl·lic a les monges de Santa Magdalena. ACM, Protocols de notaris públics, 14.548, f. 12r.

⁸⁰ ACM, Protocols de notaris públics, 14.548, f. 5v-6r.

⁸¹ ACM, Protocols de notaris públics, 14.548, f. 6v.

⁸² ACM, Protocols de notaris públics, 14.548, f. 6v-7v.

⁸³ ACM, Protocols de notaris públics, 14.548, f. 2r-v.

⁸⁴ SASTRE BARCELÓ, J.C.: *Espiritualitat i vida quotidiana...*, p. 150-151.

secular. Cal destacar que les monges li cedien tota la potestat, en el sentit que Bernat Riba no es limitaria a defensar el monestir davant les causes, sinó que també tenia la capacitat d'iniciar plets, de presentar proves o d'apel·lar les sentències, entre moltes altres funcions.⁸⁵

En qualsevol cas, no només el monestir podia tenir un procurador, sinó que les mateixes monges, de forma individual, també podien comptar amb un representant judicial. Es documenta un cas el 1342, en el qual sor Blanca designa Bernat Riba, procurador del monestir des de l'any anterior, el seu advocat.⁸⁶

Si bé els documents només parlen dels procuradors a partir de les seves funcions judicials, els ordes femenins també comptaven amb aquestes figures per a l'administració econòmica de les seves temporalitats.⁸⁷ El monestir de Santa Magdalena, tot i la seva humilitat i pobresa, va rebre nombroses donacions, especialment de censos, com ja s'ha indicat. Tot plegat suposà la necessitat d'administrar aquestes donacions i, sobretot, de garantir el cobrament puntual dels diversos censals a què tenien dret, perquè constituïen la base de la subsistència tant de les monges en nom de les quals s'havien entregat com de la mateixa comunitat monàstica en general. Aquesta tasca, per tant, seria encomanada també als procuradors, com varen fer altres ordes religiosos femenins. Ara bé, no es pot descartar que les monges, especialment la ministra sor Maria Massot, també participessin activament en la gestió del patrimoni econòmic del monestir. De fet, ja s'ha indicat com la ministra i el convent realitzen la venda de censals (per exemple, a Guillem de Clarà) sense que hi aparegui de forma explícita cap intervenció d'un procurador masculí.

Conclusions

El present article ha pretès presentar algunes noves aportacions respecte a la història del monestir de Santa Magdalena a mitjans del segle XIV, això és els seus primers anys d'existència. L'estudi d'aquest cenobi a l'Edat Mitjana resulta molt complicada a causa de la poca documentació existent, perquè una bona part degué desaparèixer en el desbordament del torrent de la Riera el 14 d'octubre de 1403;⁸⁸ de fet, el pergami més antic que es conserva a l'arxiu del monestir de Santa Magdalena és del 1418.⁸⁹ Tot plegat, provoca que les aportacions sobre els segles medievals, especialment del XIV, siguin fragmentàries i que no permetin una construcció contínua dels esdeveniments. Malgrat tot, és necessari procedir a l'estudi dels primers anys de la comunitat monàstica de Sant Magdalena i intentar extreure'n algunes conclusions, ni que siguin provisionals.

Una de les principals dificultats respecte de l'estudi del monestir de Santa Magdalena és el desconeixement que se'n té d'aspectes tan fonamentals com la mateixa data de fundació de la comunitat o, fins i tot, del lloc on s'establiren les primeres monges. Per a la data, les

85 ACM, Protocols de notaris públics, 14.548, f. 1r.

86 ACM, Protocols de notaris públics, 14.548, f. 3v-4r.

87 Més correctament, un procurador sols es referiria a la persona que representa legalment a una altra. En canvi, l'administrador econòmic rebria el nom d'econom. Tot i això, era freqüent que les dues tasques recaiguessin sobre una mateixa persona. CRUZ PÉREZ, E.: "Notes per a l'estudi...", p. 366-367.

88 BARCELÓ CRESPI, M.: "Apunts sobre el monestir...", p. 84.

89 ROSSELLÓ LLITERAS, J.: "Los pergaminos del monasterio de Santa María Magdalena de Palma de Mallorca", *Fontes Rerum Balearium*, III, 1980, p. 339.

primeres evidències, esmentades per la crònica de Terrassa del 1775, són de 1309. Per tant, és lícit considerar que la fundació tingué lloc ja en els primers anys del segle XIV, com conclou Barceló en la darrera aportació a la qüestió.⁹⁰ Aquests orígens a principis del segle, per la seva banda, contradiuen també les consideracions d'altres erudits, com Quadrado o Zaforteza, que situaven la fundació del monestir en els anys trenta del mateix segle XIV. En qualsevol cas, el present article s'ha centrat en el període que abasta des del 1341 al 1348, el que constitueix, sense cap mena de dubte, un moment primerenc en el funcionament del monestir. El lloc de fundació, per altra banda, és més clar, perquè el cenobi s'ha mantingut, amb moltes transformacions, fins a l'actualitat. Malgrat tot, aquest fet no evita un debat sobre si la comunitat religiosa compartí espai amb l'Hospital de Santa Maria Magdalena, que funcionava des del segle XIII, o si, per contra, comptà des del primer moment amb un edifici propi.

Una altra qüestió que s'ha intentat abordar és el de l'orde adoptat per les primeres monges de Santa Magdalena. El primer orde monàstic conegut és el de la Regla o Hàbit de Sant Pere, que seria atorgat pel papa Climent VI el 1349, i que es mantindria fins a finals del segle, quan s'adoptà la regla agustiniana i les monges esdevindrien canongesses agustines. La documentació examinada fa referència al període immediatament anterior a l'adopció de l'Hàbit de Sant Pere, i en tot moment hi figura la denominació de "monges de l'orde de penitència". Aquesta generalitat fa pensar que el monestir no depengué de cap orde en concret, sinó que fou, simplement, una casa de repenedides posada directament sota autoritat eclesiàstica. De fet, la hipòtesi indicada que l'adopció de la Regla de Sant Pere va ser imposada pel summe pontífex per clarificar el panorama d'ordes religiosos confirma aquesta suposició. El paral·lisme amb el monestir de Santa Magdalena de Barcelona, inicialment posat sota la tutela del bisbe, reforçaria aquesta primera independència regular de les monges penedides.

En qualsevol cas, comptessin amb un orde establert o no, les monges de Santa Magdalena es dotaren d'una estructura monacal. El càrrec de ministra, unipersonal, era el superior del monestir, i entre les seves funcions hi havia la de representar la comunitat, perquè és ella la que signa tots els instruments referents al monestir. Sor Maria Massot ocupà el càrrec durant tot el període estudiat, i, de fet, després de l'adopció de l'Hàbit de Sant Pere, es convertí en la primera priora del monestir. La ministra apareix sovint acompanyada pel *conventus*, un col·lectiu format per tretze monges, denominades "conventuals", que signaven, junt amb la ministra, els documents més importants com a forma de ratificació dels acords o instruments.

Sigui com sigui, cal destacar la importància de les monges de Santa Magdalena, el que es manifesta en un seguit d'ingressos de noves professes i, sobretot, en les donacions de béns, terres i censals que anaren incrementant el patrimoni del monestir. A partir de la documentació estudiada, les professions i donacions són constants, però espaciades en el temps. No es pot considerar, en cap cas, que el *Liber Monialium dominarum Sancte Marie Magdalene* sigui un recull exhaustiu de la documentació generada pel monestir, perquè només compta amb devuit instruments per un període de set anys, però sí que en constitueix una mostra prou destacable.

90 BARCELÓ CRESPI, M.: "Apunts sobre el monestir...", p. 86.

En definitiva, la present aportació, si bé fragmentària, parcial i puntual, demostra una certa vitalitat en el monestir de Santa Magdalena en els anys immediatament anteriors a la seva conversió en cenobi de l'Hàbit de Sant Pere. Tot i les dificultats documentals, el fet que el rei Pere el Cerimoniós sol·licités l'enviament d'una monja d'aquest monestir per fundar una casa de repenedides a Barcelona ja és una evidència del ressò que arribà a tenir Santa Magdalena de Ciutat de Mallorca. Una importància que es manifesta en els diversos instruments de professions i donacions que es recullen en el llibre de Bernat d'Olives.

A PROPÒSIT DE L'ESGLÉSIA DE SANT ANDREU I DE LA CAPELLA DE SANT ELOI A PARTIR DEL SEGLE XIV (CASA DE LA UNIVERSITAT DE CIUTAT DE MALLORCA–AJUNTAMENT DE PALMA)

Catalina Cantarellas Camps / Francesca Tugores Truyol

Universitat de les Illes Balears

Resum: A la planta baixa de l'Ajuntament de Palma es conserva un portal del gòtic tardà que tradicionalment, i de forma errònia a parer nostre, s'ha atribuït a la desapareguda església de Sant Andreu. En tot cas, és l'únic element immoble que ha perdurat dels vestigis medievals i tardomedievals de la Casa de la Universitat, amb orígens en l'Hospital de Sant Andreu, fundat al segle XIII. L'estructura hospitalària donà pas a la Casa de la Universitat i cobejà sengles capelles, la de Sant Andreu i la de Sant Eloi. Les restes existents es van desmantellar arran de la reforma de l'edifici que s'emprengué l'any 1892 i de l'incendi de 1894. El propòsit d'aquest article és doble però interconnectat, es tracta d'arreglegar i interpretar el seguit de dades disperses sobre l'església, una interpretació, si més no per la seva complexitat, oberta a revisions; i també d'enllaçar les referències sobre el particular amb altres intervencions en l'edifici, la qual cosa permetrà situar i datar el portal esmentat desvinculant-lo de l'església de Sant Andreu.

Paraules clau: oratori de Sant Andreu, capella de Sant Eloi, Casa Consistorial de Palma, Casa de la Universitat, Hospital de Sant Andreu, arquitectura, època medieval, època contemporània.

Abstract: On the ground floor of the City council of Palma there has been preserved a late Gothic portal that traditionally –and wrongly, in our opinion– has been attributed to the demolished church of St. Andrew. In any case, it is the only part of the building that remains of the late medieval and medieval parts of the House of the University, with origins in St. Andrew's Hospital, founded in the 13th century. The hospital structure gave way to the House of the University, which initially preserved both the chapel of St. Andrew and St. Eloi. The existing remains were dismantled due to the alteration of the building started in 1892 and because of the fire of 1894. The purpose of this article is double, though interconnected: to collect and interpret the series of scattered data about the church, in an interpretation, at least for its complexity, open to revisions; and to link the references on the subject with other interventions in the building, which will make possible to place and date the mentioned portal, separating its history from that of the Church of St. Andrew.

Key words: Oratory of St. Andrew, Chapel of St. Eloi, Palma City council, House of the University, Hospital of St. Andrew, architecture, medieval age, contemporary era.

Rebut el 31 de maig. Acceptat el 10 de novembre de 2014.

Abreviatures: AMP = Arxiu Municipal de Palma, BSAL = *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, EB = *Estudis Baleàrics*.

La present aportació forma part de la transferència de coneixements del projecte d'investigació *Ciudades históricas y paisaje construido en Mallorca: Análisis de sus valores y estado de protección jurídica. Una propuesta de reordenación* (HAR2012-36193), finançat pel Ministerio de Economía y Competitividad.

Introducció

La Casa de la Universitat de la Ciutat i del Regne de Mallorca, després d'assentaments peremptoris, en un temps en què les deliberacions podien tenir lloc a les esglésies o en espais oberts, establí el seu govern en les dependències de l'hospital de Sant Andreu i en les cases veïnes de Sant Jordi d'Alfama. Ho feu arran de la concessió sobre la potestat de l'edifici feta als jurats per Pere IV d'Aragó l'any 1343.¹ L'àrea urbana que ocupà, inexistent com a tal durant la dominació islàmica, en el límit del fossat del recinte de l'Almudaina,² discorria sobre una porció de la plaça de Cort o de les Corts, denominació que ha perdurat a despit de la nomenclatura vigent un segle abans, cap al 1230, de plaça de Sant Andreu³ i també de plaça de Santa Eulàlia.⁴ L'entorn de l'espai en qüestió ha estat objecte de diversos estudis a la recerca de la seva configuració just després de la conquesta catalana, però sense incidència precisa en el nostre àmbit.⁵

L'hospital de Sant Andreu havia estat fundat per Nunyo Sanç el desembre de 1232.⁶ Des de 1343 i fins al 1456 la Casa de la Universitat, seu del primer govern municipal, compartí l'espai amb la institució hospitalària. En la darrera data esmentada, arran d'un decret que unificà els hospitals existents a Ciutat en un sol o Hospital General, el de Sant Andreu perdé la seva funció. Llavors, els jurats i els membres del Gran i General Consell passaren a ser, amb el gremi de ferrers, els únics ocupants i propietaris de l'antiga seu. Una seu que a partir de 1718, amb el monarca Borbó Felip V i el decret de Nova Planta, va esdevenir Ajuntament de Palma.

Al llarg dels segles, l'edifici de la Casa de la Universitat fou objecte d'un seguit de reformes que culminaren en la segona meitat del segle XVII, quan es bastí una nova façana de definició barroca i es remodelà l'interior, la qual cosa implicà una modificació important en l'església. Amb posterioritat, al bell mig de multitud de reparacions, entreteniments i canvis d'usos de les dependències, la reforma de les acaballes del segle XIX, que definí l'interior de les cruïlles de l'ala de Cort i tot el cos de l'actual plaça de Santa Eulàlia, arrasà les restes anteriors al segle XVII amb l'excepció, pel que fa als béns immobles, del portal tardogòtic que s'emplaça a la planta baixa del nucli de Cort. El gruix de la seqüència constructiva de

1 Sobre la institució dels jurats i del Gran i General Consell, així com l'evolució del govern municipal: CATEURA, P. (coord.): *La Ciutat de Mallorca, 750 anys de govern municipal. Cicle de conferències*, Palma, 2000.

2 LLINÀS, M. *et alii*: "Excavacions arqueològiques al subsòl de la Casa de Socors (Plaça de Sta. Eulàlia, Palma)", *BSAL*, 49, 1993, p. 51-63. SEGUI, M.: "El context urbà i la seva evolució", a CANTARELLAS, C. (coord.): *Història, Arquitectura i Ciutat*, Palma, 1998, p. 68, considerà les característiques de l'àrea.

3 Amb aquest nom l'esmenta CAMPANER, A.: *Cronicon Mayoricense*, Palma, 1984 (1800), p. 21 quan diu: "Jaime II de Mallorca [en mayo de 1284] aprobó y confirmó á la ciudad de Mallorca y á sus Jurados, el uso de la plaza de San Andrés de la Côte, en la cuál se vendía la leña, paja, cañas..."

4 ZAFORTEZA, D.: *La Ciudad de Mallorca. Ensayo histórico-toponímico*, III, Palma, 1989, p. 86 precisà que la denominació de Santa Eulàlia derivava de què l'Hospital de Sant Andreu tenia a la ciutat l'alqueria de Santa Eulàlia, i no, com especificà part de la historiografia, de què el recinte hospitalari estés baix l'advocació de la citada santa. Però CATEURA, P.: *Sobre la fundación y dotación del Hospital de San Andrés en la Ciudad de Mallorca por Nuño Sans*, Palma, 1980, p. 18 divergeix d'aquesta tesi.

5 Entre el seguit d'aportacions consignem sols la més recent: SERRA i BARCELÓ, J.: "Domus Magister Johannis. La transformació d'un espai a Madína Mayúrqa", *BSAL*, 64, 2008, p. 52-54.

6 CATEURA, P.: *Sobre la fundación...*, p. 17.

l'edifici ja ha estat analitzat.⁷ Aquí ens centrem en l'esmentat portal atribuïble a inicis del segle XVI que vinculem al de la sala dels jurats, en l'església de Sant Andreu, que fou la de la Casa de la Universitat, i en la capella de Sant Eloi del gremi de ferrers, els quals en tingueren empriu fins a la seva extinció. La degradació de l'església medieval conduí el 1828 a l'habilitació d'un nou oratori, segons la denominació de l'època, en la veïna i antiga sala de juntes. El que perdurava de l'etapa medieval desaparegué a partir de l'incendi de febrer de 1894.

L'esmentat incendi fou objecte de nombroses cròniques per part dels mitjans de l'època, però aquestes se centraren sobretot en el rebuig envers l'arquitecte Manuel Chápuli i el seu polèmic projecte de reforma, en la destrucció de l'enteixinat barroc del vestíbul, en la desaparició dels retrats dels Fills Il·lustres o en el procediment adoptat per netejar la façana; en oposició, l'oratori se cita de manera anecdòtica, com un espai en procés de desmuntatge que serví de "xemeneia" per evacuar el fum de l'interior.⁸ Chápuli es referí al mal estat de l'àmbit.⁹ Apart d'això, les aportacions històriques són molt minses, com succeeix amb les de Bartomeu Ferrà.

Tot just, Ferrà manifestà: "[cap als anys 60 del segle XIX, la Sala] ja havia estat molts de pics girada i regirada";¹⁰ els continus girs i replantejaments, al costat de les característiques de la documentació, parcial i a voltes inconnexa, han ocasionat, a més de la dificultosa elaboració d'aquest article, la provisionalitat d'una part de les seves conclusions. Tot va començar amb la hipòtesi de què el portal tradicionalment atribuït a Sant Andreu, no procedia de l'església de la mateixa advocació.¹¹ A partir d'aquí i de dues fotografies conservades a l'arxiu de la Societat Arqueològica Lul·liana, ens interrogàrem sobre l'emplaçament i característiques de l'església medieval.

D'hospital de Sant Andreu a Casa de la Universitat

L'hospital de Sant Andreu s'enlairava en la plaça de les Corts o de Cort. Discorria entre els actuals carrers de l'Almudaina i la plaça de Santa Eulàlia, i després de la conquesta catalana esdevingué la més important de la ciutat puix s'hi concentraven les cùries o escrivanies, endemés d'encabir l'hospital de Sant Andreu i de ser el centre de tot un seguit d'intercanvis

7 CANTARELLAS, C. (coord.): *L'Ajuntament de Palma. Història, arquitectura, ciutat*, Palma, 1998.

8 El 28 de febrer el Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana escrigué en relació a l'incendi de febrer de 1894: "sort que l'oratge l'empenyia [el foc de l'incendi] sempre cap enrere y que el buit de l'escala vella y el cel obert provisional que havien fet en lo que era capella de St. Andreu, servien com a dos canons d'una inmensa xameneya per hont pujaven y sortien defora la bavor y la flamarada", recollit a *Transformaciones de la Casa Consistorial de Palma (artículos publicados por la prensa periódica relativos al incendio ocurrido en 28 de febrero de 1894 y á las obras posteriormente ejecutadas en este desgraciado monumento)*, Palma, 1894, p. 5.

9 AMP, FP1196/2. "Consecuencias del incendio de esta Casa Consistorial": "*En la tercera crujia, o sea en el lugar donde estuvo la capilla, ha desaparecido el techo y las riostras y puntales que lo contenían por el estado ruinoso en que se encontraba: allí el fuego ha causado deterioros en las paredes, ha derribado en tabique de cerramiento de la Contaduría y ha ocasionado movimientos en la pared medianera que se observa por las grietas que se han abierto por la cara que corresponde á al casa contigua a la propiedad de la señora Viuda de García*", 4 març 1894. Publicat a *Transformaciones*, p. 40-41.

10 FERRÀ, B.: *Ciutat ha seixanta anys*, Palma, 1996 (1918), p. 78-79.

11 Assenyalat ja per CANTARELLAS, C.: "Casa Consistorial de Palma/273", a *Memòria del Patrimoni Cultural. Intervencions autoritzades pel Consell de Mallorca*, Palma, 2010.

comercials.¹² L'hospital, destinat sobretot a asil dels pobres, que acollí en quantitats oscil·lants i que fou objecte de diverses provisions,¹³ constructivament s'hauria definit en una data imprecisa del segle XIII, experimentant amb posterioritat diverses intervencions.

La bibliografia esmenta que l'església es bastí a partir de 1309¹⁴ i vint anys més tard, fet que no és conclouent respecte al seu estat, es menciona un prevere com a rector de la mateixa, i el 1376 es consigna el cost anual del "prevera que servex a la capella de sant Andreu".¹⁵ De ser així, i en conseqüència, abans del segle XIV l'hospital i l'església no degueren constituir dos espais diferenciats.¹⁶ El 1370 es reformà l'edifici,¹⁷ que constava de dues plantes. A la planta baixa tenia quatre dependències i en la superior tres, destinades a habitatge de l'encarregat de la gestió o direcció. A la primera es destriava una "gran sala", dependència normativa en tots els hospitals, que acolliria els llits o dormitori; així mateix hi havia la cuina i altres dues estances. Una part del pati es destinava a hort. El mestre d'obres i erudit Bartomeu Ferrà, qui coneixia bé l'edifici puix havia exercit uns anys com a mestre d'obres municipal, precisà que "l'antic oratori de Sant Andreu" s'emplaçava a l'entresòl, en una dependència convertida més tard en Arxiu Històric, referint-se a l'ús que es donà a una part d'aquest en el segle XIX.¹⁸ Res sabem de l'església hospitalària, però deduïm a partir dels programes de l'època i de testimonis posteriors que seria de nau única, probablement de tres trams, amb coberta de fusta separada per arcs diafragma.

Tant l'edifici de la Casa de la Universitat, o de la Sala segons la denominació del segle XIV,¹⁹

12 ZAFORTEZA, D.: *La Ciudad de Mallorca...*, III, p. 86-90, indica la seva extensió i recull les vendes de productes a l'època medieval i els diversos usos de la plaça.

13 Quan fou fundat se'n prové amb vint llits, els quals "*posteriormente se vieron reducidos a diez*": CONTRERAS MAS, A.: "Asistència hospitalària en Mallorca bajomedieval. Siglos XIII-XV", *Medicina Balear*, 23, n.2, 2008, p. 15. Per la seva banda, LLOMPART, G.: "La población hospitalària y religiosa de Mallorca bajo el rey Sancho (1311-1324)", *Cuadernos de Historia Jerónimo Zurita*, 33-34, 1979, p. 69, consigna que un segle després mantenia "*entre 21 y 30 sujetos* [l'any 1311] i "*entre 61 y 76 sujetos* [el 1323]". El mateix autor insereix un testament de 1289 i les donacions reials en dies assenyalats pel que fa als anys 1311 i 1323: p. 82-83. Altres donacions són les dels jurats, com la de 1376: CATEURA, P.: *Sobre la fundación...*, p. 27.

14 CONTRERAS MAS, A.: "Asistència hospitalària...", p. 14, indica que la construcció fou possible gràcies a la venda d'una alqueria adscrita als béns de l'hospital. També aposta per què el portal d'entrada estava a la dreta del vestíbul de l'Ajuntament.

15 El 1326, poc després d'iniciar-se la capella, s'esmenta "*Bonanat Colel presbiter qui consuevit esse rector capelle Hospital Sancti Andree*", al qual el rei Sanç llegà uns beneficis, a MORA, P.; ANDRINAL, L.: *Diplomatari del Monestir de Santa Maria de La Real de Mallorca, I (1232-1360)*, Palma de Mallorca, 1982, p. 463-464, doc. 181. Dèiem que la dada no era conclouent perquè CATEURA, P.: *Sobre la fundación...*, p. 19 assenyalava, pel segle XIII, que els termes "*de procurador, hospitalero...*, *comendador y rector parecen tener un significado unívoco*", equivalent a l'administrador de l'hospital, i per ventura aquest era el cas de Colel; el mateix autor adjunta el document de 1376, sense comentar res al respecte: p. 28.

16 CONEJO DA PENA, A.: *Assistència i hospitalitat a l'edat mitjana. L'arquitectura dels hospitals catalans: del gòtic al primer renaixement*, Tesi Doctoral de la Universitat de Barcelona, 2 v., 2002, a <http://hdl.handle.net/2445/35588>. Especifica l'ambigüitat dels termes hospital i església, que no sempre designen dos espais diferenciats: p. 609. L'autor afegeix que "En línies generals, les capelles dels hospitals medievals eren àmbits reduïts, a vegades una petita estança annexa a les sales dels malalts pròpiament dites, o bé un senzill altar ubicat en un extrem de la sala i visible des dels llits dels convalescents": p. 619.

17 BORDOY BORDOY, M.J.; CRUZ PÉREZ, E.: "Notes per a l'estudi de l'hospital general de Mallorca (segles XIV-XVI)", *Gimbernat*, 37, 2002, p. 115, consigna que el 1386 Pere el Cerimoniós "va dur a terme una reforma a l'edifici".

18 FERRA, B.: *Ciutat...*, p. 79.

19 LLOMPART, G.: *La pintura medieval mallorquina*, Palma, 1977, I, p. 214, indica que almenys des de 1348 la Casa de la Universitat es denominava "la sala".

com el seu emplaçament s'explicità en el testimoni gràfic més primerenc de la Ciutat de Palma. Es tracta de dos plànols en connexió. Un és el dissenyat per Antoni Garau i gravat l'any 1644 (Fig. 1); l'altre és l'oli que partí d'ell, d'autoria incerta i datat cap al 1647.²⁰ En el primer s'identifica amb la lletra *d* la seu dels jurats, i amb la lletra *k* la seva situació. Quan Garau realitzà el plànol, encara subsistia la Casa de la Universitat anterior a l'obra del Sis-Cents, tot i que l'edifici originari s'havia transformat i engrandit, en aquest cas a partir de la compra, a finals del segle XVI, d'algunes propietats situades en direcció a l'actual carrer Cadena. En els dos documents esmentats s'hi destria una construcció formada per dos cossos de diferent grandària i en angle. Un s'enlaira al bell mig de la plaça de Cort i l'altre és angular a la presó i podria correspondre a l'antic edifici de l'Hospital de Sant Andreu.²¹ Concretament, es tractaria del volum que presenta coberta a doble vessant, consta de dos pisos i disposa de dos accessos, un a la via pública i l'altre a l'interior de la Casa de la Universitat.

L'església de Sant Andreu i la capella dels ferrers o de Sant Eloi entre els segles XIV i XVI

L'església de la Casa de la Universitat es valdria de la preexistent, utilitzant-la, com altres dependències, pel servei religiós, en aquest cas dels jurats. També la faria servir la confraria dels ferrers, ja que hi tenia empriu per dur-hi a terme reunions i actes religiosos del col·lectiu. No es pot precisar la data en què la confraria, que tenia aquí també el cementeri, que no sabem si era el de l'hospital,²² es vinculà amb l'església, però és probable que ho fes des del seu origen, situat al segle XIII,²³ i, si més no, a partir del segle següent.²⁴ L'església dels jurats²⁵ mantingué la denominació originària o de Sant Andreu, mentre que la confraria de ferrers posà el seu espai sota la titularitat de Sant Eloi, el patró. La propietat i els drets dels ferrers perduraren al llarg del temps fins a l'extinció gremial el 1836, uns drets que seran la font dels successius acords que caldrà establir amb els sobreposats de l'esmentat gremi en cada acció que s'intenti emprendre en la fàbrica. En conseqüència, i des d'un temps incert, l'església de Sant Andreu fou compartida tant pels jurats com pel gremi i dins ella s'hi destriarien les dues respectives capelles.

De l'església o capella dels jurats gairebé només tenim dades puntuals sobre la introducció

20 TOUS MELIA, J.: *Palma a través de la cartografia (1596-2002)*, Palma, 2002, p. 250-252.

21 CATEURA, P.: *Sobre la fundación...*, p. 18, ja situà aquí l'emplaçament.

22 POU MUNTANER, J.: *Noticias y Relaciones Históricas de Mallorca. Siglo XIX*, 7, Palma, 1992, p. 189 recull la notícia de "El Diario de Palma" de 31 d'octubre de 1892 sobre les restes humanes trobades en les excavacions efectuades en "la antigua Capilla Consistorial" i les identifica amb el cementeri de l'hospital de Sant Andreu.

23 RAMONELL, J.L.: "Los gremios en Mallorca (II)", *BSAL*, 1, 1885, p. 5 pareix indicar, de forma confusa, que la capella del gremi de ferrers s'emplaçava des del segle XIII a l'església de l'Hospital de Sant Andreu. QUETGLAS GAYÀ, B.: *Los gremios en Mallorca. Siglos XIII al XIX*, Palma, 1980 (1939), p. 125, el considera el gremi més antic. BERNAT I ROCA, M.: "L'ofici de ferres. Algunes referències històriques (S. XIII a XVII)", *BSAL*, 49, 1993, p. 169-216, pel que fa als orígens del gremi remet a l'obra citada de B. Quetglas.

24 PIFERRER, P.; QUADRADO, J.M.: *Islas Baleares*, Palma, 1968, p. 415: [en el segle XIV, la Universitat] "viviendo como de prestado en el hospital provisto de oratorio y capellania..., a quienes [en referència als Jurats] disputaba hasta el patronato de la capilla el gremio de los herreros".

25 Per referir-nos a Sant Andreu emprem el terme església, que en els documents que coneixem és ressenyat al costat del d'oratori, denominació d'ús generalitzat des de finals del segle XVIII. En el que ateny a Sant Eloi utilitzem el de capella, que és vigent, en gruix, fins al segle XIX quan s'assimila a oratori com única nomenclatura.

d'elements propis, com un calze amb les armes del Regne de Mallorca i les gestions per establir-hi una capellania i cobrir les necessitats del servei. Ja en el segle XVII sabem del seu abillament a partir de l'inventari dels ornaments de 1688 que reflecteix la dotació de tot el que és necessari per a la missa diària i per a la festa de Sant Andreu, que se celebrava anualment, sense grans abundàncies.²⁶ Encara el 1697 l'escultor Matheu Joan, força actiu a l'època, treballà unes sàcres i una vasa daurada per l'altar de Sant Andreu.²⁷

Al marge dels plànols de Palma del segle XVII, el document gràfic que situa, almenys parcialment, l'església o oratori de Sant Andreu és un disseny de la planta baixa de l'Ajuntament de Palma que es traçà el 1862 per delimitar la part de l'edifici aleshores alienada, que es va redibuixar el 1895.²⁸ Els espais numerats com a 4 i 5 són retolats com a capella de Sant Andreu i sagristia respectivament (vegeu Fig. 11), tanmateix hem de suposar que formaven una unitat, i que es correspondrien amb el que quedà de l'església després de la mutilació del primer tram l'any 1649. És una construcció de planta rectangular, de dos trams, situada al fons del vestíbul. El mur posterior, força esbiaixat, confronta amb el pati, on el 1620 s'hi havia construït un pou, mentre que l'accés se situa en l'eix central del primer tram. Ambdós trams confronten amb una paret mitgera, i amb l'escala principal i una dependència d'ús desconegut, citada com a passadís cap al pati. La situació del mur posterior i la seva disposició obliqua és corroborada per un esquemàtic esbós de 1889.²⁹

Disposem igualment de dues fotografies de l'interior de l'església en runa, que hipotèticament es relacionarien amb la capella de Sant Andreu i amb la de Sant Eloi (Fig. 7 i 8). La gran alçada de la primera (Fig. 7) podria al·ludir a una ocupació tant de part de l'entresòl com de la planta baixa, direcció en què per ventura l'haurien fet créixer els jurats. A part d'això, també el sòtil, on es detecten alguns faldons amb l'heràldica de Nunyo Sanç, és força elevat en relació als arcs apuntats, recolzats damunt capitells, un dels quals, en allò que es pot apreciar, sembla presentar decoració trevolada. Al mur del fons de l'arcada, i a cada banda, hi ha inserits sengles escuts amb una flor de lis i un *agnus dei*, amb la pota lleugerament aixecada i sostenint un estendard. Pel que fa a l'arc escarser que hi és present ignorem a quina etapa correspon. Això sí, sabem que el 1816 s'actua en l'espai superior de l'oratori, que discorria sobre el primer tram, és a dir en el que es desenvolupava a partir del vestíbul,

26 El primer document conegut sobre la realització d'un calze és de gener de 1497 amb la finalitat de no haver-lo de manllevar: FAJARNÉS, E.: "Sobre la Iglesia de la Universidad de Mallorca (Siglos XV al XVII) I", *BSAL*, 6, 1896, p. 304, el calze no es degué realitzar perquè el 1501 el realitzà l'argenter Antoni Falconer: MUNTANER BUJOSA, J.: "Para la historia de las Bellas Artes en Mallorca", *BSAL*, 32, 1963, p. 203-204. Aquest darrer document, consignant el nom de Nicolau Falconer i no d'Antoni, també és recollit a BARCELÓ, M.; ROSSELLÓ, G.: *La Ciudad de Mallorca (La vida cotidiana en una Ciudad mediterránea medieval)*, Palma, 2006, p. 193-194. Pel que fa a la capellania, les notícies abracen des del 1505 a l'any 1593 segons FAJARNÉS, E.: "Sobre la Iglesia... III", p. 304 y 305, i BARCELÓ, M.; ROSSELLÓ, G.: *La Ciudad...*, p. 194. Per altra banda, PIFERRER, P.; QUADRADO, J.M.: *Islas...*, 1968, p. 156, n.1 esmenta la cessió d'una campana de l'Hospital de Sant Andreu a la ciutat de Bugia (Algèria) l'any 1510.

27 MUNTANER Y BUJOSA, J.: "Para la historia de las Bellas Artes en Mallorca", *BSAL*, 32, 1961-1967, p. 403, doc. 171.

28 AMP, Ilig. 1713, exp. 21271: "Plano de las plantas inferior y superior [de l'Ajuntament] copiado [l'any 1895] del que obra en el expediente formado para la permuta de una porción de dicho edificio, con solar lindante con la calle Cadena... en 13 de febrero de 1862". Es publica per primer cop a CANTARELLAS, C.: "Les transformacions contemporànies", a *Ajuntament de Palma...*, p. 118.

29 LLABRÉS QUINTANA, G.: "La escalera de la Consistorial", *El Isleño*, 1 de juny de 1889. És un dibuix de la planta baixa fet a partir del projecte no dut a terme d'una nova escala principal de l'arquitecte Bartomeu Ramis que en aquell moment era l'arquitecte de l'Ajuntament. Es grafia el mur de l'església.

que es compartimentà mitjançant quatre arcs escarsers.³⁰

Ens ha generat certa confusió la ubicació de l'oratori per part de la historiografia del XIX, ja que Ferrà el situa a l'entresòl i Furió a la primera planta,³¹ molt probablement perquè ells ja només en van veure vestigis quan feia anys que s'estava desmantellant, i l'obra de 1827 executada (en la qual es traslladava l'oratori a una altra ubicació i s'ampliava l'arxiu històric dins un tram de l'antic).³² A això s'hi suma la circumstància que l'Arxiu Històric o Arxiu del Regne s'emplaçava, com digué Pere Antoni Sancho, des de feia segles o "*desde tiempo inmemorial*" en algun punt de l'entresol, "*en una vasta pieza...de regular ventilación, orientada hacia el S.O.*".³³ L'arxiu ja existiria el 1555 puix es proposa col·locar-hi un portal.³⁴ Pensem que es tracta de l'arxiu general,³⁵ que restà com Arxiu Històric a partir de la diversificació del seu contingut produïda almenys des de les acaballes del segle XVIII.³⁶ Al dit, cal afegir-hi que la peça que allotjava el primerenc arxiu també era coberta per un enteixinat de fusta policromada amb l'heràldica de Nunyo Sanç, segons Quadrado i Ferrà. El primer plantejà la hipòtesi, no desgavellada, que es podria haver renovat durant les obres empreses el 1506-1507, quan "*en vez de los blasones de la ciudad pintáronse ... en las vigas [d'una sèrie de peces]... los del egregio fundador del hospital, rodeadas las barras de Aragón con las calderas de Lara [sic]*",³⁷ i que per ventura foren les que es reaprofitaren pel nou Saló de Sessions el 1894.³⁸ La possible existència de dos espais, l'antic arxiu i l'antiga església, amb dos enteixinats d'igual iconografia però diferent cronologia podria ser l'origen de la confusió. Per exemple, B. Ferrà sembla citar l'enteixinat primitiu, el del segle XIII en

30 AMP, FP 689/2. *Subastas de obras públicas 1720-1827*. Ho analitzem més endavant.

31 FERRÀ, B.: *Ciutat...*, p. 79. FURIÓ, A.: *Panorama óptico histórico artístico de las Islas Baleares*, Palma, 1966 (1840).

32 AMP, FP 891/1. "Sobre buscar los antecedentes de propiedad del Oratorio de esta casa Consistorial", 1828-1829: "*Al susodicho [oratorio] se deberá hacer un piso de toda su extensión con su correspondiente escalera dentro de la misma pieza y de este modo quedará aumentado [el archivo] con la pieza que queda a la parte interior, después de haberse tirado la pared del arco del oratorio actual; por lo que será mucho más cómodo y capaz que en el presente estado*".

33 SANCHE, P.A.: "Memoria descriptiva del Archivo Histórico de Mallorca (continuación)", *BSAL*, 19, 1922, p. 65.

34 El portal estava destinat a "tenir moltes frasquerias", [prop de la sala baixa dels jurats però] per esser tant bo... se posàs en lo arxiu de la sala ahont stan los privilegis y que lo portal del arxiu ques llevas y que se posàs allà ahont se és fet lo bo [això és el de Martí Amorós]", a MUNTANER BUJOSA, J.: "Para la historia de las Bellas Artes en Mallorca", *BSAL*, 31, 1962, p. 7, doc. 12.

35 El 1585 s'acorda crear "un gran arxiu", a SANCHE, P.A.: "Memoria descriptiva...", *BSAL*, 18, 1921, p. 249. L'acord s'ha de relacionar amb l'intent, fracassat, de l'any 1597 d'adquirir una casa situada en la plaça de Cort per esponjar el contingut de l'arxiu: "[a la Casa de la Universitat] no y ha arxiu per la scrivania ni per los llibres de taula, y altres coses, y més tenir l'entrada de la sala tant fosca... que quan vénen a negociar alguns forasters és menester guiar-los per la ma", a GAMBÚS, M.: "Configuración...", p. 91, n. 8

36 El 29 d'abril de 1789 s'acordà la creació d'un arxiu públic per custodiar els protocols; el gener de 1789 s'insisteix en el tema, quan es decretà que els llibres de la Taula es traslladin, i de bell nou el 1808 i el 1809 (AMP, AHP. FP 1828/XII). Sembla que es pretén construir l'Arxiu a les dependències de la plaça de Santa Eulàlia, que en la darrera data ja té avis de runa. El 1862, endemés de l'Arxiu de la Taula, existia l'Arxiu Notarial que estava al primer pis, ambdós en la cruïlla de Cort. Va incloure dades sobre l'arxiu: MUT, A.: *Quadrado, un arxiver del segle XIX a Mallorca*, Palma, 2000, p. 32-36.

37 PIFERRER, P.; QUADRADO, J.M.: *Islas...*, 1968, hipòtesi a p. 155, n. 1; la cita: p. 415.

38 AMP, 1713, 21276. El 12 de desembre de 1894 l'arquitecte municipal proposa destinar el llenyam vermell procedent de l'antic arxiu per la fusteria del Saló de Sessions. A les Actes de l'Ajuntament de 14 de desembre de 1894, fol 71 v, es precisa que es tracta de nou biguetes i es reitera la destinació: "*para el pequeño alero de la cubierta del Salón de Sesiones*".

definitiva, quan descriu el sòtil, que situa “en la pieza contingua al oratorio de S. Eloy... en el entresuelo interior de la Casa Consistorial de Palma, ocupada durante largos años por el Archivo general...; sus maderos con fajas de dos tintas ondeadas mostraban las armas de D. Nuño Sans, seguramente en memoria de haber fundado en aquel mismo sitio el Hospital”.³⁹ En qualsevol cas, les restes de les fotografies, i les dels dos faldons conservats al Museu de Mallorca,⁴⁰ datat al segle XIII, i a la col·lecció Marroig, que s’ha d’adscriure a la mateixa cronologia (Fig. 2 i 3), il·lustrarien dos murs de l’oratori que encara quedaven a finals del segle XIX, i la situació dels quals no encertem a relacionar amb la planta.

Encara s’ha d’assenyalar que inicialment l’església de Sant Andreu es perllongava fins a la plaça de Cort, amb la qual cosa tenia un tram més. Sabem que tenia dos accessos, un donava a la via pública o plaça de Cort, el qual, en un document de 1614, es menciona específicament com “la porta de San Aloy”.⁴¹ L’altre s’obria a l’interior de la Casa de la Universitat.⁴² Hom pressuposem que l’accés dels ferrers i dels jurats divergien, en aquest cas els segons hi penetrarien des de l’interior de la Casa de la Universitat.

Més rica és la documentació medieval sobre la capella de Sant Eloi, però la documentació escrita parla de la construcció d’un cor a finals del segle XV, i la fotografia que tenim de la capella de Sant Eloi s’ha d’adscriure estilísticament al segle XIV (Fig. 8). La causa pot ser que l’obra del cor s’enderrocà, totalment o parcialment, quan es va aixecar la nova façana de la Casa de la Universitat. La imatge mostra una volta de creueria amb clau de volta que es podria relacionar amb la que, amb l’emblema dels ferrers, es conserva al Museu de Mallorca (Fig. 4) la cronologia de la qual s’assimila al segle XIV.⁴³ L’arc descansa sobre mènsules decorades amb fulles trevolades. En el mur fronterer, a banda i banda del tram, hi ha l’escut dels ferrers, un dels quals correspon a la rehabilitació que es va fer l’any 1816; l’altre és força esquemàtic.

Per a la construcció del cor, l’argument dels ferrers es basà en la necessitat d’encabir-hi els fidels en ocasió dels dos oficis que se celebraven cada any i d’aconseguir el distanciament convenient entre els oficiants de la cerimònia per un costat i els assistents per l’altre. Dos contractes s’han publicat sobre el particular. El primer, amb el lapiscida Joan Oliver, és de març de 1494,⁴⁴ el segon, amb el també picapedrer Pere Alzinas, se signà dos anys

39 FERRA, B.: “Techos artísticos en la Isla de Mallorca (Apuntes de mi cartera)”, *BSAL*, 6, 1895-1896, 180. També SANCHO, P.A.: “Memoria descriptiva del Archivo Histórico de Mallorca (continuación)”, *BSAL*, 19, 1922, p. 65: “[en el Archivo] se veían los blasones de don Nuno Sans”.

40 QUIROGA CONRADO, M. de: *Patrimoni Heràldic*, Palma, 2007, p. 206-207.

41 AGUILÓ, T.: “Solemnidad religiosa en 1614”, a *Almanaque para las Islas Baleares para el año 1880. Anuario del Diario de Palma por D. Felipe Guasp*, Palma, 1880, p. 197: “la plassa de Cort y tot lo enfront de la Sala tots quadros molt ben posats; en mitj de Cort estaven..., y a la porta de St. Aloy un altar ab St. Ramon Llull de bulto, molt concertat y molta lluminària”.

42 S’esmenta el portal menor de l’església el 1588, a FAJARNÉS, E.: “Sobre la Iglesia..., IV”, p. 305.

43 QUIROGA CONRADO, M. de: *Patrimoni...*, p. 22. La descripció: “escut rodó. D’atzur, el gall [d’or] sobre l’enclusa de ferro entre un martell i unes tenalles” QUETGLAS, B.: *Los gremios...*, p. 131 la reproduí, quan encara es trobava al Museu Provincial de la Llonja. El Catàleg del Museu de la Llonja la recull, amb el número d’inventari 35 sense consignar data: *Catálogo del Museo Provincial de Bellas Artes de Palma de Mallorca*, Palma, 1951, p. 55.

44 LLOMPART MORAGUES, G.: “Maestros albañiles y escultores en el Medievo mallorquín”, *BSAL*, 49, 1993, p. 270.

després, el juny de 1496.⁴⁵ Degué ser el que es portà a terme. De fet, aquest document, semblant al previ, és més precís. Es pacta edificar un cor elevat i cobejar-hi la capella, de volta de creueria, que discorria en sentit longitudinal al llarg de l'església: “[es farà] lo dit cor en la dita asglésia [de Sant Andreu] del primer arc de aquella fins a la paret del front de la dita asglésia hon és lo portal”.⁴⁶ La nova arcada del primer tram havia de néixer de terra o de la part inferior del mur segons especifica el contracte inicial.⁴⁷ En planta s'obria un arc allindanat i l'accés al cor es practicava a través d'un arc escarser d'ansa de paner amb bocell i el ressortit decorat amb dos àngels amb les armes i l'escut del gremi. La coberta de la capella es pavimentà amb pedra de Rafalbeig (Calvià), d'ús freqüent. La barana de l'escala i la del cor eren de pedra, de manco gruix la primera, i s'adossaven a la paret mitgera d'una escala, al llarg de la qual corria l'església. Les armes i l'escut del gremi s'entronitzaren en els capitells i en la clau de volta de l'arc. La imatge de Sant Eloi es disposà en l'ampit. No es descuidà la pica d'aigua beneïda, de pedra de Santanyí. El document mostra el primor de la intervenció.

Com s'ha dit, una nova i més reduïda actuació es detecta dos anys més tard, quan, el desembre de 1499, el gremi programà l'obertura de dues finestres quadrangulars amb bocell a la façana de Sant Andreu: *in fronte sive front ecclesie dicti Sancti Andree*,⁴⁸ ja previstes el 1494, i que desconeixem si són les que figuren al plànol de Garau.

L'execució d'aquesta obra és corroborada per diverses vies,⁴⁹ entre d'elles l'informe de desembre de 1588 sobre el mal estat de l'església. Afectava sobretot a les parets mestres de tàpia dels costats llargs, on se situaven, a cada costat, el portal d'accés interior a l'església, la trona, i l'escala principal. Les dites parets, amb l'erecció del cor, havien patit. En aquesta intervenció s'acordà pujar el mur de l'església fronterer amb l'escala, on es condemnà una finestra, per assolir el nivell del terrat del cor de Sant Eloi. Es planificà un apuntalament general amb la disposició de peus de paret o contraforts, tant en les parets ressenyades com amb la que donava “a la cantonada d'un porxo” d'una propietat particular, en la qual igualment hi havia un arc.⁵⁰ No obstant això, la infraestructura era deficient en tot l'edifici i el segle XVI finalitzà amb un apuntalament general. Alhora, això és el 1598, s'adquiriren una sèrie de propietats veïnes, entre les quals s'esmenta la del cirurgià Cirerol, que apareixia com a pagador de la citada reforma de l'església.⁵¹

45 BARCELÓ CRESPI, M.: “Nous documents sobre l'art de la construcció. III”, *BSAL*, 65, 2009, p. 247-249.

46 BARCELÓ CRESPI, M.: “Nous documents...”, p. 247.

47 “*Sub primo fornice, hoc est sots la arcada de la primera de la dita sglésia faciam unum aliud arcum lapidis albe, qui incipient a terra sive a pede...*”, a LLOMPART, G.: “Maestros...”, p. 270. L'existència de les bigues a FAJARNÉS, E.: “Sobre la Iglesia...”, p. 305.

48 BARCELÓ CRESPI, M.: “Nous documents...”, p. 249-250, cita p. 249. Es contracta l'obra amb Gabriel Sent Martí.

49 El 1649 s'esmenta l'existència del cor: els ferrers tenien “la capella de Sanct Aloy y sementeri... dins [la] yglesia de sant Andreu ab lo cor y finestres”, a GAMBÚS, M.: “La configuració...”, p. 95, nota 24.

50 FAJARNÉS, E.: “Sobre la Iglesia de la Universidad de Mallorca (siglos XV al XVIII). IV. Reconstrucción del Oratorio. 1588”, *BSAL*, 6, 1895-1896, p. 305-306. Diferencià també una església baixa i una d'alta, que pensem que al·ludeix a l'església de Sant Andreu i a la capella dels ferrers respectivament.

51 Les dades de PIFERRER, P.; QUADRADO, J.M.: *Islas...*, p. 415 i nota d, sobre la compra d'una sèrie d'habitatges veïns, en direcció al carrer Cadena dutes a terme el 1598, i entre les quals figura la de Cererol, foren corroborades i ampliades amb la investigació realitzada per GAMBÚS, M.: “Apuntes para el estudio histórico-artístico de la fachada principal del Ayuntamiento de Palma”, *EB*, 5, 1982, p. 33, nota 33, citem aquest article i no la publicació posterior

La reforma de la sala dels jurats i el portal tardogòtic conservat: 1506-1507

Si el segle XVI acabà amb l'edifici estalonat, començà amb optimisme. Al llarg de 1506 i fins a l'abril de 1507 es reparà i renovà la fàbrica, s'incrementà el nombre de dependències en els pisos baix i alt, es decoraren alguns sòtils amb enteixinats de fusta amb l'heràldica de Nunyo Sanç segons Quadrado, com s'ha dit, i s'obrí almanco un portal. La sala dels jurats es disposà en la planta baixa i la del Gran i General Consell, de dimensions molt reduïdes, en la superior.⁵²

La intervenció en la sala de reunions dels jurats de 1506, en la qual encara el 1518 es planejava la renovació dels seus cortinatges,⁵³ té un particular interès perquè pensem que s'ha de vincular al portal que avui es conserva (Fig. 5 i 6). Obrat pel mestre Armengol, Quadrado l'atribuí a "la gòtica decadència" i Ferrà l'esmentà, igual que ho feren d'altres autors, com una de les poques restes medievals que perviuen a la fi del segle XIX.⁵⁴ L'adscripció tradicional a l'oratori de Sant Andreu pogué respondre a la circumstància de què aquest estava des de 1828 a la sala baixa.⁵⁵

Es tracta d'un portal de pedra, de 1506, delimitat en la base per pilastres amb columnes de mitja canya coronades per un capitell continu amb decoració vegetal que originen les arquivoltes conopials, la darrera de les quals es remata amb una esplèndida fronda de cardina amb un floró. El timpà, amb l'escut de la Ciutat en el vèrtex axial, s'enquadra entre un arc conopial i un escarser. La porta és de dues fulles i en la testera de dalt es disposa de bell nou l'escut de la Ciutat, el qual es reitera en els quatre plafons, també en disposició caironada. La decoració vegetal regeix en el portal i en les travesses de la porta, amb l'excepció de l'heràldica i dels dos bustos humans alats, masculí i femení, que es disposen en el cul de llàntia. En una etapa imprecisa del Nou-Cents, desaparegueren els fullatges dels plafons del portam de fusta, mantenint-se sols els de les travesses

que és la que fem servir (GAMBÚS, M.: "La configuració...") perquè, per error, en la darrera es va ometre la referència corresponent.

52 PIFERRER, P.; QUADRADO, J.M.: *Islas...*, p. 415. Quadrado relata la reforma així: "*todo el año de 1506 perseveraron diligentes y animadas [les obres]... atendiendo no solo a los repartos [distribució dels espais], sino a la comodidad y aumento de las estancias en el piso alto y bajo, y de paso al decoro y ornato exterior... pero en vez de los blasones de la ciudad pintáronse aun en las vigas de otras piezas los del egregio fundador del hospital [Nunyo Sanç].... Fue aplaudida en general la restauración; y felicitándose de ella los nuevos Jurados, que excepcionalmente entraron el día de San Jorge de 1507, tomaron por punto llevarla a la cima, indemnizando ... de las pérdidas que alegaba al maestro Armengol [qui havia fet l'obra]..., y dejando puertas y bancos todo renovado y en perfecto estado*".

53 PIFERRER, P.; QUADRADO, J.M.: *Islas...*, p. 415: "*Llególe su turno al mobiliario, y a principios del 1518 pareció vergonzoso e indigno de cualquier reunión decente el cortinaje de la sala baja*", i es proposà l'adquisició de tapissos flamencs.

54 PIFERRER, P.; QUADRADO, J.M.: *Islas...*, p. 415: *Frente al balcón o galería, lugar ordinario de las audiencias públicas, abrióse a la sala que da al patio un portal ataviado con las galas de la gótica decadencia* [fet per B. Armengol]. FERRÀ, B., "Reconstrucción de la Casa Consistorial de Palma", *BSAL*, 4, 1891-1892, p. 287: "*...las construcciones de la edad media, cuya importancia pueden apreciarse por los restos que todavía se conservan del oratorio del gremio de herreros y del ingreso a la Sala baja*". En la mateixa línia: SANCHO, P.A.: "Memoria descriptiva del Archivo Histórico de Mallorca", *BSAL*, 19, 1923, p. 68: l'entrada a la sala de sessions "*se franqueaba por un lindo portal gótico de los comienzos del siglo XVI*". PEÑA, P. de A.: *Manual de las Islas Baleares con indicador comercial*, Palma, 1891, p. 103-104 al·ludí a "un antiguo portal del piso bajo".

55 PONS FÀBREGUES, B.: *Mallorca, artística, arqueològica y monumental*, Palma, 1991 (1907), p. 119. Ho reiterà a *Portofolio de Baleares. Guía de Mallorca*, Palma, 1922, p. 25. L'atribució partí de Pons, que era el cronista de la Ciutat. Cap altra aportació coetània ho consigna.

segons exemplifiquen precedents testimonis.⁵⁶ El 1892, Chápuli descriu així l'estat d'aquest portal: *ha experimentado en estos últimos meses [entre novembre i gener de 1892] un movimiento tan considerable que, su dintel descendiendo hasta descansar sobre una de las hojas, esta le sirve de puntal y ha quedado por consecuencia privada [la porta] del uso que le es propio.*⁵⁷ Fou a partir de l'any 1895 quan, després de la reforma de la planta baixa i de la construcció de l'escala de servei, es va disposar en el lloc que avui ocupa, i així ho il·lustra la fotografia que inserim.⁵⁸

La desaparició de la façana principal de Sant Andreu l'any 1649 i la mutilació de l'interior

La façana principal de l'església de Sant Andreu i una part del seu interior, substancialment el primer tram, van desaparèixer arran de l'acord pres pels jurats de la Ciutat i Regne de Mallorca el maig de 1649, després d'haver apuntalat un altre cop l'edifici. En aquesta conjuntura, l'obra anà més enllà de la simple consolidació, ja que s'emprengué la construcció d'una nova façana i d'un gran vestíbul, cobert amb enteixinat, segons el fet expressat el juliol del mateix any, això és de 1649.⁵⁹

El resum és que per fer "lo frontispici nou, y fentse, s'ha de venir a tapar lo portal de la Yglesia de Sanct Andreu qui mira a la plaça de les Corts, y per quant així mateix se han de fer ... diversos aposentos... per lo qual se ha de ocupar part de la dita Yglesia..."⁶⁰ L'empresa es va haver de conciliar amb el gremi de ferrers, als quals se'ls garantí accés a la seva capella pel portal de la Casa de la Universitat i a més se'ls facultà per construir una dependència per celebrar les juntes. El set d'agost, sempre de 1649, se sol·licità l'autorització del bisbe de la diòcesi; després d'anotar que l'obra "està ja algun tant adelantada", s'argumentà l'excel·lència que podria assolir l'església amb la remodelació; delimitat l'accés per un enreixat, es farà en "la capella major un simborri,"⁶¹ element sobre el qual no tenim cap altre notícia i que, segons els comentaris inserits a "L'Art del Picapedrer" de J. Gelabert, estava aleshores de moda. Tanmateix, el 1697, ja reestructurada l'església de Sant Andreu, endemés de la capella de Sant Eloi, l'escultor M. Joan intervingué puntualment en l'altar de Sant Andreu segons apuntàvem.

⁵⁶ Ens referim a la fotografia de l'Arxiu de la Societat Arqueològica Lul·liana de 1895 o posterior, perquè ja estava traslladat al lloc actual, i al gravat que el 1882 inserí l'Arxiduc: HABSBURGO-LORENA, L.S. de: *La Ciudad de Palma*, Palma, 1954, p. 43. En relació a la fotografia hi ha algunes variacions, com la forma de l'escut del sobreportal.

⁵⁷ *Reformas...*, p. 10.

⁵⁸ AMP, Acta de 22 de maig de 1895, f. 215 av. i rv.: ... "en este muro ha de ponerse la puerta gótica que había en la pieza inmediata y que ha de servir para entrar a la escalera de Servicio".

⁵⁹ PIFERRER, P.; QUADRADO, J.M.: *Islas...*, 1968 p. 912, citen la desaparició de la façana de l'església.

⁶⁰ Acord entre els jurats i el gremi de 30 de juliol de 1649. GAMBÚS, M.: "La configuració...", p. 95, nota 24 publicà part de l'acord. Una còpia del mateix és a AMP, AHM. FP/891/1, 4 f. av. i rv. Prèviament, els ferrers havien acudit al bisbe per detenir les conseqüències de l'obra.

⁶¹ RULLÁN, J.: "Noticias para servir a la historia eclesiástica de Mallorca", *BSAL*, 5, 1895-1896, p. 264-265. Pel que fa a l'avançament de l'obra, sembla que s'havia engegat el 19 de maig de 1649, segons GAMBÚS, M.: "La configuració...", p. 96.

La decadència del segle XIX: abandonament de l'espai, desmuntatge i incendi

Les referències sobre el curs de les obres al llarg de la segona meitat del Set-cents, atenyen bàsicament a la façana de la Casa de la Universitat, essent escasses les notícies sobre l'interior.⁶² Són també poques les dades sobre l'església i connecten amb l'expansió del nucli originari sobre la veïna plaça de Santa Eulàlia, la nova façana de la qual se subhastà el 1702. El 1703, tal vegada temporalment, l'església emmagatzemà el material de la Junta de Consignació, dependència on calia intervenir per continuar la fàbrica de l'Ajuntament en la direcció esmentada.⁶³ Amb la mateixa finalitat i segurament també a principis del segle XVIII, per enllaçar l'obra nova i la vella es dissenyà una escala de dos trams en la part posterior del pati i s'hi obriren diversos portals, un dels quals comunicava l'església amb un nou corredor.⁶⁴ Segons aquesta interpretació, l'església tindria en aquell moment dos trams, com hem dit.

Al llarg del segle XIX es dona el desenllaç final de l'immoble, primer amb un darrer intent de renovació, després amb el seu abandonament i el trasllat de l'oratori a un altre espai de la Casa Consistorial, per a continuació, cegar l'arc que dividia els dos trams restants per destinar-los a usos diferents.

De 1816 data el document que reflecteix obres de renovació en l'església/ oratori. Consistiren en intervencions puntuals sobre el revestiment, el desmuntatge de l'escala que existia en un lateral i la modificació del portal, que es va estrènyer disposant una finestra a sobre per compensar la pèrdua de llum. S'esmenta així mateix la construcció "d'un quarto per Sacristia" que devia comunicar amb l'habitació del rector, i que per ventura és un reaprofitament de la peça retolada com a tal en el plànol de 1862. Un reflex parcial d'aquesta reforma es recull en la imatge que hem mencionat de la capella dels ferrers. La inscripció *CE RENOVO* apareix sota una enclusa, amb el martell i les tenalles, on s'insereix la data: 1816, i és coronada pel gall amb les ales desplegades. Es disposa a un costat d'un arc apuntat, el qual, a l'altra banda, reitera més esquemàticament l'emblema dels ferrers.

Amb el mateix projecte de 1816 es planifica una actuació en l'espai superior, que llavors es denominava oratori: "la pesa de damunt l'oratori la heveu de dividir ab quatre pesas iguals, ab telas de mitja pedra fent en cada tela un arch escasà perquè el sotil no senta el pes... y en cada divisió se fera los portals y ventanas necessarias per la llum ab sas llandes de padreny picat".⁶⁵ No assimilem aquesta intervenció amb les dependències destinades a

62 En la planta baixa s'esmenta la construcció de dos arcs en els extrems del nucli de Cort (1667) i de l'enteixinat del saló (1680); en referència al pis es projecta el Saló gran o principal (1681). L'escala de la Casa de la Universitat fou reproduïda per GELABERT, J.: *De l'art de picapedrer*, Palma, 1977, p. 229. FERRÀ, B.: *Arquitectura legal*, Palma, 1959, p. 112 consigna les seves dimensions.

63 GAMBÚS, M.: "La configuració...", p. 108, n. 93, arran de la disputa entre els diputats de la Junta de Consignació i els jurats per no desallotjar la cambra de la Casa de la Universitat: "Y... vehent los...Jurats... quant distave [la Junta] del intent de desocupar lo dit aposento...tots los quals trastos foran ab lo major cuydado al oratori y enserats en lo matex lloch".

64 AMP, LN 2195/15, s/d. Indica que s'ha de fer "una escala de dues vengudes...// més sea de fer un portal qui passaré de la galeria a la iglesia ...".

65 AMP, FP 689/2. *Subastas de obras públicas 1720-1827*, 1816. Les obres les realitza el mestre d'obres municipal Tomàs Abrines, a més de la intervenció citada, també "es pacte que heveu de fer un quarto per Sacristia, axeubat, fer un lloch cumu, fogons i dames oficinas á la habitació del Rector, y fer las divisions portas y ventanas necessarias a la pesa de baix i compondre los terras del pati".

l'Arxiu Històric perquè és el 1827 quan s'actua en ell i es fa a partir del trasllat de l'oratori a una peça nova, a l'antiga sala dels jurats de la planta baixa: “[l’arxiu] quedara *augmentado con la pieza que queda a la parte interior, después de haberse tirado la pared [o tabique] del arco del oratorio actual*” i donar-li la “*comunicación necesaria*” per eixamplar-lo, deixant l'espai precís per sagristia, que s'ha de situar en la “*parte exterior inmediata al brocal de la fuente*”.⁶⁶ En conseqüència, es féu l'ampliació de l'arxiu sobre una part del recinte medieval, possiblement sobre el darrer tram, la qual cosa explica que diverses fonts citin l'enteixinat de l'antic oratori, segons ja hem referit, com a part de l'arxiu.

Ni el *RENOVO* de 1816, inserit en la fotografia de la capella dels ferrers, ni les ocasionals actuacions posteriors⁶⁷ evitaren la degradació de la fàbrica religiosa, que el 1826 es qualifica d'impossible de reformar, a la vegada que se sanciona la seva destinació com a magatzem. S'inicien aleshores les gestions per traslladar l'oratori a una nova ubicació, a la peça del consistori del pis baix, en el que havia estat la sala de reunions dels jurats, i s'enllesteix el pressupost que es reitera sense variacions. L'operació culmina el juny de 1828, amb l'acord entre els regidors i el gremi de ferrers.⁶⁸ L'accés principal fou lateral i donava al pati posterior mitjançant dos portals col·laterals ja existents, els pòrtics o corredors dels quals es van arreglar.

El 1836 es dissolen definitivament els gremis, i el de ferrers lliura l'espai i el seu patrimoni. Un testimoni gairebé coetani, el d'Antoni Furió, anotà el 1840 la “desaparició” dels antics retaules.⁶⁹ La menció que fa del de Sant Eloi té una raó de ser perquè és quan el gremi de ferrers, després de l'extinció, inventaria els seus béns, una part dels quals són sol·licitats en dipòsit per l'oratori de la Misericòrdia, i entre els quals hi figura “*un retablo antiguo de*

66 AMP, FP 891/1, 1828-1829. “*Sobre buscar los antecedentes de propiedad del Oratorio de esta casa Consistorial*” Informe de José Frontera, arquitecte municipal, del 9 juny de 1827. Per les obres de l'arxiu manifesta “*se debe tirar una pared de arriba abajo en el arco que se halla en el oratorio actual [el medieval], se debe abrir un portal al primer descanso de la escalera principal, cuyo portal deber servir para introducirse al archivo, en cuyo punto corresponde tirar un tabique desde el expresado portal hasta la pared del patio a fin de dar comunicación al pozo y demás pues de este modo quedará incomunicado el mencionado Archivo, haciendo presente a V.S. que al susodicho se deberá hace un piso de toda su extensión con su correspondiente escalera dentro de la misma pieza y de este modo quedará aumentado con la pieza que queda a la parte interior, después de haberse tirado la pared del arco del oratorio actual; por lo que será mucho más cómodo y capaz que en el presente estado*”.

67 Com la de 1823: AMP, Llig. 616, exp. 4294.

68 Tota la informació és a AMP, Llig. 891, exp. 6679. La impossibilitat de reformar l'oratori es precisa el 13 d'octubre de 1826. Les observacions sobre el seu ús inconvenient es detecten des de 1818 i el 8 de juny de 1826 la Comissió d'Obres informa al respecte. L'oratori [medieval] només serveix per *custodiar los uniformes de los leonados...* [o macips] y *escaleras y demás enseres y útiles de los maestros* [de l'Ajuntament] *Carpintero y Albañil, para proporcionar pase al pozo y Fuente de la Casa Consistorial y para otros usos impropios e indecorosos* [els quals es qualifiquen de sacrílegs] *que es preciso callar y olvidar para siempre*”. El nou emplaçament en la sala baixa de l'antic consistori i la poca quantia econòmica de la tasca, s'acompanyen dels corresponents pressupostos, el primer del quals és de 13 de juny de 1826, formats per l'arquitecte Frontera i el mestre de fusteria Andreu Ballester. Pel que fa a les obres necessàries pel nou oratori: “*hacer una mesa para el Altar con su correspondiente tarima que deve correr desde una a otra pared, // hacer una Sacristia a la parte exterior inmediata al brocal de la fuente a fin de aprovechar el angulo que forma en dicho punto con su cielo raso y las paredes correspondientes // y la entrada la de vera tener a mano derecha que será a uno de los portales que se hallan en dicha pieza cuyos portales deven quedar colaterales dexando los dos porticos que tienen en cada uno de ellos, y componer todo lo que se halla en mal estado en la referida pieza*” (9 de juny de 1826). L'acord sobre la utilització del nou oratori, compartida entre l'Ajuntament i el gremi és de 10 de juliol de 1828.

69 FURIÓ, A.: *Panorama...*, p. 57, “... *retablos primitivos de San Andres y San Eloy que hemos visto desaparecer este año*”.

San Aloy".⁷⁰ Però del retaule de Sant Andreu no hem pogut esbrinar res. Sí que procedia de Sant Andreu una talla en fusta policromada, datada al segle XVII, que el 1894 es trobava a l'avantsala del Saló de Sessions. Una tela amb la mateixa advocació desaparegué arran de l'incendi de l'edifici.⁷¹ Ometem, no obstant això, la qüestió dels béns mobles, que precisaria una altra investigació. Només diguem que una part, pendent d'estudi, va passar al Museu Provincial de Belles Arts, allotjat llavors a la Llonja de Palma, i ja hem citat els dos faldons d'enteixinat, un dels quals resta al Museu de Mallorca procedent de la Societat Arqueològica Lul·liana.⁷²

Després de dècades d'abandonament i de la planificació d'una nova escala monumental que condemnava a desaparèixer aquest espai, el 1893 s'estaven desmuntant les restes de les dues capelles de l'oratori, moment en el qual, molt probablement, es van fer les dues fotografies (Fig. 7 i 8). És possible que Manuel Chápuli preveïés reubicar alguns elements perquè en un caramull s'hi disposaven "diversos escuts i faixes" procedents de l'oratori.⁷³ Però després de l'incendi res va perdurar amb l'excepció de fragments arquitectònics, descontextualitzats i sense estudiar.⁷⁴

Cloenda

L'església de Sant Andreu de la Casa de la Universitat cobejà la capella de la mateixa advocació lligada als jurats i la capella del gremi de ferrers o de Sant Eloi. Ho féu, segons els testimonis que hem manejat, almanco des del segle XIV, si no abans. En alguna mesura que no podem precisar aprofità la preexistent estructura hospitalària, de la qual procedirien, entre altres elements, restes d'un enteixinat amb faldons decorats amb l'heràldica de Nunyo Sanç.

S'emplaçà en el mur fronterer, força esbiaixat, del nucli històric de l'edifici, o nucli de Cort en l'angle amb l'actual carrer Cadena. L'església inicial, segons hem deduït, tenia tres trams, un dels quals desaparegué amb la reforma de l'edifici del segle XVII, la qual elimina així mateix la façana que s'obria a la plaça de Cort, i l'església restà a continuació del nou vestíbul i amb accés interior. Més enllà de la planta, la conformació de l'interior de l'àmbit de referència ens és pràcticament desconegut però a partir del segle XIV degué tenir coberta de volta de creueria.

70 Els ferrers efectuen diverses relacions dels seus béns i les lliuren a l'Ajuntament. Les publica ZAFORTEZA MUSOLES, D.: *La Ciudad...*, III, p. 286-291. El retaule figura en l'inventari dels béns de la capella, de 29 d'agost de 1840, p. 289.

71 AMP, F.P. 1196/II. *Ayuntamiento de Palma. Relación de muebles, efectos y documentos quemados en el incendio del día 28 de Febrero último* [1894]. Imprés. Estava al "*Salón grande u oficinas de obras*", i fou un dels cinc quadres a l'oli, de mida natural, i amb marc de talla que va desaparèixer.

72 No hem localitzat la referència en els llistats dels objectes ingressats al Museu Arqueològic Lul·lià, encara que procedent de la col·lecció Planes registra un relleu en marbre amb l'escut de Nunyo Sanç de procedència desconeguda: ROSSELLÓ BORDOY, G.: "La Societat Arqueològica Lul·liana i la utopia d'un museu a Mallorca", a *La Societat Arqueològica Lul·liana, una il·lusió que perdura (1880-2003)*, Palma, 2003, p. 68.

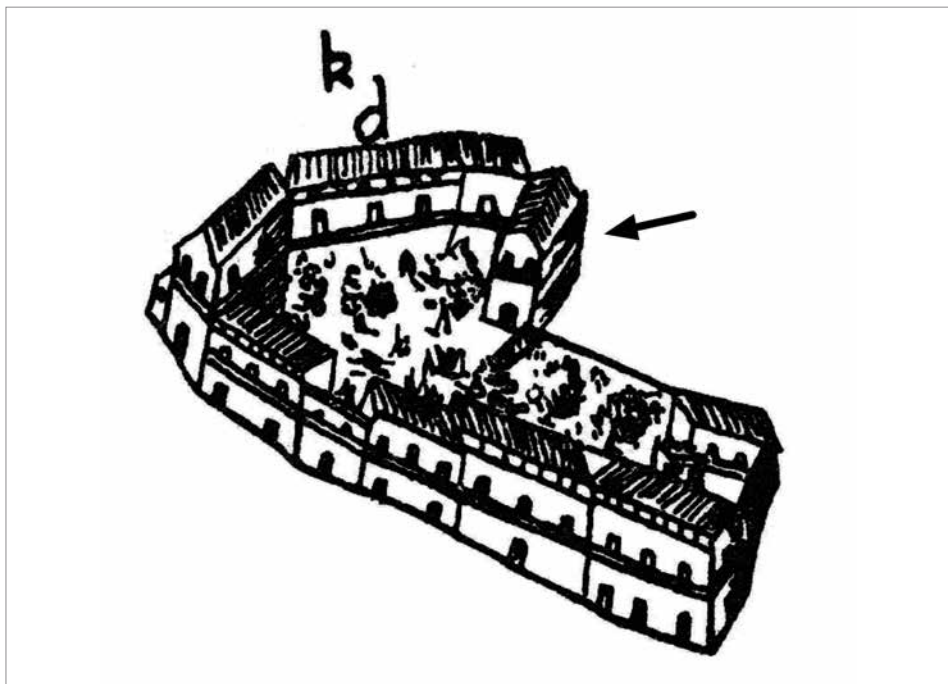
73 MORATA, J.: *La Comisión Provincial de Monumentos Históricos*, Palma, 2005. Acta de 4 de març de 1893: "se estaban deshaciendo dos capillas del siglo XIV en el zaguán de las Casas Consistoriales, viéndose hacinados en un rincón varios escudos e impostas procedentes de las mismas".

74 *Transformaciones...*, p. 75 es consigna, en grux, que les restes de l'incendi en fusta i pedra s'han traslladat al Museu de Belles Arts de la Llonja de Palma.

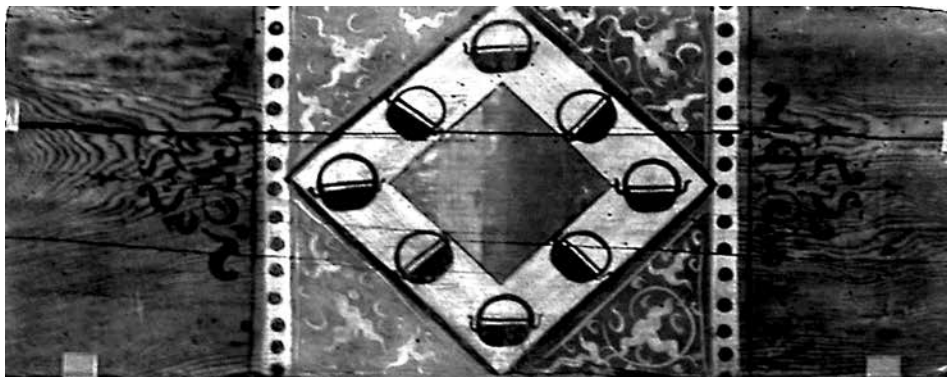
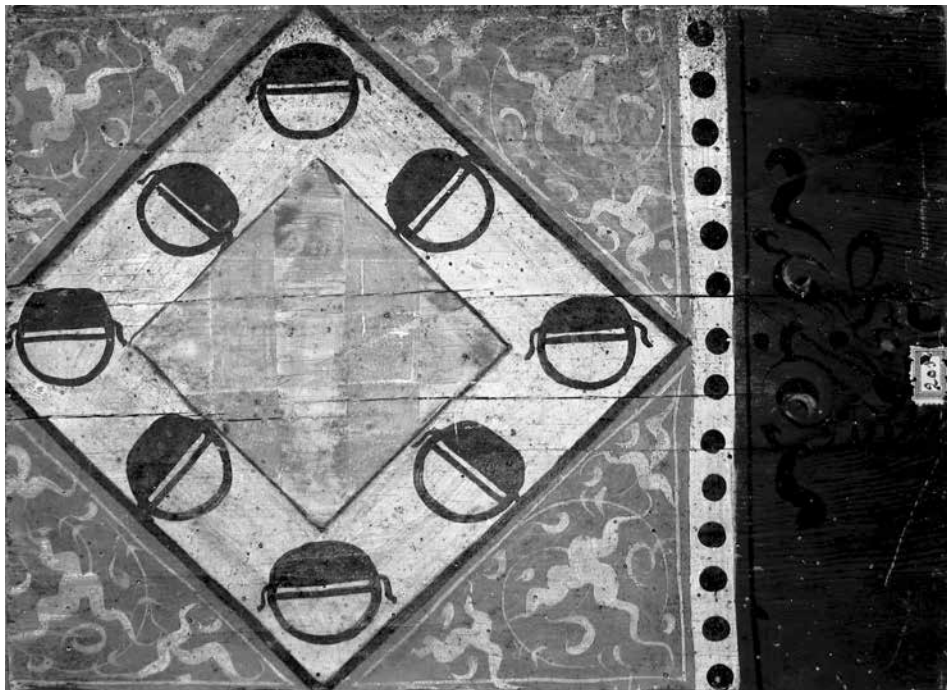
A inicis del Vuit-Cents, el mal estat de l'església originà una reforma, d'abast imprecís que, tanmateix, no atura el deteriorament i el recinte sacre caigué en desús. A les acaballes de la dita centúria les restes existents desaparegueren, condemnades per l'incendi de l'Ajuntament de febrer de 1894. Efectivament, l'únic element que tradicionalment s'ha vinculat amb l'oratori de Sant Andreu com és el portal tardogòtic de la planta baixa de l'edifici, pensem que es tracta d'una adscripció inexacta.

Després de la revisió de les fonts, queden oberts una sèrie d'interrogants sobre la morfologia original de l'oratori i la seva evolució, tot i que hem apuntat a la hipòtesi que creiem més plausible. La gran abundància d'intervencions puntuals i les fonts tan fragmentàries no ens han fet possible narrar amb més detall l'evolució de l'església. L'existència de les dues fotografies dels vestigis arquitectònics, i tot i que aporten una informació molt valuosa, paradoxalment, tampoc no ens donen les dades definitives per tancar el treball de manera concloent.

En qualsevol cas, i a despit dels matisos que puguin aportar les fonts en el futur, entenem que l'evolució de l'església de Sant Andreu es pot resumir en tres fases, de les quals les dues primeres es corresponen amb la seva fase activa (Fig. 9 i 10), i la darrera amb el moment del seu progressiu abandonament (Fig. 11), desmuntatge, i finalment, incendi i desaparició.

Fig. 1 Illeta de Cort al plànol Garau. La fletxa assenyalava el volum que podria haver acollit l'antiga església de Sant Andreu i la capella de Sant Eloi, dins la Casa de la Universitat

Fig. 213 Fragments de faldó procedents de l'església conservats a la col·lecció Marroig del Consell de Mallorca i al Museu de Mallorca (dipòsit SAL) respectivament

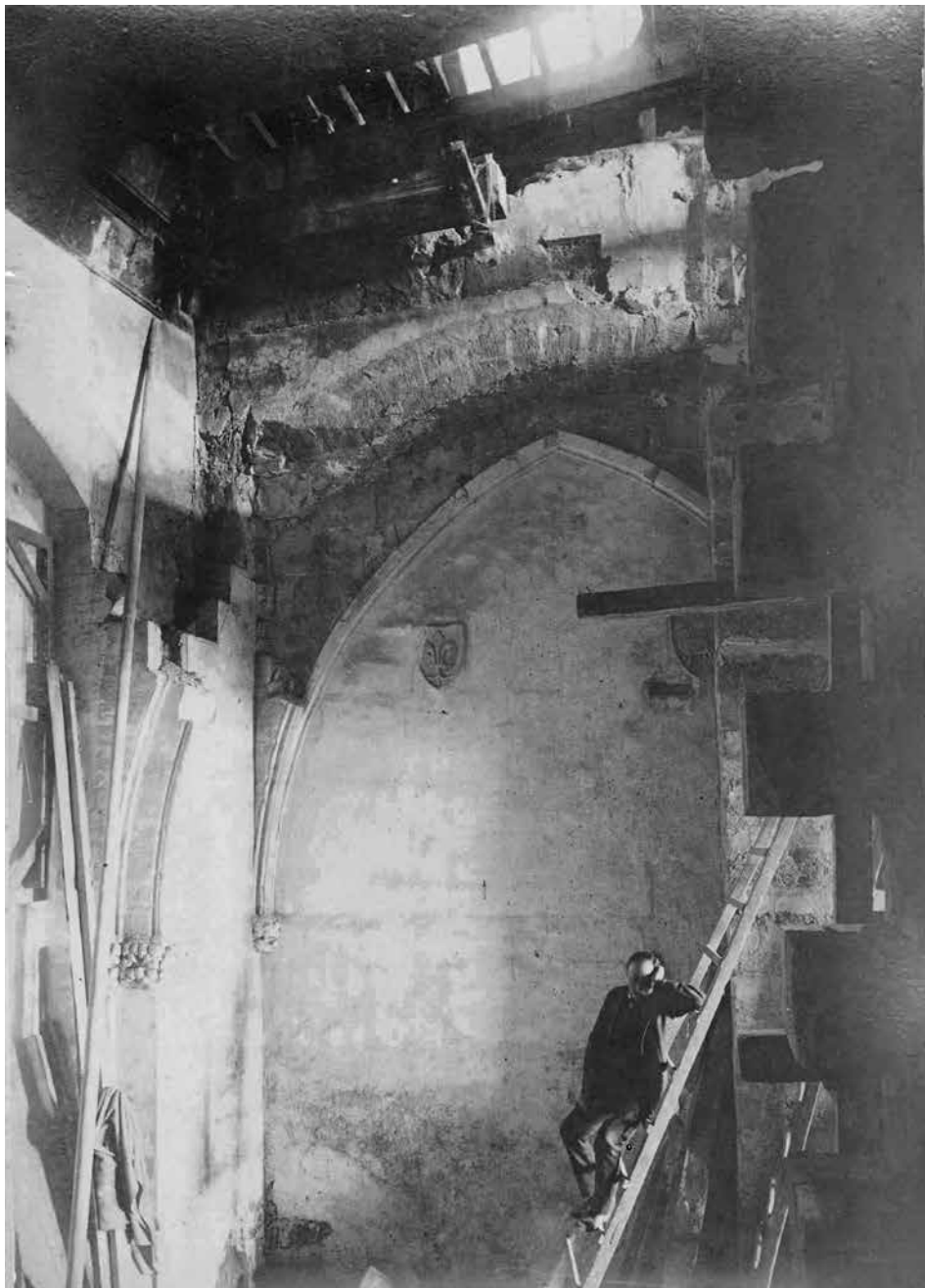
Fig. 4 Clau de volta amb l'emblema dels ferrers conservada al Museu de Mallorca

Fig. 5 i 6 Portal de 1506 segons la imatge de finals del segle XIX (Arxiu SAL) i tal com es conserva actualment a la planta baixa de l'Ajuntament

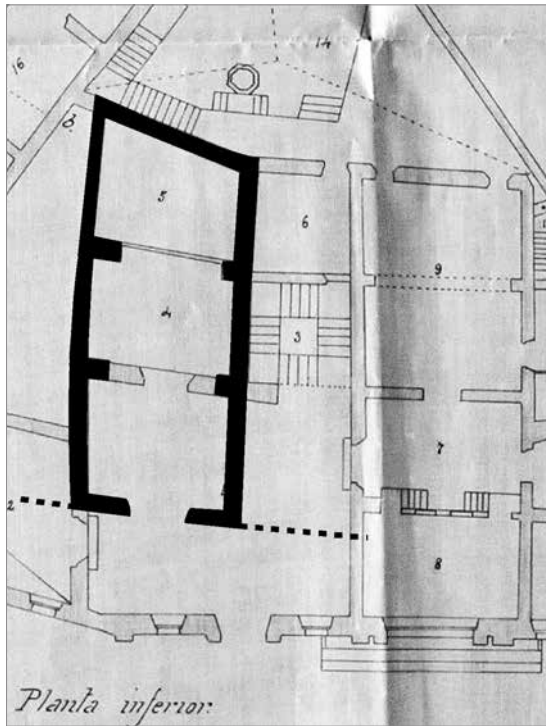

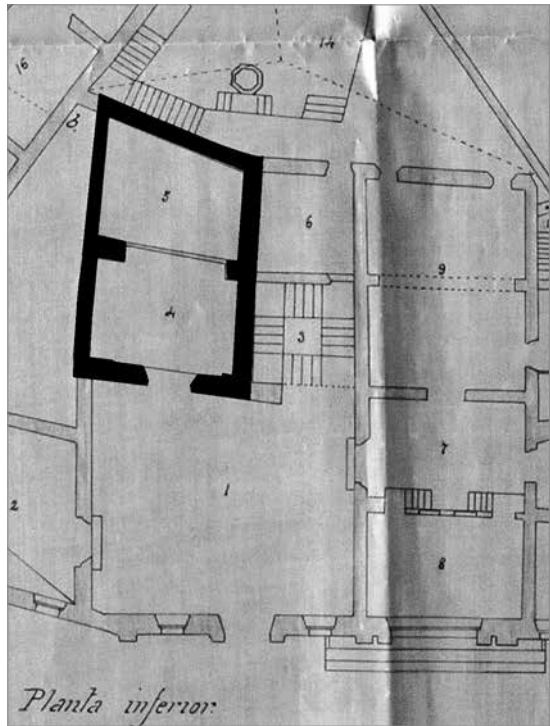

Fig. 7 i 8 Fotografies de les restes de l'oratori durant el seu desmantellament (c. 1893) localitzades a l'Arxiu SAL sense autoria ni contextualització

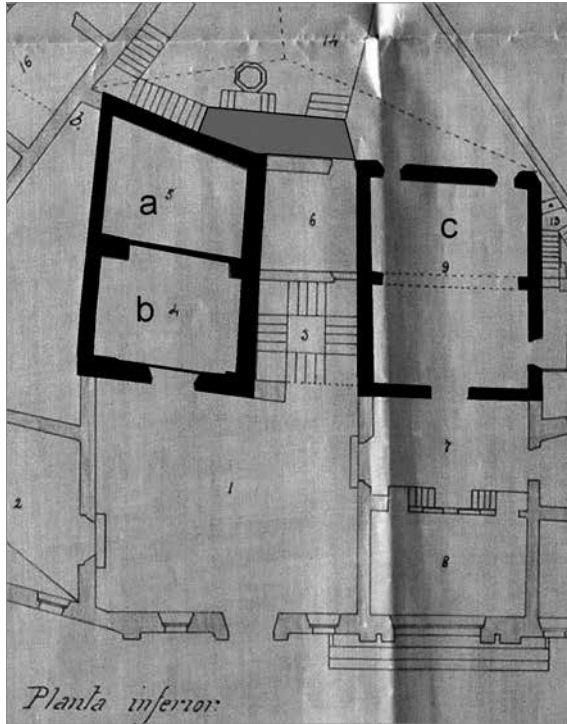

Fig. 9 Hipòtesi de l'estat de l'església en el segle XIV: tres trams, arcs apuntats i coberta de fusta. Façana oberta a la plaça de Cort

Fig. 10 Possible estat de l'església un cop eliminat el primer tram i construïda la nova façana de la Casa de la Universitat (1649). S'emplaça al fons del vestibul, assenyalat amb el número 1

Fig. 11 Traslats de l'oratori a una nova ubicació i ampliació de l'arxiu històric (a/b, vestigis de l'antic oratori i ampliació de l'arxiu amb un forjat internig; c, nou oratori)

JERARQUÍA Y PODER EN LA COFRADÍA DE PINTORES, BORDADORES Y ESCULTORES DE LA CIUDAD DE MALLORCA (1590-1602)

Francisco Molina Bergas

Universidad de las Islas Baleares

Resumen: Las disputas entre miembros de un mismo gremio fue un hecho muy común en el devenir diario de esta clase de instituciones. La cofradía de pintores, bordadores y escultores de la ciudad de Mallorca de finales del siglo XVI no fue una excepción. Con el presente trabajo se pretende dar una nueva visión sobre la jerarquía, el poder y la relación entre los principales artistas del gremio, así como sus relaciones con las principales instituciones de poder de la isla.

Palabras clave: Antoni Verger, Gaspar Oms, Jeroni Xaverí, Catedral de Mallorca, Palacio Real de la Almudaina, escultura y pintura mallorquina.

Abstract: The disputes between members of the same guild were a very common fact, occurring daily in this type of institution. The guild of painters, embroiderers and sculptors of the city of Majorca in the end of the 16th century was no exception. The ambition of this present work is to provide a new vision on the hierarchy, the power and the relationship between the main artists of the guild, as well as their relations with the main institutions in the island.

Key words: Antoni Verger, Gaspar Oms, Jeroni Xaverí, Cathedral of Majorca, Royal Palace of La Almudaina, majorcan sculpture and painting.

Recibido el 29 de mayo. Aceptado el 12 de diciembre de 2014.

Abreviaturas: AA = Audiencia, AC = Actas Capitulares de la catedral de Mallorca, ACM = Archivo Capitular de Mallorca, ARM = Archivo del Reino de Mallorca, EU = Extraordinarios Universidad, RP = Real Patrimonio, SAC = Sacristía de la catedral de Mallorca.

Introducción

Es bien conocido, gracias a la bibliografía existente, cómo los pintores fueron el primer grupo profesional de artistas en establecerse corporativamente en la Ciutat de Mallorca. En el año 1486, una representación de los maestros pintores del oficio solicitó al lugarteniente del Reino la constitución de su cofradía bajo la advocación de San Lucas y la autorización de sus estatutos, argumentando el incremento del oficio y la costumbre gremial que reglamentaba la vida profesional de la menestralía mallorquina.¹ Estos primeros estatutos fueron publicados por E. Fajarnés y, más recientemente, por G. Llompart.²

La normativa de estos estatutos regulaba especialmente el sistema de aprendizaje y limitaba la competencia entre los cofrades. En cambio, los aspectos asistenciales se reducían a la presencia de los cofrades en los funerales o los entierros de algún compañero de profesión. Lamentablemente, en los estatutos no se hace mención de los deberes devocionales de la cofradía, ni la ubicación del altar del patrón. De todas formas, esta primera cofradía de San Lucas tuvo una vida efímera.³

En el año 1511, la cofradía fue refundada bajo la advocación de la Asunción, titular de la capilla de Nuestra Señora del Claustro o de la Grada, ubicada en la catedral de Mallorca. El 18 de septiembre de aquel año, el cabildo catedralicio autorizó el establecimiento de esta nueva cofradía, la cual iba a estar formada no sólo por pintores, sino también por los bordadores. Según parece, la nueva cofradía presentó su reglamento ante los canónigos el día 30 de abril de 1512, reglamento que fue revisado años más tarde, concretamente el 27 de agosto de 1518.

Esta refundación, así como sus nuevas ordenaciones trajeron algunas novedades para la cofradía. Además de la nueva advocación, se estableció que la elección de los *sobreposats* de la cofradía no sólo se tenía que realizar en dicha capilla, sino que también se debía llevar a cabo por mayoría de los votos de los cofrades. Además, aparecen por primera vez los *prohoms*, dos dirigentes de rango inferior al de los *sobreposats*. Los cargos de *prohoms* eran ocupados por los *sobreposats* del año anterior.

Posteriores sucesos condujeron a la cofradía a una nueva remodelación que conllevó, en el año 1578, el ingreso en el gremio del oficio de los escultores.

A lo largo de la época moderna, la cofradía de pintores, bordadores y escultores de Mallorca iba a pasar por numerosos contratiempos. La mayor parte de los problemas que afectaron al gremio en esta época estuvieron directamente ligados a las relaciones existentes entre los diferentes oficios que lo conformaban, así como por la interacción entre los principales artistas de la cofradía que competían entre ellos por imponer su autoridad sobre el resto.

Todas estas tensiones y luchas entre los distintos oficios representados por los artistas más influyentes, y que tuvieron a los pintores y escultores como los principales protagonistas, terminaron en el año 1602 con la escisión de la cofradía del oficio de los pintores y la fundación por parte de estos de una nueva cofradía de pintores totalmente independiente del resto de artistas.

¹ GAMBÚS SÁIZ, M.: "El trabajo artístico en Mallorca durante los siglos XVI y XVII", *BSAL*, 43, 1987, p. 160.

² FAJARNÉS, E.: "Asociaciones gremiales en Mallorca durante la Edad Media, I: Ordinacions del gremi de pintors (1486)", *BSAL*, 21, 1926-27, p. 375-376; LLOMPART, G.: *La pintura medieval mallorquina. Su entorno y su iconografía*, IV, Palma 1980, p. 27-28.

³ CARBONELL BUADES, M.: *Art de cisell i relleu: escultura mallorquina del segle XVII*, Palma 2002, p. 15.

Estructura y jerarquía de la cofradía de pintores, bordadores y escultores a finales del siglo XVI

Desde el año 1578, año en el que, como hemos comentado anteriormente, el capítulo de la catedral aceptó la integración de los escultores en la antigua cofradía de los pintores y bordadores, el colegio se encontraba conformado por tres oficios bien diferenciados: pintores, bordadores y escultores. Cada uno de ellos, siguiendo las disposiciones gremiales de la cofradía vigentes desde el año 1512, contaban con un *sobreposat* y un *prohom*, que además de tener el deber de dirigir la cofradía, tenían la función indirecta de velar por los intereses de cada uno de los oficios a los que representaban dentro de la misma.⁴

Estos cargos eran renovados anualmente y solían ser ocupados por las figuras más destacadas e influyentes de cada uno de los oficios. El hecho de que estos cargos fueran generalmente elegidos a través de una votación por los miembros de cada oficio, hacía que los artistas más poderosos pudieran controlar fácilmente quien regentaba estos puestos y de esta manera influir directamente en la toma de decisiones según su conveniencia. Por otro lado, en el caso de que ellos no pudieran ocupar el cargo de *sobreposat*, al haber sido elegidos el año anterior, procuraban que el candidato fuera otro artista cercano a su círculo de confianza. Con estas maniobras, estos grandes artistas se aseguraban de mantener no sólo su influencia en el seno de su oficio sino también de contar con las herramientas necesarias para imponer su voluntad en el devenir diario de la cofradía.

De esta forma, vemos como durante la última década del siglo XVI, el cargo de *sobreposat* del oficio de los pintores recayó varias veces sobre la figura del pintor Gaspar Oms, quien fue alternándose en el puesto con otros importantes pintores de la cofradía como fueron Cosme Ramis, Onofre Linya o Jeroni Xaverí. En el caso del oficio de escultores el cargo estuvo acaparado por el escultor Antoni Verger, quien a su vez se fue turnando en el cargo con otros escultores afines a su persona como fueron Gaspar Gener II, Joan Sagarra o incluso uno de sus antiguos alumnos, el escultor Miquel Quetglas. Por su parte, durante estos años el puesto principal del oficio de los bordadores estuvo monopolizado casi en su totalidad por tres bordadores, los maestros Bartomeu Frau, Jaume Caldenty y Pere Ferrer *senior*, quienes ejercieron un importante dominio sobre el resto de bordadores de la cofradía.

Hay que tener presente que muchos de estos grandes artistas, como Oms, Verger o Ferrer, acabaron por monopolizar los mejores trabajos de sus respectivos oficios y, en muchas ocasiones, eran ellos mismos los que subcontrataban a otros artistas de una categoría inferior para que participaran en sus obras o realizaran parte de los trabajos para los que inicialmente ellos habían sido contratados.

Por otro lado, y aunque técnicamente los *sobreposats* y *prohoms* de los distintos oficios conformaban la cúpula dirigente de la cofradía, los representantes del oficio de los pintores siempre tuvieron más trascendencia dentro de ella que el resto de oficios. El hecho de que los pintores hubieran sido los que fundaron originalmente la cofradía, y que además durante aquellos años fueran más numerosos que los escultores y bordadores, gracias al predominio de la moda de los retablos pintados, conllevó que el *sobreposat* del oficio

⁴ CARBONELL BUADES, M.: *Art de cisell...*, p. 16.

de los pintores tuviera a la práctica más peso y poder que el resto de *sobreposats* que conformaban la cofradía.

Como es lógico, esta política creaba importantes desequilibrios y constantes envidias en el seno de la cofradía. Hay que tener en cuenta que, a pesar de que todos se regían por los mismos estatutos, cada oficio defendía sus propios intereses. Esta forma de actuar por parte de cada uno de los oficios propició que algunos de los acuerdos o disposiciones que se alcanzaban en la cofradía, y que repercutían positivamente en favor de un oficio en particular, el de los pintores la mayor parte de las veces, provocara el consiguiente malestar por parte de los otros.

Como consecuencia de esta incongruencia e impulsados por el afán de solucionar estas constantes fuentes de conflicto, los miembros de los distintos oficios de la cofradía acordaron en el año 1591 aprobar unos nuevos estatutos. Se tiene constancia de la existencia de estas nuevas disposiciones pero, desgraciadamente, éstas no han podido ser localizadas. A pesar de las medidas que se tomaron y los cambios que se realizaron en los estatutos de la cofradía, las diferencias nunca llegaron a resolverse por completo y acabaron por estallar a finales de siglo.

En cuanto a la estructura interna de los oficios y a la jerarquía existente en ellos, hay que tener presente que dentro de cada uno de los oficios que conformaban la cofradía había diversas categorías de artistas. Normalmente, estos rangos estaban marcados por una conjunción de factores, como bien podían ser el talento del artista, el campo artístico en el que se había especializado, la capacidad económica de cada uno de ellos o los contactos que pudieran tener entre los ámbitos de poder de la sociedad mallorquina. Evidentemente esto hacía que unos artistas tuvieran más poder que otros. Resulta lógico afirmar que un pintor que obraba retablos, como podía ser el caso de Gaspar Oms, iba a tener más trascendencia que otro que estaba especializado en pintar y decorar los cirios para las celebraciones litúrgicas, como fue el caso del pintor Pau Puigserver.

Si analizamos la estructura interna de la profesión de los pintores podremos apreciar como a finales del siglo XVI, ésta estuvo claramente liderada por el maestro Gaspar Oms, quien por aquellos años se encontraba en el punto álgido de su carrera artística y que ya por entonces se había convertido en uno de los pintores más influyentes del momento. Además, la paulatina desaparición de los grandes pintores pertenecientes a la generación de Mateu López, como Rafael Guitard, Mateu Gallard o el mismo López –fallecido en enero de 1591– unido al innegable talento de Oms, hizo que éste promocionara rápidamente dentro de su propio oficio. Convirtiéndose en uno de los artistas más poderosos, llegando a alcanzar los estratos más elevados en el seno de la cofradía.

Ocupando una categoría similar, aunque siempre un peldaño por debajo de la figura de Oms, encontramos a otros pintores de reconocido prestigio que por aquella época también llegaron a alcanzar puestos de relevancia dentro del oficio. Este grupo de artistas estaba formado por los maestros pintores más veteranos como Cosme Ramis, Onofre Suau, Onofre Linya o Gregori Ballester, quien además resultaba que también era buen amigo del propio Oms.

Significativa también debió ser la posición que desempeñó dentro del oficio la familia de los Prunes. Conocidos principalmente por ser una familia dedicada a la elaboración de cartas

náuticas,⁵ Mateu Prunes y Vicens Prunes también formaban parte del oficio de los pintores. Aunque estos han sido los únicos “*pintors de cartes de navegar*” que hemos podido documentar adscritos a la cofradía de los artistas, es muy posible que no fueran los únicos. Tal debió ser la posición de Mateu Prunes dentro del oficio de los pintores que incluso llegó a ocupar el cargo de *sobreposat* en el año 1593 y el de *prohom* al año siguiente.

Otro de los hombres fuertes del oficio de los pintores fue sin duda el maestro pintor Jeroni Xaverí. Hijo del sastre Jeroni Xaverí, se formó en Valencia bajo la dirección del maestro Sarinyena.⁶ Posteriormente se trasladó a Mallorca y se examinó en el año 1590 ante los *sobreposats* del colegio para alcanzar la maestría. La prueba se realizó en casa de uno de los *sobreposats* de aquel año, que curiosamente era Gaspar Oms, y consistió en pintar una Natividad.⁷ Más tarde, Xaverí llegó a ocupar el cargo de *sobreposat* del oficio en varias ocasiones, coincidiendo con los momentos de mayor tensión entre el oficio de los pintores y el de los escultores. Además, también mantuvo muy buenas relaciones con las instituciones reales, para las que, como veremos más adelante, realizó un buen número de trabajos en el Palacio Real de la Almudaina.

Por debajo de todos estos artistas estarían el resto de cofrades pintores. Si bien es difícil establecer cuantos eran en total y que rango ocupaban cada uno de ellos dentro del oficio y de la cofradía, parece claro que se encontraban supeditados a los artistas de mayor jerarquía como Oms o Xaverí. Entre este grupo de artistas encontraríamos a pintores como Pau Puigserver, Onofre Callar, Josep Huguet, Joanot Belill, Francesc Quells, Onofre Mestre, Magi Martorell, Joan Baptista Oliver, Miquel Riutort, Guillem López o Mateu Poquet. Con el paso de los años, algunos de ellos llegarían a prosperar y gozar de una posición social desahogada, aunque nunca alcanzaron el nivel de las clases dirigentes del oficio.

A lo largo de los últimos años del siglo XVI, nuevos pintores se irían incorporando al oficio. Algunos de ellos ocuparían cargos de importancia, desempeñando un papel clave en las diferencias que iban a surgir a finales de siglo entre pintores y escultores. Un ejemplo de ello lo encontraríamos en la figura del joven pintor Joan Oms, hijo del propio Gaspar Oms, quien a pesar de su juventud logró alcanzar la maestría en el año 1596 y convertirse en uno de los primeros *sobreposats* de la nueva cofradía de pintores que se fundaría en el año 1602.

Siguiendo con la estructura interna del oficio de los bordadores, ésta estaba encabezada por los maestros más destacados del oficio, Bartomeu Frau, Jaume Caldenty y Pere Ferrer. Aunque en un primer momento se pudiera pensar que la labor de los bordadores estaba considerada inferior a la que realizaban los pintores o los escultores, lo cierto es que debido a la complejidad de los trabajos que desempeñaban, era una profesión muy bien pagada. De hecho, era muy habitual que muchos de los cofrades bordadores hubieran llegado a aglutinar más patrimonio que algunos de los mejores pintores y escultores de la cofradía.

Dentro de la clase dirigente del oficio de los bordadores, el maestro Pere Ferrer sobresalía claramente por encima del resto. Durante aquellos años, Ferrer controlaba sin muchos

5 GINARD BUJOSA, A.: *La cartografía mallorquina a Mallorca*, Palma, 2002, p.77.

6 CARBONELL BUADES, M.: *Art de cisell...*, p. 23.

7 ARM, Protocolos notariales, 2987, f. 20 v.

problemas la dirección del oficio de los bordadores, gozando de los frutos de una larga y exitosa carrera que le había permitido alcanzar los estratos más elevados de la cofradía, equiparándose en importancia e influencia a artistas de la talla de Oms y Verger.

Desde un primer momento la carrera artística de Ferrer destacó por su estrecho vínculo con la catedral de Mallorca. Es evidente que gran parte del prestigio de Ferrer, así como su influencia dentro de la cofradía, fue consecuencia de su buena relación con la catedral. Para esta institución y a instancias del capítulo catedralicio, Ferrer realizó en el verano del año 1561 uno de sus primeros trabajos, concerniente en la fábrica de una nueva mitra para el recién nombrado obispo de Mallorca, el aragonés Diego de Arnedo.⁸

Su consolidación como el bordador más influyente de su oficio llegaría años más tarde. A principios del año 1586, Ferrer fue elegido por los canónigos para ocupar el cargo de bordador de la catedral de Mallorca. Este puesto respondía a la petición que había realizado ese mismo año el obispo Juan Vich y Manrique a la *Universitat* del reino de Mallorca. El prelado esperaba que, ante la necesidad que tenía la sacristía de la *Seu* de llevar a cabo un mantenimiento regular de sus distintos ornamentos, la *Universitat* concediera una "*franquesa de prevera*" para el bordador que ocupara el cargo.⁹ De hecho, tal era la importancia del trabajo que incluso se llegaron a establecer unos estatutos en los que se estipulaban las obligaciones y deberes del bordador con la sacristía de la catedral.¹⁰ A buen seguro esta distinción permitió a Ferrer reforzar su posición y su influencia sobre el resto de cofrades.

8 ACM, SAC, 1244, f. 88v: "Dimarts a 10 de juny [1561] per manament del reverend capitol pagui per una mitra vint y vuit lliures y set sous, so es per mitge cana de lana blanch y mitge seti carmesi sis lliures, y per quatre onzes de or de Florenza a rao quaranta vuit sous costa nou lliures y dotze sous, mes per cayetillo de argent y pedres y forredura de tela y paper y mans del passamaner per tot aso tres lliures y dos sous y per lo titol per mossen Joan Cirer dos sous y deu lliures per mans del brodador y servisen primer de dita mitra lo reverendissim señor don Pedro Vaguer aragones bisbe de Alguer en Serdenya lo qual vingue lo present any per isquisidor en Mallorca y prengue per posada lo Palau del senyor Bisbe summa tot: XXVIII ll. XVI s. ACM, SAC 1245, f. 102 v: Dimarts a 25 del dit [maig 1562] he pagat a mestre Pere Ferrer brodador, quatorze lliures y deu sous, tant per or y argent y seda y mans, per huna mitra ha feta per la sacristia de taffata blanch: XIII ll. X s."

9 ARM, EU, 50, f. 251v: "Die XXVIII mensis januarii anno a nativitate domini MD LXXXVI. Volents provehir a la gran necessitat que te la secrestia de la Seu catedral de la present ciutat, de tanir un official brodador deputat y assenyalat, pera que tinga a carrech la conservatio de las cartas y altres vestiments y ornamentals de dita iglesia anant los raparant y adobant pera que no vingan a total ruyna com sian molts y rics y de star axi ben radrassats no sols sensaguira lo be de la conservatio de els mes encara se animaran mots a ferna de nous y sara dar avesment al culto divino del qual redundara maior honra a tot lo present regna y axi se acostume fer en las sacrastias de altres iglesias principals de otras ciutats y regnas y essent stats avissats per lo illustrisim y reverendissim señor Bisbe de Mallorca que se trobara brodador qui pendra lo dit carrech si se li dona franquesa de tots drets e carrechs universals vulgarment dita de prevera y que de aso dita se señoria ilustrisima ne rabria molt gran contento..."

10 ACM, AC, 1633, f. 101r: "16 febrero 1586. Capitols que haura de observar lo brodador elegit per lo reverend capitol per conservacio de tots los ornamentals de la iglesia de la Seu de Mallorca. Primo sera tingut qualsevol vegada desempaliaran la encurtinada assistir alli per spolssar los palis y recusir lo que sera necessari. / Mes lo die del divendres Sanct sera tingut assistir an el monument quant se desfara per que vera lo modo que sera necessari per desfer dit monument. / Mes dos vegades en lany que feran apres de Tots Sancts quant se muda la empaliada y en la quaresma quant se haura de fer lo monument serra tingut apres despolsats los dits palis ab pa calent reparar los palis que conexera tinguen necessitat. / Mes sera tingut cada vegada que se haura de fer processo ab capas assistir tant an el plegar de aquellas per aprotar an el chor com encare en lo storarles. / Mes sera tingut quanto lo señor Bisbe fara de pontifical esser en la sacristia per mirar si convendra adobar alguna cosa. / Mes sera tingut mirar per qualsevol adop tinga menester la sacristia tant per las capas de xamellot com altres vestiments, pagat honestament de sos treballs. / Mes sia tingut dexar qualsevulla feyna fassa en sa casa quant per qualsevulla cosa sera cridat en la Seu."

Durante el período de tiempo que permaneció al servicio de los canónigos, en el que Ferrer acudió regularmente a la catedral, fue cuando el bordador debió entablar una estrecha amistad con el escultor Antoni Verger, quien por aquellos años y a instancias del obispo Vich también debía trabajar habitualmente en la *Seu*. Este hecho sería de suma importancia para explicar la razón por la cual los bordadores, encabezados por Ferrer, apoyaron durante la crisis de la cofradía a los escultores, dando la espalda a una larga tradición de colaboración con los pintores. Por tanto, antes que a cualquier otro aspecto, es factible aventurar que éste cambio de tendencia se vio principalmente motivado a la buena relación que mantenían Verger y Ferrer.

A pesar de los buenos contactos que Pere Ferrer poseía dentro de la iglesia, otra de las claves para entender el control que el experimentado bordador ejercía sobre el resto de cofrades del oficio de los bordadores, habría que buscarlo en el férreo control que mantenía sobre el suministro de toda la materia prima empleada por el oficio. A través de varios mercaderes, como Joan Casafrancha o los genoveses Filipo y Nicolás Salvago, Ferrer importaba grandes cantidades de materia prima desde Génova.¹¹ De esta manera, Ferrer controlaba y hacía negocio con todos estos materiales, los cuales, una vez descargados en su tienda, debía revender entre el resto de cofrades del oficio. Éste tipo de prácticas especulativas con las materias primas eran muy comunes en muchos oficios; un ejemplo de ello lo encontraríamos en el oficio de los herreros, en el que el suministro de hierro, que se tenía que traer de fuera de la isla, estaba controlado por los cofrades más poderosos del gremio. Estos cofrades adquirían gran parte de la materia prima que arribaba al puerto y luego la revendían a precios más elevados entre los herreros de menor rango.¹²

Por último, en una categoría inferior a estos maestros bordadores encontraríamos a otros como Pere Ferrer *minor*, hijo de Pere Ferrer *senior*, Salvador Sitjar, Dionís Salvá, Josep Arbona o Galderic Oliver. Algunos de ellos, a pesar de ostentar un rango más humilde que Caldenteny o el mismo Ferrer, llegaron a prosperar y a ocupar en años posteriores el cargo de *sobreposat* del oficio.

En cuanto a la jerarquía y la organización interna del oficio de los *imaginaires* a finales del siglo XVI, la situación era la siguiente. Desde la muerte de Gaspar Gener I en el año 1590, el peso de la dirección del oficio de los escultores había recaído sobre los hombros de su hijo, Gaspar Gener II y del emergente escultor Antoni Verger. Es muy posible que ambos artistas fueran amigos, y que esta amistad fuera fruto de los años de formación de Verger bajo la dirección del padre de Gaspar Gener II. De hecho, y gracias a una obra de reciente publicación, ha quedado demostrado como Antoni Verger fue encartado por su padre, el zapatero Rafael Verger, el 19 de noviembre de 1566 bajo la tutela de Gaspar Gener I, para

11 A través de estos mercaderes el maestro Pere Ferrer importaba desde Génova hasta su tienda en la Ciutat de Mallorca grandes cantidades de todo tipo de mercancías útiles para su oficio como bien podían ser: hilo de oro, hilo de plata, sedas negras o telas de Florencia.

12 ADM, MSL/19, f. 1r: "Los mayordomos y Prohombres del gremio de herreros. Decimos y representamos a V.S.I. como a 23 de enero y a 26 del mesmo del año 1656. Congregaron los cofrades ordinarios de dicho gremio a fin de tratar y resolver lo que mas conviniera en utilidad de dicho gremio y bien comun del mesmo, en razón de las partidas de hierro tanto viejo como nuevo que algunos cofrades suelen comprar de estrangeros en el presente puerto y muelle de Mallorca. Y por quanto se hallan algunos cofrades particulares que por ser muy poderosos compran crecidas partidas de hierro, e inmediatamente van vendiendo aquel a maior precio, a los mesmos cofrades; de cuyo hecho redunda que las maniobras van augmentando en daño y perjuicio de toda la Republica..."

que por espacio de cuatro años aprendiera el oficio de carpintero e *imaginaire*.¹³

Así pues, ambos artistas fueron alternándose en la cúpula del oficio, acaparando el cargo de *sobreposat*. De todas maneras, parece evidente que el escultor que controlaba realmente los designios del oficio, incluso por encima del propio Gener, era Antoni Verger.

Un peldaño por debajo de estos dos escultores encontramos a un buen número de artistas que o bien se habían formado con ellos o bien bajo su tutela. Así pues, en este nivel destacarían las figuras de los escultores Joan Sagarra y Antoni Vidal. Sagarra, además de formarse bajo la tutela de Gaspar Gener I, también era su yerno al haberse casado en el año 1583 en primeras nupcias con Elisabet Gener. Por su parte, Antoni Vidal, formado con el tortosino Agustí Pujol I y residente en la isla desde el año 1595, también era yerno de Gaspar Gener I al haberse casado con otra de sus hijas.¹⁴ De esta forma, vemos como ambos artistas, aprovechando su relación personal con Gener y Verger, debieron gozar de una mayor jerarquía dentro de la cofradía que otros escultores. Esta posición de favor permitió a Sagarra, imaginamos que siempre a instancias de Gener y Verger, ocupar en los años 1595 y 1598 el cargo de *sobreposat* del oficio de los escultores.

Durante estos años un buen número de cofrades iniciaron su formación bajo la tutela de Gener y Verger. Bajo Gaspar Gener II se encartaron los futuros escultores Joan Antoni Bonet (1591) y Jaume Estelrich (1595). Los escultores Joanot Saguals y Nicolau Roig, el primero examinado de maestro en el año 1595 y el segundo en el año 1600, también se debieron formar en el taller de Gener. Por su parte, Verger, enfrascado por aquel entonces en las obras del portal mayor de la catedral, se encargó de la formación de los escultores Miquel Bagur, Miquel Quetglas y Jaume Blanquer. Tanto Bagur como Quetglas y Blanquer se formaron y participaron activamente en estas obras, las cuales se llevaban a cabo en la casa de la obra de la *Seu*. Posiblemente, Verger y Gener con este evidente interés en la formación de nuevos artistas buscaban reforzar el oficio de los *imaginaires* y por extensión su posición dentro de la cofradía, para de esta manera ejercer como contrapeso del oficio de los pintores.

De todos estos nuevos escultores, el que mayor proyección debió tener fue Miquel Quetglas. Hasta la irrupción de Jaume Blanquer en el panorama artístico mallorquín, Quetglas debió convertirse en la mano derecha de Antoni Verger y su proyección dentro de la cofradía cuando éste no podía acudir a las reuniones. Lamentablemente, su prematura muerte en el año 1601 truncó de manera repentina la carrera de este prometedor artista, siendo substituido en esta posición de confianza por el mismo Jaume Blanquer, quien apenas dos años más tarde alcanzaría la maestría e iniciaría su brillante carrera como escultor.

Por otro lado, la relación entre los pintores y escultores durante los primeros años de la última década del siglo XVI fue de relativa calma. Este hecho queda patente al ver como algunos de los escultores de la cofradía, como Joan Sagarra o Joan Antoni Bonet, también recibían formación en pintura, sin que aquello supusiera un mayor problema. Otro ejemplo de ésta época de buen ambiente dentro de la cofradía lo encontramos en el año 1593, durante el pleito que mantuvieron el escultor Antoni Verger y Gabriel Blanquer, como consecuencia

¹³ GAMBÚS SÁIZ, M.: "Josep Gelabert. Mestre de pedra viva (1621-1668)", *Vertaderes traces de l'art de picapedrer de Josep Gelabert -any 1653-*, Palma, 2014, p. 100.

¹⁴ CARBONELL BUADES, M.: *Art de cisell...*, p. 84.

de una serie de desacuerdos en la formación del hijo de éste último, el joven y prometedor Jaume Blanquer.¹⁵ En este pleito testificaron a favor de Verger los pintores más destacados del gremio, como Jeroni Xaverí, Gregori Ballester y un tercer pintor, del cual por el mal estado de la documentación desconocemos su nombre, pero que podríamos especular con que se tratara del mismo Gaspar Oms. Esta situación sería un nuevo ejemplo del peso específico que tenían los pintores dentro de la cofradía, ya que fueron ellos los que se personaron como testigos reclamados por la autoridad judicial, en vez de hacerlo cualquier otro escultor del colegio.

Si bien es cierto que aún restan muchos datos por conocer, todo parece indicar que la concesión de la fábrica del portal mayor de la catedral de Mallorca en el año 1592 al escultor Antoni Verger, debió trastocar el delicado equilibrio de poder y egos que reinaba en la cofradía entre pintores y escultores. Aunque Verger en un principio se mostró cordial con sus colegas pintores, especialmente con el maestro Gaspar Oms, a quien al parecer guardaba un profundo respeto e incluso llegó en más de una ocasión a pedirle consejo sobre cómo proceder en la realización de algún trabajo,¹⁶ su nueva posición al frente de las obras de la *Seu* y su cada vez más influyente posición dentro de la procuración real sacó a relucir la faceta más ambiciosa del maestro escultor.

En este contexto, en el cual las nuevas corrientes artísticas soplaban a favor de los escultores y era más que evidente como se empezaba a consolidar la monumentalización del retablo y la preponderancia de la escultura exenta sobre los trabajos de pintura, las personalidades de Oms y Verger no tardaron mucho en chocar. Mientras Oms luchaba por mantener el control que el oficio de los pintores ejercía sobre la cofradía, intentando conseguir acuerdos con los escultores, Verger no cejaba en su empeño por consolidar su nueva posición como artista más influyente de la isla y de dominio sobre la cada vez más frágil institución de los artistas.

Como veremos más adelante, esta situación de tensión entre pintores y escultores se recrudecería a partir del año 1596, al ver éstos como Verger, a través de sus aprendices y demás cofrades escultores, se iba haciendo poco a poco con trabajos que históricamente y según los estatutos de la cofradía eran claramente competencia de los pintores.

El virrey Fernando de Zanguera y las reformas del castillo real de la Almudaina (1595-1602)

Si bien las tensiones existentes entre pintores y escultores en el seno de la cofradía eran cada vez más obvias, en una primera instancia el oficio de los pintores siempre se esforzó por mantener hasta el último momento su influencia y el control sobre los diseños de la cofradía, capitalizando en la medida de lo posible los mejores encargos, para de esta manera poder reforzar su posición dentro del mismo. A pesar de todo su empeño, el cambio de tendencia que estaba teniendo lugar en las corrientes artísticas de la Mallorca de finales del siglo XVI en favor de los escultores, así como la creciente influencia del escultor Antoni Verger, no sólo dentro de la cofradía, sino también entre las clases dirigentes de la sociedad mallorquina, estaba dejando a los pintores en una situación cuanto menos delicada.

¹⁵ MOLINA BERGAS, F.: "Nuevas aportaciones sobre Antoni Verger sculptor", *BSAL*, 69, 2013, p. 200.

¹⁶ MOLINA BERGAS, F.: "Nuevas aportaciones...", p. 196.

Ante éste futuro incierto y de clara desconfianza entre pintores y escultores, la llegada a Mallorca del nuevo virrey Fernando Zanoquera a principios de 1595, supuso un cierto alivio para el oficio de los pintores.

Zanoquera, quien gobernó el reino de Mallorca durante unos once años (1595-1606), en un época de transición entre los reinados de Felipe II y Felipe III, destacó entre muchas otras medidas por promocionar y poner en marcha toda una serie de obras de adecuación del Palacio Real de la Almudaina, así como atender a las continuas necesidades de acondicionamiento y ornamentación que solía tener la capilla real de Santa Ana.¹⁷

En cuanto al Palacio Real, el nuevo virrey proyectó una profunda remodelación que iba a afectar a varias zonas del palacio. Estas reformas se iban a centrar principalmente en la adecuación, no sólo de sus estancias privadas, sino también de las dependencias públicas y demás áreas auxiliares, en las que habitualmente realizaba sus audiencias y en las que además era costumbre que se reuniera la junta patrimonial. Años más tarde, entre 1600 y 1601, el virrey completaría toda esta batería de reformas palaciegas disponiendo que se restauraran las cárceles reales y que se construyera un nuevo archivo para custodiar de forma apropiada toda la documentación real. Lógicamente, todas estas obras fueron costeadas por el tesoro real.

Mientras que el grueso de las obras fueron dirigidas y llevadas a cabo por el maestro picapedrero Mateu Catany y el maestro carpintero Benet Sanxo, ambos obreros asalariados y adscritos a la Procuración Real, todos los trabajos relativos a la decoración de las estancias iban a ser confiados al oficio de los pintores. Evidentemente, un encargo de esta categoría supuso un gran impulso para el oficio y con toda seguridad debió tener una fuerte repercusión dentro de la cofradía. El gran volumen de trabajo que se estimó que habría que hacer, al menos en una primera fase, hizo que muchos pintores pudieran participar activamente en ellos y de esta forma verse directamente beneficiados de todas estas obras.

Así pues, vemos como a mediados de 1595 la junta patrimonial con el propio virrey Zanoquera al frente y con la presencia del visitador del reino, el canónigo de Tortosa el reverendo Jerónimo Terça, autorizó oficialmente el inicio de los trabajos. Además, la junta también resolvió, a instancias del mismo Zanoquera, que se construyeran unos balcones de hierro para sus nuevas dependencias.¹⁸ Los costes de estos balcones de hierro,

17 Durante el año 1595, se llevaron a cabo importantes trabajos en la capilla real de Santa Ana. El maestro bordador Jaume Caldenty se encargó, por un valor total de 109 libras y 8 sueldos, de suministrar toda la tela bordada necesaria para ornamentar debidamente la capilla real de Santa Ana, destacando el uso de tejidos azules y blancos (ARM, RP, 22, f. 76v y 98 r). Por otro lado, el organista Joan Gaspar se hizo cargo de los trabajos de mantenimiento y puesta a punto del órgano de la capilla, trabajos por los que percibió 14 libras (ARM, RP, 22, f. 101v). A partir de 1600, a través de un real privilegio, se estableció que el órgano de la capilla real de Santa Ana fuera tocado por el organista ciego Bartomeu Domenge, trabajo por el cual recibiría la merced de 25 libras anuales (ARM, RP, 140, f. 127r).

18 ARM, RP, 1112, f. 81v: "Die XVIII mensis junii anno a nativitate Domini MDL XXXXV. Congregats lo ilustre Pere de Pax, lo magnífich Gaspar Poquet llochinent de Racional, Alfonso Dusay donzell regent lo ofici de regent la thesoreria en lo present regne de Mallorca, y lo doctor Joan Christofol Fivaller advocat fiscal ab acistentia del molt ilustre y reverend don Jeronim Terça visitador general en lo present regne de Mallorca davant lo ilustrisim lochtinent general se resolgueren y determinaren les coses següents: A mes se resolgue que per la obre nove se fa a las instanties del lochtinent general se facen balcons de ferro e com demana lo ilustrisim lochtinent general y que per dit efecte se gaste dels dines del patrimoni real lo que sia necessari."

obrados por el maestro herrero Llorenç Creus,¹⁹ fueron realmente elevados, ascendiendo los gastos totales para la Procuración Real a 600 libras mallorquinas. En el año 1597, una vez que los balcones estuvieron instalados en las nuevas habitaciones del virrey, se ordenó al pintor Jeroni Xaverí, que por aquel entonces estaba trabajando en la decoración de las estancias, que dorara los balcones,²⁰ trabajo para el cual empleó hasta 1200 paños de oro.²¹ Finalmente, la fábrica de los balcones se vio rematada con cinco pomos de latón, obra del fundidor y maestro latonero Joan Benet Bonnin.²²

Mientras los operarios comenzaban con las obras de albañilería, varios oficiales reales se pusieron en contacto con el *sobreposat* del oficio de los pintores para concertar con él los trabajos de decoración que se habían proyectado para las estancias privadas del virrey y que se tendrían que realizar una vez las obras hubieran finalizado.

En el año 1595, el cargo de *sobreposat* de los pintores recaía sobre el maestro pintor Jeroni Xaverí, quién era ampliamente conocido en el círculo del Palacio Real de la Almudaina. De hecho, esta no era la primera vez que Xaverí llevaba a cabo un trabajo para la autoridad real. Unos años atrás, concretamente en el año 1592 y a instancias del procurador real, había realizado una serie de decoraciones en la capilla real de Santa Ana, las cuales habían consistido en pintar unos escudos con las armas de Aragón, así como pintar y dorar una reja que había delante del sagrario del templo.²³

Las obras en las estancias del virrey se alargaron durante varios años, dándose por terminadas a mediados del año 1597. Por esas fechas, el maestro Xaverí acompañado de un numeroso equipo de pintores, inició finalmente los trabajos de decoración de las dependencias reales para los que había sido contratado años atrás.

Según se desprende de la documentación, las estancias del virrey debían estar divididas en dos zonas claramente diferenciadas, la privada y la pública. De esta manera, encontramos que había una habitación conocida como "*la instantia superior del castell real*" y que con toda seguridad debía hacer referencia a los aposentos privados del virrey y una segunda zona llamada "*los estudis del senyor virrey*" o "*les instàncies baxes del senyor virrey*", que

19 Llorenç Creus, quien fue maestro herrero de la catedral, también fue durante muchos años el herrero de la procuración real. Por otro lado, en el año 1600, Creus también aparece ocupando el cargo de relojero, encargado del mantenimiento del reloj que había en el Castillo Real (ARM, RP, 140, f. 22r).

20 ARM, RP, 132, f. 169r: "A XXIII de desembre MD LXXXVII. Lo Patrimoni Real deu, deu lliures pagades per lo magnífich Alfonso Dusay, a Hieroni Xaveri pintor, les quals se li paguen a bon compte de pintar lo balcons dels estudis del llochtinent general."

21 ARM, RP, 132, f. 10r: "A XXIII de jener MD LXXXVII. Lo Patrimoni Real deu, vint y sinch liures sis sous y tres pagades contans per lo magnífich Alfonso Dusay, a Jeroni Villori secretari del llochtinent general y son se li paguen per lo valor de mil doscents panys de hor han de servir per los balcons de les istanties noves del llochtinent general."

22 ARM, RP, 132, f. 104v: "A XIII de agost MD LXXXVII. Mes per compte de obres reals y gastos menuts deu vint y sinch lliures pagades per lo magnífich Alfonso Dusay regent la tesoreria a mestre Joan Benet Bonnin courer y son li degudes per sinch pomos de lleuto a rao 5 lliures la pessa per lo balco de les istanties del llochtinent general."

23 ARM, RP, 3320, f. 65r: "Sia a tots cosa manifesta que jo Hieroni Xaveri pintor confesa haver hagut y rebut contants del magnífich Alfonso Dusay regent lo ofici de tesorer del present Regne de Mallorca les partides desus continuades conforma lo sus dit compte conforme provisio feta per lo señor procurador real lo dia present y per ço renuntian de la exepcio de dita pecunia no haguda ni rebuda fas lo present apocha y carta de pago vuy a XII de setembre MD LXXXII. Per pintar unes armes an el guardamisiler y pintar y deurar les rexes del sanctisim sacrament a Sancta Anna. Primo per pintar quatre escuts ab les armes de Arago: 4 ll. 16 s. Mes per pintar un escut gran [...] ab les matexes armes: 3 ll. / Mes per deurar una rexa de ferro devant lo sacri de Santa Ana: 4 ll. 4 s."

posiblemente hacía alusión a las dependencias auxiliares o a las áreas públicas que el virrey solía utilizar para sus recepciones. Toda esta zona del Palacio Real tenía sus orígenes en una reforma anterior realizada en el año 1552, y que se llevó a cabo con la intención de dotar de un alojamiento digno al virrey y su familia, al cual se tendría acceso por una gran escalera de nueva factura conocida como la “*gran scala de pedra*”.²⁴

Durante la primera parte del trabajo, que se realizó entre mayo y junio de 1597, Xaverí se limitó a coordinar y dirigir al equipo de trabajo, el cual estaba compuesto por un significativo número de pintores. De esta forma encontramos que en todos estos trabajos decorativos participaron los pintores Onofre Mestre, Magí Martorell, Onofre Callar, Joan Oms, Josep Uguet, Joan Baptista Oliver, Joanot Belill, Miquel Riutort, Onofre Suau y el *imaginaire* Joan Sagarra.

Los salarios que cada uno de ellos percibió como pago por sus servicios nos da una idea aproximada no sólo de su calidad como pintores, sino también del peso específico que debían tener dentro del oficio y por extensión en la cofradía. Aún así, habría que tener presente que existen distintos factores que podían influir directamente en el salario que un pintor cobraba respecto a otro; dicho salario vendría normalmente estipulado por la tipología del trabajo a realizar o la experiencia y el grado de maestría del pintor.

Onofre Suau era el pintor que más ganaba por día trabajado, estableciéndose sus honorarios en 20 sueldos el jornal, aunque en algún momento vemos que también realizó trabajos a cambio de 14 sueldos el jornal. A continuación le seguían los pintores Onofre Callar, Josep Huguet y el joven Joan Oms, así como el *imaginaire* Joan Sagarra, que cobraban hasta 14 sueldos por jornal trabajado. Muy cerca de su estatus se encontraba el pintor Joanot Belill, que ganaba 12 sueldos. Por último, y muy por debajo del nivel de los anteriores, estaban los pintores Onofre Mestre, Magí Martorell, Joan Baptista Oliver y Miquel Riutort, que percibían los salarios más bajos, llegando apenas a 6 sueldos por día.

Una vez que el equipo de pintores hubo finalizado su parte del trabajo en las estancias del virrey, en los que se invirtieron un total de 120 libras y 16 sueldos, fue el turno de Jeronim Xaverí.²⁵

A principios de julio de 1597, Xaverí comenzó a trabajar de forma activa en las dependencias del virrey Zanguera. En este punto encontramos un nuevo ejemplo que nos da una idea sobre la posición y la jerarquía que ocupaban cada uno de ellos dentro del oficio. A pesar de la contrastada experiencia de la que gozaba Xaverí por aquel entonces, un superior suyo y hombre de confianza de Gaspar Oms, el pintor Gregori Ballester, fue requerido por los oficiales reales para que realizara una valoración del coste aproximado que tendría para las arcas del patrimonio real la intervención de Xaverí.²⁶ Desconocemos si esta actuación se

24 ESTABÉN RUIZ, F.: *La Almudaina castillo real de la ciudad de Mallorca*, Palma, 1975, p. 65.

25 Los jornales que trabajaron cada uno de los artistas en las estancias del virrey Zanguera fueron los siguientes: Onofre Suau 24 jornales, Onofre Callar 28 jornales, Joan Oms 22 jornales, Josep Huguet 23 jornales, Joan Sagarra 19 jornales, Joanot Belill 35 jornales, Onofre Mestre 28 jornales, Magí Martorell 19 jornales, Joan Baptista Oliver 35 jornales y Miquel Riutort 18 jornales.

26 ARM, RP, 3326, f. 74r: “Sia a tots cosa manifesta que jo Gregori Ballester pintor confesa haver hagut y rebut contants del magnifich Alfonso Dusay regent lo ofici de tesorer del present Regne de Mallorca trenta sous y son per la [...] del salari de stimar [...] de Hieronim Xaveri pintor per la faina ha feta en la instantia superior del castell real. Firma la present apoca vuy que contan V de juliol MD LXXXVII.”

debió al hecho de que desde la procuración real se precisaba una segunda opinión sobre el gasto de los trabajos que iba a realizar el pintor, o bien era debido a que desde la cúpula del oficio de los pintores se quería llevar a cabo un control exhaustivo de los trabajos que realizaban algunos de sus miembros.

Lo cierto es que durante los meses siguientes, entre julio y septiembre de 1597, Xaverí estuvo trabajando sin descanso en las estancias del virrey. A continuación, entre octubre y noviembre de ese mismo año, el pintor se ocupó de obrar toda la decoración que se tenía que realizar en los estudios o las estancias auxiliares del virrey. Por todos estos trabajos Jeroni Xaverí cobró un total de 280 libras, de las cuales 215 correspondieron a los trabajos realizados en las dependencias principales del virrey y las 65 libras restantes a las pinturas obradas en los estudios y demás habitaciones menores del virrey.²⁷

La intervención de los pintores en las obras proyectadas por el virrey Zanoquera no terminó ahí. Al año siguiente, en el verano de 1598, el regente de la tesorería Alfonso Dusay, volvió a solicitar al oficio de los pintores su ayuda para que realizaran la estimación de las obras de unos balcones que se habían proyectado construir para los estudios del regente de la Cancillería. Una vez más, el pintor Gregori Ballester acompañado esta vez de Gaspar Oms, fueron los encargados de realizar las estimaciones.²⁸ Desconocemos si estos cálculos se limitaron simplemente a la tasación de todo el trabajo de decoración que se tendría que realizar o si, por el contrario, ambos artistas estaban en realidad proyectando y realizando la traza de los balcones.²⁹

Durante estos meses encontramos una de las últimas intervenciones de Xaverí en el Palacio Real. Esta vez el pintor concentró su atención en llevar a cabo toda una serie de trabajos menores (15 libras y 16 sueldos) en los estudios del virrey, y que imaginamos debieron consistir en dar los últimos retoques a las obras realizadas a finales del año anterior en dichas dependencias.³⁰

El resultado final a varios años de obras en las dependencias del Palacio Real debió ser sin lugar a dudas del agrado del virrey Zanoquera. Como punto final a esta importante remodelación, las estancias, que fueron embaldosadas con "*regolas de manises*" traídas expresamente desde Valencia, fueron engalanadas con varios espejos, alfombras, telas de Génova, algunos bancos y unos suntuosos cordones de seda que decoraban las ventanas de las habitaciones. Además, años más tarde, aprovechando que el pintor Baltasar de los Reyes estaba realizando unos trabajos en el balcón del regente, se le encargó que pintara

27 ARM, RP, 3326, f. 74r, 83r, 96r, 113r, 116r y 136 r.

28 ARM, RP, 3327, f. 60r: "Sia a tots cosa manifesta que jo Gregori Ballester pintor rebent per mi y per Gaspar Oms mon companyo elegits per estimar lo balco dels studis del castell real confesa haver hagut y rebut contants del magnifich Alfonso Dusay regent lo ofici de tesorer del present Regne de Mallorca una lliura deu sous per salari de stimar lo dit balco y feyna renuntiant de la exepcio de dita pecunia no haguda ni rebuda fas lo present apocha y carta de pago vuy a VI de juliol de MD LXXXVIII."

29 Los balcones se construirían entre los años 1600 y 1601, bajo la dirección del maestro picapedrero Mateu Catany y del maestro carpintero Benet Sanxo. Así mismo, los aposentos del regente, así como el nuevo balcón que daba a sus dependencias fueron decorados entre octubre y noviembre de 1604 por el pintor Baltasar de los Reyes, trabajos por los que el artista cobró un total de 130 libras, cantidad que incluía los cuadros que pintó para las dependencias del virrey (ARM, RP, 3332, f. 132v).

30 ARM, RP, 3327, f. 72r y 105r.

unos cuadros para acabar de ornamentar las dependencias del virrey, trabajo por el cual cobró 80 libras.³¹

A falta de una confirmación más detallada todo parece indicar que las pinturas que a día de hoy se conservan en la planta superior del castillo de la Almudaina y que se encuentran en las actuales salas conocidas como Sala de Espera, Despacho de Su Majestad la Reina y el Despacho de Ayudantes, pertenecerían a las pinturas que se mandaron hacer a finales del siglo XVI en lo que antiguamente fueron las estancias del virrey. Además, es más que factible afirmar que el balcón de hierro que a día de hoy se conserva *in situ* y que da al patio de honor, es el que el virrey Fernando de Zanoguera ordenó construir al maestro herrero Llorenç Creus en el año 1595.

El ascenso social del escultor Antoni Verger y la fragilidad del gremio (1595-1598)

Gracias a su trabajo como escultor y a las obras del portal mayor de la *Seu*, iniciadas en el año 1592 y que se extendieron durante casi diez años, el maestro Antoni Verger consiguió amasar una pequeña fortuna que a finales del siglo XVI acabaría por catapultarle a lo más alto de la jerarquía económica de los artistas mallorquines de la época. Aún así, y como veremos a continuación, el trabajo en el portal de la catedral no fue el único factor que hizo que llegara a convertirse en el artista más influyente de su época.

Si bien es cierto que Verger debió amasar una importante suma de dinero en concepto de sus honorarios por la fábrica del portal mayor, ésta no le habría servido de gran cosa si el ambicioso escultor no se hubiera destapado como un hábil empresario. Verger, haciendo gala de un talento natural para los negocios, supo invertir de forma más que acertada el dinero ganado durante los primeros años de la construcción del portal mayor de la catedral. Según parece, todas estas inversiones le reportaron cuantiosos beneficios, los cuales no sólo le sirvieron para consolidar su ascendente carrera artística, sino que también le ayudaron a afianzar su nuevo estatus social y de esta manera poder optar a nuevos cargos de mayor responsabilidad y prestigio.

Durante esos años vemos como Verger, además de atender sus responsabilidades como maestro mayor de la obra del portal de la catedral, se dedicó a actividades más propias de un gran mercader que de un artista. Así pues actuó como cambista, prestamista e incluso como inversor junto con importantes mercaderes mallorquines y genoveses en la compra de los frutos de la mesa episcopal.³²

Aun así la actividad que creemos que debió reportarle mayores beneficios y que en gran medida fue la causante real de su ascenso social y económico fue la del corsarismo. Es evidente que antes del año 1591, fecha en la que el escultor realizó su primera gran inversión en la compra de participaciones de los frutos de la mesa episcopal (1.000 libras), Verger debió patrocinar y participar en algunas actividades corsarias, las cuales debieron ser extremadamente rentables y debieron generar enormes beneficios a los patrocinadores. De hecho, debió ser

31 ARM, RP, 3332, f. 85r: "Sia a tots cosa manifesta que jo Baltasar de los Reyes pintor, confesa haver hagut y rebut contants del magnifich Julia Crespi, substitut del magnifich Matheu Ferro regent la tesoreria en lo present Regna de Mallorca, vuitanta lliures y son a bon compte de lo que son pincey ha pintat, soes los quadros de la sala del senyor virrey y el balco del senyor regent, perhont renunciant a la exepcio de dita pecunia no haguda ni rebuda fas lo present apocha y carta de pago, vuy a VIII de agost MDC IIII."

32 MOLINA BERGAS, F.: "Nuevas aportaciones...", p. 192.

tal la rentabilidad para el escultor, que éste no dudó en continuar participando en esta clase de actividades, ayudando en los años 1597 y 1601 a armar la galera del caballero Jaume Rossinyol para que saliera en corso contra las naves de los infieles.³³

Debió ser tan grande su capacidad económica gracias a este tipo de actividades que Verger, en ciertos momentos de la obra del portal mayor de la catedral, prestó importantes cantidades de dinero al obispo Vich y Manrique para que las obras pudieran continuar con normalidad, siendo de esta manera él mismo el que pagaba los jornales de los picapedreros, albañiles y escultores que participaban en la fábrica.³⁴

Evidentemente, el contar con una situación económica tan favorable, que ya en el año 1594 debía haberlo convertido en el artista más rico de toda la isla,³⁵ unido al prestigio de encargarse de la obra religiosa más importante del momento, debió generar ciertas tensiones y envidias con el oficio de los pintores y por extensión en la cofradía. Además, las siguientes actuaciones que Verger iba a llevar a cabo con el fin de continuar afianzando y extendiendo su influencia en las instituciones de poder de la isla no debieron ayudar a relajar el clima de crispación instalado entre los pintores en contra del escultor.

En este punto, la estrecha amistad que Verger había cultivado a lo largo de los años con el obispo de Mallorca Juan Vich y Manrique, quien por otro lado había acabado por convertirse en su mecenas y protector, cobró una especial importancia y se reveló como pieza fundamental para las aspiraciones personales del escultor.

Según parece desde hacía varios años el escultor aspiraba a ocupar un puesto en el organigrama de la procuración real. El hecho de que uno de los hermanos de su buen amigo el obispo fuera el actual virrey de Mallorca, fue un factor determinante a la hora de cumplir con su objetivo. Es lógico pensar que el prelado Juan Vich y Manrique intercediera ante su hermano, el virrey Lluís Vich y Manrique, para que este aceptará la incorporación de Antoni Verger como ingeniero real.

Si tenemos en cuenta que el gobierno del virrey Vich y Manrique destacó primordialmente por su lucha contra la piratería y el corsarismo musulmán, así como por la prosecución de las labores de fortificación de la ciudad y la defensa de la isla, la aparición de una persona con la formación de Verger y su interés por la ingeniería militar era ideal para sus intereses.

La repentina muerte del virrey Vich y Manrique el 6 de septiembre de 1594, no repercutió negativamente en la nueva posición de Verger dentro de la institución real. De hecho el virrey interino, el caballero Pere Vivot, y posiblemente siguiendo con los planes establecidos anteriormente por Vich y Manrique le encargó el diseño de un mapa de las partes más altas de la Serra de Tramuntana. Las noticias meses atrás sobre el avistamiento de naves turcas al este de Sicilia dieron lugar a este tipo de medidas preventivas y la planificación de posibles acciones en caso de guerra. En tales circunstancias, el recurso de desplazar al refugio de

33 ARM, EU, 54, f. 73r y ARM, EU, 55, f. 337r.

34 ACM, exp. 4031, f. 74r: "Ponit que son persones de fe les quals saber que dit Antoni Verger ha bastret y ha acostumat bestraure als mestres y menobres qui feien feina en lo portal de la Seu fet per monseñor ilustrisim sens interesos algu y es ver."

35 En el año 1600 la diferencia patrimonial entre Verger y el resto de los principales artistas de la cofradía de artistas era realmente significativa: Antoni Verger 2567 libras, Bartomeu Frau 382 libras, Gaspar Gener II 380 libras, Gaspar Oms 364 libras, Jaume Caldentyeny 325 libras, Pere Ferrer 223 libras y Jeroni Xaverí 150 libras.

las montañas a la población no apta para la lucha era una posibilidad a considerar.³⁶

La llegada a la isla del nuevo virrey, don Fernando de Zanoguera en el año 1595, no trastocó inicialmente en exceso los planes de Verger. El escultor continuó con sus labores como ingeniero, e incluso llegó a diseñar en septiembre de 1596 unos nuevos planos, centrados esta vez en la planimetría urbana, mostrando no sólo el estado de las obras de las murallas de la ciudad de Mallorca, sino también la continuación del proyecto de fortificación.³⁷ Imaginamos que además de estos mapas y planos, el escultor también debió desempeñar otros trabajos dentro del organigrama de la procuración real, siempre con la idea de continuar progresando y acrecentando su influencia sobre el máximo estamento político del reino.

La gota que colmó el vaso de la paciencia del virrey Zanoguera ante la descarada ambición de Verger llegó con la muerte a finales del año 1597 del maestro mayor de las obras de la fortificación, el picapedrero Juan Alonso Rubián. Verger aprovechándose de las graves necesidades de dinero que tenía la obra de la fortificación de la ciudad, que incluso amenazaba con paralizar los trabajos, se ofreció al virrey a prestarle 1.500 libras para que las obras pudieran continuar. A cambio el escultor únicamente ponía una condición, que el virrey Zanoguera intercediera por él ante el rey y le recomendara para el cargo de maestro mayor de la fortificación.³⁸ Imaginamos que esta clase de chantajes no debieron agradar en exceso al virrey, quien aceptó el dinero pero no las condiciones.

Así pues, las aspiraciones de Verger de ocupar ese cargo se esfumaron rápidamente. El nombramiento en el año 1597 por parte del rey Felipe II del picapedrero Antoni Saura como maestro mayor de la fortificación,³⁹ demostró al escultor que el virrey no se había arrugado ante su intento de coacción y que, evidentemente, su carrera como ingeniero real había terminado. Toda esa desafortunada estratagema era bien conocida en toda la ciudad, al menos entre los canónigos de la catedral, quienes reconocían abiertamente que Verger había prestado al virrey aquellas 1.500 libras en busca de segundas intenciones y de favores personales.⁴⁰

La pérdida de su ventajosa posición dentro de la procuración real así como su influencia sobre el virrey Zanoguera, unida a la obtención por parte de los pintores de los trabajos de decoración de las estancias del mismo virrey, no debieron agradar mucho al ambicioso escultor. A partir de entonces, Verger comenzó a ver con cierta preocupación este acercamiento entre los pintores y el virrey, ya que esta situación ponía en peligro su hasta entonces privilegiada posición. Por este motivo Verger, amparándose en una época en

36 GINARD BUJOSA, A.; BAUZÀ LLINÀS, J.: "Previsiones de guerra y un primer mapa de Mallorca (1594)", *Actas del XXIII Congreso de Geógrafos Españoles. Espacios insulares y de frontera, una visión geográfica*, Palma, 2013, p. 136.

37 TOUS MELIÀ, J.: *Palma a través de la cartografía (1596-1902)*, Palma, 2002, p. 32-38.

38 ACM, exp. 4031, f. 74r: "Ponit que no tantsolament a acostumat bestraura dines a les persones ab qui ha negociat y tractat fets contractes y esmersos dit Verger pero enchare estant la obre de la fortificatio apunt de parar per no trobarse diners gratiosament empresta de sos dines propis al ilustre señor llochtinent y capita general per passar avant de la fortificatio 1500 ll. les quals li son estades tornades al cap de dos anys sens interesos algu y es ver."

39 SEGUÍ BELTRÁN, A.: "Els oficials de la Fortificació de Ciutat de Mallorca (1594-1610)", *BSAL*, 67, 2011, p. 185.

40 ACM, exp. 4031, f. 76r: "Item ponit ques publica veu y fama que si dexa als dines per la fortificatio era ab segona intentio y que su señoria ilustrissima fes medi perque se magestat lo fes mestre maior de la fortificatio ab salari de coranta ducats y es ver."

la que las tendencias artísticas hacían que la moda del retablo pintado estuviera siendo sustituida por la del retablo escultórico, empezó a maniobrar para desestabilizar el equilibrio de la cofradía con la clara intención de hacerse con el control total del colegio. Su estrategia fue muy simple, continuar presionando a los pintores y asegurarse el apoyo del oficio de los bordadores.

De hecho, durante los años que Antoni Verger había estado ocupado en lograr una buena posición dentro de la procuración real, la cofradía había continuado operando sin ningún tipo de problema. En el momento en que Verger entendió que no podría continuar colaborando con las autoridades reales debido a sus desavenencias con el virrey, la tensión entre pintores y escultores en el seno de la cofradía aumentaron significativamente.

Las maniobras e intenciones de Verger se manifestaron claramente en las reuniones que se celebraron a principios del año 1598, en casa del pintor y *sobreposat* Jeroni Xaverí. En la primera de ellas, el oficio de los pintores expuso claramente al resto de cofrades su malestar por la actitud desafiante que estaban tomando los escultores. Según ellos, los escultores se estaban dedicando a realizar trabajos para los que en teoría no estaban cualificados, como bien podía ser pintar y dorar retablos de iglesias o de particulares, y que eran terreno de los pintores. Por ello, solicitaban a la cofradía que tomara medidas para que los escultores se dedicaran a su arte sin inmiscuirse en la de los pintores.⁴¹ La propuesta fue aprobada por la mayoría de los asistentes, entre los que destacaba la presencia de los pintores Gaspar Oms y Jeroni Xaverí, así como la de los escultores Joan Sagarra y Gaspar Gener II y la de los bordadores Pere Ferrer y Jaume Caldenty. Significativa fue la ausencia de Antoni Verger, quien al enterarse de la resolución de la cofradía exigió que se convocara una nueva reunión, en la que esta vez sí que iba a participar activamente.

Un ejemplo de este descarado intrusismo por parte de los escultores y que denunciaban amargamente los pintores en las asambleas de la cofradía, lo encontraríamos en los pagos que realizó la procuración real al escultor Antoni Verger por los trabajos que llevó a cabo en la catedral con motivo de las exequias del rey Felipe II.⁴² Curiosamente, este tipo de ceremonias se llevaban celebrando en la *Seu* desde el año 1581 por petición expresa del obispo Juan Vich y Manrique. Hasta entonces, al ser ceremonias patrocinadas por el tesoro de la procuración real, se realizaban en el patio del palacio real de la Almudaina. Verger, imaginamos que nuevamente gracias a la intersección de su amigo el obispo Vich y Manrique, se hizo con un trabajo que históricamente había pertenecido al oficio de los pintores.

Dos días después de la primera asamblea, la cofradía volvió a reunirse, esta vez con la presencia de Antoni Verger entre los asistentes. El escultor consiguió su objetivo y la resolución tomada días atrás fue revocada. Con toda seguridad, esta decisión estuvo promovida directamente por Verger, quien debió utilizar su influencia sobre el oficio de los bordadores y su amistad personal con Pere Ferrer para inclinar la balanza a favor de los escultores.

⁴¹ CARBONELL BUADES, M.: *Art de cisell...*, p. 18.

⁴² ARM, RP, 1112, f. 106r: "Die VI mensis marcii anno a nativitate domini MDCII. Determinarem que se pagas a Toni Verger imagine sinquanta scuts y a Ignasi Sbert vint y sinch scuts per los treballs de fer lo [host] en la Seu per les obsequies de la magestat del rey nostre senyor que sia en gloria."

Durante los siguientes dos años la situación continuó agravándose. Los pintores, cansados de estas constantes disputas y presiones hacia su oficio por parte de los escultores, acabaron por tomar importantes medidas con la firme intención de poner fin a esta situación.

Así pues, el 2 de diciembre de 1600 tuvo lugar una reunión de gran trascendencia para el devenir inmediato de la cofradía. Nuevamente con la casa del pintor Jeroni Xaverí como escenario principal y encabezados por el *sobreposat* Magí Martorell, se reunieron hasta quince pintores, entre los cuales lógicamente se encontraban los pintores más importantes de la cofradía, como era el caso de Gaspar Oms, Gregori Ballester o el mismo Xaverí.⁴³ El objetivo primordial de esta reunión era la de poner punto final a las tensiones y disputas con los otros oficios y proponer su separación de los escultores y bordadores. La propuesta fue ampliamente aprobada y acordaron redactar unos nuevos estatutos para la nueva cofradía que iban a fundar.⁴⁴

Como bien apunta M. Carbonell, desde este instante hasta la fundación oficial de la cofradía de los pintores, que tendría lugar dos años más tarde, la situación dentro del gremio debió ser bastante confusa. De una parte, los pintores se reunían por separado para elegir a sus representantes y de otra, se mantenía la ficción de la cofradía de San Lucas integrada por todos los oficios artísticos.⁴⁵

Fundación y ordenaciones de la nueva Cofradía de los Pintores

Como ya hemos visto anteriormente, ante la imposibilidad de llegar a un acuerdo satisfactorio para ambas partes, los pintores decidieron de forma unilateral escindir-se de la cofradía que ellos mismos habían fundado, y que desde hacía poco más de veinte años también compartían con los escultores. El siguiente paso a dar era evidente, la creación de una nueva cofradía y la redacción de unos estatutos apropiados para su correcto gobierno.

Con este objetivo y a pesar de un retraso de casi dos años, el 5 de noviembre de 1602, el pintor Joan Oms en calidad de *sobreposat* del oficio de pintores, se personó ante la Real Audiencia. Además de solicitar que las autoridades reales reconocieran oficialmente la escisión y ruptura con los escultores y bordadores, Oms también hizo entrega formal de unos nuevos estatutos ya redactados.⁴⁶

⁴³ Los pintores que acudieron a esta importante reunión fueron: el maestro Magí Martorell en calidad de *sobreposat*, el maestro Gaspar Oms, el maestro Francesc Quell, el maestro Mateu Prunes, el maestro Jeroni Xaverí, el maestro Joanot Huguet, el maestro Joan Oms, el maestro Onofre Mestre, el maestro Climent Armengual, el maestro Gregori Ballester, el maestro Onofre Suau, el pintor Joan Baptista Oliver, el pintor Guillem Llopis, el pintor Joan Llodra y el pintor Mateu Poquet.

⁴⁴ ARM, Protocolos notariales, R-355, f. 48r: "...honorables senyors, com la experientia nos haja amonstrat y cada dia ho tocam en la ma que en nostra confraria per esser tres arts y officis ajuntats ço es pintors, brodadors y sculptors y quiscun de aquells en moltes son differents se seguix que cada vegada que los confreres se ajunten per tractar axi coses al servei de Deu com en be y utilitat de la confraria hi ha discordies odís y questions perço que moltes coses que convinen an els pintors no ho volen [...] no stan be an els sculptors encontra, per hont pera fugir y [...] mals dels que fins vuy se son seguits [...] a vostres merces sils parexara separar nos y dividir els dits officis que en nostra confaria havien acullit que son dels sculptors y brodadors attes nosaltres som mes de dotza mestres en mon art de pintors decretant de nou los nostres capitols a part, llevant y ajustant lo que sera necessari y tenir novament a part nostra confraria vivint quiscun de son propi art..."

⁴⁵ CARBONELL BUADES, M.: *Art de cisell...*, p. 18.

⁴⁶ ARM, AA, 59, f. 347v: "Supplicatio oblata per honor Joannem Oms pictorem suprapositum officii pictorum die 5 novembris 1602. Illustrisim senyor. Encara que los pintors de la present ciutat y regna de Mallorca haje alguns

En tan sólo diez días, el doctor en derecho y oidor de la Real Audiencia, Miquel Miralles emitió su resolución, accediendo a todas las peticiones y requerimientos de los pintores. De esta forma, Miralles otorgó licencia a los pintores para escindir de los escultores y bordadores, aprobando cada uno de los veinticuatro capítulos que conformaban sus estatutos y autorizando la creación de la Cofradía de los Pintores.

Según estas nuevas ordenaciones, la cofradía iba a estar regida por un *sobreposat*, un *clavari* y dos *prohoms*, los cuales se iban a elegir mediante votación pasados ocho días de la fiesta de San Lucas. Los cargos de los *prohoms* iban a ser ocupados por el *sobreposat* y el *clavari* del año anterior. Si se producía la coincidencia que el cofrade que detentaba el cargo de *clavari* fuera elegido como *sobreposat*, éste no podía acceder al nuevo cargo sin antes haber presentado las cuentas oficiales de la cofradía al resto de cofrades.

Esta nueva normativa también regulaba el sistema de aprendizaje. Se estipulaba que cualquier cofrade que tomara a un aprendiz bajo su cargo para enseñarle el oficio de pintor, estaba obligado, bajo pena de diez libras, a notificarlo al *sobreposat*, el *clavari* y los *prohoms* del oficio, quienes a su vez también serían los encargados de realizar los exámenes. El tiempo de formación del aprendiz se establecía en cuatro años, tras los que tendría que ejercer el oficio de pintor durante un año, ya fuera bajo la dirección de un maestro o como asalariado suyo, antes de poder examinarse de maestro. La tarifa a pagar a la cofradía para examinarse del grado de maestro era de 5 libras para los autóctonos, 8 libras para los extranjeros y 2 libras para los hijos de pintores. De esa cantidad cada uno de los examinadores cobraba un total de 10 sueldos. También quedaba estipulada la edad a partir de la cual los aspirantes a maestros podían presentarse al examen, siendo la edad mínima de veinte años.

En el caso de que alguno de los cofrades muriera repentinamente y tuviera un hijo o una esposa que pudiera hacerse cargo del negocio familiar, los nuevos estatutos autorizaban al joven artista o a la viuda a hacerse cargo de la tienda y encargos pendientes del fallecido pintor, siempre y cuando cumpliera con los deberes de todo cofrade con la cofradía.

La cuota anual de la cofradía que debía abonar cada uno de los cofrades se establecía en 8 sueldos y 8 dineros, aunque los llamados cofrades de gracia únicamente tenían que pagar la mitad. Dentro de esta cuota general también quedaban incluidos todos aquellos artistas que no sólo se dedicaban a hacer otra clase de trabajos de pintura, como podía ser pintar cajas, iluminar papeles o hacer cartas náuticas, sino que también se encargaban de venderlas.

Evidentemente, quedaba prohibido que cualquier artista exento de la cofradía pudiera pintar y dorar cualquier pieza sin antes haberse examinado en la dicha cofradía de los pintores.

En cuanto al funcionamiento interno de la cofradía, todo aquel cofrade que a pesar de haber

anys que tenen en llur confraria los sculptors y brodadors, empero com la experentia nos haje amostrat y cade dia monstre no ver hi conveniens perso que lo que conve a un ofici no conve al altre com sien en moltes coses difarents dehont se seguexen debats o discordies y males voluntats com en efecte seguiren ja ha dos anys de hont vingue fer determinatio nosaltres de daudir y segregarnos dells dits dos officis çoes brodadors y sculptors com consta en poder de Pere Ribot notari, sots a 2 de dezembre [MDC], perso volent del tot fugir los inconveniencias y debats se seguexen cade dia entre dits tres officis supplicam los pintors a V. S. Ilustrisima sia servit segregat y apartar los pintors del sculptors y brodadors de tal manera que la confraria sia dividida."

sido convocado a una reunión causaba baja en la misma, estaba obligado a compensar a la cofradía con una libra de cera. Además, a la muerte de alguno de los miembros de la cofradía, esta se hacía cargo del coste de dos misas bajas de *requiem* en la capilla de San Pere de la catedral de Mallorca. Por último, el *sobreposat* tenía la obligación de, siempre que hubiera un remanente de 10 libras en la caja de la cofradía, comprar colores o paños de oro para luego venderlos entre los cofrades a precio de coste.

En el aspecto devocional, la cofradía mantenía su predilección por San Lucas. Si bien es cierto que no queda del todo claro que la cofradía fuera fundada directamente bajo esta advocación, lo cierto es que a través de los estatutos se comprometía a cumplir con una serie de deberes como, por ejemplo, que en la fiesta de San Lucas la cofradía de pintores iba a entregar siete libras y media de aceite a las monjas de Santa Margarita para las lámparas de la capilla de San Lucas. También se responsabilizaba de ayudar económicamente a encortinar la capilla de San Lucas durante las celebraciones litúrgicas, así como pagar los quince sueldos del predicador del oficio y los dieciocho sueldos por el presbítero y demás asistentes.

Todo parece indicar que a la espera del ascenso de nuevos pintores se debió mantener la jerarquía existente en la antigua cofradía de artistas, encabezados por Gaspar Oms, Jeroni Xaverí y Gregori Ballester.

ESTATUTOS DE LA COFRADÍA DE LOS PINTORES, AÑO 1602⁴⁷

- 1.** Primerament, suplicam a vostra il·lustríssima senyoria, sia constituït y ordenat que la confraria dels pintors, quiscun vuit dies après de feta la festa que és lo dia del gloriós Sant Lluch, se hagen de fer a vots un sobreposat, un clavari y dos promens los quals dos primers, çoes sobreposat y clavari l'any següent y de qui en avant resten promens en dita confraria.
- 2.** Ítem sia ordenat que los sobre dits sobreposats y clavari, sien tinguts quiscun any al introit de dit ofici donar bones y suficiens fermançes del que hauran de cobrar y quiscu de ells cobrarà y exigirà mix any y lo primer mix any sia del sobreposat y la serca de donar candeles sen tingues anar los quatre juns çoes sobreposat, clavari y promens.
- 3.** Ítem que qualsevol confrare qui prendrà algun fadrí per efecte de mostrar-li lo art de pintar sia tingut y obligat dins deu dies denunciar-lo an el dit sobreposat, clavari y promens sots pena de deu lliures an el senyor rey y altre mitat a la confraria, los quals hagen de fer examen y jurar les pars del dit fadrí y après sia registrat en lo llibre de la confraria.
- 4.** Ítem sia estatuit y ordenat que qualsevol confrare sia tingut pagar quiscun any a la dita confraria vuit sous y vuit y los confreres de *gratia* paguen tant solament quatre sous y quatre dines.
- 5.** Ítem quant algú se voldrà examinar sia tingut demenar examen an el sobreposat, clavari y promens, los quals per examen le puguen y deguen senyalar-li fassa la peça que els serà ben vista y examinada per dits sobreposat, clavari y promens lo fassen mestre si els pareixerà sufficient senyalant-li casa d'algun mestre per a fer y pintar dita peça de examen, pres per ells de jurament lo tal mestre de que no ensenyarà ni ensenyar permetrà lo tal fadrí qui farà dita peça.
- 6.** Ítem que qualsevol fadrí que voldrà aprendre dit art de pintor sia tingue estar quatre anys encartat continuos y après sia tingut anar per obrer un any ans de examinar-se y fer-se mestre lo qual per dita carta haurà a pagar a la confraria y lo mestre de ninguna manera li pugue remetre poc ni molt temps sots pena de sinch lliures aplicadores la mitat an el senyor rey y l'altre mitat a la confraria.
- 7.** Ítem que ningun fadrí acabada la carta pugue ans de examinar-se fer feina alguna sinó sota mestre llogat o a jornals y no de altre manera sots pena de V. S. per quiscu de ells. Y en aso no y sien entesos los fills de mestres.
- 8.** Ítem que qualsevol qui se examinarà de pintor sia tingut de pagar a la confraria sinch lliures moneda de Mallorca y serà estranger vuit lliures y los fills de mestres sols pagaran quaranta sous dels quals prendran los quatre examinadors deu sous per quiscun d'ells y en los fills de mestres la mitat tant solament y los restants seran per la confraria.

⁴⁷ ARM, AA, 59, f. 347 v.

9. Ítem que qualsevol qui pintarà caxes, caxons, rodelles, *et alias* y il·luminarà papers o farà cartes de navegar y posaran colors sobre *quadam afils vel alias* sien tinguts pagar a la confraria vuit sous y vuit diners.
10. Ítem que qualsevol persona qui vendrà o vendre farà teles o papers pintats o qualsevol altres coses de pintura tocans a l'art de pintors sia tingut pagar quiscun any vuit sous y vuit a la confraria com los pintors.
11. Ítem que no sia algú qui gosa y presumisca deurar ni pintar ni fer cosa que toca a pintura sens que primer no sia examinat per los pintors sots pena de deu lliures per cada vegada y la feina perduda.
12. Ítem que ningun pintor pugue donar feina a algun fadrí fuit de son amo, pena de sinch lliures si ja dos no tingues llicència de son amo de dit fadrí.
13. Ítem que ningun fill de mestre privat de llur pare per mort no pugue esser [compissit] ni forsat de examinar-se fins dia de edat de XX anys y en lo entretant pugue tenir botigua la de son pare així per son manteniment com encara de sa mare y germans y qualsevol muller de mestre pugue tenir botiga contribuïnt en los càrrecs de dita confraria.
14. Ítem que ningun mestre pintor pugue acabar ninguna feina que altre mestre haurà començada y ley hauran llevada sens que primer no sia satisfet lo mestre qui la haurà començada sots pena de pagar un terç del que haurà de dita feina an el mestre qui lo haurà començada y l'altre terç a la confraria.
15. Ítem que sempre que s'haurà de tenir consell en dita confraria que lo confrare qui essent avisat faltará haje de pagar quiscuna vegada una lliura de cera blanca si ja dons no tindrà l·legítima causa.
16. Ítem que feta l'elecció de sobreposat, clavari y promens la qual se degue fer amb es vots les sien comunicats los capitols per temps de tres dies y mirats aquells tinguen de anar a jurar la observantia de aquells en poder del il·lustríssim senyor lloctinent general. Y en asso los deguen acompanyar de necessitat lo sobreposat, clavari y dos promens y les fermances del clavari sien a contento del sobreposat y asso se degue guardar y acomplir pena de una lliura de cera pagadora a la confraria.
17. Ítem que sempre y quant lo clavari serà elegit sobreposat no pugue ni degue regir sens que primer haja donats comptes y si alguna cosa tindrà de la confraria ho haje restituït en aquella complidament.
18. Ítem que en la festa de Nostra Senyora Candler se done an el sobreposat una lliura de cera blanca, una an el clavari, y mitja a quiscu dels promens y mitja al escrivà de dita confraria.
19. Ítem que lo dia de la festa de Sant Lluch, donen set lliures y mitga d'oli a les monges de Sancta Margarita ahont se fa la festa per lo llantoner y llànties de dita capella de Sanct Lluch.

- 20.** Ítem que quiscun any se pague per encortinar la capella de Sant Lluch sis sous y per descortinar. Y fasen portar una somada de murta y se tingue de celebrar ofici y sermó pagant an el predicador XVI s. y XVII s. an el prevere per ell y lo diaca y subdiaca y assistent.
- 21.** Ítem que lo endemà de Sant Lluch, se degue fer aniversari per les ànimes dels confreres defuncts y deguen alli esser presents tots los pintors, per los quals dos oficis se degue pagar a les monges cinquanta sous dels quals ni haja deu per la sacristana.
- 22.** Ítem per la festivat de Sant Lluch, se degue dispendre per pa beneït fins a [XII] sous y dues lliures de candeles si seran menester.
- 23.** Ítem que morint algun confrere o llur muller se li haja de fer dir dels diners de dita confraria dues misses en la capella de Sant Pere de la Seu baixes de rèquiem.
- 24.** Ítem que sempre y quant se trobaran alguns diners en dita confraria que seran de deu lliures [...] degue lo clavari esmerçar aquells al algunes colors o panys d'or les quals haje de vendre an els confreres an el preu que costaren sens ningun perjuy de la confraria y asso se degue fer a consentiment del sobreposat y promens y no d'altre manera.

SOBRE LA RETAULÍSTICA DE BINISSALEM DURANT L'ÈPOCA MODERNA. LES INTERVENCIONS DE JOAN SAGARRA I JOAN ANTONI OMS

Miquel Pou Amengual

Llicenciat en Història de l'Art

Resum: Els segles XVI i XVII fou una època en què l'església de Binissalem –Mallorca– va refer i crear alguns dels seus retaules. En aquest article s'estudia la construcció de dos d'aquests mobles retaulístics que foren fets durant el segle XVII. Els dos varen ser fabricats per escultors mallorquins i es renovaren o destruïren durant el segle XVIII.

Paraules clau: Mateu López, Joan Sagarra, Joan Antoni Oms, Pere Antoni Pasqual, Agustí Pujol II.

Abstract: The 16th and 17th century was a time when the church of Binissalem, Majorca, constructed and re-constructed some of its altarpieces. In this article we study the construction of two of these altarpieces, dating from the 17th century. Both were manufactured by Majorcan sculptors and both were renovated or destroyed in the eighteenth century.

Key words: Mateu López, Joan Sagarra, Joan Antoni Oms, Pere Antoni Pasqual, Agustí Pujol II.

Rebut el 31 de maig de 2013. Acceptat el 15 de desembre de 2014.

Abreviatures: *AAV* = *Archivo de Arte Valenciano*, *ADM* = Arxiu Diocesà de Mallorca, *AMB* = Arxiu Municipal de Binissalem, *ARM* = Arxiu del Regne de Mallorca, *EB* = *Estudis Baleàrics*.

Introducció

L'església de Binissalem a Mallorca, des de la seva fundació parroquial el 1248 com a església de repoblament dedicada a santa Maria de Robines, ha estat subjecte, com a d'altres casos illencs, a diverses ampliacions i transformacions. La primitiva fundació passaria, primerament, a la construcció d'una església gòtica i aquesta fou finalment reformada i refeta durant el segle XVIII. En aquest estudi desenvoluparem la creació de dos retaules que foren realitzats en el segle XVII. Un dins els primers anys –retaula de sant Cristòfol (1605)– i l'altra a la segona meitat del segle –retaula de sant Joan Baptista (1656). D'aquests dos només un d'ells s'ha conservat a l'actual temple.

S'ha de mencionar que el procés de renovació del temple durant aquesta època la iniciaren els pintors López col·laborant en la creació de les pintures del retaula del sant Crist de les Ànimes (ca.1560)¹ i, posteriorment, amb el retaula del Roser (ca.1582). Actualment, situat a la primera capella a mà esquerra del temple parroquial, podem trobar el retaula de les Ànimes que integra en gran part el primitiu retaula del Roser.

Els primers treballs que realitzà Mateu López *senior* (ca.1520-1591) cap al 1560 amb les pintures del retaula de les Ànimes degué possibilitar que se li encarregàs vint anys després les pintures pel retaula del Roser a on ja hi participaria el seu fill, Mateu López *junior* (1549-1584).²

El 1578 la capella del Roser es trobava en males condicions i en una visita del bisbe Vich i Manrique, a més de citar el seu mal estat, es veié la necessitat d'una renovació de la capella. El canonge de la Seu de Mallorca, Agustí Pol, fou qui promogué i pagà la nova obra retaulística. Agustí Pol degué ésser un dels possibles introductors d'aquests pintors a Binissalem. Ell era qui feia de testimoni en els pagaments de la pintura que realitzaven pel retaula de les Ànimes. El retaula fou finalitzat, segons s'inscrigué en el retaula, el 1582, però beneït pel bisbe i pel canonge-promotor Pol el 1586.³

La construcció de la nova església a partir de la segona meitat del segle XVIII, de la mateixa manera que com veurem va fer desaparèixer el retaula realitzat per Joan Sagarra, va fer perdre part de l'obra dels dos retaules –Ànimes i Roser– i s'integraren passant a exercir pròpiament com a un únic retaula de les Ànimes. Aquesta integració ja la pogué veure G. Berard en el seu viatge per Mallorca el 1789 descrivint la peça com a: *...la de las Benditas*

¹ L'any 1560 Mateu López ja havia iniciat l'elaboració pictòrica del retaula. El desembre d'aquell any el jurat Quintana pagava per les seves pintures. Aquests treballs degueren tenir dificultat en ser cobrats en la seva totalitat. Mateu López els mesos de març i abril de l'any següent apel·lava a l'ajuda del bisbat per poder cobrar la feina que havia fet. La persuasió donà els seus resultats i el setembre del mateix any Sebastià Terrassa acabava de pagar la liquidació de la pintura. Si en aquest darrer rebut es plantejava la liquidació completa de la pintura: *...les quals són per compliment de tot lo que devia*, no acabaria el pintor cordobès de treballar pel retaula de les Ànimes doncs, el maig de 1562, tornaria a cobrar pel jurat Julià. Per ampliar la informació sobre el procés podeu veure les partides transcrites a l'annex. Document 1.

² L'estudi inicial d'aquests retaules i a la vegada dels pintors López –origen, obra, influències...– les podeu veure en el monogràfic: LLOMPART, G.; PALOU, J.M.; PARDO, J.M.: *Els López dins la pintura del segle XVI a Mallorca*, Palma, 1988. Especialment els documents de 1561 exigint el pagament de les pintures del desaparegut retaula de les Ànimes (p. 144-145) i el dedicat a l'actual retaula –l'antic del Roser– conservat amb el mateix nom (p. 94-95).

³ ADM, Visites pastorals, Binissalem, 1575-78, f. 292v; Visites pastorals, Binissalem, 1586-89, f. 39v. *...y després vestit de Pontifical assistent per diaca ...Agustí Pol, canonge... la qual capella y retaula és fabricat tot a devotió y despeses de dit senyor canonge Pol.*

Almas, muy antiguo adorno de orden compuesto, menudos relieves y pequeños lienzos pintados de los Misterios del Rosario... Els vells retaules s'havien fusionat i aparegué un nou retaule del Roser amb figures escultòriques: *...sigue colateral a la de san Joseph, que ambas forman el crucero. En esta se ve Nuestra Señora del Rosario en adorno corintio dorado con santos de bulto y estilo grave, y a su lado superior igual a la Concepción se ve San Francisco Xavier.*⁴

Entre l'acabament del retaule de les Ànimes i la creació del Retaule del Roser és quan podem començar a veure la intenció de construir un nou retaule pel temple dedicat a sant Cristòfol.

El retaule de sant Cristòfol de l'escultor Joan Sagarra

La voluntat del projecte retaulístic que desenvolupà Sagarra s'inicià, per part dels responsables de l'església, trenta anys abans de la intervenció de l'escultor.

El novembre de 1576 Andreu Gamundí donà comptes de l'estat de la confraria de sant Cristòfol i elegiren els seus obrers. Fou quan el llavors rector, Pere Ribes, ja hi mencionava l'autorització per poder fer un retaule per sant Cristòfol.⁵

Potser, el primer que es va fer fou l'elaboració d'una nova figura perquè el 1580 Gaspar Oms (ca.1540-1614) va realitzar tasques d'acabament d'una escultura del sant. Oms rebé alguna partida pel treball de daurar i pintar l'asta de la figura del titular.⁶ Aquesta peça que Gaspar Oms s'encarregà de daurar fou feta per un fuster comú, Ramon Estades, per poc més de vint-i-set sous.⁷

El fuster Estades juntament amb el treball de daurat de Gaspar Oms ens recorda que la presència dels fusters dins l'obra retaulística, pictòrica o escultòrica se'ns presenta prou habitual en els treballs artístics. De fet, creava interferències i a vegades disputes de quines parts de l'obra havien de fer uns i quines havien o podien fer els altres. El mateix exemple el trobaríem a la fabricació del retaule de les Ànimes, que ens hi hem referit, i que s'havia dut a terme en aquells anys. El novembre de 1560, mentre Mateu López feia les pintures del retaule, aquest, no era fabricat per cap escultor sinó per un veïnà d'Estades, el fuster Gabriel Vinyes. Vinyes es va dedicar a formar part, sinó tot, del bastiment i del moble retaulístic de les Ànimes. El fuster cobrava per la feina tant de n'Andreu Bestard, com de l'obrer de la capella de les Ànimes, Antoni Valles i de diversos jurats de la vila.⁸ Un tema que

4 BERARD, J.: *Viaje a las villas de Mallorca*, Palma, 1983 (1789), p. 268.

5 ADM, Arxius Parroquials, Binissalem, Reg. 63, Llibre nou de confraries de Binissalem de MDCLXX, bloc 2, f. 10r. *...y més se comana pues per jo dit Ribes ... en mon poder per fer un retaule...*

6 ADM, Arxius Parroquials, Binissalem, Reg. 63, Llibre nou..., bloc 2, f. 14r. *Jo Gaspar Oms, pintor, confessa haver rebuts trenta-i-tres sous per mans de Toni Malonda i Jaume Terrassa obrers de sant Cristòfol de la vila de Binissalem dic una lliure tretze sous ... lo daurar del(?) i pintar delasta i per veritat faig lo present a 23 any 1580.* No seria aquesta l'única intervenció en el temple que degué fer, doncs, a les pintures del retaule del Roser, G. Llompарт i J. M. Palou plantejaren la hipòtesi que Oms intervinís o fes les pintures de l'Anunciació i de Jesús entre els doctors. Vegeu: LLOMPART, G.; PALOU, J.M.; PARDO, J.M.: *Els López dins...*, p. 95.

7 ADM, Arxius Parroquials, Binissalem, Reg. 63, Llibre nou ..., bloc 2, f. 16r. *Jo Cristòfol Alguer, prevere, fas fe com mestre Ramon Estades, fuster, ha rebut de Antoni Malonda i Jaume Terrassa, obrers de sant Cristòfol a Binissalem, vint-i-set sous... i són per una asta per lo ...per dita confraria feta a XIII de juliol de 1580.*

8 ADM, Arxius parroquials, Binissalem, Reg. 67, Compte del bassí de les Ànimes, s/f. *Jo Agustí Pol pvre. ... fas fe*

no podem desenvolupar exhaustivament, donada la seva amplitud, però que es presentava habitualment i en trobaríem exemples a altres indrets.⁹ El 1586 s'incorporava una altra peça a la capella i es pagava a un tal Togores, pintor, per haver fet una figura per a sant Cristòfol.¹⁰

La capella, constructivament, també es veï implicada en la rehabilitació efectuant-se despeses per material d'obra: carretades de pedra –10 lliures durant el 1587 pel material que transportaven des de Lluçmajor–, fang, fioles...¹¹ Així i tot, la capella i el retaule seguia sense estar arreglada a bastament. El retaule era responsabilitat dels fadrins de la localitat i s'encarregaven de la seva funcionalitat i conservació. El setembre de 1586 seguia amb la falta d'ornamentació i el 1591 el bisbat de Mallorca ja tenia constància de la voluntat de fer un nou retaule.¹²

Finalment, després d'anys d'espera i d'intervencions de caire secundari o intervencions menors, l'any 1605 s'encomanà la tasca de realitzar un retaule dedicat a sant Cristòfol a l'escultor Joan Sagarra.

Joan Sagarra fou un escultor que el 1583 s'havia casat amb Elisabet Gener, una de les filles de l'artista Gaspar Gener I (ca.1535-1590) que, a més de ser el seu sogre, era el seu mestre. Joan i Elisabet tengueren almenys un fill, Joan, que es dedicà a l'argenteria. Sagarra va fer feina amb el sogre fins a la mort de Gener. El taller de Gaspar Gener I era compost per un dels fills de Gener –Gaspar Gener II– i per Antoni Vidal un altre dels seus gendres.¹³

com lo senyor Andreu Bastard ha pagat la sus dita cantitat a mestre Gabriel Vinyes per lo retaule. Segons albarà de dit Vinyes. Fet a XII de nº 1560; ...lo compliment al fuster per lo retaule VI s.; A XXIII de Juny MDLX Jo agustí Pol... fas fe com lo senyor Antº Valles olim obrer ...honrats jurats ... ço és jac Quintana, jac Llado y Toni Pons ha pagat ...a Me. Gabriel Vinyes, fuster per lo retaule ... de dit Vinyes sos pus ver de ma de son fill Ant Vinyes...; A VIII setembre 1561 Jo Agustí Pol... com lo senyor (ensenyat) Pons ha pagat a mestre Vinyes, fuster, per lo retaule de les ànimes deu s.

9 Per entendre empàticament la conceptualització com es tractava i encara no superada durant el segle XVI es representatiu el que disposaven els furs valencians de Jaume I: *Aquell qui taula d'altruy pintarà, la pintura deu ésser d'aquell de qui és la taula*. Vegeu: IZQUIERDO ARANDA, T.: "Lligams entre pintors i fusters: la pintura sota l'òrbita de la fusteria", *AAV*, 93, 2012, p. 27-40. Més endavant, el 1661, el Col·legi de Pintors i Escultors de Mallorca es queixava i plantejava denunciar el gremi de fusters per permetre fabricar obres de talla. Els fusters defensaven la seva: *...posseió immemorial... la antiga y immemorial llibertat...* El procés va acabar acceptant que els fusters poguessin fer peces exceptuant, així sí, de poder: *...daurar, pintar o fer sant de bulto...* Exemples d'aquestes dualitats les trobam també amb: Onofre Bujosa, aprenent d'escultor de Miquel Barceló (1670), que s'autoanomenava *...fuster i escultor...* quan el 1684 rebia unes cases i un deure de pensions testamental ARM, Clero, C-739, f. 54; Pere Mestre, fuster, del taller de Jaume Blanquer que s'integrava dins el gremi com a escultor; P.J. Pinya, escultor, que s'inscrivía en el gremi de fusters... Vegeu, per ampliar: CARBONELL i BUADES, M.: *Art de cisell i de relleu. Escultura mallorquina del segle XVII*, Palma, 2002, p. 22, 31. També hi ha el plet que es menciona de 1661 transcrit a: ARM, AH 6742, f.1r-2v.

10 ADM, Arxius Parroquials, Binissalem, Reg. 63, Llibre nou ..., bloc 2, f. 20r. *Jo Gaspar Vert fas testimoni com mestre Pomar ... (¿) lliures vint sous per una figura sa feta a sant Cristofol a mans de Togores pintor a 24 de desembre any 1586.*

11 ADM, Arxius Parroquials, Binissalem, Reg. 63, Llibre nou ..., bloc 2, f. 19v-20r.

12 ADM, Visites pastorals, Binissalem, 1586-1589, f. 40v; ADM, Visites pastorals, Binissalem, 1591, f. 78v. A finals d'aquest segle les capelles i retaules que existien en el temple eren, almenys, les del: Retaule de Nostre Senyora, de les Ànimes, de sant Antoni, de santa Ana, de sant Cristòfol, de la Passió, de Nostre Senyora del Roser, de Sant Joan i de sant Rafel, Sant Onofre i de Sant Bernardí. ADM, Visites pastorals, Binissalem, 1599, f. 56r-v. El segle següent alguns foren substituïts i s'incorporaren titulars com: sant Llorenç, Sant Domingo Soriano, Sant Sebastià... ADM, Visites pastorals, Binissalem, 1691, f. 97.

13 Aquest Vidal es va formar a Catalunya en el taller d'Agustí Pujol examinant-se a Mallorca el 1595 i tornant a emigrar el 1606. Vidal a Manresa tornaria a ésser examinat i acabaria desenvolupant la seva activitat a on li seguí la seva nissaga –Miquel, fill; Feliu, nét– ja catalans. Una connexió amb el Principat que també farem avinent en el retaule d'Oms i el taller d'Agustí Pujol II. El darrer treball que fa referència a l'escultor Vidal: BOSCH BALLBONA, J.: *Agustí Pujol. La culminació de l'escultura renaixentista a Catalunya*, Barcelona, 2009, p. 88-89.

L'obra documentada de Joan Sagarra, en aquest primer moment, és escassa i tenim constància que el 1592 realitzava una figura de sant Miquel per la localitat d'Artà. Poc abans de fer el retaule de Binissalem s'encarregaria de treballar el portal major de la parroquial de Felanitx sobre una traça feta el 1599 per Miquel Quetgles. Aquest Quetgles era un deixeble d'Antoni Verger (ca.1555-1635). L'escultor que havia realitzat la portalada de la Seu de Mallorca. La portalada de la parroquial de Felanitx va seguir el model iniciat per Verger. Per altra banda, s'havia plantejat si després, Sagarra amb l'escultor Antoni Cloquell (+1632), formaria part del taller de Jaume Blanquer. S'integrà o no en el seu taller el cert és que Sagarra feia feina de manera autònoma i el 1605 li contractarien els seus serveis per fabricar el retaule de sant Cristòfol de Binissalem. Com també que alguns dels fills acabarien seguint la trajectòria del pare. Després d'haver començat el retaule de Binissalem Sagarra tengué altres fills –Francesc, Jaume i Marc– amb Francina Llobera, la seva segona muller. El patriarca morí a Inca el 1621. L'any 1629 un dels seus fills, Francesc, va vendre la seva casa a l'escultor Jaume Blanquer.¹⁴

A la família coneguda de Sagarra hauríem d'incorporar a Vicenç Sagarra que devia ser un dels fills majors de Joan. Vicenç fou un dels encarregats, com veurem, d'acabar de cobrar el treball del retaule de sant Cristòfol de Binissalem i degué seguir juntament amb el germà Francesc l'ofici familiar, potser dins el mateix taller, doncs també en diversos rebuts se cita com a imaginaire i a Joan com el seu pare.¹⁵ Fins ara només es tenia constància d'haver tengut cert seguiment artístic en la carrera de Francesc Sagarra.¹⁶ Francesc seguia actiu el 1665. Aquest any, a l'edat de cinquanta-sis anys, s'encartava amb Pere Joan Uguet que passava a ser mosso i aprenent de l'ofici d'escultor durant els següents sis anys dins el taller de Francesc Sagarra.¹⁷

La informació del retaule de sant Cristòfol de Binissalem, que malauradament no s'ha conservat és minsa, si bé, sabem que el preu per a la seva realització fou de 100 lliures. L'estructura, segons se cita en el contracte, havia d'ésser semblant als retaules del Roser, per tant, amb una imatge central envoltada de panells pictòrics.¹⁸ Així la figura de sant Cristòfol havia de presidir el retaule i les pintures havien d'omplir la resta.

14 Per a la biografia i el context de l'escultor Sagarra: CARBONELL i BUADES, M.: *Art de...*, p. 37, 46-47, 60, 84-85 i nota 231; CARBONELL BUADES, M.: "Jaume Blanquer i el retaule del Corpus Christi", a PASCUAL, A. (coord.): *La Seu de Mallorca*, Palma, 1995, p. 137, 141, i notes 31, 74, 76.

15 Un altre personatge amb llinatge Sagarra que intervé en la vida social de Mallorca, si bé no podem establir si existeix algun vincle amb els escultors, el trobam el 1674 amb Miquel Sagarra, lapiscide, que intervé en un protocol juntament amb el jurat en cap, Antoni Dameto. ARM, Prot. 3451, f. 119r.

16 CARBONELL i BUADES, M.: *Art de...*, p. 84-85. El fill Francesc hi surt com a "oncle pintor" de Joan Cloquell, escultor –fill d'Antoni també escultor–, en una donació de béns d'aquest darrer.

17 ARM, AH 6742, f. 6v-7r. Pere Joan Uguet ingressà en el taller de Sagarra amb 15 anys. Uguet era fill de Jacinto Uguet de Puigpunyent, en aquell moment vivia a Ciutat. Actuaeren de testimonis el Dr. Antoni Garcia, prevere i beneficiat de la Seu i l'escrivent menorquí Antoni Vanrell. Si bé no sabem quan Uguet s'examinaria d'escultor l'any 1676 ja exercia la professió. Uguet aprofità els encants de l'escultor fallit Pere Sabater per comprar una aixà per 9 sous i una pedra de brunyir per 13 sous. Vegeu: ARM, Prot. 3455, f. 185-189.

18 La devoció del Roser (iconografies i retaules) estava de moda en aquesta època. Vegeu: ROSSELLO LLITERAS, J.: "Nuestra Sra. del Rosario del convento de Sto. Domingo de Mallorca (s. XV-XVI)", *BSAL*, 39, 1982, p. 123-144; LLOMPART, G.: "Nostra dona de la Rosa y su iconografía en el manierismo mallorquín", *EB*, 20, 1986, p. 63-80; LLOMPART, G.; PALOU, J.M.; PARDO, J.M.: *Els López dins...*, p. 30-32; LLOMPART, G.; PALOU, J.M.: *Nostra dona Sta. Maria dins l'art mallorquí*, Palma, 1988, p. 32-34; LLABRÉS i MARTORELL, P.J.: "Un retaule d'Oms, signat i datat (1592-93)", *Primeres jornades d'estudis locals*, Inca, 1994, p. 61-77.

Per altra banda, és una època a on la pintura és preeminent davant l'escultura en els retaules i, per tant, el treball de Sagarra, segons el gust que s'estableix en el contracte i l'estil retaulístic de l'època, es basaria en la fabricació de l'estructura i la superfície on hi tendria poc treball escultòric, només les mènsules, les columnes, les cornises i poca cosa més. La resta seria panells pictòrics excepte el nínxol central que, com ja hem vist, disposaven de la figura que havia treballat, en part, Gaspar Oms.¹⁹

El contracte incloïa els elements arquitectònics que havia de tenir: les mesures, les seves dimensions que en proporció era quasi quadrat –uns vint pams d'amplada per vint-i-vuit d'altura, el material utilitzat per a la fabricació que havia d'ésser de fusta de dos tipus: llenyam vermell pels pilars i la cornisa; i la resta es realitzaria d'abet.²⁰ Les fustes més utilitzades en aquesta època eren les de poll, pollancre i sapí. De llenyam vermell se solia importar el llenyam vermell tortosí però era un material més utilitzat per a mobles de fusta vista com els enteixinats.²¹

El 30 d'agost del mateix any del contracte l'escultor cobrava 20 lliures de l'obrer de la confraria, Nicolau Llorenç, donades pel rector Joan Ferrer.²² Abans de l'octubre de 1606 ja es trobava fet una part del retaule, pel qual es pagaren 10 sous per transportar-lo a la vila i es compraren unes barres per 2 sous per començar a assentar-lo en el seu lloc.²³ El mes de novembre continuaven els pagaments pel retaule i Sagarra tornava a rebre quatre lliures dels obrers Agustí Ordines i Arnau Pons.²⁴

Posteriorment, es va anar acabant l'obra i el 1611 es transportava per 6 sous la seva cornisa.²⁵ Una vegada enllestit el retaule. A Sagarra li tornaven a pagar quatre lliures pel setembre d'aquell any. Aquesta vegada ja no se citava com a l'anterior rebut amb: *...un retaule que faig...* sinó com *...un retaule de sant Cristofol he fet*. Una dada que ens indica que l'obra retaulística a què s'havia compromès l'escultor havia finalitzada.²⁶

El retaule tardà uns anys més en poder ser cobrat totalment. Si bé l'església ja havia demanat el 1610 que la Universitat de la vila li cedís mig tall per la necessitat que tenia d'arreglar les capelles noves del temple.²⁷ Això no va suposar poder pagar tots els deutes que hi havia contrets i Sagarra no acabaria de cobrar l'obra fins onze anys després.

Les darreres partides del deute de la fabricació del moble no foren cobrades per Joan sinó per un dels seus fills. Sagarra morí a Inca el 1621 i l'any següent es feren diversos pagaments per acabar de resoldre el deute contret entre la confraria i

19 La mateixa preferència per la pintura la trobarem en el de sant Joan Baptista.

20 ADM, Arxius Parroquials, Binissalem, Reg. 63, Llibre nou ..., bloc 2, fol s/f cosit entre f. 51-52. Vegeu el document 2.

21 Vegeu els diversos materials que s'utilitzaven a: CARBONELL BUADES, M.: *Art de...*, p. 66-71.

22 ADM, Arxius Parroquials, Binissalem, Reg. 63, Llibre nou ..., bloc 2, f. 51v. Vegeu el document 3.

23 ADM, Arxius Parroquials, Binissalem, Reg. 63, Llibre nou ..., bloc 2, f. 52r.

24 ADM, Arxius Parroquials, Binissalem, Reg. 63, Llibre nou ..., bloc 2, f. 53r. És el document 4.

25 ADM, Arxius Parroquials, Binissalem, Reg. 63, Llibre nou ..., bloc 2, f. 53v.

26 ADM, Arxius Parroquials, Binissalem, Reg. 63, Llibre nou ..., bloc 2, s/f entre f. 53-54. Document 5 de l'annex.

27 AMB, sig. 26, Llibre de determinacions, 1606-1626, s/f. 23/1/1610. Joan Vert demanava la meitat de la talla emperò només aconseguiren que se'n donàs un quart.

l'escultor. Vicenç Sagarra, citat com a imaginaire, era qui acabaria de cobrar les darreres partides.²⁸

El 1623 i una vegada acabat de pagar el retaule l'obreria seguia encarregant-se del seu embelliment i de les seves pintures.²⁹

El retaule que realitzà Joan Sagarra entre 1605 i 1611 va desaparèixer, segons apunten les fonts, amb les reformes començades el segle XVIII. Citat durant les visites pastorals del segle XVII. Un segle després ja començà a tornar-hi a tenir intervencions. El 1704 s'ordenà arreglar el seu frontal juntament amb el de la capella de sant Antoni.³⁰ El 1725 encara es conservava la capella i la seva roba: *Item catorça caigudes de tafetà groc y verd per la capella de St. Cristòfol molt vell.*³¹ En canvi, ni l'any 1752 ni el 1764, ni tampoc en el llibre de viatges de Berard, es menciona el retaule de Sagarra. El 1764 es feia l'obra del retaule major del temple dedicat a l'Assumpció i a la visita pastoral d'aquell any s'inventariava una figura solta de sant Cristòfol devora una altra de sant Sebastià que es trobaven devora les obres en el costat del presbiteri. Potser aquesta figura sia la que havia abandonat el retaule de Sagarra i la seva darrera referència.³²

Cinquanta anys després de la intervenció de Joan Sagarra és un altre escultor qui va treballar per fer un retaule per a l'església de Binissalem. L'any 1656 amb motiu de l'augment devocional que beneficiava a la confraria de sant Joan Baptista se li encomanà la construcció d'un moble retaulístic a l'escultor Joan Antoni Oms.

El retaule de sant Joan Baptista de Joan Antoni Oms

La decisió de la fabricació d'un nou retaule de sant Joan Baptista, de la mateixa manera com hem desenvolupat en el retaule de sant Cristòfol, fou precedida d'uns anys en què o bé s'anava arreglant el que tenien o improvisant diverses intervencions de caire menor. Des de la primera meitat del segle XVII s'anaven realitzant obres i renovacions tant del retaule o retauler existent com de la seva capella.

Els protectors del retaule de sant Joan Baptista sembla que eren els menestrals de la vila. Si

28 ADM, Arxius Parroquials, Binissalem, Reg. 63, Llibre nou ..., bloc 2, s/f cosit entre f. 20v-25r, 62v, 68v. Vegeu el document 6.

29 ADM, Arxius Parroquials, Binissalem, Reg. 63, Llibre nou ..., bloc 2, f. 68r-69v. *A 5 de març de 1623, són a dit compte Antoni Mir i B. Pons obrers... les quals han de servir per pintar un quadro fet ut supra; ...5 lliures 3 sous són pagades faig fe 23 juliol 1623 al pintor. Jo Ferrer, rector; he rebut... per... fa en el retaule..., 23 juliol 1623. 6 sous; ...més per dos quadros que pintarem 4 lliures; ... més per adobar los quadros ... 2 sous.* Anys més tard, cap al 1677, els obrers pagaren per a una imatge de sant Vicenç Ferrer, bé per ampliar el retaule o per col·laborar en el retaule d'aquest sant que hi havia dins el temple. Vegeu: VALRIU, C.; VIBOT, T.: *Sant Vicenç Ferrer a Mallorca: història, llegenda i devoció*, Pollença, 2010, p. 102.; ADM, Arxius Parroquials, Binissalem, Reg. 63, Llibre nou ..., bloc 1, rebut s/f entre f. 104v-105r. *Jaume Villalonga... Jaume Llabrés... sastre, feren essent obrers... el quadro de sant Vicenç Ferrer, per memòria de lo any 1677, poch més o menos.*

30 ADM, Visites pastorals, Binissalem, 1703-1705, f. 55v.

31 ADM, Visites pastorals, Binissalem, 1725, f. 4r.

32 ADM, Visites pastorals, Binissalem, 1764, f. 1v, 2r. A diferència dels retaules o titulars presents que hem mencionat a finals del segle XVI. A la meitat del segle XVIII, se citaven nous retaules, de finals del segle XVII i la primera meitat del següent: sant Francesc Xavier, fabricat a càrrec del rector Rafel Sabater; altar de sant Pere, amb l'escut d'armes de la família Moragues; Sant Josep, acabat de fer; el de la Puríssima a càrrec d'un tal D. Miquel ---(?), oidor de l'Audiència del Regne. Entre les capelles també hi havia un quadre de sant Ignaci de Loiola sense retaule.

bé, a la visita del bisbe Santander de 1638 es fa mal d'entendre, per l'estat de conservació del document d'arxiu, deixa entreveure que no ordenava res pel retaule de sant Joan per: *...estar a protecció dels menestrals.*³³ D'aquest fet en donava també testimoni un inventari de la visita pastoral de 1686 on quedava constància de: *Item altre pavelló de domàs vermell amb les armes dels menestrals de sant Joan,*³⁴ i com també a ells se li demanarà participar en un fons comú per pagar el moble.

El 1617 la junta de l'obreria veié la necessitat de fer un paviment i un tapís de pedra viva amb diversos adornaments per a la capella. També un artesà local, mestre Simó Carrió, hi realitzà diverses tasques. Durant una visita pastoral de 1621 es va manar arreglar el retaule que tenien a causa del seu mal estat i els consellers mateixos de la confraria decidiren que aprofitarien quan algun pintor arribàs a la vila per encomanar-li la seva restauració. Fins al 1640 no consta cap intervenció remarcable que dugués a terme l'esperada i sol·licitada rehabilitació.³⁵

La decisió d'elaboració del nou retaule per sant Joan Baptista fou presa el 13 de febrer de 1656. Aquell dia reunits en consell els confreres de sant Joan fou proposada la seva realització per Jaume Terrassa. Terrassa exposava que la major part de la població estava inscrita dins la confraria i per: *... la gran necessitat y devotió y honra de tan gran sant i per la també reputació de la confraria, de un retaule per la capella de dit sant a hon està fundada dita nostra confraria y axí representam ací a VMs, el gran servici, que sea de Déu i dels sants Joans de què se fassa dit retaula y axí Vm ho tinguen per bé.* La proposta i els motius generals expressats per Terrassa fou votada i, finalment, acceptada *...nomina discrepante...*³⁶

Dos mesos després d'haver pres la decisió, els obrers Jaume Terrassa i Antoni Salom es reuniren i contractaren l'elaboració del retaule a l'escultor Joan Antoni Oms. El contracte que es va fer establia el preu, la periodicitat quant a la seva fabricació i els elements generals que havia de tenir. Entre aquests una figura que havia de representar el sant titular de la confraria. El preu que s'establí triplicava el preu del retaule que havia fet Joan Sagarra essent de tres-centes quaranta lliures pel conjunt total.³⁷

Joan Antoni Oms (1600–1667) era fill de Gaspar Oms I (ca.1540-1614). El pare, fundador de la nissaga, com hem vist, també havia treballat per a l'església de Binissalem. El 1616 Joan Antoni Oms s'havia encartat amb Jaume Blanquer. Un escultor que també l'hem vist relacionat amb Joan Sagarra. Joan Antoni en el taller de Blanquer degué conèixer a un dels ajudants, Damià Sitjar i a la dona d'aquest, Elisabet Bestard. Aquesta, una vegada mort el marit, es casaria amb ell. Oms es convertí així en el padastre d'Antonina Sitjar. Antonina l'anomenà juntament amb la mare marmessor del seu testament.³⁸ Joan Antoni, a més, va tenir dos fills escultors: Joan i Gaspar.

33 ADM, Visites pastorals, Binissalem, 1638, f. 1v.

34 ADM, Visites pastorals, Binissalem, 1686-1687, f. 81r.

35 ADM, Arxius parroquials, Binissalem, Reg. 448, Obreria sant Joan, f. 36v, 37r, 39v, 72v. Aquest darrer any es pagà 103 lliures, 15 sous i 6 diners per diversos albarans i feines que incloïen reparar el retaule i amb altres ornamentacions.

36 ADM, Arxius parroquials, Binissalem, Reg. 448, Obreria..., f. 126r-v. De l'acta actuaven com a testimonis Francesc Malonda i Antoni Vusil(?). Certificada pel rector D. Gabriel Cànaves i el jurat de la vila Pere Terrassa.

37 ADM, Arxius Parroquials, Binissalem, Reg. 63, Llibre nou..., bloc 3, fulls s/f. Vegeu el document 7.

38 ARM, S-1923, f. 353. Antonina Sitjar era muller de Miquel Ballester i una filla de l'escultor Damià Sitjar i Elisabet Bestard.

Quan començà a treballar pel retaule de Binissalem, Joan Antoni Oms, ja havia realitzat diverses obres o les tenia iniciades: el retaule del Roser del Convent de sant Domingo a Ciutat (1625), un convent a on hi seguia treballant quan va agafar la feina de Binissalem (1648-1652; 1657-1659; 1661-1664), el retaule major del Convent de Pollença (1651-1662), havia fet feina també a Alcúdia (1632) o en el cambril de N.S. de Lluc (1646-48), entre d'altres.³⁹ Darrerament es va descobrir un nou retaule contractat pel mateix escultor i que tenia un cost semblant al de Binissalem. Joan Antoni havia contractat uns anys abans (1639) un retaule dedicat a sant Lluís Gonzaga per a l'església de Monti-Sion de Ciutat.⁴⁰

Els primers anys que es realitzava el retaule de Binissalem dins el taller de Joan Antoni Oms hi devia haver començat a treballar d'aprenent Tomàs Seguí amb 16 anys. El 1662 Oms el presentava a l'examen de mestria davant el Col·legi de Pintors i Escultors de Mallorca.⁴¹ Per tant, un dels integrants com a mosso que intervení almenys en la seva fabricació secundària. Altres escultors que trobaríem vinculats al taller de Joan Antoni, a més dels fills, serien l'escultor Onofre Vaquer (+1693) que treballava habitualment a les seves ordres o Damia Creuades que s'independitzà devers el 1660.⁴²

L'escultor Oms per a la firma del contracte entre els designats per la confraria va fer una *traça*, un disseny, que fou aprovada amb els mateixos obrers. Un mètode molt habitual –la limitació de l'escultor segons la subjecció i beneplàcit del promotor– i és el mateix procés i maneres que podem trobar pel retaule de sant Domingo de Ciutat de Mallorca i que exposava Guillem Fiol a la seva memòria d'investigació.⁴³ Al cap i a la fi, la pretesa llibertat artística sempre quedava condicionada a una certa tradició i costum que podia arribar a dificultar la innovació.⁴⁴ Les condicions del temps i l'execució en quedà constància, almenys, durant la primera fase de la construcció. Per la feina cobraria les primeres cinquanta lliures durant la festivitat del sant el mateix any –segurament de les bestretes que aconseguirien els obrers durant les recol·lectes de la festa– i els obrers el tornarien a pagar amb cinquanta lliures més per Nadal amb l'arribada de la primera tongada de peces. En aquest cas, seria entregada la figura de sant Joan amb la seva pastera. I així, successivament, mentre s'anàs lliurant i acabant el treball s'aniria pagant la resta.⁴⁵

39 Vegeu-ne un estudi complet i les obres a: CARBONELL i BUADES, M.: *Art de...*, p. 94-99.

40 ORTIZ MORENO, C.: "Un nou document sobre Joan Antoni Oms a l'Arxiu del Regne de Mallorca", *BSAL*, 67, 2011, p. 263-267.

41 ARM, AH. 6742, f. 6r. Tomàs presentà a l'examen un escut amb un *xarafí*. Encara que aprovàs havia estat limitat a estar dos anys sense poder agafar cap mosso. Aquest mateix any, un altre dels escultors que intervindrà posteriorment en el retaule, Pere Antoni Pasqual, era prohom del Col·legi. Tomàs Seguí s'establí com a escultor i el podem trobar el 1666 comprant diverses peces en els encants del pintor Joan Baptista Rosselló: un poal d'aram, sis guarnicions de fust o bastiments sense tela per 17 sous i 6 diners. Vegeu: ARM, B-632, f. 37 i s. (inventari); f. 42r i s. (encants); ARM, B-638, f. 155r-157r (testament). Tomàs sembla que s'especialitzà en la fabricació de vases i ornaments escultòrics, si bé obrà almenys un retaule –el de sant Esteve del convent de Sineu– actualment desaparegut. Vegeu: CARBONELL i BUADES, M.: *Art de...*, p. 35, 112.

42 CARBONELL i BUADES, M.: *Art de...*, p. 9, 93, 99-100.

43 Fiol PONS, G.: *El taller de l'artista a Mallorca els segles XVI-XVII: La nissaga del Oms*, (Memòria d'investigació inèdita – UIB), Palma, 2010, p. 291.

44 CARBONELL i BUADES, M.: "Els escultors barrocs de la família Oms: precisions biogràfiques i noves contribucions al catàleg", *BSAL*, 63, Palma, p. 101-102.

45 ADM, Arxius Parroquials, Binissalem, Reg. 63, Llibre nou..., bloc 3, fulls s/f. Document 7.

Si bé, desafortunadament, no hem pogut localitzar els rebuts dels pagaments sobre la fabricació d'aquest retaule tot indica, amb la documentació de caràcter secundari, la seva realització i conclusió. Una d'aquestes referències i indicatiu de l'entrada del primer conjunt de peces elaborada pel taller de Joan Antoni Oms la trobam en els inventaris conservats de la confraria. Els inventaris ens informen com abans de 1657 la confraria només disposava d'un retaulet. Segurament el retaule que s'anava renovant o arreglant dins la primera meitat del segle segons les ordenacions episcopals citades.

La confraria ingressà i va inventariar l'entrada de la figura del sant amb un anyell i la creu juntament amb una pastera. El Nadal de 1656 havien d'entrar aquestes peces que quedaren documentades a partir de l'inventari que es realitzà el gener de 1657. També en quedà constància el mateix contracte del retaule que s'inscrigué a l'inventari com a un més dels béns afegits a la confraria. Un contracte que segueix inventariat any rere any i que potser sigui el que s'ha conservat.⁴⁶

Per altra banda, el procés de la realització i el pagament del retaule que s'anava enllestint el tornam a trobar el 7 de juliol de 1658, dos anys després del contracte i d'haver iniciat els primers treballs. El consell es reunia i en els punts a tractar es tragué a col·lació la sol·licitud de diners feta per l'escultor per pagar el moble que es realitzava. La confraria no tenia suficients doblers per pagar el treball i, per tant, per donar una solució varen proposar establir un fons comú i que cada menestral hi contribuís amb 5 sous.⁴⁷ El mateix any l'església havia demanat doblers als jurats de la vila i varen acceptar que part del tall fos per a l'església després de la proposta efectuada pel jurat Miquel Bestard.⁴⁸

El 1673 Joan Antoni Oms ja havia fallit (+1667) però la part estructural i escultòrica del retaule havia estat conclosa. El mes de juliol d'aquell any es tornava a reunir la confraria per determinar les noves propostes en referència al retaule. L'oubrer Francesc Salom proposava el començament del daurat segons els diners que tenien. El consell va aprovar la proposta i s'encomanà la seva dauració seguint l'ordre que considerassin més oportú els obrers i el rector Gabriel Cànaves. La decisió va ser començar a daurar a partir de la banqueta i els dos "plans".⁴⁹

El retaule conservat (Fig. 1), seguint l'explicació que el Dr. Carbonell mencionava en el seu estudi sobre l'escultura mallorquina, té l'estil dels *...models més classicistes de Joan Antoni*

46 Dels inventaris quasi sempre anuals conservats des de 1647 al del gener de 1657, la confraria, a més de diversos materials litúrgics, d'ús, etc. pel que ens afecta, només comptava amb un retaule citat com a "retaulet". L'inventari del gener de 1657, augmentà de béns amb: *...Item una figura de bulto amb un anyel y una creu ab la pastera. Item un albarà de contracte del retaule lo qual esta cossit junt en lo inventari.* Peces absentes abans de 1657. Vegeu: ADM, Arxius parroquials, Binissalem, Reg. 448, Obreria..., f. 137r-152r, 155 i s. (pels inventaris d'abans de 1657); f. 99r-108r (inventaris de 1662-1667); f. 153r (per a l'inventari del 28/01/1657), f. 154r (inventari de 20/01/1658). Alguns fulls del llibre consultat, com és el cas, no segueixen l'ordre cronològic.

47 ADM, Arxius Parroquials, Binissalem, Reg. 448, Obreria..., 1559-1671, f. 80r-v. *...com mestre Joan Antoni Oms li fa un retaule a sant Joan y ha mos demanat diner y nosaltres non tenim y així...*

48 AMB, sig. 29, Llibre de determinacions, 1646-1677, s/f. 24/03/1658. Encara que sense concretar els beneficiaris. El moviment constructiu del temple era bastant present en aquestes dades: arreglar o refer l'orgue (29/03/1658; 07/07/1658); arreglar la campana que estava esqueixada (22/08 i 27/11/1663, 02/03 i 03,24/08/1664, 06/09/1675, 01/05/1677...); arreglar i refer la sagristia (06/01/1670).

49 ADM, Arxius parroquials, Binissalem, Reg. 448, Obreria..., f. 133r-v. Acta repetida a f. 134r, amb datació del setembre del mateix any.

Oms.⁵⁰ Una afirmació estètica que ara, a més, hem pogut verificar documentalment, a partir del contracte exhumat doncs l'obra es basava en la traça executada i feta per Joan Antoni.

El moble retaulístic es distribueix en tres carrers amb una predel·la sense escultura i, en general, en tot el conjunt, excepte el nínxol central, columnes i la decoració. Segueix la preeminència pictòrica d'aquesta època i que hem fet notar en el retaule de sant Cristòfol.

La divisió de la predel·la, seguint els tres carrers del conjunt, es reparteixen en tres escenes hagiogràfiques que es corresponen, temàticament, amb la imatge o pintura que es troba situada en el cos central –d'esquerre a dreta–: el martiri de sant Joan Evangelista, el naixement de sant Joan Baptista i l'aparició de la Verge i Crist encomanant construir l'església a sant Francesc d'Assís. Als basaments de les columnes, que divideixen els carrers de la predel·la, s'hi troben les pintures de: santa Rosa de Lima(?),⁵¹ sant Francesc Xavier, un sant franciscà i santa Teresa de Jesús. El cos principal, seguint la mateixa divisió, conserva la figura del sant dins el nínxol central mentre que en els dos carrers laterals hi ha les pintures de sant Joan Evangelista i sant Francesc d'Assís. Les tres pintures de l'àtic són emmarcades amb una profusió d'elements escultòrics on hi destaca la pintura central front de les dues laterals d'un format inferior. La pintura representa el martiri de sant Joan Baptista amb el cap degollat del sant damunt una safata davall els peus de Salomé. La pintura s'emmarca dins un coronament central arquitectònic amb dues columnes de fust anellades i un timpà trencat mixtilini. Enmig del timpà s'hi troba l'escut amb el símbol pintat de sant Joan Baptista –un anyell.

La composició d'aquest retaule pel que fa a la predel·la i el primer cos, juntament amb les columnes de fust d'estries en espiral, dues d'elles anellades, es poden comparar amb l'estructura i la composició inicial, abans de la reforma, que tenia el primer cos i la predel·la del retaule de sant Roc del convent de sant Bonaventura de Lluçmajor. El retaule, a més, havia estat pintat per membres de la nissaga Oms. La predel·la va ser pintada per Gaspar Oms I i el cos central per Gaspar Oms II.⁵²

L'única peça escultòrica independent del moble retaulístic és la figura de sant Joan Baptista. La primera de les peces que havia arribat del taller de l'escultor el desembre de 1656. L'escultura de sant Joan és una obra bastant pausada amb el braç dret mig alçat aguantant la creu abanderada. El cos de la figura es troba mig tombada amb un lleuger intent de *contrapposto* no desenvolupat i una cama més endavant de l'altra. El braç esquerre, mig alçat, té la mà oberta cap avall amb els dits caiguts que indiquen, de manera intuïtiva i a la vegada de pauta sinuosa, l'anyell situat en els seus peus. De la mateixa manera podem trobar aquesta plasmació en obra gràfica en una xilografia, encara que de manera més simple, i que podem datar en aquests segles. (Fig. 2).⁵³

50 CARBONELL i BUADES, M.: *Art de...*, p. 116.

51 Si és santa Rosa de Lima, la pintura no pot ser anterior a 1671, any que aquesta santa fou canonitzada. Per tant, aquestes pintures foren incorporades a partir o després de la dècada de 1670. Vegeu que la datació concorda amb les dades i el procediment constructiu del retaule.

52 CABOT ROSSELLÓ, S. (coord.): *Convent de sant Bonaventura*, Lluçmajor, 1993, p. 66, 128.

53 Biblioteca Lluís Alemany, Dipòsit obra gràfica, Carpeta Iconografia I, sala IV-10/40, n. 24. L'estampa no posa la procedència ni el gravador, autor o impressor. Solament a baix de la imatge hi ha una inscripció original d'impremta: *Confreres, y confrases del Glorios Sant Juan Baptista*.

La figura de sant Joan té l'anyell davall la mà oberta i a l'altra banda de la creu. Aquests trets formals i distributius els consideram peculiars i no solen seguir l'execució d'altres figures coetànies on el sant sol tenir l'anyell davall la creu i amb l'altra mà lliure l'assenyala cap avall en eix creuat i diagonal. Figures que segueixen aquest tret general les trobaríem a la portalada de la Seu de Mallorca d'Antoni Verger,⁵⁴ el sant Joan del retaule major de santa Elisabet d'Hongria de l'obra del Pinya o la figura del retaule de sant Joan Baptista d'Algaida. Una variant d'aquest model, amb el mateix disseny, però obviat l'anyell als peus que és substituït per un altre situat en el centre del retaule, que és a qui assenyala el sant, el trobaríem a: el carrer esquerre del retaule del Corpus Christi de l'escultor Jaume Blanquer a la Seu de Mallorca, la figura de la cornisa del retaule del Nom de Jesús a Campos o la figura de sant Joan Baptista del Museu Diocesà de Mallorca.⁵⁵

La peculiaritat que hem observat a la figura de Binissalem ens orienta cap a una influència o possible seguiment de models catalans. Doncs, si advertim, és molt semblant a la disposició i postura de la figura de sant Joan Baptista que havia realitzat vint anys abans Agustí Pujol II pel retaule major de sant Pere de Reus. Les dues imatges segueixen la mateixa disposició i disseny encara que la mallorquina difereix pel que fa a la tècnica i els seus acabats. L'estàtua original catalana, com recull el Dr. Bosch Ballbona, està impregnada d'expressió, faccions marcades, energia, força espiritual o agitació. Contràriament, en el nostre cas es caracteritza per l'absència de tots aquests trets expressius, però cal apuntar que l'exemple de Binissalem és executat amb el mateix disseny explicat i amb el tret més mimètic, que hem apuntat, de la mà oberta assenyalant l'anyell a davall d'ella i no a l'altra banda on es troba el peu de la creu. Aquest tret és el que consideram com a forma més diferenciada amb els altres exemples mallorquins i un dels qui segueix de manera més aconseguida l'escultura de Pujol. Un fet que ens ha semblat convenient remarcar com a possible font d'inspiració de l'exemple mallorquí.⁵⁶

Un altre escultor que hem d'incorporar i que treballà en el retaule de sant Joan Baptista fou Pere Antoni Pasqual (ca.1633-1686). Un únic escultor que fins ara es tenia constància i que s'havia vinculat a aquest retaule. Pasqual contribuï d'alguna manera a la realització del mateix, acabant-lo i potser també en les tasques de daurat que s'iniciaren el 1673. L'escultor Pasqual havia iniciat la carrera daurant el retaule de sant Sebastià de la parroquial d'Inca. En tot cas, el cobrament de la tasca que realitzà Pasqual va ser costosa de complir doncs els seus hereus, una vegada mort ell, encara havien de cobrar alguna de les feines

⁵⁴ De l'obra d'aquest autor, a més de les fonts historiogràfiques que hem anat apuntant podeu trobar un darrer estudi a: MOLINA BERGAS, F.: "Nuevas aportaciones sobre Antoni Verger, *sculptor*", *BSAL*, 69, 2013, p. 191-204.

⁵⁵ Museu Diocesà de Mallorca. IMDM:1222; IICIB:1142.

⁵⁶ BOSCH BALLBONA, J.: "Estudis", *Alba Daurada: l'art del retaule a Catalunya, 1600-1792 circa*, Girona, 2006, p. 144-151. No seria el únic cas de la comunicació durant l'època moderna mallorquina i catalana, ja hem apuntat l'exemple d'Antoni Vidal, que passà a l'obreria del taller d'Agustí Pujol I i va treballar tant a Mallorca com a Catalunya. També el mateix cas el trobaríem amb Miquel Perelló (ca.1643-ca.1717). Un escultor que es traslladà el 1668 a Barcelona on desenvolupà la seva carrera. Curiosament s'ha hipotitzat si Perelló es formà i treballà dins el taller de Joan Antoni Oms i una vegada mort aquest (1667) Perelló es traslladàs al Principat. Vegeu: DORICO I ALUJAS, C.: "Algunes precisions sobre l'escultor mallorquí Miquel Perelló", *EB*, 66/67, 2000, p. 78-90, especialment p. 81, nota 15. Tampoc s'ha d'oblidar altres mitjans com la influència a través de gravats i imatges estampades que es distribuïen entre els artistes i que els dos exemples de les figures del sant, aquí desenvolupades, no sien la influència directa d'una sobre l'altra sinó que les dues s'inspiressin sobre un mateix model de gravat. De totes maneres cal precisar que, com els altres models comparats, aquest cas no és un exemple únic al repertori mallorquí. Un model molt semblant també el podem trobar a la parroquial de Sencelles.

que l'escultor tenia pendents amb el susdit moble.⁵⁷

Fins ara, es contemplava l'obra de Binissalem com exclusiva de Pasqual, si bé haurem d'incorporar el contracte i la documentació exhumada i reformular la hipòtesi pensant que començada i feta l'obra principal per Joan Antoni Oms aquesta fou seguida o complementada per Pasqual. Tant en la dauradura com potser en la contribució de Pasqual a afegir elements escultòrics. Una mateixa formulació de parts del retaule de Binissalem la trobam a la predel·la escultòrica del retaule del Nom de Jesús de la vila de sant Joan. Una obra documentada i realitzada per Pere Antoni. A l'àtic del retaule de Binissalem els dos escaires laterals de les pintures són decorades amb volutes acabades de manera antropomòrfica, amb una cara d'àngel que acaba la voluta circular, i damunt el nínxol central hi ha un cap d'àngel amb dues ales obertes. Aquests motius, encara que no són exclusius d'Oms, els podem seguir en traços d'obres realitzades per Joan Antoni com els detalls ornamentals de l'escut central de la façana de Cort i en d'altres que li són relacionats o atribuïts; com l'arca de les insaculacions en el mateix edifici de Cort o, en detalls, a l'àtic del retaule dels dominics de Manacor –del seu taller. Aquests motius o detalls són desenvolupats de la mateixa manera en els escuts narratius de la predel·la que Pasqual va fer per la parroquial de sant Joan.

Dins el marc temporal entre el començament del retaule de Binissalem (1656) i el seu acabament començant el daurat (ca.1673). La intervenció de Pasqual no sembla que fos possible fins després de 1659. Pasqual, fins en aquesta data, no va treballar ni va tenir l'ofici d'escultor per fer obra pròpia. Els anys anteriors encara treballava com a mosso. El setembre de 1659 havia acudit als sobreposats del Col·legi de Pintors i Escultors de Mallorca per sol·licitar l'examen i fer-hi l'ingrés. L'escultor Jeroni Pinya el presentà a l'examen. Jeroni era fill de Pere Joan Pinya i ja s'havia relacionat amb Pasqual com a possible mestre d'aquest. Un fet concloent si ara sabem que fou ell qui presentà a Pasqual a l'examen de mestria. Els seus dos examinadors foren l'escultor Rafel Blanquer i el pintor Josep Onofre Borràs. Pasqual hi presentà un serafí amb ales i decoració frutal. Encara que ingressà dins el gremi no li deixaren agafar cap mosso ni cap aprenent fins que passàs un any.⁵⁸ L'agost de 1671 assistia juntament amb altres escultors als encants de l'escultor difunt Tomàs Seguí, que havia estat alumne de Joan Antoni Oms, on comprà una caldera d'aram.⁵⁹

Pasqual es casà dues vegades i tengué diversos fills i filles. Un d'ells li seguí la carrera, Antoni Pasqual, un altre amb el mateix nom fou teixidor de lli⁶⁰ i un altre, Gabriel Vicens Pasqual, es va fer prevere. El fill que li seguí l'ofici, Antoni Pasqual, no tingué una vida gaire exemplar. El germà prevere havia demanat el 1711 llevar l'administració dels béns a Antoni Pasqual a

57 Per les dades d'aquest escultor si no es fa altra referència, vegeu: CARBONELL i BUADES, M.: *Art de ...*, p. 114-118.

58 ARM, AH 6742, f. 3r-v. Pere Antoni Pasqual, fou examinat el 12 d'octubre de 1659 reunits a la casa del sobreposat major, que en aquell any era Pere Joan Pinya, escultor. El pintor Miquel Domenge, ostentava el càrrec de sobreposat menor. Els prohoms que hi varen assistir foren: els pintors, Joan Babiasta Llodrà i Francesc Sastre i l'escultor Pere Frau. Pere Bennasser actuava de clavari. Actuaven de testimonis l'andador del Col·legi, Vicenç Amengual, i el fadrí Sebastià Tomàs.

59 ARM, V-478, f. 247v.

60 ARM, S-1393, f. 136-137. Pere Antoni Pasqual, fill de l'escultor amb el mateix nom, es dedicà a la professió de teixidor de lli, fill de l'escultor i de Margalida Ana Oliver, s'havia casat amb Caterina Antelm. El 1709 testà fent marmessors a la seva muller i a la seva germana Caterina Pasqual casada amb Antoni Llampayes. L'hereva fou la filla d'ambdós, Margalida Anna.

causa de la deixadesa i les maneres que tenia de dur el negoci familiar i professional.⁶¹

En tot cas, remarcar que Pere Antoni Pasqual era un dels escultors més ben situats i rics del moment, no només per la seva faceta artística sinó, sobretot, perquè era propietari d'un hostal, tenia diverses terres i en duia a altres llocs. Com també, en contra del que es pensava fins ara, tampoc fou baixa la seva vinculació amb el món artístic illenc. Pere Antoni Pasqual fou sobreposat menor del Col·legi de Pintors i Escultors de Mallorca el 1679 i prohoms els anys de 1662, 1667 i 1680. En el seu taller entraren d'aprenents Joan Melis (1684) o Jaume Llull (1672) i aquest darrer també fou presentat per Pasqual a l'examen de mestria el 1679.⁶²

De l'obra constructiva de l'església, durant el segle XVIII, no s'escapà el retaule que hem desenvolupat tant en el segle XVIII com en el segle XIX. Al cap i a la fi, es degué adaptar al nou edifici i a la nova capella que es va fer el 1731.⁶³ L'any 1749 es pagaren 6 sous per pintar part del retaule.⁶⁴ El 1883 la volta i les parets del costat de la capella foren sotmeses a diverses intervencions per part dels picapedrers. El 1885 i 1886, un escultor, sense que haguem pogut identificar-lo, va intervenir de manera important sobre el retaule, la capella i a la mateixa figura del sant.⁶⁵

Conclusions

Hem pogut veure com durant el segle XVII es va actualitzar i renovar part del mobiliari retaulístic del temple de Binissalem. Un mobiliari que començà a fer-se novament a finals del segle XVI amb dos retaules amb pintures realitzades pels pintors López i amb el patronatge del canonge Pol. El mateix temps s'entreveia la voluntat de crear nous retaules com el de sant Cristòfol. Un retaule que hagué d'esperar fins al 1605 per començar a fer-se realitat encara que reformes posteriors el fessin desaparèixer. La renovació seguí amb la

61 ARM, AA, 105 (1709-1712), f. 568v-571. Gabriel Vicenç Pasqual, doctor, prevere i beneficiat a la Seu, acusava al germà, Antoni Pasqual, escultor, de deixar perdre i prodigar la seva hisenda; tant del que guanyava de l'ofici d'escultor com de les 79 lliures anuals que guanyava de l'escribania de Sóller com d'una vara reial que posseïa. El prevere Pasqual manifestava que el germà no complia amb la sustentació de la muller i dels seus infants així com altres deutes que s'anava adquirint. Per exemple, havia adquirit el 1710 un establiment amb el Dr. Llorenç Fiol i Flor d'un hort del carreró de l'Olivar a Ciutat amb un cens de 30 lliures i 10 sous. El prevere suplicava que els rèdits de Pasqual, com els que percebia de l'escribania de Sóller o els de la vara reial foren retirats del germà i administrats pel sosteniment familiar. Joan Mulet, teixidor de lli, o Pere Antoni Galla, *sombrerer*, foren diversos testimonis del procés contra els drets de Pasqual. Finalment, s'elegí com a curador i administrador dels béns de l'escultor Antoni Pasqual al germà prevere que havia interposat la denúncia.

62 ARM, AH 6742, f. 6r-10, 15v-16r, 20v-23, 29v-30r. De l'escultor Llull en podeu veure un estudi monogràfic a: CARRIÓ I VIVES, G.: "Jaume Llull, escultor cap al Setcents", *EB*, 74-75, 2002-2003, p. 163-186.

63 PASCUAL, A.; LLABRÉS, J.: *L'església parroquial de santa Maria de Robines*, Binissalem, 2000. Els rectors Sabater –Rafel i Nadal– foren qui impulsaren la fabricació del nou temple a partir de 1704. El mateix frontal d'altar de la capella de sant Joan Baptista és d'aquesta època.

64 ADM, Arxius Parroquials, Binissalem, Reg. 63, Llibre nou ..., bloc 3, s/f. En el segle XVIII donats els nous retaules que es feren seria un altre segle on hi podríem trobar altres artistes de l'època. Rafel Torres n'és un d'ells. Joan Tomàs l'any 1738 li comprava uns draps de cos pel temple. ARM, Clero, C-3852, s/f. En un estudi sobre Binissalem s'hi citen altres artistes relacionats amb el temple i els retaules: Gaspar Oms, Josep Sastre, Pere Vallespir..., si bé no l'hem pres com a referència per ser una obra general i sense dades d'arxiu que ens hi puguem recolzar. Vegeu: MARTÍ COLL, G.: *Binissalem: su historia y su entorno*, Mallorca, 1978, p. 28 i s.

65 ADM, Arxius Parroquials, Binissalem, Reg. 59, Confraria sant Joan Baptista 1853, s/f. L'escultor arribà a cobrar en dos rebuts: 954 pts el 1885 i 220 pts durant 1886. Unes quantitats bastant elevades durant l'època i que poden indicar una important intervenció per part d'aquest; possibles restauracions, repintades, tornar a daurar...

popularitat de la confraria de sant Joan Baptista i la contractació d'un nou retaule amb un dels escultors de més renom d'aquella època. Una obra conservada, si bé, sofrí bastants intervencions en segles posteriors.

En resum, hem pogut resseguir i documentar dues obres del temple de Binissalem fins ara inèdites, i que amplien el catàleg de l'encara poc conegut Joan Sagarra i del més prestigiós Joan Antoni Oms. D'aquesta manera, l'obra d'aquest darrer s'ha vist ampliada en detriment del catàleg de Pere Antoni Pasqual, del qual no podem contemplar el retaule conservat com a obra totalment seva, com fins ara se'n tenia constància, sinó com a un més dels artistes que hi participà. Tot això, sempre deixant veure possibles vessants d'influències entre autors com també entre determinades zones, maneres i models similars.

Annex de documentació

ADM, Arxius parroquials, Binissalem, Llibre 67, Compte del bassí de les Ànimes

Document 1: s/f

Jo Agustí Pol ... fas fe com lo senyor en jrat (¿) Quintana ha donat dita cantitat per la pintura del retaule de les Ànimes. Fet a VIII de desembre de 1560. Quintana amb Pons i Lladó com a jurats de la vila examinaven els comptes de l'obreria del bassí de les Ànimes el 1561: ... fas fe Agustí Pol, pvre. Y vist l'any present en presència del honrats en (¿) Pons, Jacme Lledó u jac Quintana jurats lo present any.

Jo Agustí Pol, pvre... fas fe com lo senyor en Sebastià Terrassa ha pagat a mestre Llopis, pintor per lo retaule de les Ànimes V ll. V s. Les quals són per compliment de tot lo que devia y perçò en presència dels jurats ço és Jordi n'gret, m' gilabert en nom de tots los altres... fet a VIII de setembre de 1561.

Jo Agustí Pol ... fas fe com lo senyor Bt Julià ha pagat la desús cantitat a mestre Llopis, pintor per lo retaule de les Ànimes a pus ver... Pe. Garrover y perçò en presència del jurats jo es Jordi nogant y m' gelabert... V de maig any 1562.

ADM, Arxius Parroquials, Binissalem, Reg. 63, Llibre nou de confraries de Binissalem de MDCLXX, bloc 2.

Document 2: s/f, cosit entre f. 51-52

Jo Joan Sagarre himaginayre promet fer un retaule de sant Cristòfol per la villa de Binissalem per preu de cent lliures lo qual retaule té de aser conforme un retaule del Roser forrada unes mènsoles que estan asentades damunt la banqueta del retaule hi dit retaule te de tenir vint pams d'amplària en les mullures, hi vint hi vuit de altària lo qual retaule te de ser de lenyam vermell los pilars hi la cornisa, hi lo demés te de aser de vet lo qual retaule ha de donar bo hi asentat i ells han de pagar lo port de dit retaule i me han de donar los diners que tindran hi quan sia aquebat lo que poran hi lo demés el dia quel posare a un any me agen de donar lo damés fet a XXV de agost 1605. Finis.

Document 3: f. 51v

Jo, Joan Sagarra himaginair quonfesa aver rebudes vint lliures del senyor Nicolau Llorens, hi ...ffe Malonda obrers de sant Cristòfol hi les he rebudes per mans del senyor Joan Ferrer rector de Binissalem. Hi són a bon quonte de un retaule fag per la capella de sant Cristòfol fet XXX de agost 1605.

Document 4: f. 53r

Jo Joan Sagarra himaginair quofessa aver rebudes quatre lliures de Agustí Ordines, i Arnau Pons, obrers de sant Cristòfol i són a bon comte de un retaule que faig de sant Cristòfol per Binissalem. Fet a 4 de novembre 1606.

Document 5: s/f entre f. 53-54

Jo Joan Sagarra himaginaire confessa haver rebudes quatre lliures del senyor Agustí Ordines holim obrer de sant Cristòfol de la villa de Binissalem a bon compte de un retaule de st. Cristòfol he fet per dita vila de Binissalem. Fet a 6 de setembre 1611.

Document 6:

a) S/f, cosit entre f. 20v-25r

Jo Joan Ferrer, rector de la vila de Binissalem faig fe i testimoni com mestre Vicens Segarra, imaginayre ha rebut per mans dels obrers de sant Cristòfol ço és Bartomeu Pons i Antoni Mir fadrins, 2 lliures, cinc sous u ... (?) abon compte i per rahó de sis lliures restaren dits obrers a treure me. Joan Segarra son pare per raó del retaule de st. Cristòfol havia fet per... (?) hi són debitors dits obrers en quatre lliures. Fet a i de maig de 1622.

b) f. 66v

Jo Joan Rossell sastre fas testimoni com mestre Vicens Segarra imaginaire ha rebut dels obrers de sant Cristòfol de la vila de Binissalem qui és Toni Mir i Bartomeu Pons, quatre lliures dic 4 lliures i són a compliment del retaule ha fet per dita confraria. Fet a 10 de juliol 1622.

c) f. 68r

Més he pagat 6 sous per lo deute vell del retaule.⁶⁶

ADM, Arxius Parroquials, Binissalem, Reg. 63, Llibre nou de confraries de Binissalem de MDCLXX, bloc 3, s/f.

Document 7:

Jo Rafel Morro, rector de la Pobla fas fe y testimoni com lo honorable Joan Antoni Oms ha concertat amb los obrers de la confraria de st. Joan de la vila de Binissalem que són mestre Jaume Terrassa i mestre Antoni Salom obrers fer un quadro de sant Joan Baptiste amb una figura de mateix sant conforme una trassa que entre ells se ha acordat i dit quadre ha de fer dit Oms per tres-centes quaranta lliures dicta 340 ll. i es conjunt entre ells que per lo dia de Nadal primer vinent los ha de donar la figura y pastera acabada i més es pacta que per el dia de st. Joan primer vinent li donaran los obrers cinquanta lliures i per Nadal primer vinent altres cinquanta lliures y lo demás les pagarà així com se anirà treballant i per ser fer així la veritat, faig la present a pregària de les parts. Vui als 26 abril 1656. Joan Antoni Homs.

⁶⁶ Un mateix pagament surt durant el 1623.

Fig. 1 Retaula de sant Joan Baptista. Binissalem

Fig. 2 Xilografia de sant Joan Baptista. Biblioteca Lluís Alemany

LAS CÁTEDRAS LULIANAS DE LA UNIVERSIDAD DE MALLORCA (1692-1824)

Rafael Ramis Barceló

Universitat de les Illes Balears

Resumen: Este artículo estudia la formación y el desarrollo de las cátedras lulianas de filosofía y de teología en la Universidad Luliana de Mallorca. Su principal cometido es configurar una nómina definitiva de catedráticos de la institución, que amplíe las posibilidades del estudio de esta época.

Palabras clave: Lulismo, Universidad, cátedras, Mallorca, siglo XVIII.

Abstract: This article studies the formation and development of the Lullian Chairs of Philosophy and Theology in the Lullian University of Majorca. Its main scope is the configuration of a complete list of chairmen of the institution that can allow a deeper study of this period.

Key words: Lullism, University, chairs, Majorca, 18th Century.

Recibido el 30 de mayo. Aceptado el 15 de octubre de 2014.

Abreviaturas: ACM = Archivo Capitular de Mallorca, ADM = Archivo Diocesano de Mallorca, ARM = Archivo del Reino de Mallorca, AHUIB = Archivo Histórico de la Universitat de les Illes Balears, BBM = Biblioteca Bartomeu March, BPM = Biblioteca Pública del Estado en Palma de Mallorca.

El aparato crítico, por cuestiones de espacio y en aras a la brevedad, aparece reducido y sólo se consignan los datos más relevantes. Se evitan asimismo las reiteraciones de los mismos datos que obran en diferentes fuentes.

En el *Diccionari d'Escriptors lul·listes* del profesor Sebastià Trias Mercant, aparece una entrada referente a "Catedráticos de la Universitat Lul·liana",¹ donde se exponen algunos datos de los más importantes catedráticos de la Universidad. En dicha entrada, elaborada por uno de los más eminentes conocedores del lulismo mallorquín de la época moderna, se mezclan junto con algunos de los catedráticos, rectores de la Universidad y lectores conventuales. Ya Jaume Lladó Ferragut, el historiador de la Universidad por excelencia, había intentado establecer una meritoria nómina de todos los catedráticos de la Filosofía y de Teología,² con unos resultados que, tras estudios más exhaustivos, pueden calificarse de incompletos y, en algunas ocasiones, inexactos.

El hecho de que los dos mayores especialistas del período universitario mallorquín no pudiesen elaborar un cuadro completo de las cátedras lulianas es un síntoma de su complejidad. Gracias al estudio de conjunto y de la descripción archivística de los fondos por parte de Lladó Ferragut³ se conocen, a grandes rasgos, los perfiles de la Universidad. Desde hace años, una de las labores más necesarias para poder estudiar tanto la dimensión ideológica como institucional del lulismo mallorquín era conocer con exactitud quiénes fueron los titulares de las cátedras lulianas, qué cátedras regentaron y cuándo lo hicieron, cuál fue su *cursus* académico y cuáles eran las filiaciones y líneas de continuidad y discontinuidad. Aunque sea en un sentido muy esquemático, éste es el objeto de las páginas siguientes.

Por esta razón, en el presente trabajo –por razones de brevedad y de espacio– no haré referencia al origen de las cátedras,⁴ a las condiciones para su acceso, al régimen docente prescrito en las *Constituciones...*, salvo en lo imprescindible para presentar la nómina completa de los catedráticos de filosofía y teología luliana durante el período en el que se desarrolló la Universidad Luliana y Literaria de Mallorca, es decir, desde 1692 hasta 1824, año en el que se implantó el Plan Calomarde y se dio fin a la estructura tradicional de la Universidad. Se excluyen, por lo tanto, los catedráticos del Estudio General (1483-1691) y los problemas derivados de la institucionalización del lulismo en los siglos XVI y XVII, que serán objeto de próximos trabajos.

Las cátedras de filosofía luliana

Por vía testamentaria, el canónigo Antoni Serra creó en 1567 una cátedra de Arte luliana para que fuera la antesala para la formación en teología luliana.⁵ Esta cátedra había tenido

1 TRIAS MERCANT, S.: *Diccionari d'escriptors lul·listes*, Palma, 2009, pp. 103-109.

2 LLADÓ FERRAGUT, J.: *El Archivo de la Real y Pontificia Universidad Literaria y del Estudio General Luliano del Reino de Mallorca*, Palma de Mallorca, 1946.

3 LLADÓ FERRAGUT, J.: *Historia del Estudio General Luliano y de la Real y Pontificia Universidad Literaria de Mallorca*, Palma de Mallorca, 1973.

4 La bibliografía relevante sobre estos temas, además de la ya consignada, es: TRIAS MERCANT, S.: "Las tesis filosóficas de la Universidad Luliana", *Estudios Lulianos*, VIII, 1966: 191-214; IX, 1965: 85-92, 207-227; SANTAMARÍA, A.: *La promoción universitaria en Mallorca. Época de Fernando el Católico*, Annals, Palma de Mallorca, 1983; TRIAS MERCANT, S.: *Història del pensament a Mallorca*, Mallorca, pp. 163-166 y 221-225 y RAMIS BARCELÓ, R.: "Sobre la denominación histórica de la Universidad de Mallorca: cuestiones institucionales e ideológicas en torno al lulismo", *Cuadernos del Instituto Antonio de Nebrija de Estudios sobre la Universidad*, 13, n. 2, 2010, pp. 237-263.

5 BPM, Ms. 24, *Libro de certificaciones de cátedras de la Universidad luliana desde su fundación hasta 1772*, ff. 154-165v.

continuidad durante las primeras décadas del siglo XVII, aunque con una presencia irregular de profesores y alumnos; tuvo mayor estabilidad desde la erección del Pontificio Colegio de la Sapiencia, puesto que sus colegiales tenían que estudiar el Arte de Llull.⁶ Desde 1692 formó parte de la Universidad y fue piedra angular de los estudios filosóficos lulianos. Esta primera cátedra, a instancias de su fundador, estaba bajo la tutela de la Cofradía de San Pedro y San Bernardo, quien escogía al catedrático.⁷ La segunda cátedra de filosofía luliana, fundada el 18 de mayo de 1676,⁸ tenía también carácter trienal y servía para completar la formación de los estudiantes en la lógica, física y metafísica, siguiendo el Arte de Llull. Dicha cátedra fue creada en motivo del otorgamiento de los Privilegios pontificios al Estudio General por parte de Clemente X.

A través de las Constituciones de la Universidad de 1698 quedaron consagradas las dos cátedras de filosofía lulianas existentes⁹ y se abrió la puerta a la posibilidad de creación de más cátedras. Hasta la promulgación de las Constituciones, los catedráticos eran designados por los Jurados,¹⁰ mientras que a partir de 1698 las cátedras se proveyeron por oposición, salvo que tuviesen patronos que las sufragasen y estuviese dispuesto al efecto un método de elección directa.

La tercera cátedra fue fundada por los Jurados el 22 de diciembre de 1705¹¹ y era un refuerzo para los estudiantes que profesaban la opinión de Llull. La creación de la segunda cátedra (en la época en la que todavía no se había erigido la Universidad) permitía que en cada curso lectivo empezara un ciclo de estudios,¹² hecho que se completó finalmente con tercera cátedra que servía para articular un ciclo trienal y marcar la diferencia con las otras opiniones (tomismo, escotismo, suarismo), que tenían lectorados parauniversitarios de considerable importancia. Esta tercera cátedra fue una reivindicación de la primacía del lulismo después del atentado antiluliano de 1699, que tuvo notables consecuencias en el seno de la institución.¹³

La cátedra tutelada por la Cofradía de S. Pedro y de S. Bernardo tuvo como titulares durante el siglo XVII y parte del XVIII a muchos colegiales de la Sapiencia.¹⁴ Así, Joan Escanellas, Pere-Joan Garau, Joan Antoni Mesquida, Felip Garau, Joan Blanquer, Llorenç Burguera,

6 RAMIS BARCELÓ, R.: "El Pontificio Colegio de la Sapiencia de Mallorca durante el siglo XVII: constituciones y colegiales", *Historia de la educación*, 33, 2014, pp. 167-192.

7 ACM, Confraria de Sant Pere i Sant Bernat, *Llibre de Determinacions de 1600*, f. 154r-v.

8 BPM, Ms. 24, *Libro de certificaciones...*, ff. 166-167.

9 *Constituciones, Estatutos y Privilegios de la Universidad Luliana del Reino de Mallorca*, Palma, 1698, cap. I, pp. 45-47.

10 ARM, EU. *Extraordinari de 1690 a 1695*, ff. 19v-20r.

11 BPM, Ms. 24, *Libro de certificaciones...*, f. 167v.

12 ADM, Causa Pia, Materiales recogidos por el Rdo. Juan Amorós..., ff. 247-249.

13 CASSANYES ROIG, A.; RAMIS BARCELÓ, R.: "El atentado antiluliano de 1699 en el marco ideológico de la Universidad de Mallorca", *Memòries de la Reial Acadèmia mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, 22, 2012, pp. 141-165.

14 RAMIS BARCELÓ, R.: "Los colegiales del Pontificio Colegio de la Sapiencia de Mallorca durante el siglo XVIII", *Obradoiro de historia moderna*, 23, 2014, pp. 238-257.

Joan Grimalt o Salvador Artigues fueron colegiales de la Sapiencia.¹⁵ Le siguieron dos colegiales del Seminario Diocesano de San Pedro: Antonio Mesquida¹⁶ y Joan Capó.¹⁷ A partir de entonces, las órdenes religiosas y el clero secular se alternaron en la titularidad de la cátedra: hay que destacar a Fr. Francesc Vich de Superna,¹⁸ franciscano; Antoni-Nicolau Lobo i Llull, que llegó a ser con el tiempo canónigo y Rector de la Universidad; Bartomeu Verd,¹⁹ beneficiado de la Catedral, Bernat Nadal,²⁰ el futuro Obispo de Mallorca, el presbítero Miquel Aulí,²¹ y otros que pueden verse en el anexo.

Si sus titulares tenían vocación docente, las cátedras de filosofía eran lugares de proyección a las de teología. En caso contrario, reportaban suficiente notoriedad como para presentarse con garantías a algún beneficio eclesiástico. En muy pocos casos, los catedráticos de filosofía eran a la vez beneficiados. Lo normal es que fueran jóvenes bien seminaristas o sacerdotes del clero secular, bien religiosos que, después de haber desempeñado con éxito algún lectorado conventual, recibían permiso para presentarse a una cátedra.

La primera cátedra (fundada por Antonio Serra) era codiciada porque su titular cobraba 25 sueldos. Las otras dos cátedras no estaban remuneradas, de manera que sus titulares, una vez nombrados, podían permanecer en ellas hasta su muerte o renuncia. Las cátedras se tenían que proveer por oposición, de tal forma que los aspirantes debían examinarse y leer la *Lògica Nova* de Llull.²² Para poderse presentar a las cátedras lulianas era necesario que se hubiesen cursado previamente los cursos del Arte luliano.

Algunos de los titulares de la cátedra de la Cofradía de S. Pedro y S. Bernardo fueron, pasado el tiempo, notables lulistas, que aparecerán de nuevo en las páginas siguientes por su ascenso a las cátedras de teología. Los más destacados solían ser reelegidos una e incluso dos veces, de manera que el mismo catedrático pudo impartir hasta tres trienios consecutivos. Entre los que repitieron en su cometido (y que, por lo tanto, sabemos que satisfacían a los estudiantes y a los patronos) estaban: Joan Blanquer, que fue reelegido *pro majori parte* el 25 de febrero de 1707;²³ Llorenç Burguera, que fue escogido por segunda vez el 23 de diciembre de 1712;²⁴ Salvador Artigues, que regentó la cátedra por tres trienios; Fr. Francesc Vich, que fue reelegido el 12 de marzo de 1737; el pavorde Lobo, que fue reelegido dos veces; al igual de Bartomeu Verd; el presbítero Andreu Feliu,²⁵ que tuvo que

15 ADM, Fons de la Sapiència, *Llibre de oposicions y elections y Llibre de oposicions y elections, any 1696 (fins a 1735)*, loc. passim.

16 AHUIB, *Diferentes autos de grados de bachiller y de doctor...*, f. 241.

17 BPM, Ms. 24, *Libro de certificaciones...*, f. 163.

18 AHUIB, *Diferentes autos de grados de bachiller y de doctor...*, f. 298.

19 BPM, Ms. 24, *Libro de certificaciones...*, f. 163.

20 AHUIB, *Juramento de catedráticos y colegiatos...*, f. 52v-53.

21 AHUIB, *Juramento de catedráticos y colegiatos...*, s.f.

22 *Constituciones, Estatutos y Privilegios...*, p. 154.

23 AHUIB, *Extraordinari de 1691*, f. 35.

24 Todas estas referencias se encuentran en BPM, Ms. 24, *Libro de certificaciones...*, ff. 166-167.

25 AHUIB, *Resoluciones 1784-1790*, f. 64.

ausentarse a Madrid, y el trinitario Fr. Jordi Pasqual,²⁶ quien luego sería elegido catedrático de Sagrada Escritura.

La segunda cátedra de filosofía luliana fue regentada por representantes del clero regular y secular, preferentemente por religiosos, cuyo convento asumía las cargas de su manutención por el honroso hecho de que un miembro de su comunidad fuera catedrático de la Universidad y que contribuyera a la formación en la doctrina de Ramon Llull. Subráyese que casi todas las órdenes religiosas, excepto los dominicos, a medida que transcurrió el siglo XVIII, acabaron aconsejando a sus miembros la formación en la opinión luliana. Algunas de ellas estuvieron siempre de acuerdo con la veneración que en Mallorca se tenía hacia el Doctor Iluminado (carmelitas, mercedarios, cistercienses, agustinos, teatinos...), con la primacía de los franciscanos observantes, quienes consideraban a Ramon Llull como a uno de los suyos, hasta tal punto que desde 1688 había tres lectorados lulistas en las casas de estudio de la Provincia.²⁷

La segunda cátedra fue regentada sucesivamente por Antoni Riera, presbítero, desde 1693²⁸ hasta el 10 de octubre de 1696, cuando pasó a ocuparla Dom Llorenç Caldés,²⁹ cisterciense, que la dejó por una de teología luliana el 6 de diciembre de 1702³⁰ y fue sustituido por el observante Fr. Gabriel Sampol el día 19 de octubre de ese año.³¹ El 10 de octubre de 1705 empezó a leer el agustino Fr. Pere Antoni Juan,³² que desempeñó la cátedra durante un trienio,³³ al igual que Gabriel Maura, colegial,³⁴ que leyó desde el 30 de mayo de 1711.³⁵ El siguiente catedrático fue Fr. Francesc Picornell, observante, que renunció el 12 de octubre de 1716³⁶ y fue sucedido por Fr. Juan Seguí, mercedario.³⁷ A estos les siguieron Fr. Martí Alenyar,³⁸ trinitario, que leyó desde el 11 de mayo de 1723 hasta el 20 de octubre de 1727, cuando entró Fr. Joan Payeras, carmelita,³⁹ Joan Capó, quien la regentó como sustituto;⁴⁰ el presbítero Antoni Lladó,⁴¹ que renunció el 24 de marzo de 1742 y fue sucedido el 17 de octubre del mismo año por el carmelita Fr. Joan Àngel Noceras,⁴²

26 ACM, Confraria de Sant Pere i Sant Bernat, *Llibre de Determinacions de 1600*, ff. 33v-34.

27 ADM, Causa Pia, Materiales recogidos por el Rdo. Juan Amorós..., f. 259v.

28 AHUIB, *Graus desde 1693 ad 1696*, f. 1.

29 AHUIB, *Graus desde 1693 ad 1696*, f. 2v-3r.

30 AHUIB, *Actes de l'Estudi General*, f. 33.

31 AHUIB, *Extraordinari de 1691*, f. 33.

32 AHUIB, *Actes de l'Estudi General*, f. 34v.

33 BPM, Ms. 24, *Libro de certificaciones...*, f. 167.

34 AHUIB, Legajo 8, s.n.

35 AHUIB, *Autos y papeles tocantes a provisiones de cátedras de medicina, philosophia...*, f. 97.

36 AHUIB, *Autos y papeles tocantes a provisiones de cátedras de medicina, philosophia...*, f. 101.

37 BPM, Ms. 24, *Libro de certificaciones...*, f. 167.

38 AHUIB, *Diferentes autos de grados de bachiller y de doctor...*, f. 282.

39 AHUIB, *Diferentes autos de grados de bachiller y de doctor...*, f. 287.

40 BPM, Ms. 24, *Libro de certificaciones...*, f. 167.

41 AHUIB, *Autos y papeles tocantes a provisiones de cátedras de medicina, philosophia...*, f. 119.

42 AHUIB, *Autos y papeles tocantes a provisiones de cátedras de medicina, philosophia...*, f. 129.

quien se acreditó como un gran defensor de Llull en la polémica que tuvo con el jurista Joan Baptista Roca i Mora.⁴³

Los mínimos, que hasta mediados de la centuria habían seguido la opinión tomista, se hicieron seguidores de Ramon Llull en 1748.⁴⁴ Para compensar este cambio, tras la renuncia de Fr. Joan Àngel Noceras, el 11 de julio de 1748, se proveyó la cátedra a Fr. Guillem Orell,⁴⁵ mínimo, el día 4 de octubre del mismo año y permaneció en ella durante un trienio, hasta que renunció el 2 de octubre de 1751,⁴⁶ cuando le sucedió su correligionario Fr. Ramon Sancho, que juró su cátedra el 29 de octubre de 1751⁴⁷ y renunció a ella el 27 de octubre de 1754.⁴⁸ El 31 de octubre de ese año empezó a leer el observante Fr. Francesc Caimari,⁴⁹ que la regentó durante dos trienios y pasó luego a una cátedra de teología. El siguiente titular fue Jaume Morey,⁵⁰ colegial de la Sapiencia y después ganó la oposición Joan Amengual,⁵¹ que sucedió a Dom Pasqual en la cátedra de Vísperas (Quint). Su vacante fue cubierta por Fr. Joan Verger, observante, quien leyó por un trienio,⁵² y luego por Joan Binimelis, presbítero, que al poco tiempo ganó una cátedra de teología y fue sustituido por el agustino Fr. Nicolau Prohens,⁵³ quien leyó por espacio de cuarenta años y pidió la jubilación⁵⁴ poco antes de la extinción de la Universidad.

En cuanto a la tercera cátedra, ya se ha dicho que fue fundada en 1705 y se preguntó a Fr. Joan Rosselló, mercedario, si aceptaba ser su titular durante un trienio.⁵⁵ Su sucesor fue también un religioso de la Orden de la Merced, Fr. Bernardí Cifre,⁵⁶ que regentó la cátedra desde el 19 de octubre de 1709,⁵⁷ durante dos trienios, hasta que renunció en abril de 1715 y fue sucedido por el agustino Fr. Jaume Plomer, quien juró la cátedra el 6 de marzo de 1715⁵⁸ y renunció a ella el 9 de junio de 1721.⁵⁹ El observante Fr. Pere-Antoni Riera, futuro síndico de la Causa Pía Luliana en Roma, leyó un trienio desde el 26 de junio de 1721⁶⁰ y

43 BBM, Fondo del Convento de San Francisco, leg. 5/37.

44 ADM, Causa Pía, Materiales recogidos por el Rdo. Juan Amorós..., ff. 252v-253.

45 AHUIB, *Diferentes autos de grados de bachiller y de doctor...*, f. 308.

46 AHUIB, *Autos y papeles tocantes a provisiones de cátedras de medicina, philosophia...*, f. 135.

47 AHUIB, *Autos y papeles tocantes a provisiones de cátedras de medicina, philosophia...*, f. 138.

48 AHUIB, *Autos y papeles tocantes a provisiones de cátedras de medicina, philosophia...*, f. 140.

49 AHUIB, *Autos y papeles tocantes a provisiones de cátedras de medicina, philosophia...*, f. 142.

50 AHUIB, *Juramento de catedráticos y colegiatos...*, f. 1v.

51 BPM, Ms. 24, *Libro de certificaciones...*, f. 167.

52 AHUIB, *Juramento de catedráticos y colegiatos...*, s.f.

53 AHUIB, Legajo 7, núm. 8/30.

54 AHUIB, Legajo 6, núm. 8.

55 BPM, Ms. 24, *Libro de certificaciones...*, f. 168.

56 BPM, Ms. 24, *Libro de certificaciones...*, f. 169.

57 AHUIB, *Actes de l'Estudi General*, f. 35.

58 AHUIB, Legajo 8, s.n. y AHUIB, *Autos y papeles tocantes a provisiones de cátedras de medicina, philosophia...*, ff. 159.

59 AHUIB, *Autos y papeles tocantes a provisiones de cátedras de medicina, philosophia...*, f. 160.

60 AHUIB, *Autos y papeles tocantes a provisiones de cátedras de medicina, philosophia...*, f. 165v.

fue sustituido por Miquel Torelló, presbítero,⁶¹ que renunció a la cátedra el 20 de junio de 1727.⁶² Gabriel Serra leyó durante dos trienios y fue sustituido por Dom Antonio Raimundo Pasqual, el lulista más célebre de la centuria, procedente de Maguncia,⁶³ que leyó hasta la fecha de su renuncia, el 5 de septiembre de 1738.⁶⁴

Desde entonces, la permanencia en la cátedra fue mucho más dilatada en el tiempo. El P. Josep Cànoves, teatino, empezó a leer el 10 de noviembre de 1738⁶⁵ y la regentó hasta el 7 de septiembre de 1747, cuando cesó por óbito.⁶⁶ Fue sucedido por Fr. Onofre Gomis, mercedario, que leyó desde el 25 de septiembre de 1747,⁶⁷ por espacio de quince años⁶⁸ y fue sustituido por Fr. Joan Darder,⁶⁹ observante, que ocupó la cátedra durante treinta años. Después de un trienio en el que la cátedra fue detentada, también en propiedad, por Joan Amengual, colegial de la Sapiencia, ésta fue regentada por dos ilustres personajes: el trinitario Fr. Miquel Ferrer i Bauçà,⁷⁰ fundador de las religiosas trinitarias,⁷¹ y por Fr. Joan Gamundí⁷² observante secularizado, que devino uno de los profesores universitarios más activos durante la primera mitad del siglo XIX.⁷³

Como los estudios de Artes y Filosofía eran obligatorios para los estudiantes de las facultades mayores, no sólo estudiaron el Arte de Llull los teólogos, sino también algunos médicos y juristas, que luego devinieron buenos conocedores de la obra del Doctor Iluminado.⁷⁴ Había, desde luego, tradiciones familiares que empujaban a los estudiantes a frecuentar las cátedras lulianas, de las que luego salieron no pocos catedráticos de diferentes disciplinas, acendrados defensores de la figura y el pensamiento de Ramon Barbaflorida.

61 BPM, Ms. 24, *Libro de certificaciones...*, f. 169.

62 AHUIB, *Autos y papeles tocantes a provisiones de cátedras de medicina, philosophia...*, f. 171.

63 TRIAS MERCANT, S.: *El neolulismo filosófico y su integración europea según la obra de fray Pascual*, Barcelona, Universidad de Barcelona, 1971, [Tesis doctoral inédita], p. 8. Dicha tesis fue publicada en forma de diferentes artículos que se irán citando y del libro *Filosofía y sociedad (Hacia una ecología del lulismo de la Ilustración)*, Palma de Mallorca, 1973.

64 AHUIB, *Autos y papeles tocantes a provisiones de cátedras de medicina, philosophia...*, f. 174.

65 AHUIB, *Autos y papeles tocantes a provisiones de cátedras de medicina, philosophia...*, f. 195.

66 BPM, Ms. 24, *Libro de certificaciones...*, f. 169.

67 AHUIB, *Diferentes autos de grados de bachiller y de doctor...*, ff. 202-203v.

68 AHUIB, *Diferentes autos de grados de bachiller y de doctor...*, f. 174.

69 AHUIB, *Juramento de catedráticos y colegiatos...*, f. 15.

70 AHUIB, Legajo 8, s.n.

71 RENOM i FERRER, M.T.: *Miquel Ferrer i Bauçà: protagonista en la sociedad de Mallorca*, Barcelona, 1999, pp. 514 y ss.

72 AHUIB, Legajo 8, s.n.

73 PLANAS ROSSELLÓ, A.: "La Universidad Literaria Balear (1840-1842): un intento fallido de restauración de los estudios universitarios en Mallorca", *Cuadernos del Instituto Antonio de Nebrija*, 14, n. 2, 2011, p. 295-316, especialmente pp. 299-311.

74 CASSANYES ROIG, A.; RAMIS BARCELÓ, R.: "Los graduados en Artes y Filosofía en la Universidad Luliana y Literaria de Mallorca I: (1692-1750)", *Tiempos modernos*, 28, 2014, 46 pp. y "Los graduados en Artes y Filosofía en la Universidad Luliana y Literaria de Mallorca II: (1751-1830)", *Tiempos modernos*, 29, 2014, 48 pp.

Las cátedras de teología luliana

Las Constituciones de 1698 consagraron la existencia de cuatro cátedras de teología luliana⁷⁵ que estaban en vigor en el momento de la erección de la Universidad.⁷⁶ Eran cuatro porque se tenía que mostrar la primacía del lulismo sobre las demás opiniones: el tomismo⁷⁷ tenía tres cátedras, y el suarismo⁷⁸ y el escotismo⁷⁹ dos. Existían también cátedras de teología positiva o escolástica y moral, que eran comunes a todas las opiniones, salvo a la luliana.⁸⁰ De esta forma, los estudiantes de lulismo podían cursar sus estudios teológicos sin salirse de la doctrina del Doctor Iluminado, tal y como se había previsto por los primeros maestros del Estudio General.

Las cuatro cátedras de Teología tenían una relevancia distinta. Existía la de Prima, instituida por Beatriu de Pinós,⁸¹ la de Vísperas, por Agnès de Pacs (Quint),⁸² una tercera de teología moral y una cuarta de teología luliana en la que se explicaban las materias que no se estudiaban en las demás cátedras. Las dos primeras constituían el embrión del Estudio General Luliano y eran remuneradas, mientras que las otras dos eran leídas sin salario.⁸³ Ello explica que los profesores quisiesen progresar hacia las cátedras de Prima y de Vísperas (Quint). De hecho, para poder acceder a una cátedra mayor se tenía que haber leído, como mínimo, por espacio de dos años en una cátedra menor.⁸⁴ Las dos cátedras sin salario estaban regentadas por religiosos o por sacerdotes del clero secular, que tenían un beneficio y leían en la Universidad por el honor y el prestigio que ello significaba.

Existió brevemente una quinta cátedra del Arte de Ramon Lull, anexa al Colegio de Teología. Esta situación fue confusa y ha generado dificultades en la interpretación de los historiadores. Sin embargo, después del examen de las fuentes, puede verse que fue una cátedra creada *ad hoc* para Fr. Miquel Fornés, observante, en septiembre de 1732.⁸⁵ Fornés procedía de Maguncia, donde había estudiado lulismo con los discípulos de Salzinger, y las autoridades del momento consideraron que era importante que sus conocimientos estuviesen al alcance de los estudiantes.⁸⁶ De hecho, un número destacado de alumnos se

75 *Constituciones, Estatutos y Privilegios...*, tít. XX p. 132.

76 BPM, Ms. 24, *Libro de certificaciones...*, ff. 21-24v.

77 RAMIS BARCELÓ, R.: "Las cátedras tomistas de la Universidad Luliana y Literaria de Mallorca (1692-1824)", *Archivum Fratrum Praedicatorum* (en prensa).

78 RAMIS BARCELÓ, R.: "Las cátedras suaristas de la Universidad Luliana y Literaria de Mallorca (1692-1767)", *Archivum Historicum Societatis Iesu*, 164, n. 2, 2014, pp. 399-426.

79 RAMIS BARCELÓ, R.: "Las cátedras escotistas de la Universidad Luliana y Literaria de Mallorca (1692-1824)", *Archivum Franciscanum Historicum*, 108, n. 1-2, 2015, (en prensa).

80 *Constituciones, Estatutos y Privilegios...*, tít. XXIII, p. 162.

81 BPM, Ms. 24, *Libro de certificaciones...*, ff. 29v-37v.

82 BPM, Ms. 24, *Libro de certificaciones...*, ff. 51r-v.

83 BPM, Ms. 24, *Libro de certificaciones...*, f. 197.

84 *Constituciones, Estatutos y Privilegios...*, Tít. XX, pp. 136 y ss.

85 AHUIB, *Autos y papeles tocantes a provisiones de cátedras de Theologia y Cánones*, f. 108.

86 ADM, Causa Pía, Materiales recogidos por el Rdo. Juan Amorós..., f. 251.

matriculó en su curso.⁸⁷ Se generó un pleito, que no llegó a sustanciarse porque en 1736 Fornés, por dejación de su correligionario Pere-Antoni Riera, ganó una cátedra de vísperas de teología luliana, “*quedandose por este medio tacitamente extincta aquella cathedra, que se havia intentado instituir*”.⁸⁸

Los titulares de las cátedras fueron, por lo general, franciscanos observantes o clérigos seculares, formados la mayoría de las veces en el Colegio de la Sapiencia. Una buena muestra de ello es la nómina de los catedráticos al comienzo de la Universidad, en 1692. A la sazón, la de Prima la detentaba Sebastià Riera,⁸⁹ presbítero, antiguo colegial de la Sapiencia,⁹⁰ que había sufrido diversos avatares en su defensa del lulismo⁹¹ y, que ya en edad avanzada, seguía poseyendo la cátedra, que leían diferentes sustitutos.⁹² La de Vísperas la poseía Sebastià Frígola i Garau,⁹³ presbítero y también antiguo colegial de la Sapiencia,⁹⁴ que el 3 de enero de 1694 empezó a leer la cátedra de Prima como sustituto.⁹⁵ La cátedra de teología moral la poseía desde 1688 Fr. Rafael Barceló,⁹⁶ observante, después de haber leído, años atrás, teología escolástica.⁹⁷ La cuarta cátedra de teología la poseía Fr. Cristòfol Romaguera, también observante.⁹⁸

De hecho esta última cátedra estuvo casi siempre en mano de los franciscanos. El 8 de diciembre de 1710 empezó a leerla Fr. Bartomeu Sampol,⁹⁹ que lo hizo por espacio de veinte años. En 1731, tras su cese, ganó la cátedra Fr. Serafí Nabot, que la leyó hasta el 23 de mayo 1743, cuando alcanzó la jubilación.¹⁰⁰ El 12 de junio del mismo año empezó a enseñar Andreu Monserrat.¹⁰¹ Los observantes la recuperaron en 1751, gracias a la sólida preparación de Fr. Bartomeu Rubí, un firme defensor y apologeta de Llull, que leyó hasta 1772, cuando por su renuncia ganó la cátedra Francesc Mulet,¹⁰² presbítero, que a su vez renunció en 1791 al hacerse cargo de la de Prima.¹⁰³ Le sucedió Joan Ferrà, presbítero,

87 AHUIB, *Matriculas Suaristas desde 1694 ad 1717. Lullistas de 1696 ad 1717 y del Arte General de 1732 y 1734*, ff. 114v-116v.

88 AHUIB, *Reales Ordenes y Decretos desde 1698 hasta 1761*, f. 161.

89 ARM, *Extraordinaris de Jurats 1654 a 1656*, s.n.

90 ADM, Fons de la Sapiència, *Llibre de oposicions y elections*, any 1696 (fins a 1735), ff. 11v-12.

91 RAMIS BARCELÓ, R.: “El proceso inquisitorial al catedrático lulista Sebastián Riera (1662-1665)”, *Revista de la Inquisición*, 17, 2013, pp. 107-139.

92 ARM, EU. *Extraordinari de 1690 a 1695*, ff. 245r-v y ff. 364-365.

93 BPM, Ms. 24, *Libro de certificaciones...*, f. 22.

94 ADM, Fons de la Sapiència, *Llibre de oposicions y elections*, f. 68.

95 ARM, EU. *Extraordinari de 1690 a 1695*, ff. 364-365.

96 ARM, EU. *Extraordinaris de la Universitat*, f. 58v.

97 BPM, Ms. 24, *Libro de certificaciones...*, f. 189.

98 ARM, EU. *Extraordinari de 1690 a 1695*, f. 20r-v.

99 BPM, Ms. 24, *Libro de certificaciones...*, ff. 57v-58. Véase la misma referencia para los sucesivos catedráticos.

100 AHUIB, *Autos y papeles tocantes a provisiones de cátedras de Theologia...*, f. 36.

101 AHUIB, *Autos y papeles tocantes a provisiones de cátedras de Theologia...*, f. 41.

102 AHUIB, *Juramento de catedráticos y colegiatos...*, f. 72.

103 AHUIB, Legajo 7, núm. 8/40.

colegial de la Sapiencia,¹⁰⁴ que la poseyó hasta 1798, año en que renunció¹⁰⁵ y que fue sucedido por Fr. Ramon Strauch i Vidal, que tuvo que renunciar a ella en 1817 por haber sido elegido obispo de Vic. Fue elegido el trinitario Fr. Josep Palou y, tras su renuncia, se nombró a Bernat Galmés.¹⁰⁶

La cátedra de teología moral estuvo también casi siempre en manos de los observantes. Sucedieron a Fr. Rafael Barceló, Antoni Riera, presbítero, que leyó por espacio de veinticinco años, hasta que en 1724 la detentó Fr. Pere A. Riera,¹⁰⁷ observante, que fue sucedido en 1736 por su correligionario Fr. Miquel Fornés,¹⁰⁸ de quien ya se ha hablado, que marchó a Maguncia en 1740, año en el que ganó la plaza Gabriel Maura, presbítero. En 1748, como se ha dicho ya, se ofrecieron unas cátedras a los mínimos si pasaban a profesar la opinión luliana:¹⁰⁹ así, Fr. Andreu Obrador, de los religiosos de S. Francisco de Paula, leyó hasta 1757, año en el que renunció. La cátedra volvió a los franciscanos observantes a través de la persona de Fr. Francesc Caimari,¹¹⁰ que leyó por espacio de treinta y dos años, hasta que, por mor de su fallecimiento, fue sustituido por el trinitario Fr. Rafael Torrens,¹¹¹ que fue el último titular de la cátedra.

Mayor estabilidad tuvieron aún las cátedras de Prima y Vísperas (Quint). La de Vísperas tuvo como catedrático a Sebastià Frigola hasta 1710,¹¹² cuando fue sustituido por Joan Blanquer, presbítero,¹¹³ que juró su cátedra el 20 de octubre de 1710.¹¹⁴ En 1721 pasó Blanquer a Prima y pasó a vísperas Josep Borrás,¹¹⁵ también presbítero, quien pidió la jubilación en 1739 y le fue concedida.¹¹⁶ A partir de entonces empezó a leer Dom Antonio R. Pasqual, que fue desposeído de la cátedra en 1744 por el Consejo de Castilla.¹¹⁷ Para continuar con la lectura, se nombraron dos sustitutos franciscanos, el ya citado Fr. Francesc Vich de Superna, que leyó de 1744 a 1747 y Fr. Sebastià Verger, de 1747 a 1750.¹¹⁸ En esa fecha, Pasqual fue reintegrado en la cátedra, aunque tuvo que marcharse a la Corte a tratar algunos asuntos de la Universidad hasta el año 1756, lapso en el cual Gabriel Maura, presbítero, fue su sustituto.¹¹⁹ Al regresar, en septiembre de 1756, Pasqual permaneció en la

104 AHUIB, Legajo 7, núm. 8/37.

105 AHUIB, Legajo 7, núm. 8/46.

106 AHUIB, Legajo 8, s. n.

107 BPM, Ms. 24, *Libro de certificaciones...*, f. 57.

108 AHUIB, *Autos y papeles tocantes a provisiones de cátedras de Theologia...*, f. 108.

109 ADM, Causa Pia, *Llibre de ressolucions de Juntas de la Causa Pia*, f. 22r.

110 BPM, Ms. 24, *Libro de certificaciones...*, f. 57.

111 AHUIB, Legajo 7, núm. 8/42.

112 AHUIB, *Autos y papeles tocantes a provisiones de cátedras de Theologia...*, f. 13.

113 AHUIB, *Diferentes autos de grados de bachiller y de doctor...*, f. 35v.

114 AHUIB, *Actes de l'Estudi General*, f. 35v.

115 AHUIB, *Diferentes autos de grados de bachiller y de doctor...*, f. 280.

116 AHUIB, *Autos y papeles tocantes a provisiones de cátedras de Theologia...*, f. 13.

117 TRIAS MERCANT, S.: *El neolulismo filosófico...*, p. 10.

118 AHUIB, *Autos y papeles tocantes a provisiones de cátedras de Theologia...*, f. 101.

119 AHUIB, *Autos y papeles tocantes a provisiones de cátedras de Theologia...*, f. 102.

condición de catedrático jubilado¹²⁰ hasta 1779, cuando volvió a opositar para acceder a la cátedra de Prima.¹²¹ La cátedra de Vísperas fue detentada por Francesc Lladrés –sustituido interinamente por Pere Josep-Pol–¹²² hasta que en 1774 fue nombrado rector de Esporles, y fue sustituido por Antoni Nicolau Lobo.¹²³ Fue sustituido por Joan Amengual, presbítero, que fue el titular hasta 1794, cuando, por renuncia,¹²⁴ pasó a leer Ramon Pasqual, que ostentó la cátedra hasta 1803, año en el que renunció. El 3 de mayo de 1805 fue designado Antoni Llaneras, presbítero,¹²⁵ que leyó hasta el 27 de abril de 1817, cuando fue nombrado catedrático el franciscano Fr. Joan Amengual.¹²⁶

Lo normal era que, al fallecer o renunciar el catedrático de Prima, le sucediese el de Vísperas. Así sucedió cuando Dom Llorenç Caldés, que había sido catedrático de Prima desde 1702,¹²⁷ que sucedió a Sebastià Ferragut¹²⁸ y que fue sustituido por Sebastià Frigola, catedrático de Vísperas, quien fue el titular desde 1710 hasta 1721,¹²⁹ año en que se jubiló y fue sustituido por Joan Blanquer, que leyó la cátedra hasta su muerte,¹³⁰ acaecida el 2 de enero de 1749.¹³¹ Fue también sustituto de Dom Antonio R. Pasqual en la cátedra de Vísperas. Josep Borrás, presbítero, fue el titular desde entonces¹³² hasta el momento de su muerte, sucedida en 1779. Fue sucedido por Dom Pasqual, que también, en su ancianidad,¹³³ fue el titular de la cátedra hasta 1791, año de su óbito.¹³⁴ Su sucesor fue Francesc Mulet, presbítero, que había sido titular de otra cátedra de teología, y leyó hasta en 1793, año de su muerte,¹³⁵ después de la cual ganó la oposición Joan Binimelis i Puig, presbítero, que fue el catedrático hasta 1824, cuando alcanzó la jubilación.¹³⁶

Los sucesivos planes de estudio de Carlos IV y de Fernando VII acabaron con la estructura de la Universidad tradicional.¹³⁷ La pervivencia de las cátedras lulianas llegó hasta el trienio liberal, en la que fueron extinguidas. Las exigencias del plan Calomarde hicieron que la

120 AHUIB, Legajo 6, núm 2. Véase TRIAS MERCANT, S.: *El neolulismo filosófico...*, p. 11.

121 AHUIB, Legajo 7, núm. 8/27.

122 BPM, Ms. 24, *Libro de certificaciones...*, f. 197.

123 AHUIB, *Juramento de catedráticos y colegiatos...*, f. 71.

124 AHUIB, Legajo 7, núm. 8/43.

125 AHUIB, Legajo 8, s. n.

126 AHUIB, Legajo 8, s. n.

127 AHUIB, *Extraordinari de 1691*, f. 33.

128 AHUIB, *Resoluciones del año 1693...*, f. 20.

129 AHUIB, *Autos y papeles tocantes a provisiones de cátedras de Theología...*, f. 1.

130 AHUIB, *Autos y papeles tocantes a provisiones de cátedras de Theología...*, ff. 1v-4.

131 AHUIB, *Autos y papeles tocantes a provisiones de cátedras de Theología...*, f. 13.

132 AHUIB, *Autos y papeles tocantes a provisiones de cátedras de Theología...*, f. 12.

133 TRIAS MERCANT, S.: *El neolulismo filosófico...*, pp. 10-11.

134 AHUIB, *Libro de resoluciones de 1784 a 1790*, f. 191.

135 AHUIB, Legajo 7, s. n.

136 AHUIB, Legajo 6, núm. 8.

137 Véase PESET REIG, J.L. y M.: *La Universidad Española (siglos XVIII y XIX). Despotismo ilustrado y revolución liberal*, Madrid, 1974, cap. V.

Universidad mallorquina intentara adaptarse vanamente a un sistema para el cual no estaba concebida, un hecho que precipitó su extinción en 1830. El lulismo murió lentamente y, al compás de las ideas liberales, en 1820 era visto ya, incluso por los propios mallorquines, como una doctrina tan provinciana como pretérita.

La disposición de las lecturas en las cátedras

La principal obligación de los catedráticos era leer lo que las *Constituciones* mandaban. Pese a que el programa escolástico era muy restrictivo y dejaba poco espacio a la innovación, cada profesor añadía alguna idea nueva, fruto de su análisis. La vigilancia del cumplimiento de las obligaciones docentes competía al Rector y al Prefecto de estudios. Durante los primeros años, los Jurados siguieron de cerca el exacto cumplimiento de las labores docentes. Los catedráticos tenían que cumplir con sus actividades docentes (clases o conclusiones) con puntualidad y precisión, y debían evitarse las sustituciones, que –por otra parte– fueron tan frecuentes.¹³⁸

Los catedráticos de Prima y de Vísperas tenían que leer algunos textos de los Sentenciarios del Beato Ramon Llull. Se indica asimismo que “ordenamos, que los *Cathedraticos Lulianos de Theologia devan leer cada año el arte del Beato Ramon Lull, y que se le passe por lectura de su obligación al que lo leyere, assi sea Cathedratico de Escolastica como de Moral; conque no falten para cada año dos materias Escolasticas, una de Moral, y la del Arte a lo menos de aquella oposicion*”.¹³⁹

La cátedras de Prima de teología de todas las opiniones tenían que tratar temas de teología dogmática (*De providentia et reprobatione, De voluntate Dei, De fide, De Incarnatione, De visione Dei, De auxiliis*) y de teología moral (*De sacramentis in genere, De poenitentia, De matrimonio, De baptismo, De origine, De legibus, De contractibus*). Las de vísperas trataban también temas dogmáticos (*De essentia Dei, De attributis, De Trinitate, De scientia Dei, De gratia, De angelis*) y de moral (*De peccatis, De eucharistia*). Todos estos temas se extraían del *Ars generalis* del Beato Ramon Llull.

En los primeros años de la singladura de la Universidad, el catedrático de Prima leía el Arte de Llull,¹⁴⁰ mientras que el de Vísperas leía el *Libro del las Sentencias*.¹⁴¹ En 1696, el observante Fr. Rafael Barceló leía, previa autorización del Rector, *De Matrimonio*. Los estudiantes le pidieron que leyera también *De Deo Uno*¹⁴² y le solicitaron asimismo la modificación del programa, puesto que ya habían cursado las materias del Arte de Llull y solicitaban un programa alternativo para no tener que repetir una materia ya superada.¹⁴³ A medida que se sucedieron los cursos, el plan de estudios quedó cada vez más asentado.

En cuanto a la lectura de la filosofía luliana, la tercera cátedra, fundada en 1705, permitió que se iniciara cada año un curso trienal, en el que se estudiaban los fundamentos del Arte

138 AHUIB, *Pedimentos e instancias...*, s.f.

139 *Constituciones, Estatutos y Privilegios...*, tít. XXIII, p. 162.

140 AHUIB, *Matrículas i aprovacions de Cursillos*, f. 32.

141 AHUIB, *Matrículas i aprovacions de Cursillos*, f. 33.

142 AHUIB, *Matrículas i aprovacions de Cursillos*, f. 32.

143 AHUIB, *Graus desde 1696 ad 1703*, f. 3.

de Llull. Al ser una lógica ontológica, los cursos no se dividían propiamente en los cursos aristotélicos (lógica, física y metafísica), sino que se estudiaba el Arte y su funcionamiento, desde la estructura simbólica hasta los preámbulos teológicos. Así pues, doctrinalmente las cátedras de filosofía luliana comentaban la *Logica brevis* y la *Logica nova*, así como su proyección hacia la física y la metafísica a través de los árboles del *Arbre de ciencia*.¹⁴⁴

Indica Trias Mercant que, en el seno de la Universidad, el pensamiento se diluyó en el consentimiento de la escuela y coincidió temáticamente con las opiniones comunes. El *ens rationis* y el problema de los universales, las operaciones del entendimiento y su expresión en términos, proposiciones y silogismos; el *modus sciendi* y la consideración dialéctica y significativa fueron la base ideológica de los libros de lógica.¹⁴⁵ El *Art General* no era objeto de la Facultad de Filosofía (recuérdese la cátedra creada para Fr. Miquel Fornés), sino una cátedra de teología. En este sentido, la lógica luliana quedaba entendida como una mera propedéutica a la teología.¹⁴⁶

La estructura de las cátedras no hacía sino armonizar el lulismo con la escolástica universitaria de su época, de modo que todo lo que tenía de rupturista el Arte de Llull quedaba domeñado por una estructura que no quería mostrar con toda la radicalidad la innovación que representaba el pensamiento de Llull. La propia estructura de las cátedras de la Universidad presentó al Doctor Iluminado como a un escolástico, hecho que generó una reacción y el establecimiento de una serie de corrientes –en el seno mismo de las cátedras de la Universidad– que deben subrayarse.

La trayectoria y la orientación doctrinal de los catedráticos

El lulismo mallorquín estuvo marcado por la impronta que le dejó el primer catedrático del Estudio General, el sacerdote catalán Pere Daguí. En sus diferentes obras, este maestro de la segunda mitad del XV, intentó una síntesis armónica entre el lulismo y el escotismo.¹⁴⁷ Como tal, fue el producto más acabado del lulismo escolar de toda su época en Europa, con la excepción, tal vez, de Bernard de Lavinjeta. Prácticamente todos los lulistas del XVI bebieron de la orientación escotista de Daguí, máxime los catedráticos del Estudio General de Mallorca.

En el siglo XVII se diferenciaron dos núcleos docentes del lulismo mallorquín: por una parte, el de los franciscanos observantes, que recuperaron el escoto-lulismo al inicio de la centuria, que dio lugar a varios lectores conventuales de gran peso, como por ejemplo Fr. Francesc Marçal,¹⁴⁸ y por otra, el Pontificio Colegio de la Sapiencia, que ayudó a que los colegiales se formasen siguiendo el Arte de Llull.

El escoto-lulismo franciscano, pese a no tener una institucionalización en el Estudio General, fue la síntesis escolástica en la que se educaron los franciscanos que luego accedieron a

144 TRIAS MERCANT, S.: *Diccionari d'escriptors lulistes*, p. 104.

145 TRIAS MERCANT, S.: *Història del pensament a Mallorca...*, pp. 165-166.

146 TRIAS MERCANT, S.: "El conocimiento de Dios en el lulismo del período universitario", *Estudios Lulianos*, X, 1966, pp. 229-246; XI, pp. 129-138 y 11, 1967, pp. 70-84.

147 RAMIS BARCELÓ, R.: "En torno al escoto-lulismo de Pere Daguí", *Medievalia*, 16, 2013, pp. 235-264.

148 TRIAS MERCANT, S.: "El lulismo barroco y fray Francisco Marçal", *Cuadernos Salmantinos de Filosofía*, 16, 1989, pp. 107-125.

las cátedras universitarias. De hecho, en el Capítulo de Roma de 1688 se decidió que en los conventos palmesanos se instituyesen lectorados de lulismo,¹⁴⁹ que sirvieron luego para que los observantes tuviesen una voz propia en las cátedras de la Universidad.

El lulismo de la Sapiencia tenía, al entender de Trias Mercant, un carácter vindicativo:¹⁵⁰ en este centro se estableció una metodología de lectura de los textos lulianos, que permitía la formación, la discusión y el debate académico. Buena parte de los catedráticos de la Universidad procedían de la Sapiencia, donde habían aprendido el método dialéctico, favorecido por tanto por el acceso al curso del Arte de Llull, como por las conferencias semanales, que ayudaban a formar un lulismo exegético, capaz de rebatir todas las críticas y objeciones de Eimeric y sus seguidores.

A grandes rasgos, podría decirse que existió cierta unidad temática y metodológica en el lulismo académico mallorquín. Mientras que los maestros y alumnos de la Sapiencia (que acudían a la lectura del Arte de Llull en el Estudio General) tenían una visión más exegética de los textos lulianos, los maestros franciscanos querían integrar a Llull en la escolástica escotista. Para ello, se tenían que limar bastantes discordancias y completar al Doctor Iluminado con la estructura del pensamiento del Doctor Sutil. El lulismo de la Sapiencia, pese a estar abierto a diferentes corrientes, consideraba la obra de Llull como un saber cerrado y perfecto, que exigía pocas adiciones. El lulismo franciscano quería armonizar a Llull con Escoto y estaba inmerso en los debates académico-escolásticos del momento.¹⁵¹

La distribución de las cátedras de Teología al comienzo de la Universidad (1692) mostraba bien el equilibrio de estas dos tendencias que, sin ser contrapuestas, no eran completamente homogéneas. Las cátedras Pinós y Quint estaban en manos del clero secular, procedente de la Sapiencia, mientras que las otras dos las leían sendos franciscanos. La filosofía luliana en estas fechas estaba también bajo los auspicios de los Colegiales de la Sapiencia.

La situación cambió a medida que se desarrolló plenamente la Universidad, con el aumento de los estudiantes de la opinión luliana. Las órdenes religiosas, pese a que formalmente estaban adscritas a una opinión concreta, dieron libertad a sus miembros para escoger. Así, hubo agustinos, mercedarios, teatinos o trinitarios que ocuparon cátedras lulianas. Durante el siglo XVIII se experimentó un incremento de los religiosos que profesaban la opinión luliana. Mientras que –en principio– agustinos y carmelitas seguían esencialmente el tomismo, con el tiempo algunos de sus miembros abrazaron el lulismo. Los mínimos, que cursaban en el siglo XVII sus estudios bajo la orientación tomista, como ya se ha dicho, se pasaron en 1748 al lulismo.¹⁵² Algo similar sucedió con los trinitarios, que seguían el suarismo hasta la extinción de las cátedras de esta opinión y la expulsión de la Compañía de Jesús de España. Puede decirse que, salvo los dominicos, todas las órdenes religiosas, en el decurso de las décadas, tuvieron a gala destinar a algunos de sus miembros a las aulas y a las cátedras lulianas.

149 AHUIB, *Reales Ordenes y Decretos desde 1698 hasta 1761*, f. 162.

150 TRIAS MERCANT, S.: *Història del pensament a Mallorca...*, pp. 169-172.

151 Sobre la doctrina luliana de las cátedras mallorquinas, véase TRIAS MERCANT, S.: "Significado histórico-filosófico de la hermenéutica lulista en la época de la Ilustración", *Estudios Lulianos*, 15, 1971, pp. 35-54; "La terminología ética de la filosofía lulista del setecientos", *Espíritu*, 20, 1971, pp. 5-15; "Hermenéutica y lenguaje en la filosofía lulista del s. XVIII", *Mayurqa*, 6, 1971, pp. 35-60.

152 ADM, Causa Pía, Materiales recogidos por el Rdo. Juan Amorós..., f. 253.

El escoto-lulismo franciscano y el lulismo exegético, como vías distintas de aproximación al pensamiento de Ramon Llull desde las cátedras universitarias, quedaron desplazados hacia 1730 por la irrupción de una nueva corriente: el lulismo maguntino. En efecto, la Universidad, al estar en contacto con la escuela de Salzinger y su proyecto de edición de las obras del Doctor Iluminado, mandó a varios estudiantes de distintas Facultades para que aprendiesen en Maguncia el lulismo que explicaba Salzinger.¹⁵³ No hay duda en que los mejores lulistas de la centuria salieron de este grupo de becarios, pensionados por el Ayuntamiento de Palma, entre los que destacaban no sólo filósofos y teólogos, sino médicos como Andreu Oliver, quien luego sería catedrático de su especialidad en la Universidad y un gran defensor de la medicina luliana. De todas formas, las grandes figuras del lulismo maguntino fueron el cisterciense Pasqual, y los observantes Bartomeu Rubí y los hermanos Miquel y Bartomeu Fornés.¹⁵⁴

A su regreso de Maguncia, la Universidad les fue confiando diferentes cátedras, con la idea de que aportasen a las Facultades de Filosofía y Teología el saber aprendido de Salzinger y sus discípulos. Sin embargo, el lulismo maguntino fue mal recibido a la sazón por las autoridades académicas, por los demás catedráticos e incluso por la propia provincia franciscana. Ciertamente, Salzinger propugnaba un lulismo ilustrado que pretendía renovar un arte universal, profesado por los lulistas del XVII (Sánchez de Lizárazu, Izquierdo, Kircher y Leibniz), desvincularlo del escotismo y armonizar el lulismo alquimista con la interpretación matemática del método luliano.

Frente al lulismo exegético de Sebastià Frígola, Joan Blanquer o Josep Borràs o al escoto-lulismo de Rafael Barceló, Cristòfol Romaguera o Bartomeu Sampol, el lulismo maguntino resultaba muy novedoso y demasiado rupturista. El corte abrupto, por ejemplo, entre las enseñanzas de Salvador Artigues, maestro de Pasqual, y el lulismo que defendía su discípulo al regresar de Maguncia, era evidente. De aquí la escasa fortuna y la polémica del lulismo maguntino en Mallorca: la defensa de un lulismo ilustrado, abierto a la matemática y a la física moderna, alquimista y universalista era algo que escapaba completamente a lo que los maestros mallorquines podían concebir.

Fr. Bartomeu Fornés, a causa de sus ideas maguntinas, no tuvo gran arraigo en la Universidad Luliana, aunque encontró acomodo en la de Salamanca, donde fue catedrático y fundó un núcleo luliano de carácter efímero. Toda su vida se vio envuelto en polémicas con otros profesores y lectores de la Universidad mallorquina, que negaban el carácter alquimista de las obras lulianas. Su hermano, Fr. Miquel Fornés, detentó una cátedra de filosofía escotista y, a su regreso de Maguncia, se le creó la ya citada cátedra del Arte, que no se prolongó, y después leyó teología moral luliana hasta 1740. Tampoco encontró un ambiente confortable en la Universidad y se marchó de nuevo a Maguncia para trabajar en la edición de las obras completas de Llull.¹⁵⁵

153 Véase BRÜCK, A.P.: "L'Institut lulliste de Mayance au XVIIIe siècle", *Studia Monographica et Recensiones*, 14, 1955, pp. 1-32.

154 TRIAS MERCANT, S.: *El neolulismo filosófico...*, pp. 9-98.

155 Sobre los hermanos Fornés, véase TRIAS MERCANT, S.: *Diccionari d'escriptors lul·listes*, pp. 171-173.

El caso de Pasqual es distinto. Al ser colegial de la Sapiencia, discípulo de la escuela maguntina y cisterciense tenía rasgos muy diferentes a los demás catedráticos. Su promoción universitaria no fue tan fácil como cabría esperar. Después de leer filosofía, se le confirió la cátedra Quint en 1739, pero se le desposeyó en 1744 por cuestiones ideológicas, puesto que el propio claustro no aceptaba su lulismo alquimista. Al final, tras defender su competencia en materias lulianas, el Consejo de Castilla le dio la razón y la Universidad, cuando tenía que retornar a la cátedra, le comisionó a Madrid para defender los intereses de la institución después de los hechos del *Te Deum* (1750) que conllevaron la privación a los dominicos de sus cátedras por no haber concurrido a la Fiesta de Ramon Llull.¹⁵⁶ Al retornar a Mallorca, como ya se ha dicho, Pasqual pidió la jubilación y continuó como catedrático jubilado hasta que en 1779 fue nombrado catedrático de prima en reconocimiento a su *auctoritas*. Sin duda, después de Salzinger, Pasqual fue el lulista más importante de la centuria, y así se le reconoció después de su óbito. Este cisterciense fue un gran erudito y un agudo polemista, que mantuvo correspondencia con algunos de los principales autores de su tiempo (Cenâculo, Feijoo...). Censuró incluso algunas aproximaciones de sus correligionarios mallorquines en Maguncia (como Fr. Miquel Fornés), hecho que generó también debates en el seno de la interpretación lulista más renovadora.¹⁵⁷

Cabe referirse, por último, a Fr. Bartomeu Rubí, a quien se le confirió una cátedra de teología luliana en 1751. Pese a que el lulismo maguntino era visto con recelo, después de los hechos del *Te Deum*, el lulismo necesitaba maestros con sólida preparación para defenderse contra los ataques de los dominicos. De aquí, la vindicativa presencia de Rubí, que tuvo numerosas polémicas tanto con los detractores de Llull como con los críticos del lulismo alquimista.

Con todo, Bartomeu Rubí, hasta su muerte en 1774 y, sobre todo, Bartomeu Fornés y Pasqual fueron las grandes voces del lulismo durante época de la represión antiluliana del obispo Díaz de la Guerra. La pervivencia del lulismo después de su pontificado puede cifrarse en buena manera a través de la cátedra de prima conferida a Pasqual, capaz de insuflar, pese a su ancianidad, un cierto prestigio a una corriente que la represión de los dominicos y de Carlos III, así como el propio signo de los tiempos, había dejado completamente abatida.

Todos estos debates fueron, en muchas ocasiones, estériles y *ad hominem*, aunque en otras, encerraban verdaderos programas metodológicos y discrepancias de hondo calado filosófico y teológico.¹⁵⁸ El lulismo de la Universidad durante el siglo XVIII puede estudiarse como una de las numerosas atrofias decadentes de la escolástica hispánica¹⁵⁹ o como una doctrina singular, conectada con las polémicas intelectuales del momento. Para aprehender con justicia el papel de las cátedras lulianas no deben perderse ambas perspectivas.

Por una parte, la Universidad Luliana se benefició del regreso de los franciscanos a los estudios universitarios (la Provincia mallorquina de los observantes fue una de las pioneras

156 Los antecedentes pueden verse en PÉREZ MARTÍNEZ, L.: "Un capítulo sobre el lulismo mallorquín: El *Te Deum* de 1750", *BSAL*, 41, 1989, pp. 333-341 y RIERA, J.: *Las polémicas lulistas y el Consejo de Castilla (1750-1765)*, Valladolid, 1977.

157 TRIAS MERCANT, S.: *El neolulismo filosófico...*, pp. 89 y ss.

158 TRIAS MERCANT, S.: *El neolulismo filosófico...*, pp. 172 y ss.

159 Véase PESET REIG, J.L. y M.: *La Universidad Española (siglos XVIII y XIX)...*, caps. IX y XIII.

en este sentido) y del establecimiento de una cierta alternancia de cátedras (esencialmente entre tomistas y escotistas) a finales del XVII, que acabó degenerando en toda España en una proliferación de cátedras¹⁶⁰ con discrepancias doctrinales, a menudo ridículas e inútiles.¹⁶¹ Las cátedras lulianas, establecidas en una isla y con profesores naturales de la misma, pueden estudiarse en este contexto de mediocridad y de decadencia escolástica.¹⁶² Algunos de los catedráticos consignados en las páginas anteriores profesaron una filosofía y una teología tan decaída como lo fue buena parte de la escolástica de carácter conventual (por ejemplo, la de los carmelitas con Baconthorp) que presionó para tener alcance universitario en el siglo XVIII.¹⁶³ Si por esta dimensión fuera, las cátedras lulianas serían una simple curiosidad histórica.

Por el contrario, existieron también catedráticos que intentaron colocar al lulismo a la altura de los tiempos, en el horizonte de la Ilustración. Los debates entre el lulismo autóctono y el foráneo no son estrictamente la pugna entre progresistas y conservadores, puesto que en las cátedras de los maestros mallorquines se despreció siempre el lulismo alquimista, considerado espurio, en una consideración certera, tal y como ha venido demostrándose después. También en las cátedras lulianas había una larga tradición de armonización entre Llull y Escoto, sin descuidar las similitudes entre el Doctor Iluminado y el Doctor Eximio, que fueron especialmente cultivadas por los jesuitas, quienes explicaron estas cuestiones en sus cátedras suaristas.

Sea como fuere, las filiaciones intelectuales tradicionales fueron cuestionadas por los lulistas formados en Maguncia y ello, sin duda, dio una apertura internacional a la Universidad. Gracias a estos catedráticos que habían estudiado en la escuela de Salzinger, hubo un intenso debate en las cátedras lulianas, en el que también participaron, indirectamente, maestros de otras universidades. De esa forma, las cátedras lulianas fueron no sólo un reducto de lulismo, sino también parte del debate intelectual del momento, cuyo alcance en la historia de las ideas permanece, con la salvedad de los trabajos de Trias Mercant, aún sin estudios de carácter comparativo.

Conclusiones

El objetivo de las páginas anteriores es ofrecer una explicación de la estructura de las cátedras lulianas, así como una nómina completa de los catedráticos, con unas pinceladas sobre su pensamiento y alcance ideológico. De lo dicho hasta aquí se desprende que las cátedras que la Universidad de Mallorca dedicó al estudio y a la difusión de la doctrina de Ramon Llull tuvieron una cierta proyección y que por ellas pasaron algunos destacados intelectuales, así como otros personajes de menor talla. Unos y otros eran mallorquines, al igual que sus alumnos.

160 Véase ÁLVAREZ DE MORALES, A.: *La Ilustración y la reforma de la Universidad en la España del siglo XVIII*, Madrid, 1979 (segunda edición), pp. 20-22.

161 TRIAS MERCANT, S.: *El neolulismo filosófico...*, p. 44. "El abandono de las cátedras de la Universidad luliana coincide con las restantes universidades españolas. Unas veces por las luchas y rencillas entre lulistas y dominicos, como sucedió por los acontecimientos turbulentos de 1750; otras veces por la ausencia exigida por otras ocupaciones universitarias o extrauniversitarias, según aconteció con la estancia prolongada del P. Pascual en Madrid o por divergencias entre los patronos de la cátedra y la Universidad".

162 En ulteriores trabajos espero poder desarrollar las obras de estos profesores que, en muchas ocasiones, permanecen en manuscritos apenas estudiados.

163 Véase AGUILAR PIÑAL, F.: "La encuesta universitaria de 1789", *Hispania*, XXXII, 120, 1972, pp. 197 y ss.

Las cátedras lulianas tienen que ser estudiadas en una doble dimensión: como el desarrollo de la escolástica particular y decadente de cada lugar u orden religiosa (como ocurrió en otras cátedras del siglo XVIII en España, dedicadas, por ejemplo, a Baconthorp o a otros autores considerados menores), pero también como el avance de una corriente de pensamiento genuina, con alcance europeo, que dio seña de identidad a la Universidad. De todas formas, debe remarcarse que ninguna otra Universidad hispana (ni hasta donde alcanzo, europea) nació precisamente para proteger y desarrollar las doctrinas de un autor concreto. De manera que, más allá de los avatares históricos, las cátedras lulianas representan lo más genuino y singular de la Universidad mallorquina, y su punto de apertura hacia las diferentes corrientes intelectuales del momento.

Desde el punto de vista de la historia institucional, debe recalcar que hubo siete cátedras lulianas: tres de filosofía y cuatro de teología. El origen de las dos primeras cátedras de teología se retrotrae a los orígenes del Estudio General Luliano: las cátedras Pinós y Quint, de Prima y Vísperas de Teología, fundadas a finales del siglo XV y con continuidad hasta el siglo XIX. Ambas fueron cátedras con salario y provistas por patronos. Normalmente estuvieron en manos del clero secular. Las otras dos (una de ellas de moral) estuvieron repartidas entre el clero regular (principalmente los franciscanos) y el secular. Las cátedras de filosofía fueron tres: una fundada en el siglo XVI, tutelada por la Cofradía de S. Pedro y de S. Bernardo, que fue regentada mayoritariamente por colegiales de la Sapiencia, otra fundada en el siglo XVII, ocupada casi siempre por el clero secular y finalmente una tercera, erigida en 1705, también en manos de las órdenes religiosas. Estas cátedras estuvieron en funcionamiento hasta el Trienio liberal.

Se advierte claramente que no todos los catedráticos tenían idéntica vocación docente. Algunos lo hacían como un medio de promoción hacia cargos o dignidades mejor remuneradas, mientras que otros buscaron promocionarse desde las cátedras de filosofía hacia las de teología, y desde las de vísperas hacia las de prima. Una serie de maestros del XVIII ocuparon diferentes cátedras y sembraron un magisterio luliano, a menudo polémico. En los anexos pueden encontrarse los nombres de los diferentes catedráticos, entre los que cabe destacar a Salvador Artigues, Joan Blanquer, Josep Borràs, Llorenç Caldés, Sebastià Frígola, Francesc Mulet o Joan Binimelis, todos ellos seguidores de la tradición del lulismo autóctono, muy apegado al desarrollo del escotismo. En cambio, Bartomeu Rubí, Antoni R. Pasqual o los hermanos Miquel y Bartomeu Fornés fueron asimismo catedráticos, aunque partidarios del lulismo maguntino, que no llegó a arraigar por completo en Mallorca, aunque dio lugar a algunos conflictos ideológicos.

Dichos conflictos y los perfiles de cada profesor deben ser aún explorados en toda su profundidad. También se impone llevar a cabo una catalogación sistemática de las obras impresas y manuscritas de todos estos catedráticos. Éstos son objetivos que sobrepasan claramente el alcance de este trabajo, pensado principalmente para clarificar la estructura de las cátedras lulianas y para elaborar una nómina de sus diferentes titulares, que sirva de guía para el conocimiento de la estructura institucional universitaria del lulismo mallorquín.

En definitiva, las cátedras lulianas fueron la base y el elemento más genuino de la Universidad Luliana y, por lo embrollado de la documentación, así como por las dificultades para sistematizarla, no habían recibido suficiente atención hasta ahora. Con las tablas del anexo, el lector puede seguir su evolución, sobre la que todavía hay mucho por escribir.

ANEXOS

Los anexos contienen la evolución cronológica de las cátedras de filosofía y de teología. Hay algunas pocas omisiones que no se han podido colmar con la documentación que se ha podido consultar. Nuevos hallazgos pueden ayudar a perfeccionar las tablas, que se presentan aquí en una versión casi definitiva.

En cuanto a la procedencia, se han consultado los fondos de la Cofradía de S. Pedro y S. Bernardo del Archivo Capitular de Mallorca, algunas colecciones facticias del lulismo dieciochesco del Archivo Diocesano de Mallorca y el fondo del Convento de S. Francisco de la Biblioteca Bartomeu March. Sin embargo, el grueso de la información se ha obtenido a partir de las Determinaciones de los Jurados y del Gran i General Consell (Archivo del Reino de Mallorca), y sobre todo del fondo de la Universidad del Archivo Histórico de la Universitat de les Illes Balears, sin olvidar el importantísimo Ms. 24 de la Biblioteca Pública del Estado en Palma de Mallorca, que cubre con gran rigor la evolución de la mayoría de las cátedras hasta 1772.

Tras el nombre del catedrático se ha detallado su pertenencia al clero regular o secular, con la información que aparecía en los diferentes manuscritos. Cuando las cátedras fueron regentadas por sustitución aparece un asterisco delante del nombre (*).

ANEXO I. LAS CÁTEDRAS DE TEOLOGÍA LULIANA

PRIMA (PINÓS)	VÍSPERAS (QUINT)	TEOLOGÍA MORAL	TEOLOGÍA
Sebastià Riera, Pbro. (1656-1695) *Francesc Pou (1692-1694) *Sebastià Frígola (1694-1702) Llorenç Caldés, O. Cist. (1702-1710) Sebastià Frígola, Pbro. (1710-1721?) Joan Blanquer, Pbro. (1721-1749+) Leyó Vísperas desde 1739 a 1744, sustituyendo a Pasqual Josep Borrás, Pbro. (1750-1779) *Joan Amengual (1779) Antoni R. Pasqual, O. Cist. (1779-1791) Francesc Mulet, Pbro. (1791-1793) Joan Binimelis, Pbro. (1793-1822)	Sebastià Frígola, Pbro. (1692-1710) Joan Blanquer, Pbro. (1710-1721) Josep Borrás, Pbro. (1721-1739) Antoni R. Pasqual, O. Cist. (1739-1744) (1750-1779) Desposeído de la cátedra en 1744 y reintegrado en 1750. Ausente en Madrid desde 1750 a 1756. *Francesc Vich de Superna, O. F. M. (1744-1747) *Sebastià Verger, O. F. M (1747-1750) * Gabriel Maura, Pbro. (1750-1756) Francesc Llabrés, Pbro. (1756-1774) Antoni Nicolau Lobo i Llull, Pbro. (1774-1792) Joan Amengual, Pbro. (1792-1794) Ramon Pasqual, Pbro. (1794?-1803) Antoni Llaneras, Pbro. (1805-1817) Joan Amengual, O. F. M. (1817-)	Rafael Barceló, O. F. M. (1692-1699) Antoni Riera, Pbro. (1699-1724) Pere A. Riera, O. F. M. (1724-1736) Miquel Fornés, O. F. M. (1736-1740) Gabriel Maura, Pbro. (1740-1748) Andreu Obrador, O. M. (1748-1757) Francesc Caimari, O. F. M. (1760-1792) Rafael Torrens, O.SS.TT. (1792-1824)	Cristófol Romaguera, O.F.M. (1692-1710) Bartomeu Sampol, O. F. M. (1710-1730) Serafi Nabot, O. F. M. (1731-1743) Andreu Monserrat, Pbro. (1743-1751) Bartomeu Rubí, O. F. M. (1751-1772) Francesc Mulet, Pbro. (1772-1791) Joan Ferrà, Pbro. (1791-1798) Ramon Strauch, O. F. M. (1798-1817) *Josep Palou, O. SS. TT. (1817) Bernat Galmés (1817-)

ANEXO II. LAS CÁTEDRAS DE FILOSOFÍA LULIANA

COFRADÍA S. PEDRO Y S. BERNARDO	FILOSOFÍA LULISTA	FILOSOFÍA LULISTA
Joan Escanellas, colegial de la Sapiencia (1691-1695)	Antoni Riera, Pbro. (1693-1696)	***
Pere Joan Garau, colegial de la Sapiencia (1695-1698)	Llorenç Caldés, O. Cist. (1696-1702)	Fundación en 1705
Joan Antoni Mesquida, colegial de la Sapiencia (1698-1701)	Gabriel Sampol, O. F. M. (1702-1708?)	Joan Rosselló, O. de M. (1705-1709)
Felip Garau, colegial de la Sapiencia (1701-1703)	Pere Antoni Juan, O.S.A. (1708?-1711)	Bernardí Cifre, O. de M. (1709-1715)
Joan Blanquer, colegial de la Sapiencia (1703-1707, 1707-1709)	Gabriel Maura (1711-1714)	Jaume Plomer, O.S.A. (1715-1721)
Llorenç Burguera, colegial de la Sapiencia (1709-1712, 1712-1715)	Francesc Picornell, O.F.M. (1714-1717)	Pere-Antoni Riera, O. F. M. (1721-1724)
Joan Grimalt, colegial de la Sapiencia (1715-1719)	Jaume Seguí, O. de M. (1717-1723)	Miquel Torelló, Pbro. (1724-1727)
Salvador Artigues, subdiácono (1719-1722, 1722-1725, 1725-1728)	Martí Alenyar, O.SS.TT. (1723-1727)?	Gabriel Serra (1727-1733)
Antoni Mesquida, colegial de S. Pedro y beneficiado de Sta. Cruz (1728-1731)	Joan Payeras, O. Carm. (1727-1730?)	Antoni R. Pasqual, O. Cist. (1733-1738)
Joan Capó, colegial de S. Pedro (1731-1734)	Joan Capó (1730?-1736)	Josep Cànoves, C. R. (1738-1747)
Francesc Vich de Superna, O. F. M. (1734-1737, 1737-1740)	Antoni Lladó, Pbro. (1736-1742)	Onofre Gomis, O. de M. (1747-1762)
Guillem Orell, O. M.(1740-1743)	Joan Noceras, O. Carm. (1742-1748)	Joan Darder, O. F. M. (1762-1792)
Antoni Pons, O. de M.(1743-1756)	Guillem Orell, O. M. (1748-1751)	Joan Amengual (1792-1795)
Antoni Nicolau Lobo i Llull, Pbro. y Pavorde de la Catedral (1746-1749, 1749-1752, 1752-1755)	Ramon Sancho, O. M. (1751-1754)	Miquel Ferrer i Bauçà, O. SS. TT. (1795-1816)
Bartomeu Gelabert, O.S.A. (1755-1758)	Francesc Caimari, O. F. M. (1754-1760)	Joan Gamundí, O. F. M. (1816-1824)
Bartomeu Verd, Pbro. y beneficiado de la Catedral (1758-1761, 1761-1763, 1763-1766)	Jaume Morey (1760-1764)	
Bernat Nadal i Crespi, Pbro., Colegial de la Sapiencia (1766-1769)	Joan Amengual (1764-1778)	
Antoni Alemany, Colegial de la Sapiencia (1769-1773)	Joan Verger, O. F. M. (1778-1780)	
Mateu Aulí (1773-1776)	Joan Binimelis, Pbro. (1780-1783)	
Miquel Quetglas, O. Cist. (1776-1781)	Nicolau Prohens, O.S.A. (1783-1822)	
Andreu Feliu, Pbro. (1781-1791?)		
*Antoni Sard (1785-1788)		
*Jordi Pasqual, O. SS. TT. (1788-1791)		
Jordi Pasqual, O.SS. TT. (1791-1798)		
*Pere-Francesc Mesquida (1798-1800)		
Joan Amengual, O. Carm. (1800-1803)		
Josep Cerdà, Pbro. y vicario de Sant Miquel (1803-1806)		
Simó Bordoy, Colegial de la Sapiencia (1806-1809)		
Josep Guasp, O. Carm. (1809-1812)		
Bernat Galmés (1812-1815)		
Guillem Sacarés (1815-1821)		
*En el trienio liberal se nombró a Joaquín Suau Nicolau Buades, O. S. A. (1818)		

UNA CARTA DEL P. POU AL CANONGE JOAN COLOM

Alexandre Font Jaume

IES Joan Maria Thomàs

Resum: El 26 de maig de 1789 l'humanista P. Bartomeu Pou, desterrat a Itàlia, envià a Joan Colom una carta llatina de felicitació pel seu nomenament com a canonge de la seu mallorquina. El fet presenta un triple interès, no sols per la carta en si, també per la persona que l'envia i per la persona que la rep. En aquest treball es fa l'edició crítica i la traducció d'aquesta carta i s'estudia la figura de Joan Colom, humanista fins ara pràcticament desconegut.

Paraules clau: Bartomeu Pou, Joan Colom, humanisme, epístola llatina.

Abstract: On the 26th May, 1789, the humanist P. Bartolomeu Pou, exiled in Italy, sent a Latin letter of congratulations, accompanied by a poem in elegiac distichs, to Joan Colom for his appointment as canon of the Majorcan cathedral. This fact rises a triple interest: in the person who is sending the letter, in the person who receives it, and in the letter itself. In this work, the figure of Joan Colom is studied, an unknown humanist up until now, as well as this letter, of which both the critical edition and the translation are currently being composed.

Key words: Bartomeu Pou, Joan Colom, humanism, Latin epistle.

Rebut el 30 d'abril. Acceptat el 4 de desembre de 2014.

Abreviatures: ACA = Actes Capitulars, ACM = Arxiu Capítular de Mallorca, ADM = Arxiu Diocesà de Mallorca, AHUIB = Arxiu Històric de la Universitat de les Illes Balears, AMT = Arxiu Marquès de la Torre, ARM = Arxiu del Regne de Mallorca, MAMEG = *Memòries de la Reial Acadèmia d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, Prot. = Protocols, s. v. = *sub voce*.

En ocasió del nomenament de Joan Colom com a canonge de la Seu, el P. Bartomeu Pou li envià des de Roma, el 26 de maig de 1789, una carta de felicitació a la qual seguí un poema elegiac, ambdós en llatí, l'original dels quals resta perdut, encara que J. M. Bover ens n'ha conservat còpia manuscrita a la seva *Miscelanea històrica*.¹

El poema és una elegia de 24 dístics (el darrer d'ells en grec) de mediocre factura. J. M. Bover el publicà a la *Memoria Biogràfica de los mallorquines que se han distinguido en la Antigua y moderna literatura*,² sense el darrer dístic ni la salutació inicial, en grec, i amb algunes lectures errònies, atribuint-lo al P. Pou; el text del qual partia és, molt versemblantment, el manuscrit ja esmentat, no l'original. Les peculiaritats que presenta aquesta elegia han aconsellat fer-ne, més endavant, un estudi apart.

Pel que fa al remitent de la carta, la figura i l'obra del P. Bartomeu Pou (Algaida, 1727-1802) en disposen d'una ja abundant bibliografia,³ raó per la qual bona part d'aquestes notes introductòries aniran dedicades al destinatari de l'epístola, el canonge Joan Colom, gairebé un complet desconegut tot i ser un brillant neohumanista, autor d'una obra breu i en la seva major part inèdita, que calia rescatar de l'oblit.

Fins ara l'única font per a l'estudi de Joan Colom era la notícia bio-bibliogràfica que ens dóna Félix Torres Amat a les seves *Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de escritores catalanes y dar alguna idea de la antigua y moderna literatura de Cataluña* (Barcelona, impremta de J. Verdaguer, 1836, s. v.), que segueixen J. M. Bover⁴ i, més recentment, G. Díaz y Díaz;⁵ amb tot, les errades que contenen són prou considerables.

Joan Colom nasqué a la parròquia de Santa Eulàlia el 21 de maig de 1749, únic fill mascle, pel que sabem (tenia dues germanes, Esperança i Bàrbara), del matrimoni de Miquel Colom i d'Elisabet Vives, procedents de Sóller però establerts a Ciutat.⁶ Una família dedicada sobretot a l'exercici del Dret (i notaria), i a la professió religiosa; dins el cercle familiar més estricte, Joan Colom era Dr. en Drets; el pare, Miquel, era escriptor i fill, a la vegada, d'un notari, Pere Antoni (casat amb Caterina Dameto); una germana, Caterina, es casà també amb un notari, Mateu Ferrer, i un fill d'ambdós, Marc, era també Dr., probablement en Drets. D'altra banda, Joan Colom fou ordenat sacerdot, com després es veurà; una tia paterna seva, Caterina, fou religiosa professa al convent de l'Olivar, de Palma, i l'oncle i padrí de fonts, Pere Antoni, era prevere, Dr. en Teologia i beneficiat a la Seu,⁷ on dugué a terme la primera catalogació de l'Arxiu Capítular

¹ BOVER, J.M.: *Miscelanea històrica maioricense o compilación de monumentos relativos a la historia Baleárica*, ms., VIII, Palma, 1834, p. 26-27 v.

² Palma, 1838, p. 284-285.

³ Vegeu la que es recull a POU I PUIGSERVER, B.: *Bassis (A Laura Caterina Bassi)*, edició, estudi preliminar traducció i notes de FONT JAUME, A., Palma, 2009, p. 31-33.

⁴ Tant a la *Memoria biogràfica de los mallorquines que se han distinguido en la antigua y moderna literatura*, Palma, 1838, s. v., com a la *Biblioteca de escritores Baleares*, I, Palma, 1868, s. v.

⁵ DÍAZ Y DÍAZ, G.: *Hombres y documentos de la Filosofía española*, II, Madrid, 1983, p. 363.

⁶ ADM, Llibre de baptismes de Santa Eulàlia, 1749 a 1753, seient 101.

⁷ Testaments de Pere Antoni Colom (sr.) de 20-II-1739 (Joan Muntaner not.), ADM, Clero, 1/8/14, i de Pere Antoni Colom (jr.) de 18-XII-1785 (Joan Oliver not.), ADM, Clero, 21/12/6.

de Mallorca;⁸ a ell degué Joan Colom, probablement, l'orientació professional (la formació jurídica i l'administració eclesiàstica) i l'ordenació sacerdotal. El 9 del XII de 1778, davant el notari Cayetano Socies, els germans Pere Antoni i Miquel Colom (pare del futur canonge) feren donació a Joan de dues peces d'hort contigües, anomenades "la Tanca" i situades a l'Alqueria del Comte, a Sòller (avui, donat el creixement del nucli urbà, una barriada), per constituir el títol patrimonial eclesiàstic necessari per rebre l'orde sacerdotal, per un valor de 70 lliures;⁹ la família gaudia d'una situació econòmica prou còmoda: a part d'aquesta donació, Miquel Colom, pare de Joan, declarava percebre 152 lliures de renda anual, d'un patrimoni constituït per terres i cases,¹⁰ a més del que aportava la mare, Elisabet Vives, 120 ll. anuals de renda.

De la seva formació i activitats fins que va ser nomenat canonge, les notícies que tenim són escasses i en alguns punts contradictòries i errònies. Torres Amat diu que el 1770 Joan Colom es va graduar en ambdós Drets i que va regentar, com a substitut, una de les càtedres de cànons; en realitat, Joan Colom va començar els estudis de Lleis i Cànons a l'edat de desset anys, el 25 d'octubre de 1765; els anys següents va cursar quatre cursos,¹¹ i el 30 de setembre de 1769 va obtenir el batxillerat de Drets; pocs dies després, el 17 d'octubre del mateix any,¹² i a l'església de Sant Francesc, rebé el grau de Doctor i Mestre *in utroque iure*, superades les proves establertes *nemine discrepante*.¹³

Menys fiable resulta la informació que ens dóna F. Torres Amat, segons la qual Joan Colom *regentó por algún tiempo en la universidad una de las cátedras de cánones en clase de sustituto*, notícia que J. M. Bover "completa" afirmant que va treure la càtedra per oposició. A la documentació consultada consta que Joan Colom, efectivament, pretengué la titularitat en propietat de la càtedra de "Vísperas de Cánones", vacant per la mort del Dr. Miquel Gacías, i que oposità a ella el 2 i el 3 de gener de 1775; però la guanyà el Dr. Miquel Borràs per 12 vots contra dos.¹⁴ Sí que consta que obtingué del Consell de Castella llicència per exercir d'advocat (és a dir, fou advocat dels Reials Consells, com ell una mica pomposament s'intitulava), però res no sabem de l'exercici professional a Palma o a Madrid, ciutat on es traslladà a viure.

A Mallorca va gaudir de la confiança del bisbe, Francisco Díaz de la Guerra, i quan aquest fou designat bisbe de Sigüenza, el 1778, Joan Colom l'acompanyà a la nova seu on fou nomenat

8 Com afirma F. Escalas Chamení a MIRALLES SBERT, J.: *Catálogo del archivo capitular de Mallorca*, Palma de Mallorca, 1936, p. X.

9 De les quals 54 les donà el pare de Joan Colom, i les restants l'oncle; ADM, Clero, 21/12/6; ADM, Expedient d'Ordes, 21/22/41, f. 8; ARM, Prot. S-410, f. 61.

10 Una peça de terra a Palma, dita el Rafal (70 ll. de renda anuals), cases al carrer de can Savellà (40 ll. de renda anuals) i una casa al carrer Sans (42 ll. anuals). ADM, Clero, 21/12/6.

11 AHUIB, Libro de matriculas de los Licenciados de lleys desde 1721 enavant, f. 39-42.

12 Fet no inusual a una època de forta crisi de la Universitat Literària, quan *El doctorado era un simple ejercicio solemne, protocolario y costoso. Por lo general se recibía en un plazo que solía ir entre los quince días y los dos meses siguientes a la obtención del bachillerato* (PLANAS ROSSELLÓ, A.: "Los juristas mallorquines del siglo XVIII", *MAMEG*, 12, 2002, p. 37).

13 AHUIB, Rubrica de Bachillerato y Grados de Cánones y Leyes, 1762 a 1771, 62 (21), f. 108 v-112; CASSANYES ROIG, A.; RAMIS BARCELÓ, R.: "Graduados en leyes y cánones en la Universidad Luliana y Literaria de Mallorca (1694-1830)", *e-Legal History Review*, 16, 2013, p. 39 i 40.

14 AHUIB, Expedientes para la provisión de las cátedras de la Universidad, 1762-1792, caixa 7, exp. 2 "Expediente para la prov. de la cátedra de Vísperas de Cánones", vacante por fallecimiento del Dr. D. Miguel Gacías".

pel prelat visitador general eclesiàstic de la diòcesi; havia rebut aleshores ordres menors del bisbe Llorenç Despuig Cotoner, i les necessitava majors per ocupar aquest càrrec, de manera que aquest mateix any sol·licità al bisbat de Mallorca, a través del seu oncle Pere Antoni, ser ordenat sacerdot,¹⁵ ministeri que se li conferí. J. M. Bover diu, a la *Biblioteca* citada, que un any després, el 1779, Joan Colom rebé la canongia i passà a Madrid per traslladar-se a continuació a Sigüenza. En realitat no fou fins al 5 de maig de 1789 que, per reial gràcia de Carles IV, fou nomenat per ocupar la canongia de la seu mallorquina,¹⁶ vacant per la mort de Francesc de Togores. Joan Colom prengué possessori el 8 de maig mitjançant procurador, el seu oncle Pere Antoni,¹⁷ i deu dies després, el 18, reintegrat al bisbat de Mallorca, féu la professió de fe davant el Capítol de la Seu i fou admès a l'*osculum pacis*.¹⁸

El nostre canonge fou, sense dubte, un home de vàlua que sabé guanyar-se la confiança no sols de F. Garrido de la Vega sinó la dels seus successors, Pedro Rubio-Benedicto i Bernat Nadal. Quan el bisbe Rubio-Benedicto fou elegit per a la seu de Jaén, el 1794, confià el govern de la diòcesi mallorquina a Joan Colom, a qui nomenà Vicari general governador el 16 de gener de 1794, amb "toda la autoridad y facultades que como obispo de esta diócesis Nos pertenece", "confiando del celo, conducta, ciencia y prudencia" del nostre canonge.¹⁹ Per poc temps, certament. El 9 de març de 1794 es presentava oficialment al Capítol,²⁰ que un mes després, el 9 d'abril, declarà la seu vacant, assumí la jurisdicció ordinària i nomenà Vicari general *sede episcopali vacanti* el canonge Nicolau Villalonga.²¹ Tot i la brevetat del càrrec, Joan Colom, el 6 de març publicà una carta pastoral en qualitat de vicari governador, en la qual fa constar que era tinent vicari general castrense.²²

També amb el bisbe Nadal l'uní una relació d'amistat, com denota la correspondència conservada. A ell anava dedicada l'obra de J. Colom, la publicació de la qual havia de pagar el bisbe, com després es veurà.

Prop de les 13 hores del 3 de febrer de 1806 Joan Colom morí de mort sobtada,²³ després d'una llarga malaltia. Tenia 57 anys, i estava malalt des del 1800. El mateix canonge, al començament del preàmbul al lector de l'edició de les seves obres completes, escrit probablement poc abans del dos de gener del mateix any,²⁴ comenta que estava rendit pels dolors:

15 ADM, Clérigos, 21/12/6.

16 *Gazeta de Madrid*, 37 de 8 de maig de 1789, p. 326.

17 ACM, Llibre de posesoris de les dignitats canòniques, sucentories y pabordials de esta sta. iglesia, f. 61.

18 ACM, ACA 1665, f. 266v-267; 286 i 307.

19 ACM, ACA 1667, f. 173-174.

20 ACM, ACA 1667, f. 173.

21 ACM, ACA 1667, f. 191.

22 No obstant això, no en consta cap antecedent a l'Archivo General Militar de Segovia.

23 ACM, Llibre de sacristia, 1488, 17-17 v. D'*obitum inopinatum* qualifica la seva mort el seu amic fra Joan Amengual, fet corroborat per la falta de testament i disposició d'obra pia. Un nebot, Marc Ferrer Colom, s'encarregà de les despeses del funeral i enterrament (ACM, Llibre de sacristia, 1488, f. 63).

24 Data de la carta que Joan Colom dirigeix al bisbe Nadal per comunicar-li la dedicació de la seva obra, a la vegada que li envia els discursos que ja té copiats (carta inèdita de Joan Colom al bisbe Nadal de 2 de gener de 1802, conservada per J. M. Bover a les *Miscelaneas...*, IX, p. 147).

Com que fa ja gairebé 7 anys que em té tancat a casa la mala salut a cames i peus provocada per un cruel fluid per tot el cos, que m'infecta sobretot el pit i m'enterboleix el cap, amb l'enorme virulència d'una erupció aguda, mals que, en conjunt, em ferren contínuament a una cadira, amb el cos destrossat, els nervis, a més, desfets i l'esperit gairebé consumit per la tristor, entre cruelíssims i mai interromputs turments i angoixes; com que, deia, m'estic enfonsant a casa, portant una vida inútil i aspra [...].²⁵

A la carta al bisbe Nadal esmentada, d'un mes abans de la mort, comenta que té “la cabeza tan transtornada” i pateix “continuos dolores”; i a la que dirigí a Joan Despuig i Safortesa que “les orelles me brogen per continus i cruels acúfens.”²⁶ A aquests símptomes cal afegir una “obesidad más que regular, la que le precipitó al sepulcro”, com comenta F. Torres Amat.²⁷ És, en definitiva, un quadre clínic complex, que podia respondre a una diabetis, o, millor, a una insuficiència cardíaca de no gaire intensitat, possiblement dreta, que amb el temps va anar fent-se crònica; d'aquí l'acumulació de líquids principalment a cames, peus i pulmons, així com la infecció de la pell, que J. Colom identifica com a impetigen; com a conseqüència o de forma concomitant presentava també un quadre ansiós-depressiu.²⁸

Joan Colom fou un excel·lent orador sagrat, de fama a la cort i a Madrid, on pronuncià més de 50 sermons, com afirma F. Torres Amat a l'obra tantes vegades citada;²⁹ és segur que a Mallorca no baixà el ritme, perquè en certa ocasió es queixa a Joan Despuig que estava aclaparat pel sermons que havia de compondre, en castellà i dirigits al poble; dos, inexcusablement, aquell dia de Sant Jaume;³⁰ d'un altre, també en castellà, pronunciat en honor de la Immaculada com a patrona de l'arma d'infanteria, en conservam el text, perquè fou publicat.³¹

Però la producció literària més important és un conjunt de 18 breus disquisicions sobre temes diversos, que l'autor titula *Oratiunculae*, “Oracioncillas”, com ell mateix tradueix, en el sentit etimològic de “discurs”: són per tant, uns “discursos breus”. Els escrigué quan estava rendit per la malaltia, a la vegada per “matar el tiempo” i “alleugerar els mals”, però amb intenció, també, pedagògica, ja que:

25 *Cum domi fere jam septenio inclusus, ob infirmam crurium pedumque valetudinem, ex affluxu totius corporis acerbissimo pectus etiam vel maxime infestante caputque obnubilante, permagna quoque vi acrioris impetiginis; quae me cuncta continuo cogunt in sedem, toto corpore concontractum, nervis etiam resolutum animoque paene maerore confectum, inter acerbissimos et numquam intermisos angores et cruciatus: cum, inquam, ita domi desidem inertem, et insuavem ducam vitam [...]*, text manuscrit que havia d'encapçalar el capítol “Al lector” a l'edició de les seves obres, de les quals més endavant es tractarà.

26 *Barbara continuo crepitacula auribus nostris obstreperent* (ARM, AMT, sec. Montenegro, llig. 75-M, plec 1/65). La carta no té data, però cal situar-la entorn de 1789.

27 A *Memorias...*, s. v. El segueix J. M. Bover tant a *Memoria...* com a *Biblioteca...*

28 Agraesc al Dr. Antoni Contreras Mas l'amabilitat de la seva informació.

29 Tenim constància d'un d'aquests sermons per la notícia del *Diario de Madrid* (n. 252 de 8 de setembre de 1788, p. 904) anunciant un sermó seu, dedicat a Maria Santíssima, a l'església de S. Ginés i d'un altre que pronuncià a Palma, al convent de Sant Domingo, dedicat a la Immaculada Concepció, que fou publicat.

30 ARM, AMT, sec. Montenegro, llig. 75-M, plec 1/65.

31 *Oración panegirica a la Inmaculada Concepción de María Santísima Señora nuestra, que en los anuales cultos, que como a patrona de sus armas, le consagra el Regimiento de Infantería de España, el día 14 de Diciembre de 1789, en la Iglesia del Real Convento de Sto. Domingo de la Ciudad de Palma. [...]* Lo da a la premsa el Conde de Requena, Brigadier de los Reales Ejércitos y Coronel de dicho Regimiento, y lo dedica a su Inmaculada patrona, Mallorca, 1790.

Amb aquestes *Oratiunculæ* puc aportar un poc d'ajuda i d'estímul a la joventut estudiosa, doncs estan escrites en un llafí prou bo, i la mateixa varietat de temes i la brevetat han de convidar a la seva lectura. A això s'afegeix (segons diuen) la claredat i la naturalitat de l'estil, gens artificiosos, i una mena d'expressió [...] completament acomodada a la norma dels antics.³²

La publicació d'aquests breus discursos havia d'anar a càrrec del bisbe Nadal, i J. M. Bover, recollint la notícia de F. Torres Amat, diu que en donà alguns a la impremta,³³ no obstant això, les circumstàncies polítiques impediren els bons propòsits del bisbe, i fou el carmelita Juan de la Cruz Amengual, molt amic de Joan Colom (i als precés del qual es deu realment que el nostre canonge escrigués les *Oratiunculæ*), qui en va fer imprimir algunes, com a fullets solts, lamentant no poder concloure l'edició de totes. Recollí els fullets i els enquadrà en un volum miscel·lani, amb obra vària, part manuscrita i part impresa, retolat amb el títol *La Quaresma santificada con pensamientos devotos sobre la pasión y muerte de Nuestro Redentor Jesu-Christo [...]*,³⁴ a un capítol que resa, manuscrit: *Opusculos varios curiosos e instructivos, en prosa y en verso, sobre asuntos místicos y morales, impresos y manuscritos, compuestos por diferentes autores, y juntados en este volumen para conservarlos mejor, tenerlos mas a mano y poder leerlos con mas facilidad.* En Palma de Mallorca, año 1820.³⁵

Tant fra Juan Amengual com F. Torres Amat i J. M. Bover atribueixen a Joan Colom l'autoria de 18 *Oratiunculæ*: són les que a continuació relacion, seguint l'ordre i el títol de la publicació i, en el seu defecte, el proporcionat per fra Amengual, que els altres dos autors alteren en part. Cal tenir en compte que les oracions en realitat són 17, perquè el discurs sobre la teologia de St. Tomàs i el de la teologia mística de S. Bonaventura estan units i publicats a la mateixa obra;³⁶ entre parèntesis figuren les dates d'impressió de les que he trobat publicades:

De Christi patientis amore [Palmae Balearium, ex typographia Salvatoris Savall, anno 1800].

De Sacra Eucharistia

De Theologia Divi Thomae [Palmae Balearium, ex typographia Sebastiani Garcia, anno 1820].

De mystica Divi Bonaventurae Theologia [publicat amb el discurs anterior].

De laudibus Sanctae Theresiae [Palma, ex tipogr. Salvatoris Savall, anno 1820].

³² *His enim Oratiunculis posse studiosae juventuti adiumenti aliquid ac incitamenti afferri: esse enim illas satis latine scriptas, et ipsam argumenti varietatem brevitatemque ad lectionem invitaturas. Adde etiam (aiebant) perspicuitatem et minime fucatum dictionis candorem, eloquendique modos, [...] ad priscorum illorum normam plurimum conformatos* (capítol "Al lector" abans citat).

³³ *Biblioteca...*, s. v.

³⁴ Escrita, segons consta, per F. J. A. D. O. D. L. B. M. V, del Monte Carmelo de la antiquíssima Observante Religión, Mallorca, 1820; darrera les primeres sigles de l'acrònim segurament s'amaga "Fray Juan Amengual".

³⁵ A l'"Admonitio" de la part corresponent a les *Oratiunculæ* es troba la informació sobre la publicació recollida més amunt.

³⁶ Que duu per títol *De Theologia Divi Thomae Aquinatis et Mystica Divi Bonaventurae Theologia*.

De laudibus Beatae Catherinae Thomasiae [Palma, ex tipogr. Salvatoris Savall, anno 1820].

De Immortalitate animi

De Falsa virtutis specie detrahenda

De ficta sapientia

De importunis Dei judiciorum commentatoribus

De politica et militari cum christiana disciplina conjungendis

De vera hominis probitate

De ratione verae eloquentiae comparandae

De laudibus eloquentiae

De jurisprudentiae laudibus

De gravioribus studiis cum humanioribus litteris conjungendis

*In anniversariis Mariani sodalitiis apud Franciscanos exequis,
Idibus Juliis seu Quintilibus*

Ad Philologum admonitio.

Sols alguns dels discursos, per tant, es recullen a l'obra de fra Joan Amengual; la major part resten, ara per ara, perduts,³⁷ entre ells els que als nostres efectes semblen més interessants, *De ratione verae eloquentiae comparandae*, *De laudibus eloquentiae*, *De gravioribus studiis cum humanioribus litteris conjungendis* i l'*Ad Philologum admonitio*; és plausible, no obstant això, pensar que J. Colom devia defensar una estètica basada en l'ús d'un llatí purista (sobretot el ciceronià) per a la literatura filosòfica i religiosa que fos més deutora de la filologia que dels procediments escolàstics aleshores encara imperants; també, en l'agudesia d'enginy i en un abundós ús de la literatura clàssica grecolatina i de l'erudició, com defensa a la dedicatòria de la seva obra al bisbe Nadal.³⁸ Aquest plantejament coincideix amb el del programa didàctic renovador que el P. Pou propugnava a Cervera i a Calatayud, fonamentat en l'ús d'un llatí clàssic –l'*eloquentia*– i un ample coneixement de la llengua i la cultura clàssiques –l'*eruditio*–; per això aconsellava B. Pou als seus alumnes que fossin més *philologoï* que *philosophoi*.³⁹

37 No he pogut localitzar la documentació que F. Torres Amat, a les *Memorias*, seguit per M. Batllori, (*Cartas del Padre Pou al Cardenal Despuig*, Palma de Mallorca, 1946, p. 212, n. 411) deien que es trobava a la Biblioteca episcopal de Palma, R. III, 9.

38 Al recull de fra Amengual citat.

39 *Ludi rhetorici, et poetici in Academia Ceruariensi ipsius decreto acti ab adolescentibus linguae latinae, graecaeque studiosis a. d. XIII cal. nou. ann. MDCCLVI* / parati a Bartholomeo Pou, Ceruariae Lacetanorum, excudebat Emmanuel Ibarra, 1756; *Donatio ludicra praemiorum facta in scholis Bilbilitanis Soc. Jes. A. d. XI Cal. Jul.*, Bilbili, ex typographia Joachimi Estevan, 1762.

Joan Colom i el P. Pou no es coneixien “ni de vista” quan el primer dirigí al segon una carta, molt probablement llatina, a la qual li comunicava la bona nova de la seva promoció al canonicat. Aquesta carta no es conserva, però sí referències a la resposta del P. Pou que aquí publicam i al poema elegíac que s’adjuntava al manuscrit Bover.⁴⁰

Probablement J. Colom, amb humilitat obligada, expressava a la carta que no es creia mereixedor de l’honor rebut i que considerava l’exjesuïta molt més digne que ell de rebre reconeixements, cosa que explicaria la resposta del P. Pou rebutjant els honors i al·ludint a la prioritat del ministeri sacerdotal.

J. Colom adjuntà a aquesta missiva (o, tal vegada, a una segona d’agraïment de la felicitació) còpia de les seves *Oratiunculae* dirigides, “com a penyora de paternal amistat” (v. 18 de l’elegia), a Joan Despuig i Safortessa, nebot del futur cardenal i deixeble predilecte del P. Pou a Itàlia, on aprenia les llengües i la cultura clàssica; al cap i la fi, el mateix J. Colom havia deixat clar el propòsit docent d’aquests “breus discursos” i la seva idoneïtat per a la formació dels joves, com s’ha vist abans. Resposta a aquests *Discursos breus* seria l’elegia llatina que J. M. Bover copia a continuació de la carta del P. Pou, composta d’uns díctics plens d’un retoricisme aleshores de moda i, com s’ha dit, de mediocre factura; gràcies a ells sabem de la bona acollida que l’humanista algaidí dispensà a l’obra de Colom:

/15/ Aquest vell Pou,⁴¹ que mai has conegut⁴² ni de vista, aixeca content ambdues mans cap a les estrelles,⁴³
tan aviat com comença a recitar aquelles composicions que em deixares com a penyora de paternal amistat,
i exclama: «Què ben fetes!» [...]⁴⁴

Per això el P. Pou demana al nou canonge que formi, s’entén que en la bona literatura (és a dir, la grega i la llatina), un cercle de joves, entre els quals destacaria Joan Despuig. Aleshores l’ex jesuïta ja sabia que el nebot del cardenal, malgrat la seva joventut, tenia perspectives de traslladar-se a Palma per ocupar una canongia, i passava pena que la nova vida allunyés el seu estimat deixeble de l’estudi i l’empenyés a una mundana carrera d’honors, com havia fet el seu oncle. Aquesta preocupació és ben manifesta a la carta que B. Pou dirigí a Joan Despuig carta el 27 de maig de 1792, quan el seu deixeble era xantre de la Seu, és a dir, canonge encarregat de la direcció del cant en el cor:

40 El text (amb lectures *Povio per Polio* del manuscrit Bover al v. 4 i *credi per crede*, també al mateix manuscrit al v. 9) és del següent tenor:

*Vel pueri vel amici civis, docte Colomi,
Nuper ubi dominam rerum fideive potentem,
Romam a te Povio venit epistolium
(Istud epistolium vita mihi dulcius ipsa, 5
Aut vita si quid dulcius esse potest),
Sacris te socium patriis vel munere regis,
Vel pro iure tuo, rite, fuisse datum;
Omnibus incessi plenus (me credi, Colomi,
Haud maiora fide dicere) laetitiiis.*

41 B. Pou tenia aleshores 62 anys.

42 El subjecte és Joan Colom.

43 En actitud d’agraïment al cel.

44 *Hic Povius tibi de facie nec cognitus unquam, 15
Laetus ad astra senex tollit utrasque manus,*

*Molt a contracor vaig sentir que tu gairebé no podies, per mor de les assídues cançons del cor, reprendre la dedicació a les lletres. [...] Què passarà amb les expectatives que el teu talent suscitava? Què amb les proves, immillorables, de la teva formació? Tu que eres el millor en les lletres llatines i aprenies les gregues, com et posares al davant d'aqueix cor teu? Per no gaudir de cap glòria entre les ments erudites? Pobre de mi! On han anat a parar els meus esforços, a on els desvetllaments, a on els meus afanys durant cinc anys sencers?*⁴⁵

Es conserva, inèdita, una carta de Joan Colom a Joan Despuig, nebot del futur cardenal, contestació a una d'anterior que aquest li havia enviat. Està datada un 8 d'agost, i no s'indica l'any, però del context es pot deduir que no està massa allunyada de la carta que li havia enviat el P. Pou, l'epístola que aquí publicam, perquè segueix l'antitesi que havia utilitzat al poema elegíac, *senex*, "ancià" (B. Pou) / *ijuvenis*, "jove" (J. Despuig). El canonge elogia l'erudició del nebot del cardenal per la puresa del llatí que empra, i li arriba a dir, amb desmesurada hipèrbole, que el considera una encarnació del seu mestre, l'humanista algaidí, tot i que encara viu, per metempsicosi o, tal vegada, per monopsicosi.⁴⁶ Existí, per tant, una relació entre Joan Despuig i Joan Colom, però no sabem amb certesa si finalment el canonge formà el cercle d'estudiosos que li recomanava el P. Pou. La falta de referències a la correspondència de l'humanista algaidí amb el jove Despuig indiquen que no fou així.

CARTA DEL P. POU A JOAN COLOM DE 26 DE MAIG DE 1789. L'EDICIÓ

Com s'ha dit abans, la carta del P. Pou a J. Colom, inèdita fins ara, se'ns ha conservat gràcies a J. M. Bover, que inclogué una còpia a la seva *Miscelanea histórica maiorisense o compilación de monumentos relativos a la historia Baleárica*, ms., VIII, Palma, 1834. p. 26-27 v. Sols disposam, per tant, d'una única còpia, i aquesta manuscrita, de la carta. L'original, de localització desconeguda, era propietat de J. M. Bover, que la guardava, juntament amb altres també del jesuïta mallorquí, per donar-les a impremta, conscient del seu valor; M. Batllori la dóna per perduda.⁴⁷

La carta està composta en un llatí ciceronià especialment cuidat, en lletra clara i ben conservada, amb sols dos problemes de lectura, un dels quals és atribuïble a l'enquadrernació del volum en el qual està inclosa la carta, que no permet la lectura completa d'una paraula, sinó sols el seu començament, *prof-*, que, conjetur, és *profecto*.

Pel que fa al tractament del text, he normalitzat la puntuació i l'ús de majúscules i minúscules d'acord amb criteris actuals, he mantingut la utilització, avui generalitzada per a aquest tipus de texts, de la *v* en comptes de la *u*, de la *U* en comptes de la *V* a la majúscula *BARTHOLOMAEUS*, i he conservat la *j* al nom *JOANNI*.

D'altra banda, havent-hi una sola font del text, l'abreviatura *ms.* fa referència al manuscrit de J. M. Bover.

*Vt primum ille tuas coepit recitare tabellas,
Quas patriae dederas pignus amicitiae,
«O factum», exclamat, «bene!»[...].*

⁴⁵ ARM, AMT, sec. Montenegro, llig. 75-M, plec 1/19. Traduesc del llatí.

⁴⁶ ARM, AMT, sec. Montenegro, llig. 75-M, plec 1/65.

⁴⁷ BOVER, J.M.: *Memoria...*, s. v. Pou, p. 284; BATLLORI, M.: *Cartas del Padre Pou...*, p. 315.

TEXT LLATÍ

VIRO CLARIS. JOANNI COLOMIO PALMENSIS CANONICO BARTHOLOMEUS POVIUS *ἑὺ πράττειν*

Ex tuis litteris humanitatis et urbanitatis latinae sale aspersis, quibus me certiore faciebas te decreto regis allectum nuper fuisse Collegio Canonicorum in Ecclesia patria, id mihi contigit sensu experiri quod saepe numero ratione comprehensum habuissem sine intima quadam animi inductione. Legeram enim saepissime res secundas amicorum maiore laetitia alios afficere solere amicos quam si ipsismet acciderent solis, cum in iis et suam ipsi propriam et alienam amici vicem gauderent: id quod ego ratione satis assequebar, cur accidere deberet mihi tamen vix, ac ne vix quidem, in hac vitae meae conditione miserima vice venerat.

At divis gratia, qui eius rei dulcissimum sensum ex litteris tuis mihi impertiri voluerunt, quibus ita sum affectus ut, nimia prope laetitia elatus, mihi triumphare isto tuo non dicam beneficio, sed praemio viderer. Sic enim velim tibi persuadeas me civem tibi dignitate, tibi doctrinae elegantia, tibi meritis parem, alium existimare esse neminem cui ego nisi in honoribus conferendis multo plus faverem quam ipsi⁴⁸ mihi ab omni ambitione vel natura vel consilio vel instituto religiosae olim professionis alienissimo, mihi ipse viderer omni reprehensione dignissimus.

Quare ex animo tibi novum gratulatus honorem superos omnes rogo ut tibi sacerdotium primum fortunent a quibus illud praeterea et opto et prorsus spero futurum ut tibi eam mentem donare pergant, qua tu cives nostros ad optima et pietatis et doctrinae studia vel exemplo ipse tuo vel oratione e loco superiore vel sermone assiduo inflames.

Hunc carum puerum Despuigium, nondum ex ephebis egressum, tui cupidum, tuorum studiorum aemulum iam habes. Si alios nonnullos eodem modo afficeret, esses profecto⁴⁹ de communi patria optime in hac parte meriturus; pueris huius ascriptam gratulationem cum leges, non, opinor, ab hoc meo iudicio aberrabis.

Tu cum magnis viis in patriam reversus me fato potius nescio quo quam animi mei conscientia exilio multatum perpetuo fac patria caritate complectare.

Romae a. d. VII Cal. Jun. MDCCLXXXIX. Vale.

⁴⁸ ipsi : ipse *ms.*

⁴⁹ profecto : *prof- in lineae fine tantum in ms. legitur; profecto conieci.*

VERSIÓ EN CATALÀ

BARTOMEU POU AL CLARÍSSIM CANONGE DE PALMA JOAN COLOM, SALUT.

La teva carta, assaonada amb la sal de la cultura i de la finesa llatines, mitjançant la qual m'assabentaves que fa poc, per disposició del rei,⁵⁰ havies estat admès al capítol de canonges de l'església pàtria, m'ha permès comprovar allò que en moltes ocasions havia comprès amb la raó, però sense una íntima experimentació. Jo, en efecte, havia llegit moltíssimes vegades que la bona fortuna de les persones solia proporcionar als amics una alegria major que si l'haguessin obtinguda sols per a si, ja que d'aquesta manera els amics gaudien tant de la seva pròpia sort com de l'aliena;⁵¹ cosa que jo no tenia prou entesa, perquè, encara que alguna vegada m'hauria d'haver tocat a mi, ni tan sols en una ocasió m'havia passat, tot i ser tan miserable la condició de la meua vida.

Doncs bé, don gràcies als déus;⁵² ells han volgut fer-me partícip d'aquesta dolcíssima sensació amb la teva carta, la qual tant m'ha commogut que, emportat per una gairebé excessiva alegria, em sembla haver rebut jo l'honor d'aquest no diré benefici,⁵³ sinó recompensa, teu. Voldria, això sí, que en quedassis ben persuadit: crec que no hi ha cap conciuatadà igual en dignitat, en el bon gust de la formació, en mèrits, a tu. Si no et consideràs molt més mereixedor de rebre honors que jo, que estic del tot lliure de qualsevol ambició, sigui pel meu tarannà, per decisió pròpia o pel meu institut religiós⁵⁴ d'un temps, jo mateix em semblaria digníssim de qualsevol reprensió.

Així que, en felicitar-te de tot cor per aquest nou honor, prec a tots els déus que afavoreixin el teu ministeri sacerdotal; desig, més encara, esper, d'ells que en el futur continuïn donant-te aquell propòsit d'inflamar, amb el teu exemple, amb els sermons des de la trona o amb freqüents converses, els nostres conciuatadans amb el desig de la millor instrucció, en devoció i en cultura.

Ja tens un èmul dels teus estudis, el meu estimat Despuig,⁵⁵ jove que encara no ha sortit de la pubertat,⁵⁶ i que t'aprecia. Si despertassis aquest interès en alguns altres com ell, sens dubte retries un senyalat servei a la nostra pàtria comuna; quan descobríssis l'alegria que expressarien aquests joves no dissentiries, crec, de la meua opinió.

Tu, quan amb rapidesa hagis tornat a la pàtria,⁵⁷ fes d'apreciar, amb l'afecte d'un compatriota, qui ha estat castigat amb l'exili perpetu per un destí no sé quin, més aviat que per algun motiu que em pugui remordre la consciència.

Adéu.

Roma, 26 de maig de 1789.

50 Carles IV nomenà Joan Colom canonge el 5 de maig de 1789, com s'ha vist.

51 Aristòtil, *Ètica a Nicòmac*, 8, 5, 1157b, 31-35. El text és aquí d'un gran retoricisme, perquè ambdós humanistes, el P. Pou i Joan Colom, no es coneixien "ni de vista", com s'ha dit abans.

52 He conservat aquí el terme original, en sí pagà però freqüent entre els humanistes per referir-se als celícoles, sobretot als sants.

53 Eclesiàstic.

54 Es refereix a la Companyia de Jesús.

55 Joan Despuig i Safortesa, nebot del futur cardenal.

56 Aleshores Joan Despuig tenia 13 anys.

57 Joan Colom estava a Sigüenza quan escrigué al P. B. Pou assabentant-lo del seu nomenament, però quan aquest li contestà ja havia tornat a Mallorca per prendre possessió, el 18 de maig, de la canongia.

LA FORMACIÓ DE MESTRES A LA PURESA. D'ESCOLA NORMAL DE L'ESGLÉSIA A ESCOLA UNIVERSITÀRIA (1948-1974)

Joan Josep Matas Pastor

CESAG (Centre d'Ensenyament Superior Alberta Giménez)

Resum: L'article analitza els orígens i desenvolupament d'una escola de formació del professorat impulsada per la Congregació de les Germanes de la Puresa de Maria, institució lligada a l'educació formal en tots els seus nivells i amb una gran empremta en la societat mallorquina contemporània. Ens centrem en el naixement l'any 1948 de l'Escola de Magisteri de l'Església i acabem amb l'anàlisi de com i per què passà a ser Escola Universitària de Formació del Professorat d'EGB l'any 1974, primer amb caràcter experimental i després adscrita a la Universitat de Barcelona.

Paraules clau: Església catòlica, educació, escola, universitat.

Abstract: This article analyses the origins and development of a teacher training school set up by the "Germanes de la Puresa" Congregation. This institution is linked to formal education at all levels and is still deeply rooted in Majorca's contemporary society. The article focuses on its opening in 1948, and ends with the analysis of how and why, in 1974, it transformed into a Teacher Training school, at first as an experiment and later on affiliated to the University of Barcelona.

Key words: Catholic Church, education, school, university.

Rebut el 31 de maig de 2013. Acceptat el 10 de gener de 2014.

Abreviatures: ACM = Arxiu de Casa Madre, AGCGP = Arxiu General de la Congregació de les Germanes de la Puresa, ASC = Arxiu de Secretaria del Cesag.

1. Introducció

L'article pretén mostrar com, quan i per què la Congregació de les Germanes de la Puresa de Maria va engegar i desenvolupar el projecte de formació de mestres com a Escola Normal de l'Església. Cal puntualitzar que en una etapa anterior (1872-1912), la congregació es responsabilitza de la direcció de l'Escola Normal Femenina de les Illes Balears, tot mantenint-se la titularitat pública. Per tant, l'Escola Normal de l'Església La Puresa es mou dins unes coordenades temporals molt diferents, entre 1948 i 1973, i com a complement o auxiliar en la formació de germanes que donés suport a l'expansió escolar de la congregació arreu d'Espanya, Llatinoamèrica i Àfrica. La naturalesa entre ambdues és molt diferent, una pública i l'altra privada, encara que s'integren dins el projecte educatiu de la Congregació de les Germanes de la Puresa de Maria.

En el primer epígraf abordem el naixement i el desenvolupament de l'Escola de magisteri de l'Església La Puresa tenint en compte una doble perspectiva. Primera, el context intern de la pròpia congregació i la seva tradició i experiència acumulada al llarg del temps en la formació de mestres. En segon lloc, el context eclesial de l'Espanya del franquisme que explica la presència omnipresent de l'Església Catòlica en totes les etapes educatives. Així doncs, l'escola de magisteri de La Puresa no és un projecte aïllat, sinó més aviat un engranatge més d'un projecte educatiu confessional dissenyat per la Conferència de Metropolitans a través de la Comissió Episcopal d'Ensenyament Religiosos i Catequesis. I, en tercer lloc, no podem oblidar el context socioeducatiu de l'illa de Mallorca des de la fi dels anys de la fam fins a començament dels anys setanta. Les grans transformacions econòmiques i socials d'aquests anys fan que la percepció social del mestre i la seva funció també aniran variant.

En el segon apartat explicarem el procés de transformació d'Escola Normal de l'Església en Escola Universitària de Formació del Professorat d'EGB a començament dels anys setanta. Aquest procés és explicat tenint en compte els canvis en l'educació a l'Estat espanyol a partir de la Llei d'Educació General Bàsica (1970) i les transformacions de l'Església espanyola com a conseqüència d'una nova presència de l'Església en el món arran de l'impacte del Concili Vaticà II, fet que propicià unes noves relacions Església-Estat.

2. La formació de mestres a l'Escola de Magisteri de l'Església La Puresa

La Llei d'Educació Primària de 17 de juliol de 1945 és el punt de partida d'aquest tipus d'escola de formació de mestres. La nova llei invocava com a primer i fonamental principi inspirador el religiós. De fet, es reconeixia que l'escola espanyola havia de ser sobretot i per sobre de tot catòlica. Per tal motiu, aquesta llei recollia els postulats que consignà Pius XI com a normes del dret educatiu en l'encíclica *Divini Illius Magistri* (31 desembre 1929). Es tractava d'una manifestació més del nacionalcatolicisme imperant a l'època i que mediatitzava les relacions Església-Estat. No entrarem a analitzar el contingut de la llei de manera exhaustiva, sinó tot allò que afecta les escoles de magisteri tutelades per l'Església catòlica. Així doncs, la llei atorgava el reconeixement explícit del dret de l'Església a la formació de mestres catòlics i en clau catòlica, *pues no hay apostolado más fecundo que el de formar maestros que a su vez han de ser formadores de pueblos!* També cal

1 ZABALLOS CRESPO, J.: *Origen y evolución histórica de la Escuela Universitaria Don Bosco*, Madrid, tesi doctoral inèdita Universitat Complutense Madrid, 2003, p. 64.

apuntar que l'Església Catòlica espanyola gaudia del privilegi que les seves escoles podien oferir títols oficials de reconeixement públic. A més a més, l'Església disposava d'un cos d'inspecció propi i, per tant, els inspectors estatals només podien visitar aquestes escoles per a comprovar el compliment de les disposicions aplicables a les mateixes.

Segons l'article 62, les Escoles de Magisteri de l'Església serien organitzades per la Jerarquia, que havia de reglamentar tot el que feia referència al sistema docent, l'organització interna, govern i formació pedagògica i nomenament de professors. L'única limitació important era que els seus alumnes havien d'aprovar un examen de conjunt per a habilitar els seus títols. L'esmentat tribunal estava integrat per un president membre del Consell Nacional d'Educació, un vocal professor de l'Escola de Magisteri de l'Estat anomenat pel ministeri i un altre vocal de l'Escola de Magisteri anomenat per la Jerarquia.²

El creixement de les Escoles de Magisteri de l'Església fou rapidíssim. Així doncs, l'any 1951 ja en funcionaven 44 repartides per 27 diòcesis. Aquesta dada suposava un 41% respecte a les estatals existents. Per tant, el nombre total d'escoles de magisteri a tot l'estat era de 106.

La creació de les escoles de l'Església es feia a través d'un decret del bisbe de la diòcesi on estava ubicada. De fet, el dia 7 de juny de 1948 es publicà al Butlletí Oficial del Bisbat de Mallorca el decret d'erecció de l'escola per part del bisbe Juan Hervás Benet (1947-1955). A les Actes del Consell General de la Congregació es menciona que el dia 8 de setembre de 1948, la Superiora General comunicà al consell que havia estat concedit el Decret d'Autorització per a obrir l'Escola de Magisteri de l'Església amb el nom de La Puresa.³ No obstant això, la tramitació de l'expedient davant el Ministeri d'Educació Nacional era gestionat pel Secretariat de la Comissió Episcopal d'Ensenyament Religiosos i Catequesi. Aquesta comissió s'havia creat l'any 1942. El 14 de desembre de 1947, la comissió quedà constituïda pels membres que segueixen: Marcelino Olachea, arquebisbe de València; Javier Lauzurica, bisbe de Palència; Jesús Mérida, bisbe d'Astorga; Luis Alonso Muñozerro, bisbe de Sigüenza; i, per últim, José Maria Bueno Monreal, bisbe de Jaca. De fet, a la seva primera reunió celebrada a finals de gener de 1948 arribaren a la conclusió, entre d'altres, que era urgent organitzar les escoles de magisteri de l'Església tenint en compte la disposició transitòria nombre dotze de la Llei d'Educació Primària que establia un termini de set anys per a què totes les religioses que exercien de mestres a les escoles de l'Església tinguessin el títol de mestre. De les 609 alumnes que passaren per l'escola de La Puresa entre 1948 i 1967, 207 formaven part de congregacions religioses femenines. Això suposa un 34% del total de les alumnes. D'aquí podem deduir que totes aquelles congregacions que es dedicaven a l'ensenyament primari varen veure l'oportunitat de donar legalitat a la situació de les religioses que exercien de mestres. La congregació amb un major nombre d'alumnes fou la de les Germanes de la Puresa de Maria, també titulars de l'escola de magisteri, amb un total de 85. La segueixen les Germanes de la Caritat, amb 41 alumnes, les Terciàries Franciscanes Filles de la Misericòrdia amb un total de 37, 22 germanes Agustines de l'Empar, tretze teatines i vuit trinitàries.⁴

2 MAYORDOMO PÉREZ, A.: *Historia de la educación en España. Nacional-Catolicismo y educación España de postguerra*, Madrid, 1990, p. 675.

3 AGCGP, Actes del Consell General (1945-1974), Sobre l'Escola de Magisteri, p. 1.

4 ASC, Fitxer Magisteri Pla de 1950.

Tot plegat, va permetre i animà a determinades congregacions masculines i femenines a ampliar i transformar les seves escoles de primària i secundària en escoles de magisteri de l'Església, ja que els seus alumnes a la vegada que cursaven el batxiller superior podien obtenir la doble titulació només cursant algunes disciplines psicopedagògiques i especials.

Vegem el procés de gestació de l'escola de magisteri La Puresa tenint en compte que estam en un marc general de creació d'aquest tipus d'escola a tot l'Estat espanyol. La voluntat de la Comissió Episcopal d'Ensenyament era prou ferma en referència al projecte. Així doncs, el marianista Antonio Martínez, amb data de 6 de març de 1946, es dirigí als delegats de la Federació d'Amics de l'Ensenyament i als superiors i superiores de les congregacions religioses docents enviant un "Anteproyecto de Bases para la creación y funcionamiento de las Escuelas de Magisterio de la Iglesia". De la seva anàlisi, podem afirmar que els estudis havien de comprendre tres disciplines fonamentals: religió, filosofia i pedagogia. Pel que fa a la religió s'estipulaven les assignatures següents: Dogma; Moral i Vida sobrenatural; Nocions de Litúrgia; Antic i Nou Testament; Breu estudi d'Història de l'Església; i, per últim, Pedagogia i Didàctica Catequètica. La branca de filosofia s'havia d'estructurar amb les assignatures que segueixen: Elements de la Psicologia Racional i Criteriològica; Psicologia del nin i Psicopatologia; i, finalment, Psicologia Diferencial i Experimental. La disciplina de Pedagogia constava de Didàctica General i Metodologia, Història de l'Educació a l'Estat espanyol i Història de la Pedagogia Universal.

A més de les tres disciplines fonamentals abans esmentades, els estudis també constaven d'assignatures d'ampliació, com és ara Llengua, Literatura i Composició, Matemàtiques, Ciències, Geografia i Història. A aquestes bàsiques s'hi afegien Organització escolar, Fisiologia i Higiene, Qüestions socials i econòmiques, Idioma estranger, Dibuix, Música i Cant aplicat a l'escola.⁵

Sabem que cinc mesos després de la presentació de l'avantprojecte de bases, en el bisbat de Madrid-Alcalá, el germà Guillermo Félix, Superior General dels Germans de les Escoles Cristianes per a Espanya, presentà un projecte per a la fundació de l'Escola de Magisteri Sant Joan Baptista de La Salle. Aleshores, a la Comissió Episcopal d'Ensenyament arribaren moltes cartes de diferents bisbes espanyols interessant-se pel tema. Pel que fa a la de La Puresa, sabem que el dia 31 de gener de 1948, la Comissió Episcopal d'Ensenyament examinà l'expedient per a la seva creació enviat per l'arquebisbe-bisbe de Mallorca Josep Miralles i Sbert (1932-1948). Com anècdota cal ressenyar que la carta enviada al Real Col·legi de la Puresa pel secretari de la Comissió Episcopal indicava que el bisbe Miralles ja havia mort.⁶

Val a dir que l'escola de La Puresa fou la primera que va rebre l'aprovació de l'expedient per part de la Comissió Episcopal d'Ensenyament el dia 3 d'abril de 1948.⁷ Pocs dies després, més concretament el 28 d'abril, la Madre María Garau, aleshores superiora general, envià una carta a Marcelino Olaechea, arquebisbe de València i president de la Comissió Episcopal d'Ensenyament, exposant que preferentment hi hauria alumnes religioses,

5 ZABALLOS CRESPO, J.: *Origen y evolución histórica...*, p. 144-145.

6 ACM, Escola de Magisteri La Puresa. "Carta del bisbe de Jaca a la Superiora General (28 març 1948)", 1 f.

7 ACM, Escola de Magisteri La Puresa. "Carta del bisbe de Jaca, José María Bueno Monreal a la Superiora General (3 abril 1948)", 1 f.

encara que s'admetria a seglars. La previsió d'alumnes es movia al voltant d'un centenar.⁸

Sabem que fou la primera perquè el bisbe d'Astorga, Jesús Mérida, també vocal de la Comissió Episcopal d'Ensenyament, tenia especial interès en què fos així. El motiu era l'amistat personal amb la secretària de l'escola, Margalida Sureda i Blanes, i la seva família, especialment amb el seu germà Mn. Francesc Sureda i Blanes (Artà, 1888- Palma, 1955).⁹

Una vegada autoritzada l'apertura de l'escola per part de la Comissió Episcopal d'Ensenyament i Catequesi, i després que el bisbe Hervás hagués publicat el seu decret d'erecció, ja citat més amunt, només restava fer els preparatius pel seu inici previst en el curs 1948-1949. De la correspondència conservada a l'Arxiu de Casa Madre entre Jesús Mérida, bisbe d'Astorga, i la madre Garau, i entre aquesta i el bisbe Juan Hervás Benet (1947-1955) podem extreure una sèrie de qüestions i dificultats que es toparen alhora d'engegar l'escola. Per tant, de la seva atenta lectura es desprenen tota una sèrie de preocupacions de la superiora general respecte l'organització de l'escola. Al mateix temps, la Comissió Episcopal d'Ensenyament i el seu president tampoc tenen molt clar quin ha de ser el funcionament intern de cada una de les escoles. Hem de fer notar que ens trobem als inicis d'aquest projecte i, per tant, encara s'havia d'articular el Secretariat de les Escoles de Magisteri de l'Església que després s'encarregaria de dictaminar normativa i processos de funcionament per a les seves escoles.

Poc mesos abans d'iniciar el primer curs, la Superiora General, Maria Garau Llompart plantejà al bisbe d'Astorga qüestions com la del reglament, la retribució del professorat, si havien de pagar drets a l'Estat o a l'Església, la del diploma de final de carrera i la del trasllat d'expedients d'una escola de l'Església a una altra. De la contestació del bisbe es desprenen dues idees. En primer lloc, que estam davant un pla de formació de mestres catòlics inspirat des de les més altes instàncies jeràrquiques. I, en segon lloc, que en aquest pla encara està tot per fer. De fet, els diplomes, el reglament i la retribució dels mestres són temes que deixa en mans de la congregació o del bisbe de la diòcesis on està ubicada l'escola.¹⁰

El dia 24 d'agost de 1948, el bisbe Juan Hervás Benet contestava a una carta enviada per la Superiora General felicitant-la pels esforços que s'havien fet per posar en funcionament l'escola de magisteri i li indicava que amb el Decret d'erecció de l'escola publicat al Butlletí Oficial del Bisbat de Mallorca el passat 7 de juny ja podia publicar a la premsa local el que considerés adequat respecte al funcionament del centre, és a dir, que ja podien anunciar i vendre el producte.¹¹

A la reunió del Consell General de la Congregació de les Religioses de Puresa de Maria de 16 d'octubre de 1948, la superiora general informà que el termini de la matrícula per al primer curs s'iniciava el dia 16 d'octubre i que els exàmens d'ingrés començarien el 2 de novembre a les quatre de l'horabaixa. Finalment, el primer curs s'inicià el dia 9 de novembre de 1948.¹²

8 ACM, Escola de Magisteri La Puresa. "Carta de la Superiora General a l'arquebisbe de València", 1 f.

9 ACM, Escola de Magisteri La Puresa. "Carta del bisbe d'Astorga a Margalida Sureda Blanes, secretària", 1 f.

10 ACM, Escola de Magisteri La Puresa. "Carta del bisbe d'Astorga a la Superiora General (21 juny 1948)", 1 f.

11 ACM, Escola de Magisteri La Puresa. "Carta del bisbe de Mallorca a la Superiora General de les Religioses de la Puresa (24 agost 1948)", 1 f.

12 AGCGP, Actes del Consell General (1945-1974), Sobre l'Escola de Magisteri, p. 1.

A partir del curs 1948-1949 s'inicià un procés ràpid de naixement d'escoles de magisteri de l'Església arreu de tot l'Estat espanyol. De fet, el dia 15 de gener de 1949, la Comissió Episcopal d'Ensenyament rebé del Ministeri d'Educació Nacional la certificació de la recepció de l'expedient de les escoles següents: La Pureza de Palma de Mallorca; Santa María la Mayor, Burgos; San Narciso, Girona; Escuela Balmes, Vic; Santa Ana, Saragossa; Beata Joaquina de Vedruna, Padre Enrique de Osó, Domus y Sagrado Corazón de València; Nuestra Señora de Begoña, Bilbao; Nuestra Señora del Juncal i San Juan Bautista de la Salle, Irún; Nuestra Señora de Aránzazu, San Sebastián; Nuestra Señora de la Almudena i San Juan Bautista de la Salle, Madrid; Beata Joaquina de Vedruna i Padre Enrique de Osó, Tarragona; i, finalment, Santa María de Real a Pamplona.¹³

Entre 1948 i 1967 existiren a l'Estat espanyol 118 escoles de Magisteri de l'Església. La regió que més n'aportà fou Andalusia amb vint-i-dues, tot seguit de Castella la Vella amb disset, Castella la Nova amb setze, València amb quinze, dotze a Catalunya, Lleó amb set, sis a Galícia, quatre a Aragó i el País Basc, tres a Extremadura, Múrcia i Navarra, i dues a Astúries i als arxipèlags canari i balear. Només tres províncies no tingueren cap escola: Conca, Terol i Toledo. Cal recordar que entre 1963 i 1970 funcionà al Pont d'Inca l'Escola de Magisteri de l'Església Sant Joan Baptista de La Salle. Durant els set anys d'existència produí 80 titulats de l'Església dels quals 47 obtingueren el títol de l'estat.

Cal afegir que de les 118, denou eren masculines i noranta-nou eren femenines. Per una banda, a la tasca fundacional d'escoles femenines hi participaren un total de trenta-set congregacions i institucions religioses femenines i els bisbats de Barcelona, Burgos i València. Per altra banda, set congregacions masculines i els bisbats de Barcelona, Sigüenza, Vic, Guadix i Oriola foren els creadors de les denou escoles masculines.

Segons dades recollides el desembre de 1970, les Escoles de Magisteri de l'Església havien atorgat 29.125 títols de l'Església, dels que 23.775 aconseguiren el títol estatal a través de l'examen de convalidació.

L'any 1967, s'aprovà el text refós pel Decret de 2 de febrer de la Llei d'Educació Primària de 17 de juliol de 1945. La primera i més important variant d'aquesta reforma fou sens dubte la que es referia als plans d'estudis de formació del magisteri, amb l'exigència d'un batxillerat superior com a requisit per a accedir als estudis. Això provocà que moltes de les Escoles de Magisteri de l'Església que es nodrien d'escoles que només tenien batxiller elemental, optessin per no implantar el nou Pla de 1967 i fossin clausurades una vegada extingit el Pla de 1950. D'altres que conviuen en una mateixa localitat o província es fusionaren a partir del curs 1968-1969. Convé no perdre de vista que en els dos darrer cursos del Pla de 1950, això és 1965-66 i 1966-67, sortiren de les escoles de l'Església la gens menyspreable xifra de 4.950 mestres de Primària.

De totes maneres, molts centres patiren una greu crisi a causa de les exigències del pla. No obstant això, la crisi fou superada per moltes escoles permetent la seva renovació espiritual i material. De fet, la llei exigia que a començament del curs 1967-1968 s'havia d'haver implantat el nou pla en el seu primer curs. Ho compliren les estatals i només sis escoles de l'Església. La Puresa no estava entre les sis. Ara bé, les escoles s'acolliren a l'Ordre

¹³ ZABALLOS CRESPO, J.: *Origen y evolución histórica...*, p. 169.

Ministerial de 6 de març de 1967 que deia que no hi hauria alumnes oficials de primer curs de pla antic a cap escola de magisteri, encara que permetia l'existència d'alumnes lliures. De fet, això suposava l'extinció progressiva del pla antic de 1950. Això suposava per a les escoles guanyar temps i preparar-se per a la seva transformació en escoles universitàries. Aquest procés el veurem a l'epígraf següent.

Però abans de finalitzar l'apartat hem de fer referència al Pla d'estudis de l'Escola de Magisteri de l'Església La Puresa i al professorat que impartia docència.

El Pla d'estudis de 1950 ens indicava l'existència de tres cursos amb un total de 25 hores lectives setmanals en el primer any i 26 hores setmanals en el segon i tercer curs. Quatre eren els requisits per a poder accedir a l'examen d'ingrés en els estudis de Magisteri. Primer, tenir aprovats els quatre primers cursos del batxiller, és a dir, tenir superat el batxiller elemental. En segon lloc, haver complert els 14 anys. En tercer lloc, ser catequista i de conducta moral indubtable. I, finalment, estar autoritzada per la superiora respectiva si l'aspirant era religiosa. L'examen d'ingrés constava de tres parts: escrit, oral i pràctic.

Les matèries que formaven part del currículum de formació de mestres estaven orientades a cobrir cinc aspectes formatius. En primer lloc, l'ampliació de la formació cultural rebuda en el batxillerat, així com de la seva metodologia. En segon lloc, la formació religiosa i la metodologia aplicada a l'ensenyament de la religió. En tercer lloc, l'anomenada Formació de l'Esperit Nacional reduïda a dues hores en el darrer curs. En quart lloc, es feia èmfasi en l'educació física. I, finalment, la preparació de caire professional amb coneixements de pedagogia, psicologia, metodologia i organització escolar, història dels sistemes educatius i pràctiques d'ensenyament.

Durant aquesta etapa, la del Pla d'Estudis de 1950, la primera directora fou Maria Garau Llompart que aleshores era també Superiora General. La primera secretària de l'escola fou la germana Margalida Sureda Blanes. El dia 2 de gener de 1949 va morir Maria Garau i el 2 de juliol del mateix any la germana Amalia Salvador Rubio (València, 1888- Palma de Mallorca, 1960) fou nomenada directora de l'escola normal, càrrec que ocupà fins a l'any 1955. Posteriorment, la direcció recaigué en mans de la Madre Nieves Armas Armas (Santa Cruz de Tenerife, 1922- Palma de Mallorca, 2008). En aquest mateix període fou nomenada una subdirectora, la germana Maria Josefa López que també era la superiora de la Casa Madre. El motiu sembla ser que la madre Nieves Armas compaginava el càrrec de directora de la normal de La Puresa amb el de prefecte d'estudis i secretària del Col·legi Madre Alberta de Via Alemanya.

Cal assenyalar que la madre Nieves Armas Armas fou superiora general de la congregació entre 1968 i 1991 i, per tant, viurà en primera persona i en un lloc de màxima responsabilitat tot el procés de transformació de les escoles normals de l'Església en escoles universitàries i d'implantació de la congregació en el continent africà, més concretament al Zaire.

El 18 de març de 1958, el bisbe de Mallorca Jesús Enciso Viana i a proposta de la superiora general anomenà a la germana Maria Riera Alcover (Palma de Mallorca, 1921- Sant Cugat del Vallès, 1993) com a directora de La Puresa.

En el curs 1962-1963 es produí un altre canvi en la direcció de l'escola de La Puresa. La germana Victòria Mir Vanrell (Palma de Mallorca, 1918-1998), llicenciada en Filologia

Romànica, és nomenada directora. Mentre que la germana Olga Beutell Valera, llicenciada en Filosofia i Pedagogia, rebé el nomenament de secretària. Amb aquesta direcció arribaríem al final d'aquesta primera etapa.

A la reunió del Consell General de la Congregació del dia 8 de febrer de 1968 s'exposen els problemes i les dificultats que està passant l'escola del magisteri de l'Església. De fet, l'inspector de l'Església Antoni Mesquida li proposà a la superiora general que s'admetessin professores d'altres congregacions i més varietat de mestres, ja que la tasca docent requeria en poques germanes de la Puresa.¹⁴ Ja hem vist amb anterioritat que la crisi no és exclusiva de la Puresa, sinó que afectava totes les escoles normals de l'Església de l'estat.

Pel que fa al professorat cal destacar que gairebé totes són dones i, més concretament, germanes de la Puresa. L'excepció la constitueixen els sacerdots designats pel bisbe que es feien càrrec de les assignatures de Religió i Filosofia. Els primers foren sacerdots amb molt de pes intel·lectual i institucional en el si de la diòcesi. Mn. Antoni Sancho Nebot, canonge Magistral, fou nomenat professor de Religió. El canonge Sebastià Garcías Palou ocupà el càrrec de professor de Filosofia i, finalment, Mn. Bartomeu Torres Gost, aleshores ecònom de la parròquia de El Terreno, fou designat com a professor de Literatura. Aquest darrer va ser rector del Seminari Conciliar de Sant Pere entre 1949 i 1954 i estudiós de la figura de Mn. Miquel Costa i Llobera. Posteriorment, Mn. Bru Morey, doctor en Dret, s'incorporà com a professor de Geografia i Història. Aquest fou autor d'una biografia de Madre Alberta titulada *Por la pedagogía hacia Dios* que fou presentada en un acte d'homenatge a Madre Alberta a la Llotja de Palma en el mes de juny de 1975. També cal assenyalar que Mn. Rafel Caldentey substituï a Mn. Antoni Sancho com a professor de Religió. Les assignatures d'Educació Física, Educació Política i Social i Escola de la Llar eren impartides per mestres de la Secció Femenina. Així doncs, cal destacar els noms de Concepció Ramon, Maria Gomila i Catalina Pons.

Entre els principis pedagògics emprats a l'escola normal cal destacar l'estímul i el reforç positiu per a assolir una major eficàcia en l'aprenentatge. Aquest es basava en el lliurament del premi a l'aplicació i la conducta a final de cada curs acadèmic. De fet, es lliuraven un primer premi i dos segons premis.

Ja per a finalitzar cal assenyalar que entre 1948 i 1967 passaren per l'escola de la Puresa un total de 444 alumnes de maternals i 609 d'educació primària. Això fa un total de 1.053 alumnes.

3. D'Escola Normal de l'Església a Escola Universitària de formació del professorat d'EGB (1967-1974)

L'objectiu de les escoles normals a partir de la Llei General d'Educació de 1970 era aconseguir la transformació a escoles universitàries plenament integrades a la universitat.¹⁵ Vegem com es produí el llarg i difícil procés de transformació tant per a les escoles normals públiques com privades.

De l'anàlisi de la documentació enviada pel Secretariat d'Educació Primària de la Comissió

¹⁴ AGCGP, Actes del Consell General (1945-1974), Sobre l'Escola de Magisteri, p. 1.

¹⁵ BENEJAM ARGUIMBAU, P.: "Las escuelas normales en tiempos de la transición", *Historia de la Educación*, 21, Salamanca, 2002, p. 85.

Episcopal d'Ensenyament a la directora de l'Escola Normal de l'Església La Puresa a partir de 1967 podem extreure que les escoles normals de l'Església estan patint una greu crisi de rendibilitat econòmica i de percepció social.

En primer lloc, cal destacar el procés d'extinció del Pla de 1950 i l'adaptació al nou pla d'estudis establert a l'Ordre ministerial de l'1 de juny de 1967. De fet, els alumnes que havien realitzat el seu ingrés amb anterioritat al 30 de setembre de 1967 i que volguessin obtenir el títol professional que els habilités per a l'exercici de la docència a les escoles primàries de l'Església es podien presentar a la finalització del curs 1969-1970 a les proves finals establertes en el capítol X del Reglament de les escoles normals de l'Església.

En segon lloc, cal destacar la preocupació pel descens en el nombre d'alumnes en el primer curs del nou pla de 1967 i, per tant, la viabilitat econòmica dels projectes educatius. Segons es desprèn de la documentació consultada, el motiu era que per a l'obtenció del títol s'havia de fer una prova de maduresa davant un tribunal totalment extern a la institució on havien d'estudiar. Per tant, existien diferències reals i de percepció pel que fa al nivell de qualitat entre l'educació pública i la no oficial que posen en dubte la seva capacitat i eficiència, per altra part reconeguda per l'Estat.

Malgrat que les despeses fossin molt elevades, gairebé totes les escoles manifestaren el seu interès per la seva transformació i manteniment. Les mateixes institucions promotores se'n feien càrrec tot pensant amb el ferm propòsit de mantenir uns centres que garantien la supervivència de la identitat cristiana en una societat de cada vegada més plural i secularitzada.

En l'àmbit estatal, cal apuntar que el pla d'estudis de 1967 no fou de molt llarga duració. A l'alçada de 1970, les escoles de magisteri de l'Església es plantejaren un interrogant. Segons les orientacions del Ministeri d'Educació que més endavant es convertiren en un decret assenyalaven la necessitat de convertir-se en escoles universitàries de formació del professorat. Fou un repte que assumiren en uns moments de renovació pedagògica, però que sens dubte tingué conseqüències estructurals a la xarxa d'escoles.

En el mes de febrer de 1971, la Conferència Episcopal Espanyola aprovà unes bases referents a les escoles universitàries de l'Església. Aquestes, després de negociacions amb el Ministeri d'Educació i Ciència, regulaven el pas d'escoles normals a escoles universitàries. Dit d'una altra manera, d'escoles de magisteri de l'Església a escoles universitàries de Formació del Professorat d'Educació Preescolar i General Bàsica.

Val a dir que tot aquest procés de transformació no hagués estat possible sense un diàleg i interrelació entre la Conferència Episcopal i el Ministeri d'Educació i Ciència. Per tal motiu, el mes de febrer de 1972 es presentà un informe de la situació de les escoles a la Comissió interministerial i s'aprovà la creació d'una ponència mixta. D'aquestes reunions sorgí el Decret 1371/1972 de 25 de maig sobre la integració de les escoles universitàries.¹⁶

Amb aquest decret s'obria el llarg camí que s'hauria de fer fins a l'aprovació definitiva de les escoles. De fet, la Comissió Episcopal d'Ensenyament sol·licità a la Direcció General d'Universitats que cerqués una fórmula per tal que les escoles no quedessin paralitzades.

¹⁶ BOE, 7 de juny de 1972.

Així doncs, el 21 de setembre de 1972 foren autoritzades les deu primeres Escoles de Magisteri de l'Església per a poder impartir amb caire experimental el Pla d'Estudis de les Escoles Universitàries del Professorat d'EGB. Aquestes eren les que a continuació segueixen: Escuela Blanquerna de Barcelona; Escuela Nuestra Señora de Begoña de Bilbao; Escuela La Inmaculada de Granada; les escoles Escuni i Sant Juan Bautista de La Salle, ambdues a Madrid; Escuela La Inmaculada de Ponferrada; Escuela Cardenal Spínola de Sevilla; Escuela Sagrados Corazones de Torrelavega; Escuela Edetania de València; i, finalment, la Escuela María Sedes Sapientiae de Vigo.

A la fi del curs 1972-1973, la reglamentació encara no s'havia desenvolupat i la Comissió Episcopal d'Ensenyament tornà a sol·licitar al Consell d'Universitats i Investigació l'autorització per a noves escoles. De les devuit sol·licituds, se n'aprovaren vuit, entre les que hem de destacar l'Escola Alberta Giménez. La resta són les que a continuació esmentem: Escuela María Inmaculada d'Antequera; Escuela Sagrados Corazones de Còrdova; Escuela Monseñor Cirarda; Escuela P. Enrique Osó d'Oviedo; Escuela María Auxiliadora de Santa Creu de Tenerife; Escuela Sagrada Familia d'Úbeda; i, per últim, la Escuela Virgen del Pilar de Saragossa.

Més endavant, l'Ordre Ministerial del dia 27 de juny de 1974 aprovava l'autorització de quatre escoles més que havien fet la seva sol·licitud l'any anterior. Aquestes eren les següents: Escuela Escacciun de Guadix; Escuela Virgen de Europa de la Línia de la Concepció; Escuela Sagrada Familia de Sigüenza; i, finalment, la Escuela Fray Luis de León de Valladolid.

Com podem observar, en aquells moments l'Església tenia aprovat el funcionament de 22 escoles universitàries de Formació del Professorat d'EGB, encara que d'una manera experimental. A la fi, el Decret 2293/1973 de 17 d'agost establí el procediment a seguir.¹⁷ D'acord amb la seva normativa cada una de les escoles preparà l'expedient de transformació que s'havia de produir en el curs 1973/1974. S'ha de dir que les 22 escoles presentaren l'expedient en temps i forma i el ministeri allargà gairebé cinc anys la resposta.

L'estructura de les escoles venia determinada per la Llei General d'Educació i Finançament de la Reforma Educativa, el ja esmentat decret regulador de les escoles universitàries, els Estatuts Universitaris, el Reglament, el Conveni de col·laboració acadèmica i les Normes de règim intern. El decret regulador establí dos òrgans de govern: el Patronat i el Director. A tots dos hi estava present la Universitat. Aquesta presència i intervenció de la universitat atorgava a les escoles un cert caire paraestatal. Els òrgans estructurals d'una escola eren els següents: la Junta de Titulars, el Patronat, el Director, el Claustre, la Junta de l'Escola i d'altres possibles juntes o comissions assessores de la direcció, així com la Comissió del Patronat.

El Reglament, el Conveni de col·laboració acadèmica i les Normes de règim intern s'elaboraren seguint un esquema comú a totes les escoles de l'Església. De fet, aquesta documentació fou obra del Secretariat de les Escoles de Magisteri de l'Església.

Cal matisar que existien lleugeres diferències entre el Pla experimental establert pel Ministeri d'Educació i Ciència per a les escoles universitàries del professorat d'Educació General

¹⁷ BOE, 231, de 26 de setembre de 1973.

Bàsica i el que va elaborar la Comissió Episcopal de l'Ensenyament per a les seves escoles. Ara bé, el de l'Església es basava en el del Ministeri i, per tant, les semblances afectaven el que era fonamental. Per exemple, ambdós contemplaven les tres àrees d'especialització (filologia, ciències i ciències humanes), s'organitzaven en sis cursos semestrals, comprenien les mateixes assignatures i gaudien d'uns horaris semblants.

El Pla experimental elaborat per la Comissió Episcopal d'Ensenyament aportava una major presència de la Religió com és lògic, ja que es tractava d'escoles de l'Església. També es concedí més atenció a l'expressió dinàmica basada fonamentalment en la música, a la pedagogia i a la psicologia de l'educació. A més a més, s'introduí la pedagogia de l'àrea d'experiència, considerada molt important en el primer cicle de l'Ensenyament General Basic. Finalment, cal destacar que les pràctiques, en lloc de condensar-se en els cursos tercer i sext, es distribuïren al llarg dels sis cursos amb una duració equivalent.

L'enfocament experimental i pràctic dels estudis obligà a les escoles a una nova distribució dels espais. De fet, podem afirmar que es va passar de l'aula auditori a l'aula laboratori. També les escoles s'havien d'organitzar en cinc departaments: Ciències de l'Educació, Llengua i Literatura, Ciències, Ciències Humanes i Religió i, finalment, Expressió Plàstica i Dinàmica.

Les escoles normals de l'Església havien de quedar adscrites a una universitat pública o bé integrar-se a una universitat de l'Església. El primer cas és el que va seguir l'Escola Alberta Giménez que es va adscriure a la Universitat de Barcelona. Aquest procés d'adscripció va concloure el 4 de desembre de 1974 quan la Junta de govern de l'esmentada universitat acordà atorgar carta d'oficialitat a l'assumpte. El fet d'assolir categoria universitària comportava que el director havia de ser un catedràtic d'universitat i que entre el professorat havien de figurar almenys tres amb grau de doctor.

El projecte educatiu de les escoles universitàries de l'Església pivotava entorn de tres eixos bàsics pel que fa al seu projecte educatiu. En primer lloc, assumir i fer entenedora la mundialització i la interdependència planetària. En segon lloc, corregir el deficient desenvolupament humà que malauradament acompanya el creixement econòmic i científic. I, en tercer lloc, fer front al fenomen de la no creença i la pèrdua de sentit ètic de les coses i de les accions.¹⁸

S'intentava oferir als futurs educadors oportunitats i experiències que els permetessin intervenir en el seu procés educatiu a través de l'exercici responsable de la llibertat en les tasques educatives quotidianes; tot plegat amb el convenciment que la interiorització d'aquestes experiències era una eina indispensable per a la seva formació personal i per a la preparació com a futurs professionals de l'educació. Els directors de les escoles universitàries de l'Església reunits en assemblea ho expressaven amb els termes següents: *los educadores de las Escuelas Universitarias deben asumir el compromiso de hacer un seguimiento de las mismas, facilitando el análisis, la reflexión, el contraste y la valoración permanente de los procesos que se generan, tanto a nivel individual como colectivo.*¹⁹

18 *Directrices y Normativa General de la Comisión Episcopal de Enseñanza y Educación Religiosa*, Departamento de Escuelas Universitarias del Profesorado de EGB, Madrid, 1975, p. 6.

19 ZABALLOS CRESPO, J.: *Origen y evolución histórica...*, p. 523. Es tracta d'una Acta de l'Assemblea de les Escoles de Magisteri de l'Església en el marc del Secretariat Nacional d'Escoles de Magisteri de la Conferència Episcopal Espanyola.

Aquests processos havien de garantir sempre un clima d'absoluta llibertat i a partir d'una disposició sincera en tots els que hi participen. Els educadors de les escoles universitàries de l'Església estaven cridats a oferir el missatge cristià sense por ni prejudicis, com a horitzó de sentit per a la realització humana i per a la millora de la societat.

Podem afirmar que el curs 1973-1974 obrí una nova etapa en què es passà de formar mestres generalistes a mestres especialistes. Vegem ara com l'escola de l'Església de La Puresa es transformà en l'Escola Universitària Alberta Giménez.

A través de l'anàlisi de les actes del Consell General de les Religioses de la Puresa de Maria i les del claustre de professors del centre podem fer un seguiment dels objectius i totes les vicissituds del procés de transformació.²⁰ Així doncs, el 8 de febrer de 1968 s'exposà que Antoni Mesquida, inspector de l'Església, féu una visita a la superiora general en què li exposà la necessitat que l'escola de magisteri s'organitzés d'una altra manera i li proposà que s'admetessin professores d'altres congregacions. S'intenta donar resposta a la queixa que una única professora impartís moltes assignatures. De fet, per al curs 1968-69 s'incorporaren nous professors al centre. De set es passà a deu.²¹

Posteriorment, a la reunió del 19 de juny de 1968, la Superiora General exposava la situació decadent de l'escola de magisteri. Per tal motiu, plantejava si seria convenient que passés al Col·legi Madre Alberta de Son Rapinya, tot exposant avantatges i desavantatges del trasllat. Els avantatges plantejats eren l'existència de millors locals i instal·lacions i la possibilitat que el professorat fos més variat. Els inconvenients eren la llunyania de la Casa Madre i la manca d'activitat en què quedaria aquesta sense l'escola de magisteri. Finalment, no s'acordà res al respecte.

A la reunió de dia 7 de gener de 1970, la Mare General tornà a insistir en la precària situació de l'escola de magisteri de Palma i de tota una sèrie de mesures que es proposaven per a insuflar-li vida, encara que no s'especificaren a l'acta i no es concretà res en absolut. També cal afegir que al claustre de professors de dia 3 de febrer del mateix any es tractà el tema de si el curs vinent l'escola continuaria oberta.²² Finalment, el curs 1970-71 s'inicià amb la nova metodologia de les programacions i l'ensenyament personalitzat.

Gairebé dos anys després i, més concretament, a la reunió del 23 de desembre de 1971 s'especificà per primer cop la Casa de Son Serra, encara que no era per a instal·lar l'escola, sinó per a organitzar un curset per a mestres de Balears amb l'objectiu de revitalitzar l'escola de magisteri. Quedà encarregada del projecte la germana Victòria Mir Vanrell (Palma de Mallorca, 1918-1998) amb l'ajut de les germanes Lourdes Julià Llabrés (Porreres, 1916 - Manacor, 1996) i Magdalena Llobera Ramis (Inca, 1941-1996). Aquest curset tingué lloc durant les vacances de Nadal del curs 1971-1972.

El pla per a dinamitzar i aixecar l'escola de magisteri anava encaminat a l'especialització tal com preveia la Llei d'Educació General Bàsica de 1970. De fet, en el primer trimestre de l'any 1972 tingué lloc a la Casa de Son Serra un curset de Ritme i Matemàtiques modernes per a mestres. La germana Lourdes Julià, llicenciada en Matemàtiques l'any 1943 i mestre

20 AGCGP, Actes del Consell General (1945-1974), Sobre l'Escola de Magisteri, 4 p.

21 ASC, Llibre d'Actes del Claustre de professors (1963-1973), Acta del 17 d'octubre de 1968, f. 24v.

22 ASC, Llibre d'Actes del Claustre de professors (1963-1973), Acta del 3 de febrer de 1970, f. 27v.

de primària l'any 1945, fou la responsable d'aquest curset. Aquesta germana intervingué en el Consell General del 13 de juny de 1972 per a exposar la situació de l'escola de magisteri. De fet, informà que havia sortit una nova disposició que permetia a les escoles de magisteri privades rebre alumnes només per a un any amb el batxillerat superior sense el COU. Demanà permís per a fer publicitat de l'escola a la fi de veure si augmentava la matrícula, sol·licitant també el seu trasllat a la Casa de Son Serra. Finalment, s'acceptà la seva proposta a condició que només es fessin les reformes indispensables a la casa tot esperant veure si augmentava el nombre d'alumnes. Al claustre de professors del 23 de setembre de 1972 es donà compte del canvi de domicili.²³

La previsió d'alumnes fou bona i per tal motiu la superiora general comunicà al Consell General del 6 de juliol de 1972 la necessitat d'ampliar la hipoteca que la Casa de Son Serra tenia amb la Caixa de Pensions i demanar un crèdit de dos milions de pessetes per a la instal·lació de l'escola de magisteri en aquella casa.

Durant el primer trimestre del curs 1972-1973 es donaren les passes per crear un gabinet de programació a l'escola normal. A la reunió del Consell General de 5 de setembre de 1972, la Prefecta General d'Estudis exposà l'èxit que tingueren els cursets d'EGB impartits per la professora Carmen Pastor a les escoles de Canàries, Mallorca, València i Bilbao per tal d'ajudar a les mestres a elaborar les programacions exigides en el nou sistema educatiu. També emfatitzà l'èxit del curset fet per la professora Maria Isabel Álvarez a l'escola de magisteri. De fet, la intenció era convertir l'escola de magisteri en un centre de programació de referència per a tots els centres escolars de l'illa.

Mentrestant, la directora, Magdalena Amengual, i la secretària, Lourdes Julià, assistiren a un Congrés de Pedagogia a Madrid. Quan tornen decideixen crear a l'escola de magisteri un gabinet de programació per tal de revitalitzar-la i aconseguir la categoria d'universitària. El gabinet estava compost pels següents membres: Maria Isabel Álvarez; les germanes Vitoria Mir, Gloria Contreras, Pilar Escanciano, Sara Ramírez, Lourdes Julià, Catalina Ladaria, Margarita Pons, Magdalena Amengual, Carmen Peralta, Socorro Cabeza (actual Superiora General); les professores Teresa Homar i Maribel Bennassar; i, per últim, el professor Pere Quetglas "Xam". L'existència del gabinet li atorgava a l'escola la categoria de Centre Experimental de Formació del Professorat de l'EGB.²⁴

Per a atorgar més prestigi a l'escola de magisteri es proposà la creació d'una comissió honorífica que donés suport a la seva tasca. Aquesta la integraven l'Administrador apostòlic Teodor Úbeda Gramage, el bisbe d'Eivissa Francesc Planas, el president de la Diputació Pere Alcover, i Josep Blanes, director de la Caixa d'Estalvis. En la sessió del Consell General d'11 de novembre de 1972 es proposà la creació d'una mena d'entitat titular integrada pel canonge Bru Morey, la madre Victoria Mir, les germanes Lourdes Julià i Magdalena Amengual, pel professor Miquel Ferrer Flórez i la professora Maria Isabel Álvarez.²⁵

Durant l'estiu de 1973 se celebraren una sèrie de cursets d'especialització per al professorat de l'EGB. Més concretament, entre el 13 d'agost i el 8 de setembre s'impartiren els cursets

23 ASC, Llibre d'Actes del claustre de professors (1963-1973), Acta del 28 de setembre de 1972, f. 36r.

24 AGCGP, Actes del Consell General (1945-1974), Sobre l'Escola de Magisteri, 4 p.

25 AGCGP, Actes del Consell General (1945-1974), Sobre l'Escola de Magisteri, 4 p.

sobre l'Àrea Filològica i l'Àrea de Matemàtiques i Ciències de la Natura. Aquests havien estat autoritzats pel Ministeri d'Educació i Ciència i hi assistiren uns setanta mestres de les Illes Balears.²⁶

En l'àmbit diocesà, el dia 12 d'abril de 1973 es desenvolupà la reunió extraordinària de la Comissió interina diocesana d'ensenyament, per a tractar el tema de la tramitació de l'expedient d'integració de l'escola normal de l'Església en escola universitària. S'acordà constituir el Secretariat d'ensenyament universitari integrat per la directora de l'Escola Normal de La Puresa, Magdalena Amengual Gual, el professor de l'escola Miquel Ferrer Flórez, el pare Mateu Ramonell, SJ, director de les Escoles de la Mediterrània, i Rosario Martín Patiño, directora de la Institució Teresiana.²⁷

En la reunió del consell general de 30 de maig de 1973, la superiora general Maria de las Nieves Armas Armas posà en coneixement del consell les dificultats que estava topant l'expedient de transformació de l'escola en la Comissió Episcopal d'Ensenyament. El Canonge Bru Morey s'oferí per a influenciar sobre el bisbe Espeta que era secretari de l'esmentada comissió per tal de revertir la situació i aconseguir que la comissió agilitzés els tràmits amb el Ministeri d'Educació i Ciència.

De maig de 1973 fins al 21 de març de 1974, data en què ja està enllestit l'expedient de transformació de l'Escola de Magisteri La Puresa en Escola Universitària de l'Església de Professorat d'EGB, s'intensificaren els contactes de la Superiora General i de la directora de l'escola amb les autoritats civils de l'illa, el Bisbat de Mallorca i l'assessor econòmic de la congregació, Josep Marquès. De les autoritats civils, Diputació i ajuntaments, es demanà el seu suport i un informe favorable que fou inclòs a l'expedient de transformació. El bisbe de Mallorca va donar el seu vistiplau a la transformació i quedà com a president de la Junta de Titularitat i del Patronat de l'escola de magisteri. La resta de membres de la Junta foren les religioses de la Puresa que a continuació assenyalem: Maria de las Nieves Armas Armas, vicepresidenta; i com a vocals Victòria Mir, Àgueda Moll, Maria Duran i Glòria Contreras.

L'assessor econòmic i l'ecònoma general, la germana Isabel Gelabert, treballaren de valent per a veure com es podia finançar la nova escola universitària. De fet, es varen invertir tres milions i mig de pessetes en reformes de la Casa de Son Serra per tal de deixar-la enllestida per a acollir l'escola universitària Alberta Giménez. A més a més, la categoria d'universitària suposava la inversió de tres milions de pessetes anuals que el Consell General acceptà en la reunió del 13 de desembre de 1973.

Ja per a finalitzar cal puntualitzar que l'escassetat de professors especialitzats a l'EGB i el creixent nombre d'alumnes en els centres educatius que impartien COU jugaren a favor de l'Escola Universitària de Formació del Professorat d'EGB Alberta Giménez, adscrita a la Universitat de Barcelona.

26 Entrevista a la germana Magdalena Amengual Gual, aleshores directora de l'escola. Entrevista realitzada al Col·legi Madre Alberta de Palma de Mallorca el dia 15 de març de 2013.

27 ASC, Llibre d'Actes del claustre de professors (1963-1973), Acta del 12 d'abril de 1973, f. 37r-37v.

4. Conclusions

La vocació i la identitat de la Congregació de les Germanes de Puresa de Maria fou, és l'educació a tots els nivells. El nostre interès l'hem posat en la formació de mestres. De fet, el projecte de l'Escola de Magisteri de l'Església La Puresa (1948-1973) és un estadi a cavall entre l'Escola Normal Femenina de les Illes Balears que fou dirigida per Alberta Giménez entre 1872 i 1912 i la incorporació de la formació de mestres a la universitat. És clar que són projectes diferents, però que duen el segell de les Germanes de la Puresa: l'excel·lència educativa i la formació integral de la persona. Cal recordar que l'Escola Normal Femenina tenia un caràcter públic encara que fou gestionada per les Germanes de la Puresa en el Reial Col·legi de La Puresa de Palma, actual Casa Madre.

Entre 1912 i 1948 des del Reial Col·legi de la Puresa se seguien preparant alumnes lliures per a obtenir el títol de mestre amb l'autorització del bisbe de Mallorca. De fet, funcionava com a una escola de magisteri privada. Hem vist com la Llei d'Educació Primària de l'any 1945 va permetre a l'Església espanyola crear escoles normals per a obtenir títols oficials de mestre i, sobretot, va possibilitar a les congregacions religioses que tenien escoles de primària poder formar el seu propi professorat. Així doncs, un percentatge proper al 40% de les alumnes de l'Escola de magisteri La Puresa eren religioses que es preparaven per a obtenir la titulació requerida per a impartir classe en les escoles de la seva congregació.

En un estat autoproclamat catòlic, el dret a l'ensenyança de l'Església Catòlica obtingué un reconeixement legal per part de les autoritats civils. De fet, la titulació obtinguda en les escoles de l'Església permetia als seus alumnes fer una revàlida per tal de tenir també el títol de l'estat i poder presentar-se unes oposicions estatals.

La transformació de les escoles normals de l'Església a escoles universitàries implicà un procés d'especialització del professorat i tota una sèrie de requisits de professorat i d'instal·lacions que moltes escoles de l'Església no pogueren fer front. Hem vist com en el cas de La Puresa fou més a l'inrevés. Això és que les enormes transformacions de fons i forma que implicava la Llei d'Educació General Bàsica foren aprofitades per la congregació per a mantenir la tradició en la formació de mestres, ara professors d'EGB.

EL DESCOBRIMENT D'UN PAISATGE DESCONEGUT. LES PEDRERES DE MARÈS, RASTRES OBLIDATS EN EL TERRITORI DE MALLORCA

Catalina Salvà Matas

Universitat Politècnica de Catalunya

Resum: El procés de posar de manifest les pedreres de marès com un dels paisatges que conformen la identitat i memòria d'una part de Mallorca passa per desenvolupar la consideració de l'existència d'un lligam de component territorial entre aquestes pedreres. La lectura del conjunt de pedreres es construeix sobre una matriu territorial evolutiva on les pedreres esdevenen *rastres* d'aquest procés. La representació d'aquests rastres de diferents estadis temporals provoca la detecció de conjunts de pedreres, presents en gran part de la geografia de l'illa, apuntant a l'existència d'un *Territori de Pedreres*, determinant d'una percepció d'un nou paisatge que configura una nova identitat de Mallorca.

Paraules clau: Paisatge, memòria, pedreres, marès, Mallorca.

Abstract: The process of revealing the sandstone quarries as landscapes of identity and memory of the island of Majorca begins with the development of the thought of a territorial component link between these quarries. The interpretation of the quarries is constructed by an evolutionary territorial matrix where the quarries become traces of this process. The representation of these traces from different temporary stages causes the detection of some quarry groups, which are founded in most of the geography of the island, and points to the existence of a *Land of Quarries*, determining the perception of a new landscape that, through the quarries, configures a new identity of Mallorca.

Key words: Landscape, memory, quarries, sandstone, Mallorca.

Rebut el 31 de maig de 2013. Acceptat el 3 de gener de 2014.

Abreviatures: BSAL = *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, BSHNB = *Bolletí de la Societat d'Història Natural de les Balears*, PDSPiB = Pla Director Sectorial de Pedreres de les Illes Balears.

Empremtes d'un paisatge productiu

La marcada insularitat de Mallorca la va convertir necessàriament en un territori productor de recursos propis. El domini i control d'aquest és el que ha ocasionat el que ara reconeixem com a paisatge de l'illa, on la combinació dels elements naturals amb els antròpics conviu en un cert equilibri. L'agricultura ha tingut una importància tan forta en la conformació del territori de l'illa que determina el marc que corona tots els seus pobles i ciutats, actuant de teló de fons.

La potència que va definir certs territoris arran de la seva industrialització fou un fet inexistent a la nostra illa. A Mallorca, la transformació de matèries primeres, en general, es realitzà en mesura domèstica. Però trobem a l'illa una indústria incipient realitzada des de l'edat mitjana estesa per una gran part de l'illa: la transformació del sòl mitjançant l'extracció de pedra en forma de blocs per a la construcció mitjançant les pedreres (Fig. 1). Característica principal d'aquesta "indústria" es torna a trobar en l'equilibri del seu naixement respecte al territori, extraient la pedra de manera localitzada i en petita escala, i per la qual només es necessitava la força d'un home i les eines manuals que pogués manejar aquest. El producte extret no exigia cap altra transformació més que el transport al lloc desitjat, per tant, el procés de transformació de la matèria primera simplement tenia lloc en el moment de l'extracció de la pedra, fet que evitava cap altra construcció ni maquinària associada. En aquest cas, la geometria marcada per aquest procés és la que ha quedat com a negatiu en el territori, que alhora ha estat "productor" d'aquest recurs, que sobretot ha proporcionat un material quantitativament predominant a Mallorca: el marès.

En els processos on el territori es converteix en un paisatge productor, trobem sempre una sèrie de marques que permeten la lectura relacional entre el paisatge i el motiu del seu origen. Des de l'extracció de la pedra ja s'estableixen els primers processos vinculats directament amb el paisatge, tant per la seva implicació directa en la generació de tradicions, oficis, toponímia... com per la contribució indirecta de la imatge construïda de l'illa. La importància del marès és tal degut a la sort de ser l'únic material de construcció suficientment abundant a l'illa per a poder generar un saber popular i constructiu propi. Per això, la producció de marès ha servit per construir gran part dels edificis que ara es consideren històrics de Mallorca. En funció de les diferents qualitats de la seva composició el marès s'ha utilitzat tant com a material noble com ordinari. Això ha suposat que sigui un material que ha uniformitzat totalment tota la imatge de la Mallorca construïda, ja que ha servit tant com per construir els edificis més importants i significatius com pels edificis quotidians i anònims.

Especialment, el sentit productiu del territori manipulat per l'home en una confluència entre les dues parts comporta la generació d'un paisatge híbrid, construït sense prevaler l'estètica sinó el profit, però que, des de l'òptica paisatgística, resulta un paisatge completament impactant per totes les reminiscències directes i indirectes envers la identitat de l'illa així com per la seva memòria. Però, precisament, aquest procés productiu (per les associacions, summament genèriques i no fonamentades,¹ que fomenten el pensament de què els processos industrialitzats no generen nous territoris sinó que els destrueixen) és el

¹ Evidentment, la majoria de processos industrials vinculats directament amb l'explotació de recursos naturals estableixen una relació destructiva envers el territori, normalment per la seva extensió, però això no és així en les pedreres de marès, ja que en ser una activitat de treball tan artesanal, optimitzada per a la producció mínima de residus i amb una dimensió tan controlada l'impacte ocasionat és gairebé inexistent.

que comporta que les pedreres es considerin dins el sac del territori del rebuig, decaient en la parcel·la de l'oblit col·lectiu.

El descobriment d'un paisatge desconegut

En el territori de Mallorca, el naixement de les primeres construccions civilitzades es troba directament vinculat al naixement de les primeres pedreres. La vinculació natural entre les construccions i la necessitat material sorgí en el moment en què el material disponible de manera directa era insuficient, fet que ocasionà la concentració de llocs dedicats a l'explotació "intensiva" i exclusiva de material, esdevenint pedreres. En les primeres construccions trobades a l'illa, els talaiots, les parets o bé es construïen amb pedres existents en els camps on s'ubicaven o bé s'extreïen per a la seva utilització, generant un reduït punt d'excavacions vinculat a la construcció² que s'abandonava una vegada s'havia proveït el material necessitat. Per tant, el naixement de les primeres pedreres de l'illa es pot situar entorn dels anys 850-550 aC. Amb la posterior conquesta de l'illa per l'imperi Romà l'any 123 aC esdevingué per primera vegada la necessitat de pedres per a les grans construccions romanes, generant les primeres pedreres de l'illa. Tot i que la presència romana a l'illa és gairebé únicament reconeixedora a les restes de Pollentia hi ha constància de pedreres de marès d'aquella època. Per exemple, una pedrera situada al sud-oest de Mallorca³ o una altra recentment descoberta al jaciment del Bastió d'en Berard a Palma.⁴ Les pedreres, en aquest moment es convertien en espais productius, dedicats exclusivament a l'extracció de la pedra, determinant l'inici de la tradició. No serà, però, fins a l'època de dominació de la corona Catalana quan apareix una de les primeres referències escrites a les pedreres de Mallorca. Als llibres d'obra de La Seu de l'any 1368 Jaume Sastre Moll fa referència a l'existència de les Pedreres de la Seu, proveïdores de marès per a la construcció de la mateixa. En aquells moments la importància de l'obtenció d'un bon material determinava la necessitat dels mestres d'obres d'anar a la recerca de bones pedreres de marès, com es troba al citat llibre de fàbrica: *lo maestre En Jacme Mates ab en Jacme Simón e ab En Servia barquer per sercar pera ais pilars (foren) per la costera de Santanyi e de Campos*.⁵ També trobem nombroses cites a altres pedreres de l'illa que també proveïen de material aquestes obres, per exemple, pedreres de Santanyi, de Portals, de Felanitx o de Cala Sa Nau.⁶ Aquest període va viure la construcció d'alguns dels edificis més singulars de l'illa, encara avui conservats,⁷ així com la conformació de

2 GASULL, P.; LLULL, V.; SANAHUJA, M.E.: "Estudio comparativo de los Talaiots 1 y 2 de Son Fornés (Montuiri, Mallorca), a CHAPMAN, R.W.; WALDREN, W.H. KENNARD, R.C. (ed.): *The Deya Conference of Prehistory*, Oxford, 1984, p. 1239-1257. Fan referència a les pedreres trobades al poblat talaiòtic de Son Fornés, Montuiri (Mallorca), utilitzades per a construir-lo. Els talaiots construïts amb el material extret de les dites pedreres es daten entre els anys 850-550 aC.

3 MUNTANER DARDER, A.: "Noticia sobre la existencia de una cantera de epoca romana en las inmediaciones de Cala-Pi (Mallorca)", *BSHNB*, 5, 1959, p. 60.

4 Notícia del 27 de juliol de 2010 publicada a *Última Hora* on es precisa la troballa de la pedrera l'any 2001 durant unes excavacions per a la construcció d'un edifici a la ciutat.

5 SASTRE MOLL, J.: "Canteros, Picapedreros y Escultores en la Seo de Mallorca y el Proceso Constructivo (Siglo XIV)", *BSAL*, 49, 1993, p. 77.

6 SASTRE MOLL, J.: *La Seu de Mallorca (1390-1430). La prelatura del bisbe Lluís de Prades i d'Arenós*, Palma, 2007, p. 172

7 Per exemple, són construccions ordenades pel rei Jaume II la Catedral de Mallorca (les obres de la qual s'iniciaren

noves viles que avui són les localitats principals de l'illa. A part de les pedreres que serviren els edificis més reconeguts n'existiren multitud d'altres que construïren les edificacions anònimes que defineixen la majoria de centres històrics dels pobles de Mallorca. És evident que la constància del registre de l'existència de les pedreres i el seu propi naixement no coincideixen en dates. Un dels primers registres de pedreres trobats a Mallorca el cita Sánchez-Cuenca⁸ i fou elaborat per Agustí Frau Pons⁹ poc abans del 1891. El primer recull exhaustiu de totes les pedreres de les Illes Balears realitzat fou, però, amb motiu de la redacció del PDSPiB Director Sectorial de Pedreres de les Illes Balears.¹⁰ En aquest, es relacionen totes les pedreres que han passat pel registre de la respectiva Conselleria, tant actives com inactives. L'obligatorietat d'inscripció a un registre comú de pedreres es comença a enunciar a la Llei de Mines de 1944. Aquest registre permet identificar les pedreres de manera exclusiva, proporcionant un número de concessió únic per a cada pedrera, evitant les confusions existents provocades per la repetició, bastant habitual, del nom de l'explotació. Aquesta mesura, per tant, es comença a adoptar a partir del segle XX, moment en què s'inicia la sistematització i recopilació de totes les pedreres. Per tant, ens trobem davant un buit històric de registres, ja que tot i que les recopilacions s'han efectuat durant els, aproximadament, darrers 70 anys com hem pogut veure fins ara l'existència de pedreres a l'illa és molt més antiga.

Sent conscients del buit registral, s'ha volgut elaborar una visió completa i actualitzada de les pedreres existents a l'illa i el seu estat d'activitat, resumida en el quadre mostrat a continuació. Aquest pretén ser la guia de referència per a la coneixença de la situació de les pedreres balears, prestant especial atenció a les que s'ubiquen a Mallorca, objecte d'aquesta recerca (Fig. 2).

A Mallorca, actualment, existeixen 125 pedreres actives que conviuen amb les 1030 inactives que romanen en el territori (algunes són evidents a la vista i d'altres han quedat esborrades per haver estat reblides fins a la cota superior o cobertes per nova vegetació), el que suposa que, en total, a l'illa de Mallorca s'han registrat 1155 pedreres. Aquestes pedreres es troben immerses en el conjunt total de 1410¹¹ a totes les Illes Balears, fet que aporta que, aproximadament, el 82% de les pedreres s'ubiquen a Mallorca.¹² Si comparem

el 1306 i no acabaren fins al 1601 (SASTRE MOLL, J.: "El finançament de les obres de la Seu de Mallorca", *De Computis. Revista Española de Historia de la Contabilidad* [en línia], 12, 2010, p. 84-134 [consulta 6 de febrer de 2012]), el Castell de Bellver o el Castell de l'Almudaina.

8 SÁNCHEZ-CUENCA, R.: "El manuscrito inédito de Agustí Frau sobre las canteras mallorquinas conservado en el Archivo de la Societat Arqueològica Lul·liana", *BSAL*, 67, 2011, p. 269-276.

9 Agustí Frau Pons fou un comerciant mallorquí, participant actiu de la Societat Arqueològica Lul·liana (*BSAL*, 130, 1981, p.11-12). Morí l'any 1891.

10 Aprovat l'any 1999. Versió revisada publicada a: Bolletí Oficial de la Comunitat Autònoma de les Illes Balears. Núm 73 del 05/06/1999.

11 D'aquestes 1410 pedreres registrades a les Illes Balears, 180 són actives i 1230 inactives. De les actives, 50 són d'extracció de marès i de les inactives, 690.

12 Aquests resultats han estat elaborats mitjançant la confrontació de les dades de les següents fonts, obtenint una visió actualitzada de l'activitat relacionada amb les pedreres a Mallorca: PDSPiB, 1999 (Actualment vigent); PDSPiB, 1996 (Versió preliminar facilitada pels titulars de les pedreres San Isidro (n. 471) i Can Gayà (n. 502); Arxiu de la Direcció General d'Indústria i Energia de la Vicepresidència Econòmica, de Promoció Empresarial i d'Ocupació del Govern de les Illes Balears (consulta 17/07/2011); Catastro Minero del Ministerio de Industria, Turismo y Comercio (consulta en línia) <http://geoportal.mityc.es/CatastroMinero/BusquedaBasica.do>, Gobierno de España. Recurs web,

la relació de superfície de Mallorca respecte al total Balear, aquesta respon al 73%, fet que evidencia la ubicació majoritària de pedreres a l'illa més gran, que derivarà en una densitat major de pedreres respecte de la resta d'illes.¹³ De les 125 pedreres actives a Mallorca, 42 es dediquen a extreure marès en les seves diverses varietats,¹⁴ fet que representa el 33,6% de les explotacions actives actuals a l'illa. Tot i que les pedreres que extreuen marès segueixen dominant les extraccions (en nombre) no ocorre el mateix quan es tracta de volum de material produït. Per saber aquesta dada és necessari conèixer la seva repercussió dins l'economia de l'illa i, per conseqüència, en el context de les Illes Balears. Ivan Murray¹⁵ analitza el metabolisme socioeconòmic de les Illes Balears a través de l'estudi dels indicadors dels fluxos de materials que transcorren per la dita economia, expressats en forma de Requeriments Totals de Materials.¹⁶ Un d'aquests requeriments és el resultat dels processos extractius desenvolupant al capítol *12.1 El paper dels recursos naturals dins del procés econòmic* entre els quals es troben els diferents productes extrets de les pedreres. Murray elabora i ordena els indicadors principals de l'economia balear mitjançant la seva quantificació en forma de fluxos de materials els quals es componen per fluxos domèstics directes i ocults. L'anàlisi de les extraccions de minerals no metàl·lics¹⁷ de les pedreres de Balears entre els anys 1997 i 2004¹⁸ demostra la dominació a escala quantitativa del producte extret per les pedreres d'àrids i graves, dominant gairebé sempre al voltant del 90% del producte total extret. Si tenim en compte aquestes dades i les creuem amb el nombre de pedreres actives actualment a les illes, s'observa que el predomini de les pedreres de marès en nombre de llocs extractius (27,8% d'explotacions) només produeix el 4,17%¹⁹ de material extret a les illes. Si fem una extrapolació d'aquestes dades al cas d'estudi d'aquesta investigació, ens trobem amb dades una mica diferents. El predomini a escala quantitativa de pedreres de marès a Mallorca és molt major respecte la resta de pedreres, ja que es troba en una proporció de 42 a 83, és a dir, pràcticament un terç de les pedreres de Mallorca són pedreres de marès, però, en canvi, la quantitat de material que deriva d'aquestes suma només el 5,04% del total de producció de l'illa. Aquest fet comporta la deducció de què, encara que existeixi un nombre elevat de pedreres de marès a Mallorca, la seva repercussió en el metabolisme socioeconòmic balear és molt petita, fet que tradueix en què aquestes pedreres, encara que són activitats extractives i estar considerades sempre en el marc d'aquest grup, comporten una petjada ecològica molt

actualitzat periòdicament; SÁNCHEZ-CUENCA, R.: *El marès. El material, su origen, historia, propiedades, canteras y calidades disponibles actualmente*, Palma, 2010.

13 La relació de superfície de Mallorca respecte al total és menor que la relació de pedreres de Mallorca pel que fa al total, esdevenint més pedreres/superfície a Mallorca que a la resta d'illes.

14 El marès se sol extreure en blocs, però quan la seva cohesió no ho permet s'extreu en forma d'àrid de gra petit, que s'anomena picadís. Actualment només hi ha 4 pedreres que extreuen picadís, la resta (38) extreuen blocs.

15 MURRAY MAS, I.: *Geografies del capitalisme balear. Poder, metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica d'una superpotència turística*, Tesi doctoral, UIB, Departament de Ciències de la Terra, Palma, 2012.

16 Els Requeriments Totals de Materials són la quantitat de matèria que necessita l'economia per al seu funcionament.

17 Aquesta anàlisi classifica les diferents extraccions en set grups de materials: àrids i graves, arena, argila, guix, marès, margues i sillicats.

18 MURRAY MAS, I.: "Geografies...", p. 2707 i 2079 (taules 133 i 135).

19 És important matisar que de l'altre 95,83% produït per la resta de pedreres, el 90,07% és material extret de pedreres d'àrids i graves.

reduïda, proporcional a la seva activitat. A més, l'evolució global dels sistemes constructius, tendint cap a sistemes més estandarditzats i universals, està suposant una minva important d'aquestes, tendint sempre a la reducció en nombre d'unitats. Si estudiem totes les pedreres inactives de l'illa, ens trobem que el 62% (637 pedreres) eren d'extracció de marès, fet que encara emfatitzava molt més la dominació d'aquest material.

Val la pena, per tant, centrar l'anàlisi d'ocupació de pedreres a l'illa segons el marès, ja que és el material que ha generat més extraccions i el que ha tingut un desenvolupament històric més important. La localització principal d'aquest material a l'illa es troba en el pla de la mateixa. Com s'extreu de l'anàlisi de la situació actual de les pedreres a Mallorca explícit a la Fig. 2, hi hagi hagut diferents municipis que han assolit més tradició extractiva que la resta, liderant, per exemple la producció de marès fins als nostres dies (Palma i Lluçmajor²⁰), i d'altres que, tot i haver tingut una important trajectòria, ja han exhaurit la seva capacitat material i, havent estat grans potències productores de marès, avui en dia la seva activitat s'ha reduït gairebé a la inexistència; és el cas de Muro, Santa Margalida o Campos.²¹

La situació de pedreres en el territori té una lectura directa en l'àmbit temporal a través de les dates de baixa de les diferents pedreres. Des del moment en què es comencen a tenir registres, l'any 1950, es produeixen una gran quantitat de baixes de pedreres en aquells moments actives que dura fins als anys 1970-75. A partir d'aquest moment es donen menys pedreres de baixa, mantenint-se en un ritme més o menys constant. El punt d'inflexió enunciat indica diversos moments, coincidents gairebé en el temps. El primer fou la mecanització dels sistemes extractius, el segon, la incorporació del formigó armat com a material de construcció per excel·lència durant el boom de la construcció dels anys 60. Aquests fets provocaren, per una banda, que es generessin pedreres més òptimes que allarguessin la seva activitat durant més anys i evitessin l'obertura de noves pedreres més petites i, d'altra banda, que les noves pedreres que naixien ja no responien a una demanda com a únic material manufacturat per a la construcció, com fins en aquell moment havia estat, sinó que el marès passava a ocupar un segon lloc en els sistemes constructius d'aquella època.

Però, gairebé arribant al miler de pedreres de marès ubicades per tota l'illa, aquestes són realment una incògnita per a la societat que l'habita. El moment de redacció d'aquesta investigació vol ser la frontissa entre el desconeixement i el descobriment d'aquest paisatge invisible. La invisibilitat no és una qualitat que recaigui en el si de l'objecte o lloc en qüestió, sinó que depèn també de l'observador que ho *veu* (o més ben dit, que *no ho veu*). Les pedreres són presents en el paisatge de Mallorca i n'ocupen una capa d'aquest que ara mateix és vista com a invisible. Aquesta condició les converteix en paisatges desconeguts. Si tenim en compte que aquest fet ha succeït durant 2500 anys, aproximadament, la proposta de redescobriment de les pedreres que vull transmetre s'emfatitza molt més quan es relaciona amb la seva trajectòria temporal a l'illa.

20 A la Fig. 2 es pot veure com aquests municipis són els que tenen registrades més pedreres de marès en total (actives i inactives) mantenint un mínim de 5 pedreres actives.

21 El cas d'aquests municipis es pot apreciar a la Fig. 2, on tenen registrades un nombre elevat de pedreres inactives (superior a 30) i, en canvi, l'activitat actual és molt baixa.

El marès

El marès ha estat el material de construcció²² per excel·lència a Mallorca d'una manera totalment evident,²³ com molt bé explica Vicenç Maria Rosselló Verger,²⁴ aquest material ha servit per a construir *des de la més humil barraca de roter al més sumptuós palau renaixentista*, caracteritzat per la seva abundància, el seu fàcil maneig i la seva adaptabilitat. És una roca sedimentària de naturalesa detrítica formada per detrits d'origen calcari (dels quals més del 50% d'aquest corresponen a la fracció arenita, d'origen marí o dunar) alhora que el seu origen és biològic, ja que l'arena que la compon es troba formada per *restes de foraminífers, algues, conquilles...*²⁵ Per tant, el marès es pot considerar com una calcarenita, trobant-se consolidada per la formació d'un ciment natural carbonàtic que cohesiona els grans que, en funció del grau de cimentació, fan obtenir a la roca diferents graus de consolidació, influint en la seva duresa.

Tradicionalment s'ha vinculat la formació del marès exclusivament al període quaternari cosa que no és exactament així. El marès és una pedra que prové de dos orígens geològics situats des del final de l'època miocènica (període terciari) fins al pleistocè, al quaternari.²⁶ Segons Mas Gornals, la cronostratigrafia del marès de Mallorca indica la seva formació entre el Serraval·lià-Languià (Miocè superior), aproximant la seva antiguitat a 14.000.000 anys i finalitzant al Pleistocè Superior, datant aproximadament de 20.000 anys.²⁷ Per tant, es data la formació del marès al període Neogen, anterior al Quaternari, proporcionant-li 10.000.000 anys més d'antiguitat del que es creu en algunes investigacions. Cal dir que en el llibre de referència sobre el marès, anterior a Mas, ja s'ubica el marès com a roca formada entre el terciari vindobonià i el quaternari.²⁸

La datació dels diferents tipus de maresos, aportada per Mas Gornals, ha permès situar-los en la seva estratigrafia, apareixent les capes corresponents a períodes més antics i incorporant-les a l'extensió de les zones maresenques de Mallorca. Aquestes aportacions han permès l'ampliació del que s'havia considerat com zona de localització de marès, podent realitzar una cartografia precisa de les diferents edats del marès i la seva situació a l'illa (Fig. 3).

Un dels objectius principals d'aquesta investigació és la comprensió del territori vinculat al marès, per això, la conclusió d'aquest apartat correspon a la realització d'una cartografia rigorosa d'aquesta àrea. La incorporació de capes anteriors al quaternari ha permès ampliar la zona maresenca que s'havia considerat en un principi. Tot i que la resta de maresos que s'afegeixen són d'origen pre-quaternari, les subdivisions estratigràfiques a les quals es poden tenir accés no són tan precises com les dates dels maresos de Mas.

22 Actualment la producció de marès, tot i que encara perdura de manera notable, ha minvat considerablement respecte a èpoques anteriors on dominava el mercat.

23 Nombrosos edificis i espais públics de l'illa es troben construïts en marès, fent acte d'omnipresència a tota l'illa.

24 ROSSELLÓ VERGER, V.M.: *Mallorca: el sur y sureste*, Palma, 1964, p. 419.

25 MAS GORNALS, G.: "El marès de Mallorca: concepte, caracterització i tipologia", *Estudis Baleàrics*, 100-101, 2011, p. 179.

26 ROSSELLÓ VERGER, V.M.: *Les illes, redescobertes*, Barcelona, 2006, p. 23 i CUERDA BARCELÓ, J.; SACARÈS MULET, J.: *El Quaternari al Migjorn de Mallorca*, Palma, 1992, p. 112

27 MAS GORNALS, G.: "El marès...".

28 GARCIA INYESTA, N.; OLIVER SUNYER, G.: *Construir en Marès*, Palma, 1997, p. 27.

De manera que per a poder realitzar les assimilacions entre tipologies de marès i zona estratigràfica s'han hagut de realitzar unes quantes extrapolacions en funció de la datació i de la localització proposada per Mas, que han derivat a la determinació de tres grups identificables als mapes geològics i que conformen els estrats corresponents al marès.

El conjunt total dels tres grups geològics forma el potencial geològic del marès de l'illa de Mallorca. Aquest ocupa un total de 762 km² dels 3.640 que té l'illa, fet que representa gairebé el 21% del seu territori. Aquesta proposta contempla consideracions molt més sòlides sobre la qualitat material del marès, així com de la seva edat, allargant de manera precisa la cronologia de la seva generació que ha pogut derivar en l'elaboració, per primera vegada, d'una cartografia rigorosa de la Mallorca maresenca.

El fenomen de la territorialitat: el Territori de Pedreres

La producció escrita registrada sobre les pedreres no és gens extensa, fet que denota el desconeixement general en el qual s'ubiquen. Tot i això, aquestes publicacions existents proporcionen interpretacions i visions unidireccionals sobre les pedreres que, o bé se centren en elles mateixes com a objectes i espais singulars,²⁹ o bé se centren en el material extret i en els seus aspectes més vinculats a la construcció d'edificis. En el primer cas, les pedreres s'entenen com a espais d'oportunitat, com si es tractés d'una parcel·la a l'espera d'una possible actuació; en el segon cas, les pedreres desapareixen per donar pas al material extret. No és que existeixi cap tractat sobre el marès, però tant la publicació de Garcia Inyesta i Oliver Sunyer³⁰ com la de Sánchez-Cuenca,³¹ dues de les publicacions més importants sobre aquest tema, proporcionen, veritablement, múltiples i completes dades sobre el material i el seu ús i manipulació, però en ambdós casos les pedreres es miren, principalment, com a espais productors del marès.

La interpretació de les aproximacions estudiades permet determinar el que ha estat, fins ara, objecte d'anàlisi de les pedreres centrat en l'establiment d'interpretacions vinculades a l'escala de l'observador. Aquest fet ha determinat el marc físic contextual en el qual s'inclouen les pedreres de marès, enteses com a entitats aïllades immerses en una totalitat desconeguda.

És aquí on pren sentit el canvi de paradigma proposat per aquesta investigació. Tot i que la gran quantitat de pedreres de marès de Mallorca es troba distribuïda d'una manera que aparentment no transmet cap lògica,³² s'endevina l'existència d'un lligam de component territorial que uneix les pedreres de marès amb el territori que determina i configura el paisatge de l'illa. El desenvolupament de la noció de territorialitat vinculada a les pedreres intenta ser una nova mirada interpretativa d'aquestes com a element que sobrepassa l'escala lligada a l'espai immediat que les determina esdevenint d'entitat territorial.

La descomposició del territori de l'illa a partir del redescobriment del seu esquelet ha estat una de les primeres aproximacions d'aquesta investigació, permetent construir la

²⁹ És el cas de les diferents publicacions derivades de tallers d'arquitectura que desenvolupaven intervencions a les pedreres, on aquestes són les protagonistes (BARBA CASANOVAS, R. (ed.): *Paisatge de les pedreres de Menorca. Restauració i intervencions*, Barcelona, 1999; CASILLAS GAMBOA, L. (ed.): *Escenaris a Lítica*, Madrid, 2011.

³⁰ GARCIA INYESTA, N.; OLIVER SUNYER, G.: *Construir...*

³¹ SÁNCHEZ-CUENCA, R.: *El marès...*

³² Ja que no es repeteixen patrons de distribució concrets que es puguin apreciar a simple vista.

seva comprensió absoluta. L'esquelet del territori, en aquest cas, obvia la seva part més epidèrmica i es forma a partir de l'acumulació de diferents processos temporals. La materialització dels fenòmens temporals es tradueix en l'estratigrafia geològica de l'illa i la seva correspondència amb l'estrat ocupat pel marès. L'estrat geològic, en un primer estadi, determinarà el primer llaç d'unió entre totes les pedreres de marès, definint un marc invisible que les engloba i organitza. La determinació de la component territorial radicada en les pedreres de marès permet considerar-les, per primera vegada, com a conjunt enclavat en un territori determinat.

La definició d'aquesta condició territorial de les pedreres de marès mai no ha estat observada, per això no existeix dins l'imaginari col·lectiu, però pel desenvolupament de la meua aproximació és indispensable. És per aquest motiu que em sorgeix la necessitat de precisar un terme que pugui definir aquesta mirada. Aquest ha de permetre la formació d'una nova construcció mental de les pedreres de marès que haurà d'anar associada, a partir d'ara, a l'extensió territorial que defineixen, defugint de les abstraccions i concretant-se en ubicacions precises. Inicialment es vol remetre a la idea de lloc, principalment, per a l'establiment d'una coneixença de les pedreres vinculades a un territori concret. La voluntat de generació d'una nova consciència d'una imatge de l'illa vinculada a les pedreres de marès passa per la comprensió del fenomen territorial resident a elles i comença per la seva associació a una nova toponímia que defineix diferents indrets territorials relacionats amb les pedreres de marès, és el Territori de Pedreres.

El Territori de Pedreres parteix de la premissa que la situació de les pedreres de marès en el territori no és casual i que s'organitzen d'acord amb uns patrons que són els que en determinen la seva configuració. El Territori de Pedreres vol ser un territori que englobi tant les pedreres de marès actualment existents, com les que han existit, com les que potencialment poden existir, entenent-les com a parts d'una totalitat, en aquest cas, l'entitat total és el Territori de Pedreres. L'objectiu és poder arribar a associar físicament part del territori de l'illa com a Territori de Pedreres entenent que tot el que queda inclòs o influït per ell remet a les pedreres de marès, assolint la capacitat de ser identificable dins l'imaginari col·lectiu. La tinença de consciència, per part de la societat, del Territori de Pedreres permetrà establir i condicionar la seva percepció cap a una construcció de valors positius envers ell, vinculats a la tradició cultural associada a les pedreres de marès.

El Territori de Pedreres, per la seva pròpia morfologia, no es pot reconèixer en una simple visió panoràmica del paisatge, ja que no respon a cap lògica aparent de colonització, ni el podem identificar amb cap element o punt de referència visual concret. El contorn que defineix la localització geològica del marès delimitaria el primer límit del Territori de Pedreres condicionant en el seu interior la ubicació de les pedreres de marès. Però aquest contorn no troba el seu equivalent en l'epidermis del territori, ja que aquesta no el reflecteix d'una manera clara. Els sòls que cobreixen el marès i que acaben determinant la imatge exterior del Territori de Pedreres normalment no depenen del substrat geològic del marès, situat a una profunditat aproximada d'entre 20 i 200 cm. Trobem, per tant, infinits patrons que estableixen el mosaic que cobreix el Territori de Pedreres, que van des de ciutats fins a mosaics agrícoles amb diversos usos. Per tant, a simple vista, el Territori de Pedreres no es pot associar a trets específics que determinin les seves característiques, sinó que és un territori que roman subjacent a la mirada panoràmica del paisatge de l'illa.

La territorialitat de les pedreres no només ve donada pels límits definits per l'estratigrafia geològica corresponent al marès o per la seva correspondència amb el sistema de mosaics territorials que generen la imatge de l'illa (el primer determina la implantació de les pedreres, ocupant una posició estàtica en el territori; el segon extrapola el primer en una morfologia reconeixedora i adaptada al territori) sinó que en el seu origen neix de la interrelació d'accions dinàmiques envers el territori. El procés de buidatge del territori, alhora que va generant la seva imatge més immediata, genera unes seqüències d'altres processos que també determinen l'extensió que acaba de completar el Territori de Pedreres. El procés de demanda del marès que desencadena la mateixa generació del Territori de Pedreres és el que permet assimilar parts del territori que no tenen relació directa amb les pedreres de marès com a components essencials d'aquest Territori.

La hipòtesi de l'existència del Territori de Pedreres comença per la detecció de continuïtats en la ubicació de les pedreres de marès en forma de conjunts que resulten evidents quan es relacionen amb el primer límit del Territori de Pedreres.³³ Aquesta superposició permet la identificació de diferents pedreres de marès (abans desvinculades) com a part d'un conjunt. A part d'aquestes, existeixen les continuïtats nascudes dels fluxos de consum del material extret. Tradicionalment, les localitats on se situaven les pedreres de marès eren les principals consumidores de la seva producció, en una acció d'economia de recursos i d'aprofitament del patrimoni i dels béns immediats, principalment, la producció majoritària de les pedreres d'un municipi acabava ubicada en el mateix. A partir d'aquest intercanvi de matèria es genera un dels fluxos més importants externs al que coneixíem fins ara com a Territori de Pedreres, ja que comporta la inclusió del sistema territorial de transport de l'illa utilitzat de manera extensiva en cada època, inicialment el transport marítim, substituït per la incorporació de la xarxa ferroviària i finalment destronat pel sistema viari de camins i carreteres actual (Fig. 4). La majoria d'aquests conjunts de pedreres implantats en el Territori es troben enllaçats per una d'aquestes traces de comunicació que amplia l'extensió, inicialment limitada a la materialitat immediata relacionada amb el marès, del Territori de Pedreres. La comprensió d'aquest territori, per tant, ha nascut de l'establiment de lligams territorials vinculats al lloc. De fet, el Territori de Pedreres es troba literalment arrelat en el lloc, establint un sentiment d'identitat autòctona respecta la seva ubicació i no podent existir a cap altre lloc.

De les traces incipients al reconeixement del Territori de Pedreres

Un dels elements que condicionen una de les característiques més definitòries del Territori de Pedreres és la seva condició dinàmica i evolutiva. Tot i que la condensació de tots els estrats temporals en una mateixa mirada pugui parèixer estàtic, en la seva consideració completa recau el dinamisme generador del Territori de Pedreres. El Territori de Pedreres no existiria si no existís el substrat geològic que permetés l'extracció de marès, evidentment. Però a part d'aquest condicionant substancial i inherent a les mateixes pedreres, un altre factor es converteix en determinant a l'hora de l'inici del fenomen territorial vinculat a les pedreres de marès: la materialització del flux entre la pedrera i el receptor. Aquest flux, com s'ha anunciat abans, és un dels motors principals de l'existència d'una condició territorial en el Territori de Pedreres. En la combinació d'ambdós i en la seva interacció com a sistema és on l'aparició del Territori de Pedreres té el seu origen.

³³ Les pedreres de marès s'ubiquen sempre dins l'àrea delimitada pel límit original del Territori de Pedreres, vinculat a la geologia del marès.

Les primeres pedreres es trobaven vinculades i situades vora la mateixa construcció, cosa que no generava cap interacció amb el territori, per tant, no existia encara cap dinàmica territorial i, per conseqüència, tampoc el Territori de Pedreres. En canvi, es pot reconèixer un Territori de Pedreres incipient en el moment en què apareixen pedreres vinculades a una producció sistemàtica per a la seva comercialització, tot i que en aquell moment (tampoc ara) no era conscient d'això.

El coneixement de les primeres pedreres que responen a aquest nivell, a Mallorca, es remunta fins als voltants de l'any 1300 i es troben vinculades a la construcció d'un dels edificis més emblemàtics de l'illa: la Seu. Així com deia abans, el factor determinant per a la concepció del Territori de Pedreres és l'existència d'una component dinàmica en el territori, a manera de flux de mobilitat reconegut. En aquest moment es donen alhora diferents variables que determinaran la incipència de l'actual Territori de Pedreres. Condicionades pel gran consumidor dels recursos generats per les pedreres, per una banda,³⁴ i per les circumstàncies tècniques del moment que determinaven desplaçaments terrestres extremadament lents i perillosos, per altra banda, les primeres pedreres aprofitaven les comunicacions nàutiques per al transport del material de manera fàcil i segura cap al seu destí. Aquest fet implicava, però, disposar del material a la vora de la mar; casualitat o no, l'estrat geològic del marès es troba present a gairebé tota la costa sud de l'illa fet que va generar que allà s'originés un incipient Territori de Pedreres.

Durant l'època d'esplendor del Regne de Mallorca es construïren els que ara són molts dels edificis més espectaculars construïts amb marès. Als llibres d'obra del Palau Reial de l'Almudaina,³⁵ es precisa l'origen del material de construcció d'aquest situat en una pedrera a la Porrassa.³⁶ De la mateixa manera, les obres de la Seu especifiquen l'origen del marès utilitzat situant-lo a diferents pedreres de Mallorca: a Lluçmajor (Galdent i Puigderrós), Felanitx, Portals Vells, Campos (Font Santa), Palma (Coll d'en Rabassa, Sa Teulera, Bellver i Son Puigdorfila) i sobretot de Santanyí,³⁷ totes elles de municipis que tenen zones maresenques en contacte amb la mar. De manera específica per les obres de La Seu, però generalitzable a la resta de casos, la pedra per a la construcció de l'edifici era l'element més important de tota l'obra, tant, que el mestre d'obres major inspeccionava el territori personalment a fi de trobar la pedra idònia per la seva obra. Les condicions indispensables a l'hora de triar la pedrera (en aquella època) eren: que hi hagués pedra suficient i de bona qualitat i que el seu accés fos fàcil (que es trobés propera a la ciutat i que estigués propera al mar per embarcar amb facilitat el material extret).³⁸

La vinculació entre els processos de construcció d'aquests edificis singulars i les pedreres de marès d'on s'obtenia el material permet establir una relació territorial entre ambdós. Durant aquesta època trobem nombroses pedreres al costat del mar, on cada una d'elles

34 Com es desenvoluparà més endavant, el punt major consumidor de marès en aquell moment era Palma, situada a la vora del mar.

35 SASTRE MOLL, J.: *Els Llibres d'Obra del Palau Reial de l'Almudaina*, Palma, 2001.

36 La Porrassa és una finca ubicada al terme municipal de Calvià, tocant amb Palma.

37 Ho trobem especificat a la web de la Seu www.catedraldemallorca.info/principal/ca/detalles [consulta 6 de febrer de 2012]

38 SASTRE MOLL, J.: "Canteros, Picapedreros...".

tenia un portitxol en el qual s'havia construït un carregador de fusta pel transport dels blocs extrets, on es carregaven dins barques fins al seu punt de destí.³⁹ D'aquesta manera evitaven possibles ruptures de les pedres en el recorregut pels precaris camins fins al seu lloc de destí i acabaren determinant una de les traces territorials invisibles més importants del Territori de Pedreres. Com hem vist, un focus important de consum de marès, en aquesta època, era la ciutat de Palma, que vivia el seu moment d'esplendor, tenint, fins i tot, un lloc destinat a rebre les embarcacions amb la dita càrrega: la Portella d'en Fusser.⁴⁰ Per tant, l'existència d'aquest tipus de pedreres, registrada sobretot a partir del naixement del Regne de Mallorca al segle XIII, ha impregnat i conformat el territori de l'illa. Tant és així, que trobem nombroses manifestacions en la toponímia de la costa referents a pedreres (evidentment de marès).

El primer Territori de Pedreres només existia de cara al mar. S'estenia des de la costa de Palma fins a Manacor, passant per Lluçmajor, Campos, Santanyí i Felanitx (Fig. 5). Respecte al primer condicionant per a la seva existència, és notable explicar com molts d'aquests municipis que varen resultar originaris del Territori de Pedreres, en un estadi posterior del mateix han sobreviscut com a representants d'aquesta activitat, fins als nostres dies. Concretament, les costes que definien la identitat del primer Territori de Pedreres corresponien a les de Lluçmajor i Felanitx. En l'època que ara ens preocupa, Lluçmajor era un dels municipis on l'activitat extractiva fou notablement important. A causa de la seva llarga línia de contacte entre la geologia maresenca i el mar, el municipi proporcionava 37,38 km de costa directament explotable que, l'any 1887, era manipulat pels 92 trencadors registrats a les estadístiques oficials de Lluçmajor.⁴¹ A més, la seva ubicació com a veí del principal municipi receptor (Palma) el feia ideal per al naixement de les pedreres. En tota aquesta extensió algunes pedreres han estat tan importants que han quedat com a part de la toponímia de la vila. Són exemples significatius les Pedreres des Cap de s'Orenol, les Pedreres de la Seu, la Pedrera Blanca, les Pedreres, la Pedrera de sa Punta de sa Dent o la Pedrera de Cala en Timó.⁴²

Actualment, les traces que reconeixem d'aquest estrat antic del Territori de Pedreres es troben completament integrades en el paisatge de l'illa, ja que aquestes ara formen part d'ell. Eren moments on les pedreres s'explotaven a mà, amb l'escoda, fet que determinava una intensitat i ritme d'explotació propis del treball manual. La vinculació directa del trencador amb el paisatge excavat era extrema: des de l'escolta del renou de la pedra en el moment en què es feien les regates fins a l'arribada a la pedrera, moltes vegades de manera perillosa. D'aquesta manera es començava a modelar una nova costa de Mallorca amb les pedreres incipients com a una nova delimitació del territori. Això s'ha transformat en una herència a la nostra cultura, primer, pel que fa a la toponímia que han generat i que encara perdura fins avui en dia, i segon, en forma de marques en el paisatge resident

39 SASTRE MOLL, J.: "Canteros, Picapedreros...".

40 LLOMPART, G.: "Sagreriana Minora", *BSAL*, 39, 1983, p.407-434.

41 ROSSELLÓ VERGER, V.M.: *Mallorca...*, p. 420

42 El litoral d'aquest municipi és tan ric en toponímia que Cosme Aguiló realitzà un inventari de tota la toponímia relacionada amb aquest indret (AGUILÓ, C.: *La toponímia de la costa de Lluçmajor*, Barcelona, 1996). La seva exhaustiva recerca de no només la toponímia sinó l'ubicació concreta i l'origen del nom ha permès la localització exacta d'aquestes pedreres en el territori.

en el primer Territori de Pedreres. La tècnica i la materialitat aplicada a la generació del flux territorial entre les pedreres de marès i els seus destinataris, és a dir, els sistemes de transport es convertiran en els articuladors de la colonització del Territori de Pedreres.

L'evolució dels sistemes de mobilitat a l'illa va repercutir directament en la manera de viure de l'illa i, de manera indirecta, en la formació del Territori de Pedreres. La implantació de diferents línies de ferrocarrils que travessaven tota l'illa a partir de l'any 1875⁴³ (la majoria desaparegudes en l'actualitat) determinaren noves vinculacions de les localitzacions de les pedreres en el territori. El sistema ferroviari estava pensat tant pel transport de viatgers com, sobretot, pel transport de mercaderies; per això a totes les estacions hi havia molls de càrrega.⁴⁴ Tot i que l'extracció de marès seguia sent artesanal, vinculades a les estacions de tren de les zones maresenques aparegueren nombroses pedreres i s'ubicaren les empreses d'adob del marès.⁴⁵ Era l'inici de la introducció de les pedreres de marès cap al centre de l'illa.

Sobretot, és important citar la influència d'algunes explotacions de marès en el traçat d'algunes línies i estacions del tren. Per exemple, es varen obrir nombroses pedreres al voltant de la línia Palma-Santanyí⁴⁶ i una estació específica relacionada amb la càrrega del marès: l'estació de Ses Canteres (o Son Maiol), situada a la línia que comunicava Palma i Felanitx (Fig. 6). L'estació quedava emplaçada al mig dels camps de conreu entre Porreres i Felanitx i allunyada també de qualsevol nucli poblat i va ser construïda per servir a les importants pedreres subterrànies de Son Grau (amb referències de subministres de marès des del segle XVII⁴⁷ i Son Rossinyol, explotades des del segle XV. També cal senyalar la importància d'algunes estacions com a font de subministrament de marès cap a tota l'illa, concretament, a l'estació de s'Arenal, era tal l'activitat relacionada amb les pedreres que existia un carregador especial pel marès.⁴⁸

Progressivament, la introducció del transport motoritzat individualitzat i l'obsolescència del sistema ferroviari de l'illa, feren desaparèixer gairebé tota la xarxa de trens.⁴⁹ Aquest moment resulta coincident amb una època de la modernització en la qual també es desenvolupa el procés de la mecanització de les pedreres, la ubicació relativa al transport desapareix, ja que les pedreres s'ubiquen on hi ha millor material, on té més potència i es dispersen en el territori (Fig. 7). Aquest moment és determinant a l'hora de reformular i entendre el Territori de Pedreres. Es passa de la dependència estricta dels elements que permeten establir relacions sistemàtiques entre les pedreres i l'exterior a l'elecció de la ubicació en funció del

43 El 24 de febrer de 1875 fou inaugurat el primer ferrocarril de Mallorca que recorria la línia Palma-Inca. Font: Serveis Ferroviaris de Mallorca <http://www.trensfm.com> [consulta 26 d'octubre de 2012].

44 CAÑELLAS, N.S.: *El ferrocarril a Mallorca. La via del progrés*, Palma, 2001.

45 Al seu llibre, Cañellas explica com Magí Roig (propietari d'una fàbrica d'adob de marès a Palma) va aconseguir muntar un sistema de vies mortes fins a una altra fàbrica d'adob de marès a Ses Cadenes (S'Arenal) per a carregar el material directament al ferrocarril. Aquest moll especial de càrrega també s'utilitzava com a baixador (CAÑELLAS, N.S.: *El ferrocarril...*).

46 SÁNCHEZ-CUENCA, R.: *El marès...*, p. 62.

47 SÁNCHEZ-CUENCA, R.: *El marès...*, p. 114.

48 CAÑELLAS, N.S.: *El ferrocarril...*

49 Concretament, la línia Palma-Santanyí es va tancar el 1964 i tres anys després, el 1967, ho va fer la de Palma-Felanitx.

rendiment de la pedrera, és a dir, en funció de la matèria. Es dona lloc a la construcció (o adaptació) d'una xarxa de camins adaptats al transport del material, reflexos dels fluxos existents i determinants del Territori de Pedreres que coneixem actualment, i que generen una toponímia del territori associada als mateixos i creada per la cultura popular. No és estrany que a tots els pobles que conformen el Territori de Pedreres sempre hi existeix algun Camí de Ses Pedreres, que condueix sempre allà on el seu nom indica. És el cas de municipis com Palma, Lluçmajor, Porreres o Algaida, entre d'altres.

Conclusions

L'estreta vinculació de les pedreres de marès amb el territori han permès determinar traces que, a part de les mateixes pedreres, també configuren una possible visió d'aquestes com a part de l'enunciat Territori de Pedreres. El fet de què aquest hagi evolucionat territorialment conforme als estadis temporals que han marcat la història de l'illa permet l'establiment d'un lligam relacional a aquells moments que queda reflectit en les pedreres de marès, que romanen immòbils en el territori i que resulten lectures de la memòria del paisatge de l'illa.

Durant els darrers anys han aparegut diverses manifestacions, de diferents persones i sectors, que es fixaven en les pedreres de marès. La que més ha transcendit ha estat l'experiència de la creació de Lítica com a associació cultural fundada el 1994 per l'escultora i arquitecta Laetitia Lara per a preservar, rehabilitar i posar en valor les pedreres de marès de Menorca com a patrimoni històric i etnològic de gran valor artístic i paisatgístic, recuperant el conjunt de Pedreres de s'Hostal, a Ciutadella (Menorca) i obrir-les al públic el mateix any. També és comú trobar, als municipis on les pedreres de marès han format una part molt important del seu caràcter i història, estudiosos o cronistes del carrer que relaten la història de les pedreres. És el cas de l'antic trencador Francesc Vich que recupera la professió perduda dels trencadors⁵⁰ o el d'Isabel Garau⁵¹ relatant multitud de racons de la costa de Lluçmajor a través de les pedreres. També hi ha hagut algunes aproximacions, des del món universitari, a la comprensió de les pedreres com a espais de valor però també d'oportunitat, donant peu a diferents propostes d'actuacions en aquests espais. És el cas del projecte final de carrera d'arquitectura que aprofita una pedrera de Lluçmajor⁵² com a espai d'oportunitat per a la ubicació d'un nou equipament a través de la comprensió dels valors intrínsecs i estètics de la mateixa pedrera,⁵³ així com el desenvolupament de diversos tallers vinculats a escoles d'arquitectura, que també prenen les pedreres com a espai de reflexió. El més recent es va dur a terme durant l'estiu de 2010, fou el Taller Experimental Zero, titulat 1000 Pedreres, on es varen debatre i proposar diferents intervencions per una pedrera de marès actualment inactiva a Muro.⁵⁴ Però també s'han documentat (en forma de publicacions) dos tallers realitzats per escoles d'arquitectura a les Pedreres de s'Hostal, Menorca. El primer el va impulsar el Màster d'Arquitectura del Paisatge de la Universitat

50 VICH VERGER, F.: *Trencadors dels segles XIX i XX*, Lluçmajor, 2007.

51 GARAU LLOMPART, I.: *El teixit associatiu en una vila preindustrial: els trencadors de pedra, una elit emergent i autònoma*, Lluçmajor, 2008.

52 SALVÀ MATAS, C.: *Nou cementiri a Lluçmajor. Recuperació d'una pedrera de marès*. Projecte Final de Carrera, Universitat Politècnica de Catalunya, 2008.

53 Aquest projecte va ser finalista del III Premi Europeu de Paisatge, 2010.

54 El taller estava dirigit pels arquitectes Antoni Alomar, Francisco Cifuentes i Rafel Moranta. Hi varen estar convidats com a ponents: Ramón Sánchez-Cuenca, Antoni Martínez-Taberner i Catalina Salvà, entre d'altres.

Politécnica de Catalunya, dirigit per Rosa Barba durant el curs 1996-97 del qual en va sortir la publicació *Paisatge de les Pedreres de Menorca*.⁵⁵ L'altre va tenir lloc entre els anys 2007-2010 i va ser organitzat per la Escuela Politécnica Superior de Arquitectura de la Universidad CEU San Pablo de Madrid. La publicació derivada fou, en aquest cas, *Escenaris a Líthica*.⁵⁶

Moltes d'aquestes aproximacions se centren en les pedreres com a espais individuals, però la voluntat d'aquesta investigació és el reconeixement de la notable quantitat de pedreres de marès estesa pel territori de Mallorca el qual deriva en el descobriment d'una lògica d'implantació territorial d'aquestes i de la proposta d'un canvi de paradigma en la seva comprensió, la detecció de l'existència del Territori de Pedreres. Aquest respon al territori que engloba les pedreres de marès actualment existents, les que han existit i les que potencialment poden existir,⁵⁷ permetent la seva associació física a aquesta part de l'illa i entenent que tot el que queda inclòs o influït per ella deriva a les pedreres de marès. El reconeixement, i la presa de consciència, d'aquesta identitat territorial fins ara desconeguda i, per tant, de l'existència del Territori de Pedreres permetrà establir la base per a una percepció del paisatge de Mallorca, lligada a aquests elements patrimonials oblidats fins avui en dia.

Fig. 1 Pedrera de Camp Roig, Felanitx, Mallorca (fotografia pròpia, 2011)

55 BARBA CASANOVAS, R. (ed.): *Paisatge de les pedreres de Menorca, Restauració i intervencions*, Barcelona, 1999

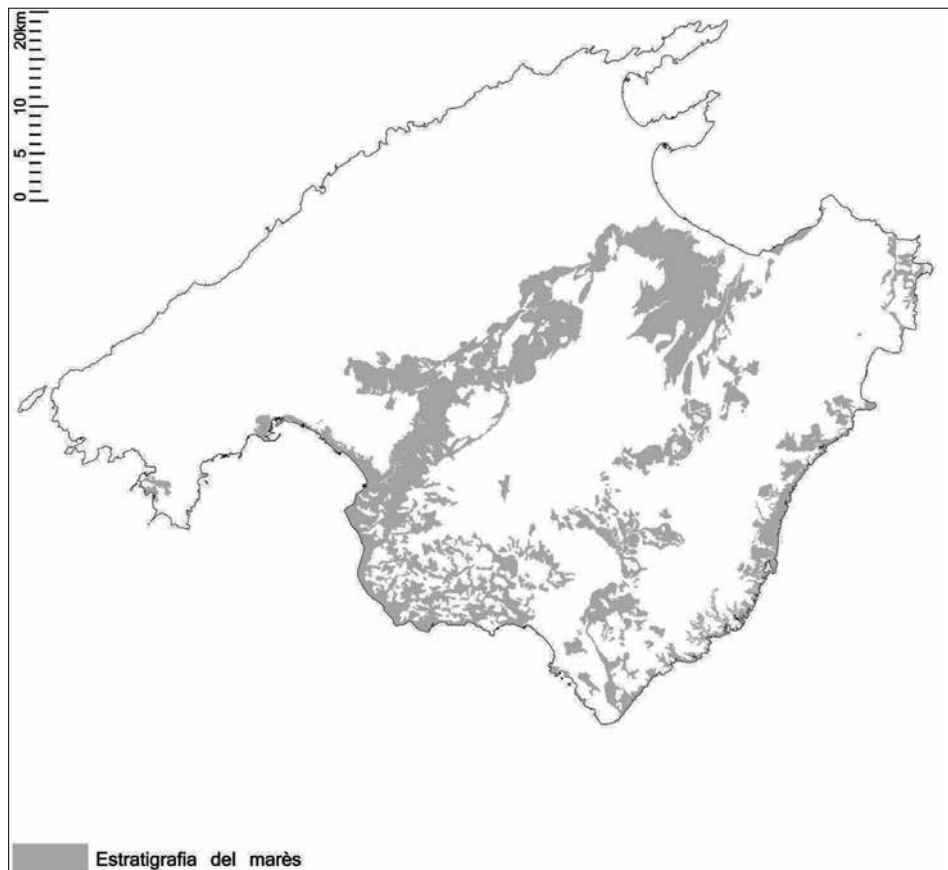
56 CASILLAS GAMBOA, L. (ed.): *Escenaris a...*

57 Entenent ara cada pedrera com a part d'un conjunt, fet que encara ressalta més els valors intrínsecs d'aquests espais.

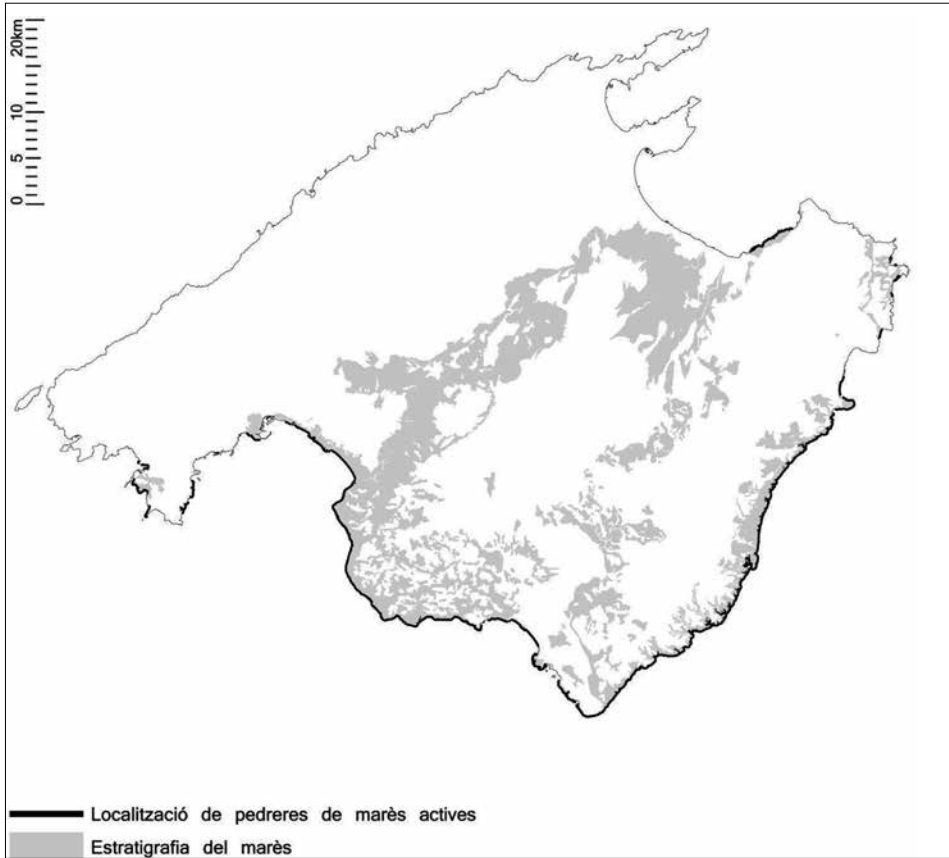
CATALINA SALVÀ MATAS

PEDRERES ACTIVES I INACTIVES					
DADES FINALS A PARTIR DE LA REVISIÓ DE TOTS ELS DOCUMENTS*					
RESUM DADES					
TOTAL PEDRERES DE MARÈS / MUNICIPIS	PEDRERES DE MARÈS ACTIVES	PEDRERES DE MARÈS INACTIVES	NO MARÈS	PEDRERES DE MARÈS A MUNICIPI	
0 ALARÓ	0	0	24	no	
II 10 ALCUDIA	0	10	4	si	
II 25 ALGAIDA	0	25	5	si	
I 4 ANDRATX	0	4	10	si	
0 ARIANY	0	0	0	no	
I 2 ARTA	0	2	14	si	
I 1 BANYALBUFAR	0	1	3	si	
0 BINISSALEM	0	0	27	no	
0 BÚGER	0	0	0	no	
0 BUNYOLA	0	0	4	no	
I 4 CALVIA	0	4	13	si	
I 2 CAMPANET	0	2	2	si	
m II 40 CAMPOS	3	37	20	si	
II 13 CAPDEPERA	0	13	9	si	
0 CONSELL	0	0	0	no	
0 COSTITX	0	0	0	no	
0 DEIÀ	0	0	0	no	
0 ESCORCA	0	0	0	no	
I 1 ESPORLES	0	1	4	si	
0 ESTELLENCS	0	0	1	no	
P II 21 FELANITX	9	12	40	si	
0 FORNALUTX	0	0	0	no	
0 INCA	0	0	4	no	
0 LLORET DE VISTALEGRE	0	0	0	no	
0 LLOSETA	0	0	10	no	
0 LLUBÍ	0	0	0	no	
P II 75 LLUCMAJOR	9	66	10	si	
m II 71 MANACOR	4	67	26	si	
I 1 MANCOR DE LA VALL	0	1	7	si	
0 MARIA DE LA SALUT	0	0	9	no	
0 MARRATXÍ	0	0	8	no	
0 MONTUÏRI	0	0	8	no	
m II 70 MURO	1	69	9	si	
P II 242 PALMA	5	237	59	si	
P II 32 PÈTRA	6	26	19	si	
II 10 POLLENÇA	0	10	9	si	
I 2 PORRERÈS	0	2	12	si	
0 PUIGPUNYENT	0	0	6	no	
0 SA POBLA	0	0	6	no	
0 SANT JOAN	0	0	2	no	
I 4 SANT LLORENÇ	0	4	13	no	
I 1 SANTA EUGÈNIA	0	1	0	si	
m II 33 SANTA MARGALIDA	2	31	13	si	
I 1 SANTA MARIA	0	1	4	si	
m I 6 SANTANYÍ	3	3	5	si	
0 SELVA	0	0	19	no	
II 2 SENCELLES	0	2	0	si	
I 4 SES SALINES	0	4	5	si	
I 1 SINEU	0	1	6	si	
0 SÖLLER	0	0	9	no	
I 1 SON SERVERA	0	1	9	si	
0 VALLDEMOSSA	0	0	4	no	
0 VILAFRANCA DE BONANY	0	0	5	no	
679 TOTAL	42	637	476	25	
I MUNICIPI < 10 PEDRERES DE MARÈS TOTALS		m MUNICIPI < 5 PEDRERES ACTIVES DE MARÈS			
II MUNICIPI ≥ 10 PEDRERES DE MARÈS TOTALS		P MUNICIPI ≥ 5 PEDRERES ACTIVES DE MARÈS			

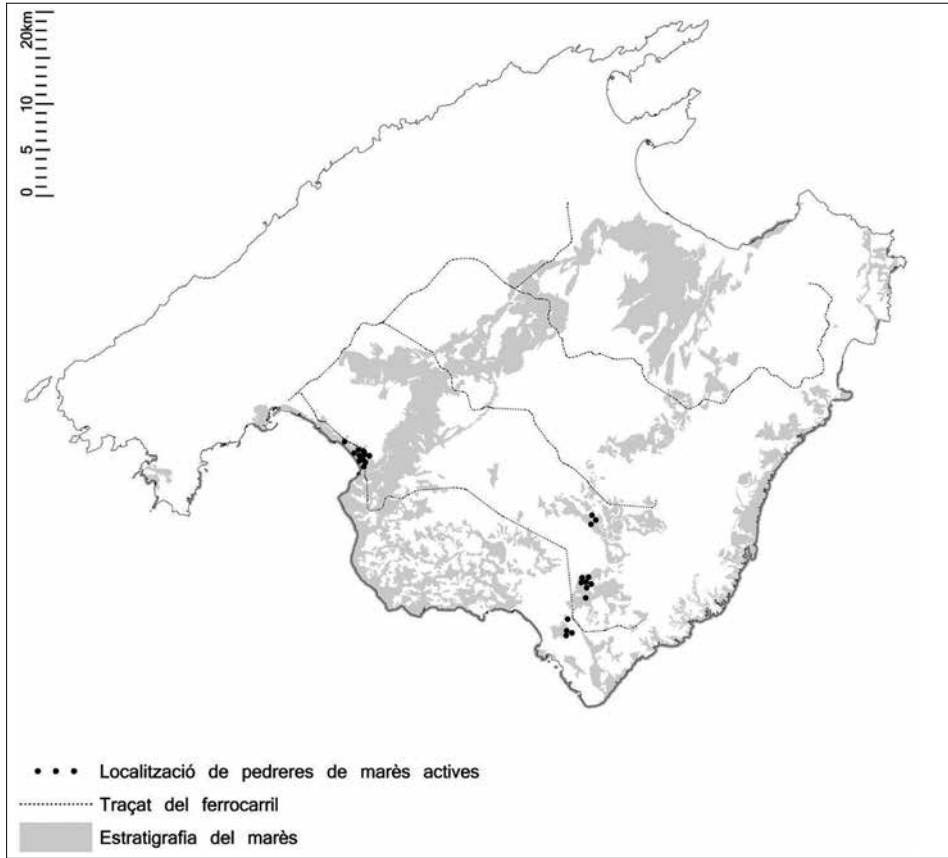
Fig. 2 Quadre resum de l'estat d'activitat de les pedreres de les Illes Balears. Elaborat per l'autora a partir de la contraposició i verificació de les dades extretes de les fonts citades a la nota a peu 12

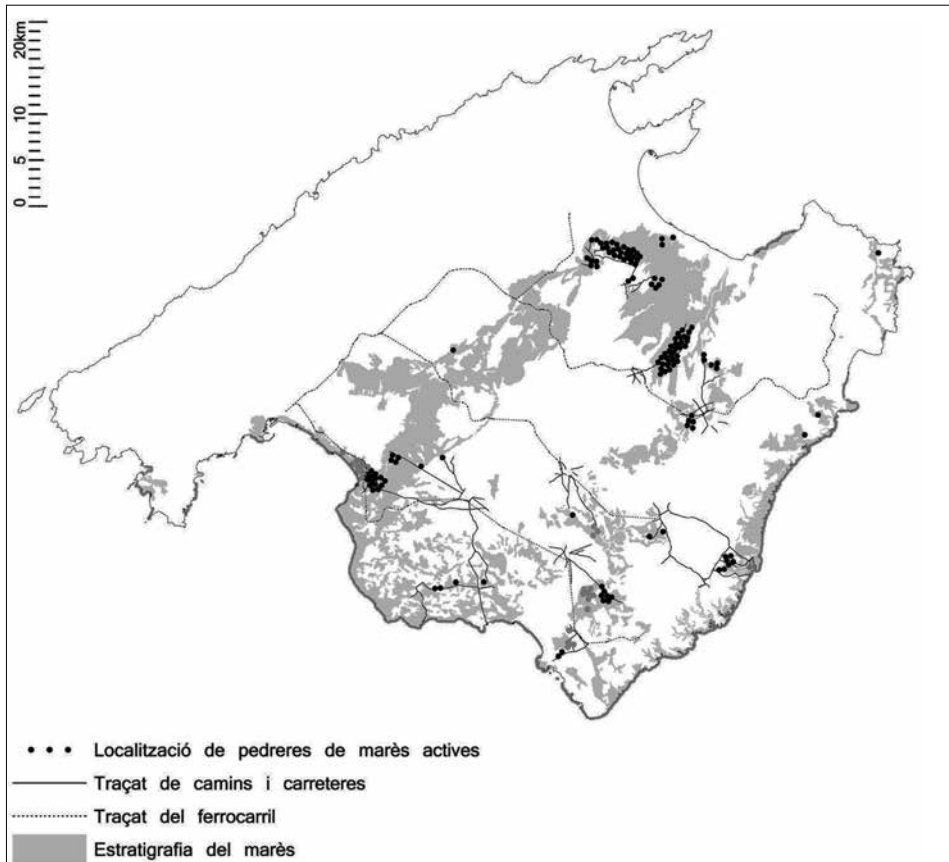
Fig. 3 Estratigrafia geològica dels diferents tipus de marès de Mallorca. Elaborat per l'autora a partir de les dades proporcionades per Mas Gornals i del Mapa Geològic Nacional (IGN), 2012

Fig. 4 Elements del territori i accions sobre ell que determinen la identitat del Territori de Pedrerres (elaborat per l'autora, 2012)

Fig. 5 Evolució temporal de formació del Territori de Pedreres. Segle XIV (elaborat per l'autora, 2012)

Fig. 6 Evolució temporal de formació del Territori de Pedreres. Segle XIX (elaborat per l'autora, 2012)

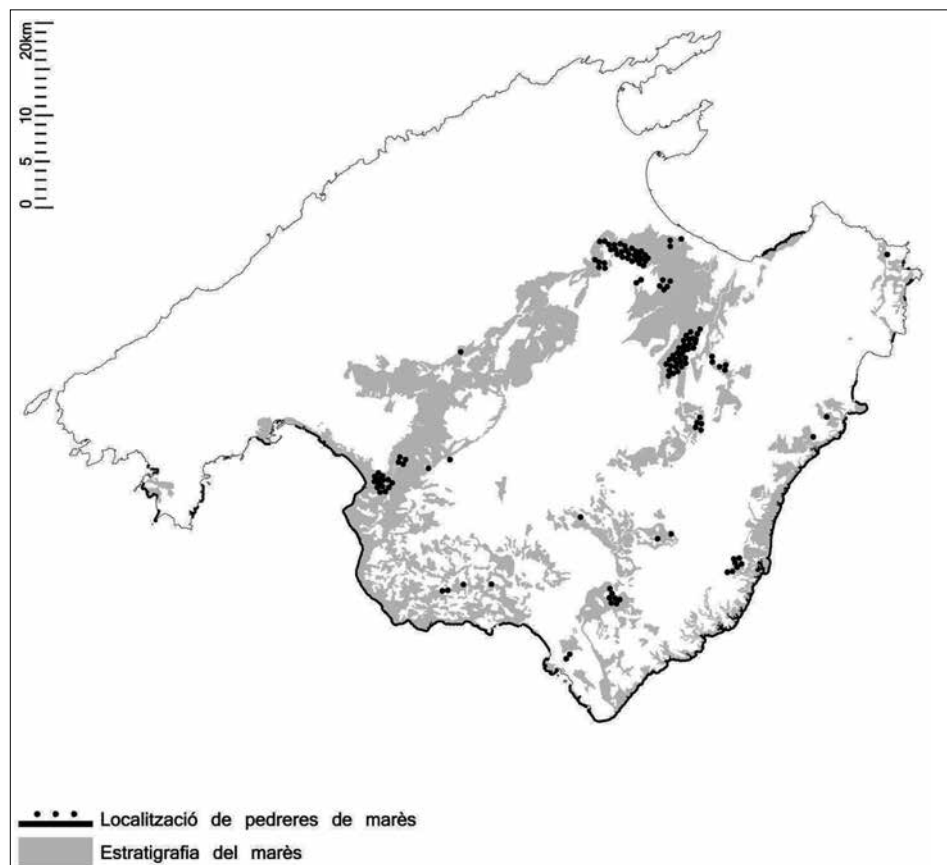

Fig. 7 Evolució temporal de formació del Territori de Pedreres. Actualitat (elaborat per l'autora, 2012)

NOTES

NAPOLEÓ I LES ILLES BALEARS

Francesc Riera i Montserrat

Societat Arqueològica Lul·liana

Resum: A un moment donat, Rússia, Anglaterra i França varen pensar indemnitzar la família reial napolitana de la pèrdua del seu regne mitjançant l'assignació de l'eventual nou regne de les Illes Balears.

Paraules clau: Regne de les Balears, Napoleó, Oubril.

Abstract: At a certain moment, Russia, England and France considered offering the Napolitan royal family the new kingdom of the Balearic Islands in order to compensate the loss of their kingdom to the Two Sicilies.

Key words: Kingdom of the Balearic Islands, Napoleon, Oubril.

Ara fa cinc anys, en commemorar el segon centenari del començament de la guerra contra la invasió d'Espanya pels exèrcits napoleònics, jo ja volia publicar aquesta notícia que va tot seguit i que parla d'un projecte de fer de les illes Balears un regne independent, projecte que a l'hora de signar la pau ni tan sols va ser pres en consideració per Napoleó ni pel tsar de Rússia Alexandre, aleshores caps de les dues potències més implicades, i en canvi era acceptat per Anglaterra, l'altra potència interessada. El projecte va tenir una vida breu i molt aviat fou abandonat per tothom i arraconat per inviable i també perquè els signataris francesos i russos que havien segellat el pacte no tenien facultats dels seus respectius governs per fer tal cosa. Aquesta dada és una anècdota curiosa i no res més, però tot i així no deixa de ser una petita notícia a afegir a la nostra crònica de successos que atenyien de ben a prop les nostres illes en aquella època tan turbulenta per Europa i per Espanya.¹

És prou sabut que el mapa polític d'Europa, a causa de les guerres contínues de Napoleó Bonaparte contra gairebé tots els pobles del vell continent, experimentà profundes modificacions com a conseqüència de les victòries successives dels exèrcits francesos enfrontats amb les tropes dels vells imperis continentals que, un per un o aliats entre ells, intentaven fer front a l'avenç d'aquell general que semblava invencible.

Per tal de descriure el marc històric en el qual succeïren els fets que anam a historiar, partirem d'una data concreta i deixarem de banda les dades biogràfiques de Napoleó anteriors al 2 de desembre de 1805, dia en què es va lliurar la batalla d'Austerlitz, que fou una gran victòria francesa i una gran desfeta austríaca. Després d'Austerlitz i d'altres combats igualment favorables a les armes franceses, Napoleó quedà, pràcticament, l'amo d'Europa; la seva voluntat era llei. Llavors va començar a fer córrer fites multiseulars i modificar les fronteres tradicionals del vell Continent, alhora que fundava regnes i repartia corones entre els seus parents i amics més acostats. Sense comptar moltes altres prebendes i honors que prodigà durant aquests anys zenitals als seus mariscals i als seus companys de fortuna i armes –entre els quals el general Bernardotte, a qui instal·là en el tron de Suècia, essent l'única dinastia napoleònica que encara regna–, l'emperador afavorí decididament els membres de la família Bonaparte, que reberen dominis clau: va fer rei d'Holanda el seu germà Lluís; al seu germà Jeroni el féu rei de Westfàlia; al seu germà Josep, el major de la fratria, de totd'una el va fer rei de Nàpols, però poc després, quan havia obtingut l'abdicació a Baiona de Carles IV d'Espanya i del seu fill i hereu Ferran (aquest Ferran va ser el nostre Ferran VII) el nomenà rei d'Espanya i, en el tron vacant de Nàpols, hi va posar el mariscal Murat,² casat amb Carolina Bonaparte, sa germana. Fins i tot a Godoy se li havia promès una corona de nou encuny que mai no va arribar a cenyir. Dins aquest context, la renúncia dels Borbons espanyols fou crucial. De fet així s'obrí la porta a l'emperador francès per poder envair la península Ibèrica, que era un dels seus somnis daurats que li permetria acabar de sotmetre Europa al seu arbitri i dominar tota la costa atlàntica del vell continent, des de Noruega fins a Gibraltar, per assegurar-se que el bloqueig decretat contra Anglaterra seria eficaç i així refermar també el seu domini sobre les costes i ports del mediterrani occidental. Sobretot Sicília.

¹ He de donar les gràcies a l'amic Enric Porqueres i Gené pel seu ajut.

² Joaquim Murat ocupà el tron de Nàpols des del 1808 al 1816. Contra el que s'esperava, les relacions dels dos cunyats no foren cordials ni de molt. Murat morí afusellat a Calàbria quan intentava recobrar el tron perdut.

Doncs en aquest període fundacional en què Napoleó, triomfant, es treia de la mànega reialmes i principats per a obsequiar els seus parents, el 6 d'agost del 1806, en la correspondència de l'emperador amb Tayllerand, que era el seu ministre de relacions exteriors, trobam repetides al·lusions al destí dels descendents dels governants borbons del regne de Nàpols. Més concretament, es tracta d'uns comentaris que Napoleó fa sobre un esborrany de tractat, on es dibuixa una nova geografia política d'Europa, i particularment del Mediterrani. L'esborrany comentat per Napoleó no constava als arxius francesos i fou recuperat tardanament per Charles de Flahault –antic servidor imperial que, com el mateix Tayllerand i tants altres, esdevingué posteriorment servidor de diferents governs francesos–, quan aquest ocupà el càrrec d'ambaixador de França a Londres, entre 1860 i 1862. La línia dubitativa de les relacions més aviat hostils amb els Borbons d'un emperador que, en casar-se amb Maria Lluïsa arxiduquessa d'Àustria, filla de l'emperadriu Maria Teresa d'Àustria i neboda de Maria Antonieta i de Lluís XVI de França, no dubtava en anomenar *mon oncle* el rei decapitat, es fa palesa tant en el document que li sotmet Tayllerand com en la reacció imperial al mateix.

Per negociar aquest tractat, el govern britànic, d'antuvi, nomenà com a plenipotenciari lord Seymour, un jove de només 29 anys que havia caigut presoner dels francesos feia una temporada i que Bonaparte havia indultat pel maig de 1806 perquè pogués encapçalar la missió anglesa que havia de traslladar-se a París per negociar amb França i Rússia, que ja l'havien signada. Més endavant va ser afegit a Seymour Lord Lauderdale, per part anglesa. En data de 31 de juliol de 1806 els enviats anglesos presentaren al general Clarke, negociador francès, i a l'enviat rus, Josep Oubril, l'esborrany d'un pacte que prèviament els havia estat enviat i que el govern britànic acceptava amb lleugeres modificacions. Tallyerand, l'1 d'agost del mateix any, el va transmetre al seu emperador i aquest, amb gran sorpresa de tothom que l'envoltava, el refusà, malgrat les concessions que Anglaterra feia al seu temible enemic.

Aquest tractat consta de 28 articles i 8 clàusules secretes. L'article 4 de la proposta franco-russa fa així: *Per suite des circonstances, et de concert avec Sa Majesté imperiale de toutes les Russies (Alexandre I), la famille qui régnait à Naples et en Sicile devant obtenir d'autres États, les deux hautes parties contractantes se réuniront et se concerteront au sujet du nouvel établissement de cette famille.*

Ou bien: la France et la Russie s'étant entendues sur l'indemnité à donner à la famille royale ci-devant régnante à Naples et en Sicile, S.M. le roi du royaume de la Grande-Bretagne et de l'Irlande (Jordi III) y déclare son adhésion. Val a dir que els enviats de les tres nacions interessades havien pactat el destí de Ferran IV de Nàpols.³ Rússia i França, o millor dit els seus respectius plenipotenciaris, havien acordat que la família fins aleshores regnant a Nàpols, tot just destronada per l'exèrcit francès, havia de ser indemnitzada.⁴ Cal dir que la iniciativa d'indemnitzar la família reial napolitana fou russa. A Sant Petersburg havien

3 Cal dir que si bé l'exèrcit napoleònic envai el regne de Nàpols mai no envai Sicília, que era l'altra meitat del regne i que junt amb Nàpols formaven el que es coneixia com a regne de les Dues Sicílies.

4 Aquest esborrany no era als arxius francesos sinó que només era als arxius anglesos i no fou conegut en la seva literalitat fins que Charles de Flahault, antic col·laborador de Napoleó i ambaixador de França a Londres (1860-1862) el va descobrir i el va donar a conèixer als historiadors europeus. Així que ja feia prop de 40 anys que havia estat redactat quan sortí a llum; això explica per què les notícies sobre aquest document, que molts estudiosos citaven sense haver vist, eren imprecises. Se'n tenia notícia però les fonts que en parlaven eren de segona mà.

vist amb aprensió la conquesta de Nàpols pels francesos, tot i que aquests no arribaren a ocupar Sicília, segona part del reialme que serví de refugi a la família exiliada.

Què volia dir això? Doncs això establia que Anglaterra acceptava una clàusula secreta que figura transcrita al final del document, que diu: *La France et la Russie s'étant engagées à obtenir de la cour de Madrid cession des îles Baléares au fils de Ferdinand IV, pour en jurer ainsi que ses héritiers, successeurs, etc. il aura le titre de roi en dédommagement de ce dont il devait hériter de Naples. S.M. le roi de la Grande-Bretagne déclare ne point s'opposer à cet arrangement, et l'aura pour bon et agréable. Il est convenu que le roi des îles Baléares ne pourra recevoir, ni en paix ni en guerre, d'autres troupes que celles d'Espagne.* Evidentment el govern anglès coneixia el contingut dels pactes de pau que havia conclòs Napoleó amb el tsar Alexandre I en aquells mesos en què l'estrella de l'emperador francès refulgia com mai no havia refulgit, i semblava que el gran imperi somiat pel Cèsar gàl·lic estava a punt de fer-se realitat: Rússia, Àustria i Prússia havien estat derrotades, així que gairebé totes les regions d'Europa central esdevingueren de fet, i per la força de les armes, "virregnats" de París. També Itàlia entrava en el nombre de les "províncies" imperials (Napoleó a més d'auto proclamar-se emperador de França, també s'auto titulà rei d'Itàlia).

La clàusula secreta que ens ocupa és només una curiositat històrica, perquè mai no va passar de ser un article escrit sobre un paper. Aquesta troballa, per a nosaltres del tot desconeguda,⁵ ens va sobtar i alhora ens va encuriosir, cosa que féu que començàssim una recerca per tal d'esbrinar el contingut de la dita clàusula. L'escorcoll de les fonts franceses va resultar gratificant, tot i que no en la mesura que esperàvem. Dins la correspondència present a la rúbrica "*Consulat-Premier Empire. Correspondance de Napoléon Ier.*", ara disponible a internet,⁶ vàrem descobrir l'article secret que cercàvem.⁷

El caràcter insòlit de la clàusula, que no arribà mai a fer-se efectiva, esdevé clar si consideram tres elements suplementaris. El primer que Napoleó, que no exclou però el projecte en cap moment, jutja la seva formulació poc pertinent pel fet de mesclar Rússia amb les relacions que cerca establir amb Anglaterra. Per l'emperador cal separar les coses: "*L'article 1er paraît vague. Faire aussi intervenir l'Angleterre dans les cessions avec l'Espagne; surtout ne pas parler de la Russie, ce qui est une chose qui ne regarde pas l'Angleterre.*" D'altra banda, Napoleó mostra no voler fer gaires concessions als Borbons. És així interessant d'assenyalar que, sempre en el mateix document, en el seu cinquè article secret, es tracta d'imposar a Anglaterra l'allunyament de la família enemiga, sempre desitjosa de conspiracions podent

⁵ L'historiador alemany Hans Roger Madol en la biografia *Godoy. El primer dictador de nuestro tiempo*, i després Melchor Fernández Almagro en el *Diccionario de la historia de España*, citen molt de passada el document. Convé no gensmenys consultar d'A. Fugier *Napoléon et l'Espagne (1799-1808)*, Paris, Alean, 1930, les *Memorias* de don Manuel de Godoy, o, de G. Grandmaison *L'Espagne et Napoléon, 1804-1814*.

⁶ http://www.histoire-empire.org/correspondance_de_napoleon.

⁷ Malauradament no hem trobat el text del possible tractat franco-rus que ens hagués informat de la data i del lloc d'aquesta aliança de Napoleó I, emperador de França, i Alexandre I, tsar de Rússia, però és de creure que el text reproduït és molt semblant, si no és que sigui transcrit amb tota literalitat de la redacció primera. No té dubte que Madol coneixia aquesta clàusula, però no diu d'on la coneixia, si d'un arxiu o d'una font impresa. Tampoc no té dubte que Almagro la va treure de Madol, perquè, en la col·laboració al *Diccionario* ja citada, en parla expressament i fins i tot assenyala a l'edició castellana on la va llegir: la de 1943, que diu que era la segona en espanyol. Per tant els lectors hispànics, ben aviat, tingueren al seu abast el llibre de l'historiador alemany.

retornar-li allò perdut.⁸ En tercer lloc, que Napoleó rebutja amb netedat l'article 4 del mateix esborrany. Després d'afirmar que la redacció del document li sembla *loin de la maturité*, l'emperador envesteix contra l'article transcrit més amunt i afirma: "*Je n'ai point d'États à donner au roi de Naples. Je ne puis prendre cette forme. A effacer.*" És a dir, que Napoleó no pensava cedir cap dels seus estats clientelars a ningú i molt menys, encara que no ho digui, a favor d'un fill d'un rei borbó que ell mateix havia destronat; per tant aquest article s'havia de suprimir.⁹

Com sabem, el cèsar francès tenia altres projectes que eren lluny, molt lluny, de restituir en el tron dels seus avis a cap dels antics monarques que ell havia bandejat. Napoleó volia configurar Europa a la seva imatge i semblança, fundant regnes nous i nacions noves comandats per gent de la seva absoluta confiança. Així, l'emperador anava teixint una xarxa formada de parents i amics, tots ells encimbellats fins al cap d'amunt per obra i gràcia de la seva mà que, segons el seu parer, li assegurava un control ferm de gairebé tots els afers europeus, que així esdevenien afers de família en la qual ell, imperava. Aquesta teoria de "països satèl·lits" que envoltaven França, era la meta que Napoleó somiava per així assegurar la continuació de la seva dinastia, que sempre penjava d'un fill. Aquest fil es trencà el dia de la seva derrota a Leipzig davant de les potències europees –Rússia, Àustria, Alemanya, Anglaterra i Prússia– col·ligades contra França. El 31 de març de 1814 fou obligat a abdicar, alhora que era desterrat a l'illa d'Elba. No cal parlar ara de l'imperi dels Cent Dies i de la seva desfeta a Waterloo, que assenyala l'eclipsi total de la bona estrella napoleònica i l'inici de l'exili definitiu de l'emperador, fins a la mort, a l'illa de Santa Elena (1821) enmig de l'Atlàntic sud.

8 "Le roi de la Grande-Bretagne, etc., déclare que, pour montrer ses intentions amicales envers S. M. l'Empereur des Français, elle a résolu d'interdire aux membres de la famille Bourbon l'entrée de l'Angleterre proprement dite, et, si la cour se rendait en Écosse ou en Irlande, ils seraient tenus de s'en éloigner de 40 milles". *Et pour cause!*, cal no oblidar que en aquell moment vivia a Anglaterra el germà de Lluís XVI que, després de la caiguda de Napoleó, va ser rei de França sots el nom de Lluís XVIII. Però encara hi ha més, a l'article següent, Bonaparte vol que els líders dels *chouans* –nom amb què eren coneguts els habitants de l'oest de França que s'havien aixecat en armes contra la Revolució i havien lluitat a favor de Lluís XVI; també els deien *légitimistes* perquè havien combatut en defensa del rei legítim–, siguin desterrats al Canadà. També en això el govern britànic hi està d'acord i la clàusula corresponent fa així: "*S.M. le roi de la Gran-Bretagne declare que elle fixera au Canada, ou que elle no souffrira pas en fin dans ses possessions d'Europe, les princepaux chouans qui seront désigné par la França ou dont l'existence en Europe parait contraire à la bonne harmonie rétablie entre les deux États.*"

9 Cal recordar que les illes Balears mai no foren sotmeses a França i molt menys a Rússia. I també cal remarcar que quan els delegats francesos i russos acordaren fer de les Balears un regne independent (1806), Espanya i França encara es mantenien en una difícil pau hostil. La idea que Espanya cedís a les bones les Balears a l'exiliada família reial napolitana era inaudita. La guerra entre les dues nacions no començà de debò fins al 1808, així que els dos plenipotenciaris venien la pell de l'ós abans de caçar-lo.

DOCUMENTS

DERECHO DE IBIZA Y DERECHO DE MALLORCA. REFLEXIONES EN TORNO A DOS DOCUMENTOS DEL LLIBRE DE LA CADENA (ca. 1288)

Antonio Planas Rosselló

Universitat de les Illes Balears

Resumen: El artículo presenta la transcripción de dos documentos del *Llibre de la Cadena* de Ibiza datados en torno al año 1288. El primero de ellos se refiere a la copia de un códice de los privilegios de Mallorca, encargada por los prohombres de Ibiza, y el segundo es el dictamen de un jurista mallorquín acerca de una institución consuetudinaria Ibicenca, la llamada *part de cambra*. En torno a ambos textos se realiza una reflexión acerca de las relaciones entre el derecho de Ibiza y el de Mallorca, tanto legal como consuetudinario.

Palabras clave: Privilegios, costumbre, Ibiza, Mallorca, *Part de cambra*.

Abstract: The paper presents the transcription of two documents from the *Llibre de la Cadena* of Ibiza dated around the year 1288. The first one refers to the copy of a codex of the privileges of Mallorca, commissioned by the *prohoms* of Ibiza, and the second is the opinion of a Majorcan lawyer opinion about a customary institution of Ibiza called *part de cambra*. A reflection is delivered regarding these texts around the relationship between the rights of Ibiza and Mallorca, both legal and customary.

Key words: Privilege, custom, Ibiza, Majorca, *Part de cambra*.

Recibido el 31 de mayo. Aceptado el 5 de noviembre de 2014.

Abreviatures: ACA = Arxiu de la Corona d'Aragó, AHDE = Anuario de Historia del Derecho Español, AHME = Arxiu Històric Municipal d'Eivissa, AHN = Archivo Histórico Nacional, MRAMEG = *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics i Heràldics*.

Tras la conquista de la isla de Mallorca en 1229, el rey Jaime I constituyó en el seno de su Corona,¹ un nuevo reino cristiano que se extendía al conjunto del archipiélago balear, a pesar de que las restantes islas no habían sido ocupadas de forma efectiva. Así, mediante privilegio dado en Lérida el 22 de marzo de 1233, extendió a las islas de Menorca e Ibiza, que seguían en poder de los musulmanes, las franquezas que hasta el momento había concedido a Mallorca (*quondam dedimus et concessimus*).² Las franquezas mencionadas consistían exclusivamente en las contenidas en la carta de población de Mallorca de 1 de marzo de 1230,³ a las que se unía un nuevo privilegio, integrado en el propio documento de 1233, por el que eximía a quienes residiesen personalmente en las islas Baleares de un amplio conjunto de prestaciones y exacciones que podían recaer sobre sus propiedades situadas en cualquiera de los dominios peninsulares del monarca.

A la hora de hacer efectiva su potestad sobre Ibiza y Formentera, el monarca, mediante carta de 7 de diciembre de 1234,⁴ por razones todavía discutidas por la historiografía,⁵ concedió esas islas en feudo a Guillem de Montgrí, Sacrista de Gerona y arzobispo electo de Tarragona. Unos meses más tarde, mediante instrumento de 12 de abril de 1235,⁶ el concesionario suscribió una concordia o amigable composición con Nuño Sanç, conde del Rosellón, y el infante Pedro de Portugal, a la sazón señor de Mallorca, para llevar a cabo la conquista, y se comprometió a entregarles en feudo sendas porciones de las islas en proporción a los medios que aportasen a la empresa.

Las operaciones militares se iniciaron en la primavera de 1235 y culminaron con la toma del castillo y ciudad de Ibiza el 8 de agosto de ese año.⁷ Una vez consolidado el dominio cristiano, fueron los tres magnates conquistadores quienes concedieron a Ibiza y Formentera una carta de población el 9 de enero de 1236.⁸ Ese texto, base del sistema jurídico ibicenco, tuvo como modelo la carta de Mallorca, aunque eliminó algunos capítulos que resultaban incompatibles con el dominio feudal establecido sobre la isla y los intereses de sus titulares.⁹ En ese contexto, la carta incluyó una amplia remisión a los *Usatges* de Barcelona, como

1 En el capítulo final de la carta de población mallorquina de 1 de marzo de 1230 Jaime I prometió no donar o permutar ese reino, sino mantenerlo unido siempre a su Corona: *Coronam Regni Aragonum*. Sobre el concepto de Corona de Aragón vid. LALINDE ABADÍA, J.: "Depuración histórica del concepto de Corona de Aragón", *La Corona de Aragón y el Mediterráneo*, Zaragoza, 1997, pp. 433-460.

2 PÉREZ, L.: "Corpus documental balear. Reinado de Jaime I", *Fontes Rerum Balearium*, II, 1978, p. 264. A los manuscritos citados por este transcriptor podemos añadir el texto catalán conservado en AHME, *Llibre de la Cadena*, f. 61.

3 PÉREZ, L.: "Corpus documental balear. Reinado de Jaime I", *Fontes Rerum Balearium*, I, 1977, pp. 59-66.

4 AHN, Códice 1398, f. 2r. Publicado a partir de una copia del Archivo Catedralicio de Ibiza por MACABICH, I.: *Historia de Ibiza*, I, Palma, 1966, pp. 233-234.

5 Vid. ESCANDELL BONET, B.: *Ibiza y Formentera en la Corona de Aragón (Siglos XIII-XVIII)*, I, Palma, 1994, pp. 170-172.

6 AHN, Códice 1398, 3-4. Publicado a partir de una copia del Archivo Diocesano de Ibiza por MACABICH, I.: *Historia de Ibiza*, I, pp. 234-237.

7 Sobre la conquista Vid. MARÍ CARDONA, J.: *La conquista catalana de 1235*, Eivissa, 2007; TORRES PETERS, F.X.: "Aportació al coneixement de Guillem de Montgrí i la conquesta de les Pitiuses de l'any 1235", *Eivissa*, 49, 2011, pp. 2-9.

8 Lamentablemente no se ha conservado el instrumento original sino solamente una copia muy posterior, en traducción catalana. AHME, *Llibre de la cadena*, ff. 9r-12r. Publicada por MACABICH, I.: *Historia de Ibiza*, I, pp. 244-250.

9 Por poner sólo dos ejemplos, en la carta ibicenca desaparece la mención a que los poseedores de tierras podrán disponer de ellas "*cum prole et sine prole*" o el capítulo que dispone que el adulterio sólo podrá ser punido a instancia de parte. Dos textos que pretendían excluir sendos malos usos feudales como son la *exorquia* y la *cugucia*.

derecho supletorio. En lugar de limitar su vigencia como en Mallorca a las causas penales (*in causis iniuriarum, dampnis vulneribus illatis*), dispuso que se aplicasen a cualquier otra cuestión no regulada en la carta: “*totes altres coses de las quals en les coses damunt dites no és feta menció especial*”.¹⁰ Las limitaciones del contenido de la carta con respecto a la mallorquina, y la remisión general a los *Usatges* supusieron, por tanto, un freno a la expansión del derecho mallorquín en la Pitiusas.

A partir de ese momento, la primitiva extensión de las franquezas mallorquinas quedó sustituida por la carta de 1236 y otras disposiciones señoriales posteriores. La peculiaridad de esa conquista respecto a la de las islas mayores supuso que la facultad normativa del monarca quedase prácticamente eliminada en Ibiza durante varias décadas.

Sin embargo, tras la reincorporación del archipiélago balear a la Corona de Aragón, el 13 de enero de 1286 Alfonso III dispuso que las franquezas, privilegios, usos y costumbres de Mallorca se aplicasen asimismo a sus hombres propios del castillo e isla de Ibiza: “*Item concedimus universis et singulis hominibus nostris castris et insule Evice, illi si qui sunt nostri propii et erunt in antea, quod habeant integre omnes franquitates, privilegia, usus et consuetudines quas cives Maioricarum habent et de cetero habebunt per universa loca*”.¹¹ En esta ocasión, la extensión del derecho mallorquín tenía un alcance mucho mayor que en 1233, ya que no sólo se refería a las franquezas y privilegios sino también a los usos y costumbres, y no sólo afectaba a los actuales, sino también a los futuros.

Con esta base legal, limitada a los hombres propios del rey, los prohombres de Ibiza se apresuraron a formar un código de privilegios que recogiese las franquezas mallorquinas que interesaba asumir en su isla.

En aquellos momentos todavía no se había constituido en la isla un municipio orgánico, que sólo llegaría a formarse por privilegio de 18 de marzo de 1300, cuando se institucionalizó mediante una magistratura de tres jurados asesorados por diez consejeros.¹² Sin embargo, no faltaba una organización premunicipal embrionaria de la comunidad insular, que aparece en la documentación con el nombre de *Universitat d'Eivissa*. Como en la Mallorca anterior a 1249, esta representación residía en unos *probi homines*, los *prohoms* de Ibiza, que podían celebrar reuniones o *consells* en los que adoptaban decisiones de interés general y, en su caso, designaban unos síndicos o representantes puntuales en quienes delegaban la ejecución de sus acuerdos. Estos *consells*, con el consentimiento de las autoridades señoriales, podían establecer colectas para financiar la realización de esos cometidos. No todos los varones libres avecindados en la isla eran considerados prohombres, sino solamente un grupo amplio de personas caracterizadas por su riqueza patrimonial. Esta cuestión ha sido muy bien estudiada recientemente por Stefano Cingolani y Antoni Ferrer Abárzuza.¹³

10 Cardona Guasch entiende que con esta expresión la carta ibicenca se refiere solamente a las cuestiones penales, más allá de los daños y heridas, pero nosotros creemos evidente que se refiere al conjunto del sistema jurídico. Vid. CARDONA GUASCH, O.: *Acolliment en la quarta part dels milloraments: un estudio sobre la tradición jurídica pitiusa*, Palma, 2013, p. 35.

11 ACA, Real Cancillería. Registros de Alfonso III. Reg. 63, f. 29. Publicada la versión catalana del Llibre de la Cadena en FERRER ABARZUZA, A.: *Les salines i la sal en el Llibre de la cadena, 1261-1696*, Eivissa, 2004, p. 32.

12 AHME, *Llibre de la Cadena*, f. 79. El instrumento publicado por MACABICH, *Historia de Ibiza*, I, pp. 278-279. Sobre el municipio vid. PIÑA TORRES, J.: *La Universitat i els seus homes a l'Eivissa Baixmedieval, 1299-1454*, Eivissa, 2006.

13 CINGOLANI, S.; FERRER ABARZUZA, A.: *Eivissa i Formentera entre dos regnes (1285-1298)*, pp. 55-63. <http://www.academia.edu/5294374/>

Como fundamento de la inclusión de los privilegios mallorquines en su código, los prohombres mandaron copiar la antigua disposición de 22 de marzo de 1233 aunque, por una parte sólo se refería a las franquezas mallorquinas vigentes en aquella fecha y, por otra, como hemos observado antes, la extensión de éstas a Ibiza habían quedado restringida tras la promulgación de la carta de población de 9 de enero de 1236.

Así, según se desprende del primer documento que transcribimos,¹⁴ a principios del año 1288 compareció ante el baile real de Mallorca un síndico enviado por los prohombres de Ibiza, Guillem de Banyoles, para solicitarle el cotejo de un libro en el que habían recopilado los privilegios concedidos a Mallorca e Ibiza por Jaime I y sus sucesores, con el que tenían los cónsules mallorquines. Esta es la primera noticia de que disponemos sobre la existencia, en fecha tan temprana, de un código de privilegios y franquezas perteneciente a la Universidad de Mallorca.¹⁵ Los prohombres ibicencos pretendían eliminar así las dudas, y dar firmeza a la copia. El baile, Miró de Palau, designó a dos notarios públicos, Arnau Sanmartí y Pere Rosset,¹⁶ para que confrontasen ambos manuscritos, y el 23 de marzo de aquel año, una vez incorporadas las oportunas correcciones y adiciones, les devolvió el código debidamente ligado y sellado para garantizar su autenticidad.

Por su parte, el 31 de marzo los cónsules de Mallorca –nombre que se daba a los magistrados municipales durante la breve vigencia de la reforma implantada por Alfonso III en 1287–¹⁷ en respuesta a unas cartas que les había entregado el propio Guillem de Banyoles, enviaron a los prohombres y universidad de Ibiza una carta en la que manifestaron que les remitían un traslado autentico de su libro recopilatorio de las franquezas y privilegios, copiadas de las cartas originales.

Este fue el origen de la inclusión en el *Llibre de la Cadena* ibicenco de un conjunto de privilegios otorgados por Jaime I, Jaime II y Alfonso III a la isla de Mallorca. Sin embargo, la aplicación de esos privilegios en las islas Pitiusas no debió dejar de plantear ciertos problemas. En realidad, a partir de entonces las autoridades municipales ibicencas debieron invocarlos frente al monarca o los señores feudales y sus tribunales de Ibiza cuando lo consideraron beneficioso para los intereses de su comunidad, aunque no siempre debió ser aceptada su vigencia. Muchos de esos privilegios –como, por ejemplo, el de creación de los jurados de Mallorca de 1249 o la reforma del régimen municipal de 1287– por su propia naturaleza no podían ser aplicados en las Pitiusas, si bien debieron constituir un referente a la hora de solicitar análogas concesiones particulares para la isla.

Además del traslado del código de las franquezas, los jurados mallorquines transmitieron a los prohombres ibicencos la copia de sendas disposiciones regias en las que se señalaba la manera de imponer una sisa y el destino que se debía dar a las cantidades recaudadas. Efectivamente, el 20 de mayo de 1286 Alfonso III había exigido a Ibiza una contribución de

¹⁴ AHME, *Llibre de la Cadena*, ff. 79-79v.

¹⁵ PLANAS ROSSELLÓ, A.: "Las recopilaciones del derecho de Mallorca en la época de la dinastía privativa", *Historia Iuris. Estudios dedicados al profesor Santos M. Coronas González*, II, Oviedo, 2014, pp. 1291-1300.

¹⁶ Sobre estos notarios vid. PLANAS ROSSELLÓ, A.: "El notariado en la Mallorca del siglo XIII", *MRRAMEG*, 13, 2003, p. 7-36.

¹⁷ SANTAMARÍA ARÁNDEZ, A.: "La política municipal de Alfonso el Liberal en el Reino de Mallorca (1285-1291)", *En la España medieval. VII. La ciudad hispánica durante los siglos XIII al XVI*, II, 1985, pp. 1271-1299.

15.000 sueldos barceloneses, a la que añadió más tarde la imposición de una sisa acordada por las Cortes de Barcelona.¹⁸ Para poner en práctica la exacción y administración de tales tributos, los prohombres ibicencos requirieron el asesoramiento de las autoridades municipales de la isla mayor. La necesidad de organizar con mayor eficacia la recaudación de los tributos entre los miembros de la *universitas*, acabaría dando lugar a la creación de un municipio orgánico, como había ocurrido en Cataluña y en Mallorca.¹⁹

Una vez hemos analizado el alcance de la extensión a Ibiza de las franquizas y privilegios de Mallorca, nos queda por estudiar la relación entre los usos y costumbres de ambas islas. Como hemos señalado, el privilegio de Alfonso III de 1286 extendió los usos y costumbres de Mallorca a las Pitiusas. Sin embargo, esta disposición legal parece contraria a la esencia misma del derecho consuetudinario. La extensión de los usos y costumbres mallorquines se debió referir fundamentalmente a aquellas ventajas adquiridas por los naturales de la isla mayor en relación con los poderes públicos, no por vía de privilegio escrito sino por el uso constante. En cambio pensamos que apenas debió afectar a las relaciones de derecho privado entre los particulares.

Como en el caso de la isla mayor, los repobladores de Ibiza procedían en su mayor parte de Cataluña,²⁰ aunque tenían su origen en diferentes localidades que poseían instituciones consuetudinarias diferenciadas. Prueba de ello es que el 13 de julio de 1264 Guillem de Montgrí, como señor de la isla, tuvo que fijar el plazo de diez años para la prescripción de los inmuebles, alegando que lo hacía “*com de les noves adquisicions de les terres, per la diversitat de las costumes dels habitants de diversos lochs e regions venguts en aquelles, moltes questions se acostumen neixer*”.²¹

También en la Mallorca del siglo XIII coexistieron distintos sistemas consuetudinarios para la organización de determinadas relaciones de derecho civil. Por ejemplo, como ha demostrado Carme Coll Font en su reciente tesis doctoral inédita, en los años posteriores a la conquista se documentan distintos regímenes matrimoniales que se relacionan claramente con el lugar de origen de los cónyuges. Así, los pobladores procedentes de lo que hoy son las comarcas de Osona, la Selva, Gironès y Baix Empordà utilizan preferentemente el *agermanament* o *mig per mig*, aunque también se da la presencia del esponsalicio y *aixovar* (Gironès y Baix Empordà), mientras que los oriundos de las comarcas centrales de Cataluña (de Tarragona hasta Barcelona) suelen utilizar el esponsalicio, sin que haya presencia alguna del *mig per mig* o el *agermanament*.²²

En muchos casos la existencia de regímenes diferenciados no planteaba problemas, puesto que los particulares podían acogerse a uno u otro en virtud del ejercicio de la autonomía de la voluntad. No obstante, la convivencia en un espacio insular bien delimitado

18 CINGOLANI, S.; FERRER ABARZUZA, A.: *Eivissa i Formentera entre dos regnes...*, pp. 18 y 22-23.

19 Vid. TURULL RUBINAT, M.: “Nuevas hipótesis sobre los orígenes de los consejos municipales en Cataluña (siglos XII-XIII): Algunas reflexiones”, *AHDE*, LXXII, 2002, pp. 461-471.

20 Vid. ESCANDELL BONET, B.: *Ibiza y Formentera en la Corona de Aragón...*, I, pp. 315-318.

21 AHME, *Llibre de la Cadena*, f. 43. Publicado por MACABICH, I.: *Historia de Ibiza*, I, p. 278 y por CARDONA GUASCH, O.: *Acolliment en la quarta part dels milloraments...*, p. 45.

22 COLL FONT, M.C.: *El Llibre Manual de Pere Romeu, notari públic de Mallorca (1239-1243)*, Tesis Doctoral Inédita, Universitat de les Illes Balears, 2012, I, pp. 161-163.

hizo paulatinamente se generalizasen algunas costumbres originariamente particulares, por su mejor adaptación a las circunstancias del momento. Por otra parte, en aquellos casos en que la simultaneidad de diferentes tradiciones consuetudinarias podía ocasionar conflictos, cuando la propia práctica no conseguía reducirlas a la unidad, se producía una intervención del monarca, generalmente a instancias de los representantes regnícolas, para establecer una solución unitaria. Entre otros ejemplos podemos citar la regulación legal de instituciones como la adquisición del tesoro oculto o la definición de legítima. Podría pensarse que a eso responde la concesión de los usos y costumbres mallorquines a Ibiza. Sin embargo, no se puede generalizar esta idea ya que, por ejemplo, la limitación del *escreix* establecida en Mallorca mediante privilegio regio, ni se copió en el código ibicenco ni se aplicó nunca en Ibiza, como ha advertido acertadamente Cardona Guasch.²³

A pesar de las diferencias señaladas, los lugares de procedencia de los repobladores mallorquines e ibicencos poseían un importante acervo jurídico común. Por ello, las instituciones consuetudinarias de ambas islas presentaban inicialmente un parentesco muy pronunciado, que se iría mitigando con el tiempo por las distintas dinámicas que se produjeron en sus respectivos ámbitos insulares cerrados,²⁴ a las que no fue ajena la menor incidencia del *lus Commune* en Ibiza motivada, entre otras razones, por la casi nula presencia de juristas en esa isla hasta bien entrada la Edad Moderna.

A pesar de lo hasta ahora expuesto, el parentesco entre el derecho consuetudinario de Mallorca e Ibiza hizo que en alguna ocasión se buscara una cierta unificación de criterio respecto a determinados aspectos de una institución común.

Este es el caso que se manifiesta en el segundo documento del *Llibre de la Cadena* que transcribimos a continuación, y que parece que se debe relacionar con la extensión de los usos y costumbres de Mallorca establecida para Ibiza mediante el citado privilegio de 13 de enero de 1286. A través de él se nos da a conocer el *responsum* elaborado por un jurista mallorquín sobre una institución consuetudinaria, a solicitud de una autoridad judicial ibicenca.

En una fecha imprecisa, en torno al año 1288, Guillem Scrivà, con ocasión de una controversia que se había suscitado entre algunas personas, solicitó al jurisperito mallorquín Pere Arnau que elaborase un dictamen acerca de los bienes que debían entenderse integrados en la *part de cambra*, un derecho vidual de origen consuetudinario común a ambas islas.²⁵

Guillem Scrivà era un importante personaje de la Ibiza de la época que ocupó durante mucho tiempo los cargos de baile de las porciones del Arzobispo de Tarragona y del Paborde de Tarragona, y en algunas ocasiones también de la porción real. Aunque el documento no lo menciona, la petición del dictamen debió realizarla en su condición de baile y, por tanto, para contar con el oportuno asesoramiento a la hora de resolver un litigio.²⁶

Pere Arnau era un jurisperito –*savi en dret*– que hemos documentado en Mallorca entre 1288, fecha en la que ocupaba el cargo de asesor de la curia del baile de Mallorca, y el 30 de

23 CARDONA GUASCH, O.: *Acolliment en la quarta part dels milloraments...*, p. 44.

24 Este es el caso del régimen de *Acolliment* como señala Cardona (CARDONA GUASCH, O.: *Acolliment en la quarta part dels milloraments...*, p. 43).

25 AHME, *Llibre de la Cadena*, f. 79v.

26 CINGOLANI, S.; FERRER ABARZUZA, A.: *Eivissa i Formentera entre dos regnes...*, pp. 78-83.

enero de 1300, fecha en la que recibió y aprobó la confirmación y reforma de las franquezas por Jaime II, junto a muchos otros prohombres mallorquines, en nombre propio y de la universidad del reino.²⁷ Su nombre desaparece de la documentación hasta que en 1329, su viuda figura en un censo de la parroquia de Santa Eulalia de la Ciudad de Mallorca.²⁸

Pensamos que el dictamen fue solicitado a Pere Arnau por ser asesor del baile en ese momento. Desde 1286 por disposición de Alfonso III el oficio de asesor tenía carácter anual y estaba sujeto a un periodo de vacancia de tres años.²⁹ Sabiendo que Arnau era asesor en 1288, y siendo así que el dictamen se recoge en el *Llibre de la Cadena* a continuación de la carta de los jurados de Mallorca de marzo de ese año, y vinculado en cierto modo a ella, creemos que debe datarse durante el periodo de ese mandato.

El derecho de la viuda a adquirir la mitad de determinados bienes de la cámara nupcial, la *part de cambra*, aparece en los documentos esponsalicios mallorquines e ibicencos, en muchos casos juntamente con el derecho al vestido de luto que se le debe sufragar con cargo a los bienes del difunto. La institución tiene su origen en el derecho catalán. En el ejemplo más antiguo que hemos localizado ese derecho se establece mediante una disposición de última voluntad: en su testamento de 11 septiembre de 1172 Gaudus de Curull dispone a favor de su mujer con las palabras "*Dimitto coiniugi mee medietate pannorum et qui sunt de thalamo nostro*".³⁰ La expansión de este derecho viudal tuvo también lugar en Valencia, donde fue regulada a través de los *Furs* de Jaime I.³¹

Normalmente se ha entendido que la *part de cambra* comprende la mitad de las ropas de lino y lana de la cámara conyugal. Y de hecho, la fórmula empleada en los instrumentos esponsalicios suele ser "*acolligo in medietate pannorum camere nostre*". Sin embargo, de acuerdo con el dictamen de Pere Arnau, la *part de cambra* tiene un carácter más amplio, y se extiende más allá de los paños y telas a algunos muebles –como arcones y arquibancos– enseres y utensilios del ajuar doméstico, siempre que no sean de materiales preciosos, como la plata, o estén destinados a la venta o al ejercicio profesional del marido. En cambio, se excluyen expresamente las armas y otros objetos valiosos.

La ausencia de estudios sobre la evolución de esta institución durante la época medieval no nos permite por ahora valorar el contenido del *responsum*. En todo caso, en la Mallorca moderna la *part de cambra*, en concurrencia siempre con el régimen dotal, fue sustituida por un cuatro por ciento de la dote constituida, que quedaba propio y libre de la mujer,³² mientras que en Ibiza quedó ligada, como elemento accesorio, al régimen de *Acolliment en la quarta part dels milloraments*.³³

27 MUT CALAFELL, A.: "Onomàstica dels participants als actes celebrats a Ciutat de Mallorca l'any 1300 amb motiu de l'actualització de les franqueses i privilegis del regne promoguda per Jaume II", *MRAMEG*, 23, 2013, pp. 39-78.

28 PLANAS ROSSELLÓ, A.: "Los juristas en la Mallorca del siglo XIII", *MAMEG*, 8, 1998, p. 12.

29 ARM, *Llibre d'en Sant Pere*, f. 137.

30 FERRER i GODOY, J.: *Diplomatari del monestir de Sant Joan de les Abadeses. 995-1273*, Barcelona, 2009, p. 189.

31 *Fori Regni Valentiae*, V, V, 11. GARCÍA, H.: "La Cambra", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXI, 1945, pp. 31-35.

32 PLANAS ROSSELLÓ, A.: *Recopilación del Derecho de Mallorca de 1622, por los doctores Pere Joan Canet, Antoni Mesquida y Jordi Zaforteza*, Palma, 1996, p. 201.

33 CARDONA GUASCH, O.: *Acolliment en la quarta part dels milloraments...*, p. 159.

DOCUMENTOS

Doc. 1

Com lo Batle de Mallorques tramès les Franqueses a Yviça

Als venerables, savis e discrets batles, veguers e altres magistrats e als prohòmens de la illa de Eviça als quals les presents prevendràn. En Miró de Palau, cavaller, batle en Mallorcha per lo molt excellent senyor n'Alfonso, per la gràcia de Déu Rey d'Aragó, de Mallorcha e de València, e comte de Barchinona, salut, ab voluntat a lurs plahers aparellada.

Sàpia la vostra discreció per relació de las personas devant la nostra presència de part de tota la Universitat de la ylla de Eviça en Guillem de Banyoles esser pervengut e a nós haver presentat un libre transladat axí com ell dehia de les franquesas e privilegis atorgades del senyor en Jacme de bona memòria olim rey d'Aragó, de Mallorcha e de València, comte Barchelona e senyor de Montpeller e successors seus als habitants de la Ciutat e de la ylla de Mallorcha e de la ylla de Eviça. E a tolre tot dubte e haver fermetat del dit trellat supplicà a nós que faessem lo dit libre corregir e esmenar ab lo libre dels privilegis e de les franquesas de Mallorcha lo qual los cònsols e consellers d'aquell loc tenent. A les supplicacions del qual Guillem de Banyoles inclinats, havem manats an Arnau de Sent Martí e an Pere Rosseti, notaris de Mallorcha, que examinasen e corregissen lo dit libre ab lo libre dels cònsols damunt dits. E los dits notaris a nostre manament reheberen lo vostre libre e examinaren lo dit libre e.l corregiràn ab lo libre de dits cònsols e aquell corregit e esmenat devant nostra presència presentaren e portaren. Lo qual libre nós havem fet ligar e sagellar per tal que de la translació de aquell alguna suspició no pusca esser presa. E aquell corregit e esmendat, ab les presents letras a vós trametem. E per tant pregam la vostra amor que lo dit libre e totes les cosas en aquell contengudes axí com a verdaderas de tots fassats observar. Dade en Mallorchas a X kalendas d'abril any de nostre senyor MCCLXXXVIII.

Resposta a la prop dita letra

Als honrats e molt amats prohòmens e a la Universitat de Eviça. Los cònsols de Mallorcha, saluts ab compliment de bona amor. Reheberem vostres letras las quals nos trametes per Guillem de Banyoles, vehin vostre, e aquellas bé e diligentment havem entesas, hon vos fem a ssaber que la siza se leva axí com se conté en so trellat lo qual vos trametem per lo dit Guillem de Banyoles. E so que levam e ajustam de la dita siza despenem e metem axí com se conthé en la carta la qual lo senyor rey nos n'a feta de la dita siza. De la qual carta vos trametem trellat per aquell mateix Guillem de Banyoles.

Encara us trametem trellat del nostre llibre en lo qual són totes nostres franqueses e tots nostres privilegis; e aquell libre és estat tralladat de les cartes originals de nostres privilegis e de nostres franquesas, axí com aquell mateix traslat que us trametem veurets que.s conthé. De totes les altres cosas les quals lo dit Guillem de Banyoles de part vostre nos ha demanades, el vos ho porà dir de boqua axí com no.s són havem encertat. Encara us fem saber que havem atorgat de grat al dit Guillem de Banyoles vehin vostre que ell pusca ascí en Mallorcha comprar e portar a vosaltres en Eviça dohentes quarteras de forment, e pregam que no consentats que fos portat en altre loch, mas que.s despena entre vosaltres

en Eviça. Encara us pregam que no jaquescats trer de Eviça pegua a negunes personas per portar en null altre loch mas en la jurisdició del senyor rey d'Aragó, per ço que havem entès que algunes persones ne porten de la pega de Eviça enfra de vostres e nostres enemichs. E si altres coses vos plahen que nós puscam fer, feu nos ho a ssaber.

Foren fetes lo darrer dia del mes de març en l'any de Nostre Senyor MCCLXXXVIII.

AHME, *Llibre de la Cadena*, ff. 79-79v

Doc. 2

Asò és trellat de una letra e scriptura sagellada de sagell de cera en lo dors, en lo qual era empremtada la ymatge de la Àguila, de la qual letra e escriptura la tenor és aytal:

Al venerable e amat senyor e amic G. Scrivà. Pere Arnau, jurista de Mallorca, salut, ab tota promptitut de servir. Rehebuda he vostra letra continent la controvèrsia que era entre algunas personas per rahó de Càmere e de aquellas cosas que sots nom de Cambra deguen esser contengudes. E encara he vist lo scrit lo qual me haveu tramès ab la dita letra. On vos notifich que yo he vist e estudiat sobre la dita matèria e tramet vos la resposta escrita e sagellada ab las presents letras de la dita controvèrsia.

Manau-me totes coses a vós plasents ab fiança de obtenir.

De las cosas demanadas per rahó de cambra que són contengudes en lo scrit que fo presentat an Pere Arnau no hy ha neguna que deya esser contada en Cambra sinó les sitries, conches e bassins que fossin a servii del alberch, no emperò si eren en casa per fer servii de rahedor, mas si. l marit havie lextat lo mester e no. ls havien en cor de vendre, deuen esser de Cambre. Item caixas són de cambra e la roba que dins és axí com vels e trebugeres e lansols e tovalles, tovallons e capces. Item tots draps de lit o altres draps qui fossen en la cambra, exceptades vestidures o draps qui fossen comprats per vendre, devan esser de cambra. Negun vaixell d'argent ne armes no deuen esser en cambre. Lanternes e canalobres e scudellas pintades són de Cambre, e arquibanchs.

AHME, *Llibre de la Cadena*, f. 79v

IN HONOREM ET SERVICIUM DIVINI CULTUS.
NOUS DOCUMENTS PER A L'ESTUDI
DE L'ARGENTERIA SACRA EN EL TRÀNSIT
A LA MODERNITAT

**Maria Barceló Crespí / Magdalena Cerdà Garriga /
Antònia Juan Vicens**

Grup de Recerca Estudis Medievals (GRESMED)
Universitat de les Illes Balears

Resum: En el present article es presenta un conjunt de documents inèdits relatiu a l'argenteria sacra mallorquina de finals del segle XV i d'inicis del XVI. La informació que se'n pot extreure esdevé una font important per al coneixement d'alguns dels argenters en actiu durant aquest període, així com algunes de les obres encarregades per part de la catedral, el convent de Sant Domingo i algunes confraries.

Paraules clau: argenteria sacra, Mallorca, baixa edat mitjana, fonts documentals, argenter.

Abstract: This paper presents a set of unpublished documents on Majorcan sacred silversmithing from the late 15th and early 16th centuries. The information they render, represents an important source regarding active silversmiths during this period, as well as some of the works commissioned by the Cathedral, the Santo Domingo convent and some fraternities.

Key words: silversmithing, Majorca, Late Middle Ages, documentary sources, silversmith.

Rebut el 28 de maig. Acceptat el 28 de novembre de 2014.

Abreviatures: ACM = Arxiu Capítular de Mallorca, ARM = Arxiu del Regne de Mallorca, AGC = Actes Gran i General Consell, EO = Extraccions d'Oficis, Prot. = Protocol notarial.

Volem expressar el nostre agraïment al professor Gabriel Ensenyat per la revisió del text.

L'aportació documental que presentam està integrada per sis referències arxivístiques conservades a l'Arxiu del Regne de Mallorca, el denominador comú de les quals és l'argenteria sacra. La cronologia que abasten s'estén des de 1475 fins a 1517, anys que, a grans trets, coincideixen amb el regnat de Ferran el Catòlic.

Entre les obres protagonistes –realitzades amb argent i algunes amb un acabat d'or– s'hi compten un encenser, dos bordons, una custòdia-reliquiari, dos reliquiaris i una imatge de Santa Magdalena, totes elles destinades a l'àmbit eclesiàstic. Com aspecte a destacar, val a dir que en dos dels documents s'explicita que l'obra encarregada s'ha d'executar segons els models de destacades obres d'argenteria de la Seu. Fet que corrobora el que ja ha estat assenyalat per determinats autors en relació a altres manifestacions artístiques, és a dir, la Seu com a model a imitar per les parròquies de la part forana.¹

Pel que fa als promotors, es poden assenyalar quatre grups diferenciats. Primerament, la principal institució eclesiàstica de l'Illa, la Seu, segon, el convent de Sant Domingo, després l'església parroquial de Manacor i, finalment, dues confraries: la dels tenders de la ciutat de Mallorca, amb capella a l'església de Sant Miquel, i la de l'Assumpció de Manacor.

A partir dels documents s'ha constatat els noms de tres artífexs: Ramon Solvi, Antoni Falconer i Joan Garcia.

En relació a Ramon Solvi, la referència més primerenca exhumada és aquella en què l'any 1486 sortí elegit com a conseller de l'estament dels menestrals.² Sobre qüestions de naturalesa personal sabem que estava casat amb Caterina, filla del fuster Jaume Gual.³ Pel que fa a la seva trajectòria professional, les primeres notícies que se'n coneixien fins ara dataven de 1511-1512, quan obrà una custòdia i una creu de plata per al convent de la Mercè.⁴ Actualment, podem avançar-les a 1498, any en què apareix a la documentació catedralícia reparant el peu d'un canelobre d'argent que estava esclafat.⁵ A més, tal com es constata en el doc. 3, el 1501 se li encarregaren dos bordons d'argent per a la parròquia de Manacor. Alguns anys més tard, el 1507, obrà una custòdia-reliquiari per a la mateixa parròquia (doc. 4). Gràcies a aquestes aportacions documentals i a aquelles ja publicades podem afirmar el destacat paper que jugà Solvi en l'àmbit de l'argenteria sacra en els anys de transició a la modernitat.

Molt probablement, com ja apuntaren Maria Barceló i Gabriel Llopart, Ramon Solvi devia formar part d'una notable saga d'argenters,⁶ atès que en una cronologia contemporània també trobam documentat a Pere Joan Solvi com artífex de les astes dels bordons de la

¹ Sobre aquestes qüestions vegeu a tall d'exemple LLOMPART, G.: "Dues puntualitzacions iconogràfiques sobre paralitúrgies medievals mallorquines", a AD, *Miscel·lània en homenatge a Joan Ainaud de Lasarte*, Barcelona, 1998-1999, p. 475-481 i DOMENGE I MESQUIDA, J.: "La arquitectura en el reino de Mallorca, 1450-1550. Impresiones desde un mirador privilegiado", *Artígrama*, 23, 2008, p. 185-239.

² ARM, EO 20, f. 28.

³ ARM, Prot. C-169, f. 176-176v.

⁴ BARCELÓ CRESPI, M.; LLOMPART MORAGUES, G.: "Identificació del «Mestre de Sant Francesc» i altres documents per a la història de l'art mallorquí (1495-1524)", *BSAL*, 48, 1992, p. 85-88.

⁵ ACM, Llibre de Sagristia 1186, f. 68v.

⁶ BARCELÓ CRESPI, M.; LLOMPART MORAGUES, G.: "Identificació del «Mestre...», p. 77.

Seu l'any 1496⁷ i d'una creu per al santuari de Lluc.⁸ Sobre els Solvi també s'ha localitzat un donatiu fet per "lo honrat en Solvi argenter" de cinc sous per a Nostra Dona de la Seu l'any 1492.⁹

Quant a Antoni Falconer († 1519¹⁰), de qui se sap que fou obrer de la seca de Mallorca, és l'autor del reliquiari encarregat pel prior del convent de Sant Domingo l'any 1512 (doc. 5). Aquesta, però, no és la primera notícia documental sobre Falconer sinó que ja sabíem que el 1498 el priorat de Lluc li encarregà un ostensori d'argent; anys més tard, el 1501, obrà un calze d'argent per a l'església de Sant Andreu, encàrrec dels jurats de la Universitat, i el 1506 es féu càrrec de l'elaboració d'una creu d'argent per a la parròquia de Selva.¹¹ L'argenter també es troba documentat l'any 1498 refent un bací d'argent per a la parròquia d'Inca, feina finançada pel Capítol de la Seu.¹²

Finalment, es pot dir que l'argenter Joan García devia ser un artesà d'un cert renom, atenant als treballs que l'Església li encomanà. En aquest sentit, l'any 1514 se li pagà per la factura de la planxa d'una estampa per al santuari de Lluc,¹³ i uns anys més tard, el 1517, obrà una imatge d'argent de Santa Magdalena per al capítol catedralici (doc. 6).

7 LLOMPART, G.: "La fecha y circunstancias del arribo de los 'rimmonim' de la catedral de Mallorca", *Sefarad: revista de estudios hebraicos y sefardíes*, 30, 1970, p. 51.

8 DOMENGE I MESQUIDA, J.: *L'argenteria sacra a les esglésies de Mallorca (segles XIV-XVI)*, Palma, 1991, p. 173.

9 ACM, Llibre de Fàbrica 1759, f. 25.

10 Se sap que en aquesta data ja era difunt gràcies a una referència sobre una deixa testamentària reflectida en un Llibre de Fàbrica (ACM, Llibre de Fàbrica 1773, f. 49v).

11 DOMENGE I MESQUIDA, J.: *L'argenteria sacra...*, p. 162.

12 ACM, Llibre de Fàbrica 1762, f. 74.

13 LLABRÉS, G.: "Iconografía monseratina", *BSAL*, 4, 1892, p. 304-305. Vegeu també: FORTEZA OLIVER, M.: *La xilografia en Mallorca a través de sus colecciones. La Imprenta Guasp (1576-1958)*, Palma, 2007, p. 58-59.

Doc. 1

1475, novembre, 26

Guillem Brunet, prevere, rector de l'església parroquial de Sant Miquel de Ciutat de Mallorca, fa donació a Arnau Oliver, apotecari, Daniel Belloc, taverner, i Joan Miquel, tender, sobreposats de la confraria dels tenders baix l'advocació de Sant Miquel, d'un encenser d'argent en honor i servei del culte diví.

ARM, Prot. T-811, f. 20v

Die domenco XXVI mensis novembris, anno predicto MCCCCLXXV

In dei nomine etc, Ego Guillelmus Brunet, prebiter, rector ecclesie parrochialis beati Michaelis in Maioricarum gratis dono donacione, videlicet pura mera simplici et irrevocabili facta inter vivos, vobis, discretus Arnaldo Oliver, apothecario, Danieli Belloch, tabernario, et Joanni Michaeli, tenderio, suprapositis confratrie vulgo dicte dels tenders fundate sub invocacione Beati Michaeli et in altari maiori dicte ecclesie presentibus et dicte confratrie etc, quoddam turribulum argenteum per me fabrefactum in honorem et servicium divini cultus. Hanc itaquem donacionem vobis et dicte confratrie facio etc, sub hac expressa condicione quod dictum ipsum turribulum a dicta ecclesia sancti Michaelis extrahere valeatis minime iuro habeat sempre ibi remanere et permanere atquem deservire, prout melius dici poterit et intelligi ad comodum augmentum, tuhicionem et securitatem dicte confratrie dictari poterit etc, promitto habere ratam etc, obligo bona etc.

Testes Joannes Moya et Petrus Colom ac Raymundus Albert confratres dicte confratrie.

Doc. 2

1499, gener, 9

El Gran i General Consell demana en la sessió del 9 de gener de 1499 que els jurats acordin concedir 15 lliures dels béns de la Universitat per a un reliquiari que es fa pel Convent dels Predicadors de la Ciutat.

ARM, AGC 17, f. 7

Més denunciem a vostres savieses com cascú de vosaltres no ignora com lo gloriós mossènyer Sanct Domingo té molta propietat, especialment a mal de febres, e molt per lo món venerat en manera que en aquesta ciutat e Regne és molt colt e festivat e molta gent accorre a aygua, la que es tocada de hun solemna raliquiari qui és en lo covent dels freres prediquadors de la present Ciutat, ço és, les barres de aquell. E com lo reverent prior en lo temps dels altres Magnífichs jurats predessessors nostres fos vengut a lurs Magníficències los plasqués fer quaritat per lo reliquiari qui.s fa, per lo qual moltes e diverses persones han ja feta quaritat per fer aquell e resta alguna cosa per dar-hi compliment, e per los dits magnífichs jurats foren promeses donar-hi de béns de la dita Universitat quinze liures segons en lo lur testament o recort fet és specificat; sols resta que per vostres magníficències e savieses sie determenat fer la dita quaritat e almoyna, per so us pregam axí us ho lo plàcia determenar.¹⁴

Doc. 3

1501, agost, 9

Antoni Felip, prevere, juntament amb Nicolau Truyol i Tomàs Domenge, habitants de la parròquia de Manacor i representants de la confraria de la Verge Maria de l'Assumpció de dita parròquia, acorden amb l'argenter Ramon Solvi la factura, en el termini d'un any, de dos bordons d'argent marca de Mallorca, per a dita confraria a imitació de dos que hi ha a la Seu.

ARM, Prot. S-883, f. 127-128v

Die lune VIII mensis augusti, anno a Nativitate Domini Millesimo Quingentesimo primo

Nos Antonius Phelip, presbiter Sedis Maioricensis, Nicolaus Truyol et Thomas Domenga, habitatores parochie de Manechor, electi et deputati pro infrascriptis per angendis ab operatoribus et confratribus Beati Virginis Marie Assumptionis in eadem parochia constructe ut constat de dicta electione mediante escriptura seu instrumento facta in posse discreti Bernardi Dalmacii, notarii et scribe eiusdem parochie, sub prima presentis mensis augusti anni que infrascripti parte ex una et Raymundus Solvi, aurifaber Maioricarum, parte ex alia gratis venimus ad huiusmodi concordiam et promissionem contentas in infrascriptis capitulis huiusmodi tenoris.

Primo yo dit Ramon Solvi, argenter, promet e ab bona fe convench a vosaltres demunt dits honorables mossèn Antoni Phelip, prevera, e Nicolau Truyol et Thomàs Domenge en los dits noms que faré e ab tot effecte acabaré del dia present a hun any prop vinent dos bordons d'ergent marca de Mallorca de pes de quatre marches e mig cascú, obrats de la forga e manera que n'í a dos a la Seu de sanyal de pagos, salvo que axí com ab aquells a

¹⁴ Al marge esquerre del document apareix una frase en la qual s'hi resumeix el contingut: «Proposició de certa caritat demana los freres de Sant Domingo per cert reliquiari».

pagos pintats faré y obraré sis figures en cascú dels dits bordons e aquelles dites figures a ellectió de vosaltres e lo qual argent tinch yo dit Solvi metre de mos propis dinés.

Ítem, és de pacte que vosaltres demunt dits siau tenguts en los dits noms de donar-ma per los dits bordons a raó de nou liures e deu sous per cascún march de argent blanch e tres liures de muntans per cascún march d'ergent blanch que per tot serà dotza liures e deu sous per march.

Ítem, és de pacte que me haiau bestraure ara de present sinquanta lliures moneda de Mallorques e quant dits bordons seran acabats de continent me ajau de pagar la resta del que revera muntaran los dits bordons presos en compte per mi dites sinquanta lliures, les quals dieu ma donoreu per dita de taula.

Ítem, és de pacte que yo dit Solvi vos haia e sia tengut de dar-vos per fermanses per dita ocasió, co és los honorables Antoni Riera, apothecari, e mestra Barthomeu Calvo, cirurgià, los quals prometran ab mi e sens mi principalment e per lo tot ésser tenguts e obligats en totes aquelles coses en les quals yo seré e só obligat.

Ítem, és de pacte que vosaltres demunt dits siau tenguts e obligats com dit he tentost e encontinent que aquells dits bordons seran acabats de pagar-ma lo que revera aquells muntaran, deduýdes emperò dites sinquanta lliures, altrament puga a despeses e dans de la dita confraria aquells empanyorar o vendra et sich nos dicte partes laudantes et aprobantes omni et singula in dictis capitulis et in quolibet ipsorum contenta et continuata. Gratis promittimus altera pars nostrum alteri et vicisim ea omnia in singula et eisdem capitulis contenta attendere et servare et contra ipsam nech aliquod ipsorum non contra facere vel venire iure aliquo causa vel racione sub bonorum videlicet mei dicti Solvi et nostrum dictorum Antonii Phelip, presbiteri, Nicolay Truyol et Thomé Domenge dicte confratrie obligacione fiat largo ut in forma etc, fide inssertint pro dicto Solvi honorabilis Antonius Riera et Bartholomeus Calvo qui promiserunt unaqum dicto Solvi et sine principaliter in solum tenere et obligatos fore nedum pro predictis quinquaginta libris eidem Raymundo Solvi bistractis verium etiam ac totum id et quantum dictus Raymundus Solvi occasionem predicta obligatus est et erit quinquaginta libras in omni casu et aventu illas recuperandi et habendi unacum aliis ad que dictus Solvi fuiset obligatus promisserunt idem fideiussores dare et restituere ac ex solvere dictis Antonio Phelip, presbitero, Nicolau Truyol et Thome Domenge dictis nominibus seu dicte confratrie omni exceptione sub pena omnium missione super quibus credatur etc, obliho uterquem insolum bona renuncio largo et legi et franchises Maioricarum.

Testes honorabiles Paulus Sagura, mercator, et Raffael Garcias, clericus dicte parochie de Manacor, quorum presenciam dicti presbiter Thomas Domenge et Raymundy Solvi firmarunt. Testes firme dicti Barholomei Calvo, qui predicta firmavit die XI dicti mensis augusti fuere dictus Paulus Sagura, Petrus Martí, cirurgicus. Testes firmavit dicti Antonii Riera, aphotecarii, qui statim firmavit fuere Arnaldus Font, textor lini, et Michael Mayans, scriptor Maioricarum.

Doc. 4

1507, març, 30

Rafel Ballester de la parròquia de Manacor acorda amb Ramon Solvi, argenter de Mallorca, l'obra d'una custòdia o reliquiari d'argent a imitació del reliquiari de la túnica que hi ha a la Seu.

ARM, Prot. R-315, f. 6-7v

Die martis XXX mensis marcii, anno a Nativitate Domini MD septimo

Nos Rafael Ballester, parrochie de Manachor, ex una, et Raymundus Solvi, argenterius Maioricarum, partibus ex alia, gratis etc, confiteor et recognosco inter nos fuisse facta, inhita et concordata ac in vulgari posita et ordinata capitula inferius inserta et continuata, quorum quidem capitulorum tenor panditur serie subsequenti.

Primo és de pacte y convenció entre nosaltres que yo dit mestre Ramon Solvi age et sia tingut obrar una custòdia o reliquiari de argent lo qual té a servir per la vila de Manachor de tant pes e argent quant per lo dit Ballester o altre per ell li serà donat e aquell farà de aquella forma y manera que és fet lo reliquiari de la túnica qui és en la Seu de la present Ciutat de Mallorca ab totes aquelles mateixes obres que aquell és obrat.

Ítem, és pactat y convengut que yo dit Rafel Ballester promet acabat que sia lo dit reliquiari o custodia per vos dit mestre Solvi donar y pagar-vos per les mans y treballs de la dita obre quatre lliures per cascun marc e assò tant per la obre del dit reliquiari com per fer lo peu de aquell.

Ítem, promet yo dit Rafel Ballester donar e liurar a vos, dit mestre Solvi, tot lo argent que serà mester per fer dita obre y encare tot lo or necessari per a deurar aquella.

E yo dit Ramon Solvi confés y regonesch a vos, dit Rafel Ballester, que m haveu donat bestret y pagat lo salari per les mans y treballs meus de hun marc y mig tant solament.

Et ideo nos dicte partes laudantes et approbantes, ratificantes et confirmantes pre in certa capitula et omnia et singula in eis et quolibet ipsorum contenta promissa et specificata et ea fore vera confitentes et recognoscentes et renunciantes rei modo predicto sich non geste et non esse excepcioni, doli, mali et actioni in factum et omni alii iuri racioni et consuetudini contra hec repugnantibus gratis etc, convenimus et bona fide promittimus ac pascicimur scilicet una pars nostrum, alteri ad invicem quod predicta capitula pacta et convenciones in eis et quolibet ipsorum contenta et specificata complebimus et curabimus scilicet utraque pars nostrum in quantum ipsum partem pangunt et stringunt seu stringere obligare dentur iuxta videlicet formam attendere capitulorum predictorum et contra ea vel aliquid ipsorum non faciemus vel veniemus aliquo iure causa vel etiam ratione sub pena omnium missionum etc, super quibus etc, credatur etc, obligamus utique pars nostrum alteri invicem omnia bona etc, renunciamus largo et foro. Ad hec ego Johannes Ametler guixerius in hiis pro dicto Raymundo Solvi fideiubens gratis etc, promitto in omnibus superius per dictum Raymundum promissis cum illo et sine principaliter et in solium teneri et obligatum fore obligo bona etc, renuncio largo et legi ac franquesie Maioricarum de principali prius conveniendo.

Testes Joannes Serdó, parrochie de Muro habitator, et venerabili Joannes Berard, clericus, in quorum presencia omnes predicti firmarunt.

Doc. 5

1512, agost, 28

Pere Alemany, prior del convent de Sant Domingo de Ciutat, acorda amb l'argenter Antoni Falconer la factura d'un reliquiari per a dipositar les relíquies de Sant Domingo.

ARM, Prot. S-885, f. 92-93

Die jovis XXVIII mensis augusti, anno MDXII

Ego Anthonius Falconer, argenterius Maioricarum, gratis etc, promito vobis reverendo magistro Petro Alamany, priori Sancti Dominici regni Maioricarum, facere quoddam relliquiarum in quo repponent relliquie beati dominici sub pactis sequentibus.

Ítem, regonesch a vos, reverent mestre Pere Alamany, que he rebut per fer lo dit reliquiari set marcs menys un quart de argent marca de Mallorques.

Ítem, som de pactes que lo dit Falconer sie tingut fer dit reliquiari per les festes de Nadal propvinent, omni exceptione remota.

Ítem, som de pactes que lo dit Falconer sie tingut de obrar y donar lo or necessari per lo dit reliquiari, a raó sis lliures sinch sous per marc, tant per les mans com or, lo qual or jo so tengut pagar de mos béns.

Ítem, regonesch a vos, dit reverend prior, que he rebut pro rata de les mans del que.m pertanyarà per fer dit reliquiari vint-y-dues lliures vuit sous monede de Mallorca.

Ítem, és entre nosaltres pactat que encare que en los dies passats sie stat fet cert contracte entre lo dit reverend prior mestre Pere Alamany e lo honorable en Martí Solvi, argenter, en lo qual lo dit Solvi confessave haver rebut las demunt dites summes de argent y peccúnia y certs aberans de dites coses, emperò és la veritat aquesta que los dits contractes y aberans són nulles y vol lo dit prior sien haguts per no fets perque vos, dit reverent prior, no sols lo argent mas encare lo que ere per vos aquell donat haveu rebut.

Predictam itaque concordiam in partis superius narratur promito tenere sub obligatione bona meam presentis et futuris. Ad hec ego dictus Petrus Alamany, prior predicti monasteri Sancti Dominici, predictam concordiam acceptans, gratis promito omnia superius contenta servare ne non facio dicto reliquiario quod vobis restabit pro facturis et auro, in continenti solvere omnia exceptionem, etc, sub pena super quibus credatur etc, obligo bona dicti conventi. Est certum que dictus Solvii dedit et componit verum de omnium argento et pecunia per me ei tradita illud, et illum recepi, prout superius narratur, volens predictum contractum et albaranam haberi per nos factis.

Testes Michael Obredor, fornerius, Joannes Julià, molendinarius, et Thomàs Lobet, lapiscida Maioricarum, in quorum presencia omnes firmarunt.

Doc. 6

1517, abril, 8

Joan Garcia, argenter, reconeix haver rebut de Guillem Grua, canonge de la Seu, 25 lliures per una imatge d'argent daurada de Santa Magdalena per a la catedral.

ARM, Prot. N-27, f. 60-60v

Die XXVIII mensis aprilis, anno MDXVII

Ego Joannes Garcie, argenterius Maioricarum, gratis confiteor et recognosco me habuisse et numerando recipisse a vobis, reverendo domino Guillermo Grua, canonico Maioricarum reverendissimo domino in Cristo patris et domini Anthonii de Roges, Dei et apostolicem sedis gratis archiepiscopi Granate, viginti quinque libras seu verius illas illas pro vobis dicto nomine michi dedit et exsolvit honorabilis Joannes Garcie, pater meus, qui illas a vobis diebus vero lapsis diebus a vobis receperat pro imagine argenti sancte Magdelene, quam fecit pro ecclesia alme sedis Maioricensis, et dictas XXV libras recepui per dicta imagine dauranda unde recepit, etc, promitto etc, obligo etc.

Testes sunt venerabilis Petrus Vicens, presbiter, et Michael Blanch, canonicus.

RECENSIONS

BUTIÑÁ, Julia (ed.):
Ramón Llull. Cuatro Obras, Madrid, Centro de
 Lingüística Aplicada Atenea, 2012, 222 pp.

Antonio Ortega Villoslada

UNED Illes Balears

Julia Butiñá Jiménez, catedrática de Filología Catalana de la Universidad Nacional de Educación a Distancia, prosigue con esta obra su labor de difusión de la figura de Ramón Llull. Desde su cátedra madrileña da a conocer el universo literario catalán, plasmado no sólo en manuales universitarios y otros estudios, sino también al frente de obras en las que aglutina a especialistas vinculados con la figura del beato, caso de *Los mundos de Llull*, editado por la UNED en julio de 2012 en la colección *arte y humanidades*.

En esta ocasión, coordinando nuevamente el trabajo de miembros del Grupo de Investigación "Felix", presenta *Lo Desconhort*, el *Cant de Ramon*, el *Liber Natalis* y el *Phantasticus*, textos elaborados por un Llull ya maduro, en un acertado equilibrio entre la poesía de *Lo Desconhort* y el *Cant de Ramon* y la alegoría del *Liber Natalis* y el *Phantasticus*. Todo ello en una edición bilingüe que vierte los textos originarios latinos o catalanes al castellano, algunos por primera vez, caso del *Liber Natalis* y el *Phantasticus*.

El prólogo de Julia Butiñá enmarca al autor y las obras presentadas con un objetivo claro: subrayar el Humanismo yacente en la obra luliana. Obra que de una forma u otra influyó en los primeros humanistas que afrontaron abiertamente la disonancia ético-ideológica del Catolicismo renacentista. Hecho subrayado con el encendido elogio que del beato hace el humanista mallorquín Ferran Valentí, discípulo del romano Lorenzo Valla, pionero de la crítica histórica y filosófica y cuya sagacidad le llevó a demostrar la falsedad de la pretendida *donación de Constantino*; creador del latín renacentista con su *De elegantia linguae latinae* y autor de unos comentarios al Nuevo Testamento que tomará Erasmo de Rotterdam para su crítica a la Iglesia. El mismo Valla criticó abiertamente, al igual que el beato en su *Phantasticus*, el papel de la Iglesia en los asuntos mundanos y únicamente pudo escapar de la Inquisición gracias a la intercesión de su protector Alfonso el Magnánimo, heredero de una corona siempre cercana al abierto espíritu franciscano.

Simone Sari toma el texto publicado por Salvador Galmés, lo perfila con las ediciones de Martín de Riquier y Josep Batalla y aporta un estudio en el que conjuga sabiamente las estrofas monorrimas de doce alejandrinos de *Lo Desconhort* con el traslado a la prosa castellana que realizó en el siglo XVI Nicolau de Pacs, catedrático del Estudio General Luliano, por encargo del cardenal Cisneros y publicado en 1606 por la palmesana imprenta Guasp. Consciente de la extensión del texto original y de su dificultad, Simone Sari divide la obra según el argumento y encabeza con una nota aclaratoria el resumen de las siguientes estrofas con el fin de facilitar la lectura de un texto de por sí profundo.

Finaliza *Lo Desconhort* con las buenas palabras del Ermitaño intercediendo ante Dios por los deseos de Ramón y tras los ochocientos veintiocho versos de esta obra surgen las catorce estrofas monorrimas del *Cant de Ramon*, vertiendo Simone Sari al castellano la edición de Romeu i Figueras. Poema compuesto cinco años más tarde una vez a fracasado en

un nuevo intento de explicar en París su *Ars*, tras repasar su vida con versos conocidos internacionalmente –...*Entre la viña y el hinojal/ amor me tomó...*– nuevamente se sume en la desesperación al reconocer que *Soy hombre viejo, pobre, despreciado,/ no tengo ayuda de nadie/ y he emprendido una obra demasiado grande./ Gran cosa he buscado en este mundo,/ muy buenos ejemplos he dado:/ poco soy conocido y amado.*

Se inicia el bloque alegórico con el *Liber Natalis*, según el texto latino extraído del “Corpus Christianorum” de Brepols y traducción de la latinista Francesca Chimento. En diciembre de 1310 Ramón Llull reside en París. Decide dedicar una obra navideña a Felipe *el Hermoso*. Bajo la, en principio, inocente trama se esconde su más profunda decepción por un escolantismo parisino que si bien certifica la conformidad teológica del *Ars*, no parece capaz de siquiera entenderlo mientras está sorprendentemente abierto a la herejía de Averroes. Julia Butiñá rescata la introducción que en 1960 realizó el poeta Llorenç Riber en las *Obres Essencials* de la editorial Selecta y, acto seguido, aporta la suya propia. Una y otra permiten al lector comprender la profundidad filosófica del pequeño cuento navideño en el que las seis Damas, bien conocidas por Llull, le muestran su tristeza por el rumbo que toma París. Alabanza, Oración, Caridad, Contrición, Confesión y Satisfacción muestran su devoción por un Niño Jesús salvaguardado por la Justicia y la Misericordia y las figuras alegóricas de los doce atributos divinos enmarcan el misterio de la Encarnación. Todo ello expuesto con un doble lenguaje que oscila entre el lirismo y el áspero lenguaje escolástico que reserva para la Teología. Sólo al final de obra muestra Ramón Llull sus intenciones e, incidiendo en las quejas ya expuestas en el *Cant de Ramon*, propugna la expulsión del averroísmo y, cómo no, la creación de centros según el modelo de Miramar.

El Concilio Ecueménico de Vienne revive el espíritu luchador de un viejo Llull y decide probar una vez más suerte con su proyecto vital: cruzada, unión de los órdenes militares y la creación de monasterios donde aprender los futuros misioneros la lengua musulmana. Organiza el relato en forma de diálogo de itinerantes y opuestos. Por ello lo titula *Liber disputationis Petri et Raimundi*, más conocido por el título que ha hecho fortuna: *Liber disputationis Petri et Raimundi siue Phantasticus*. Si en cuestión de moral Ramón es la fuerza, su oponente dialéctico, Pedro, es la desidia y vulgaridad, con actitudes ciertamente simoníacas al pretender prebendas para sus sobrinos. Mas el propio relato no hace más que confirmar su decepción con los integrantes de la Iglesia, a los que presenta como seres vulgares y superficiales, alejados del verdadero objetivo del cristiano: Dios. Llull acepta su condición de *phantasticus* en la acepción que acertadamente se ha optado para el texto castellano: *extravagante*. Ramón, el de la *barba florida*, no está loco pues es un loco de amor divino, de amor por el Creador. Ello le lleva a viajar continuamente, insigne ejemplo en su más amplia acepción del *homo viator* medieval, con su extravagante posición frente a la multitud de Pedros que anidan en la Iglesia y que le llevarán al desengaño más absoluto con respecto a cualquiera de las instituciones cristianas. Quizás por ello, tras el *Phantasticus* abandonará su fase militar y retomará su originaria voluntad evangelizadora, plasmada en los versos de *Lo Desconhort*, que le llevará finalmente a la muerte.

En conclusión, Julia Butiñá presenta una obra en la que nos introduce en el universo de un Llull maduro y desengañado del mundo pero decidido a mostrar su férrea voluntad de proseguir mientras viva su alta misión en la tierra: el loor a Dios y divulgar su palabra. Y si algo patentiza la lectura en conjunto de estas cuatro obras es la modernidad de un Ramón Llull que anticipa en un siglo la crítica humanística y cuya huella se transmitió por toda Europa.

CONDE LEÓN, Elena; GONZÁLEZ DE CHAVES ALEMANY, Juan; DEYÁ BAUZÁ, Miguel José: *El Castillo de San Carlos de Palma de Mallorca*, Palma de Mallorca, Consorcio del Castillo de San Carlos, 2013, 202 pp.

Andreu Seguí Beltrán

Universitat Pompeu Fabra

En los últimos años se han publicado numerosos trabajos relacionados con las diferentes fortificaciones –recintos abaluartados y torres– existentes en las islas. El tema ha sido abordado, principalmente, desde tres perspectivas: la sucesión de reformas arquitectónicas, la financiación de la construcción y/o la narración de los principales acontecimientos que rodearon al sistema defensivo balear, o alguno de sus componentes en concreto. El castillo de San Carlos fue una de las últimas obras ambiciosas de la bahía de Palma y, concretamente, en la zona más cercana a la ciudad. Pero, los investigadores han prestado una mayor atención a las murallas de la capital mallorquina; quedando la torre de Portopí como un simple refuerzo a la defensa estática palmesana. La principal aportación de este libro es reparar este desequilibrio, mediante un enfoque novedoso y atractivo de la fortaleza; tanto para los conocedores del tema, como para un público general y posiblemente no familiarizado con dicha fortaleza.

La obra se divide en tres capítulos, en los que cada uno de los autores se encarga de un aspecto relacionado con el castillo de San Carlos. Miguel J. Deyá se ocupa de analizar la planificación de esta fortificación entre 1600-1610. En ella, la imposición del criterio cortesano demuestra la centralización de la organización defensiva hispana. Ello también se refleja en su administración, principalmente controlada por las autoridades reales, a pesar de una considerable colaboración y aportación regnícola. Su construcción respondía, como bien señala el autor, a una reorientación de la política mediterránea española a principios del reinado de Felipe III, dirigida especialmente hacia el Magreb, en la que el archipiélago balear desempeñó un importante papel. No obstante, en ese momento también se produjo un notable incremento de las acciones de las armadas cristianas enemigas, dotadas con más y mejor artillería, que substituyeron, al menos temporalmente, al corso turco-berberisco como la principal amenaza. Por eso se amplió el recinto de la fortaleza y se la dotó de armas de fuego más potentes. Lo anterior se observa, especialmente, en el frente marítimo; como bien se ilustra en los numerosos planos aportados y examinados por Juan González de Chaves en el segundo capítulo. La renovación de San Carlos, además de mejorar la comunicación de esa fortificación con la ciudad, pretendía mejorar la capacidad de proteger la bahía palmesana y, llegado el caso, responder ante un desembarco enemigo. La defensa mallorquina continuaba organizándose así en torno al amurallamiento y refuerzo de las ciudades de Palma y Alcúdia, controlando sus respectivas bahías, para dificultar los desembarcos enemigos –que continuaron realizándose en otros puntos de la costa.

El aspecto menos trabajado, por ambos autores, es la transformación de San Carlos a lo largo del siglo XIX, hasta la primera mitad del siglo XX; seguramente porque la combinación

de sus funciones defensivas, con la de otras sanitarias y/o presidiarias, no provocó unas modificaciones sustanciales en su estructura. El armamento fue el principal protagonista de los cambios efectuados. Su progresiva renovación y aumento de alcance permitiría, en conjunción con las demás baterías, llegar a cubrir toda la bahía. Las modificaciones a nivel constructivo estarían destinadas, por lo tanto, a mejorar la adaptación de esas armas a la fortaleza.

Los continuos cambios e innovaciones bélicas confirmaron la obsolescencia del castillo a mediados del Novecientos. En ese momento se iniciaría su lenta adaptación y conversión en museo militar, al igual que el castillo de Montjuïc de Barcelona, cuestión estudiada en el tercer capítulo por Elena Conde. Dicho cambio sí que implicaría un acondicionamiento del espacio, hasta entonces destinado al acuartelamiento o encarcelamiento, para la exposición de las diferentes colecciones, entre ellas el legado Llorente. Esta última parte del libro se dedica precisamente a explicar el proceso de profesionalización experimentado por el museo en los últimos años, así como la organización y el tratamiento de los fondos que alberga. También se muestra la colaboración con diferentes instituciones, para la organización de exposiciones temporales y otros actos diversos, que contribuyan a un mayor acercamiento de este espacio tan cercano a la ciudad –pero bastante desconocido por gran parte de sus habitantes.

En resumen, estamos ante una obra cuya lectura, gracias a las tres visiones aportadas por los tres autores, nos permite un acercamiento a la génesis, evolución y transformación de una de las principales estructuras defensivas de la bahía de Palma, que hasta ahora había merecido escasa atención. Nos demuestra la posibilidad –así como también la necesidad– de estudiar las fortificaciones y su inserción en el entorno, tanto desde el necesario, aunque no siempre cordial, diálogo entre las diferentes jurisdicciones –real y local–; así como también de su adaptación a los cambios experimentados por la coyuntura cambiante de los siglos en la que se inserta. Asimismo, constituye una referencia fundamental para futuras investigaciones sobre el sistema defensivo balear y, más concretamente del mallorquín; tanto en lo que respecta a la bahía de Palma, como a Portopí.

FONT JAUME, Alexandre; ENSENYAT PUJOL, Gabriel;
MARTÍ BORRÀS, ÀNGELA; MULET MAS, Mireia;
CAMPILLO GALMÉS, Josep (ed.):

BINIMELIS, Joan Baptista: *Sobre els vicis de les dones i el seu tarannà variable. Catàleg de dones especialment sàvies*, Palma, Leonard Muntaner, Editor, 2014, 349 p.

Caterina Valriu Llinàs

Universitat de les Illes Balears

D'antuvi aquesta edició mereix ser destacada per dos motius. El primer, perquè posa a l'abast un text inèdit corresponent al segle XVI, és a dir, al període (mal) anomenat de la "Decadència", considerat abans així, entre d'altres raons, perquè molts textos eren simplement desconeguts, com és ara el cas. I, en segon lloc, perquè ens ofereix una obra diferent, força diferent, d'allò que coneixem sobre Binimelis (l'autor de la primera obra de caràcter històric sobre el regne

de Mallorca) o del que ens resulta menys conegut però, en cap cas ignorat de l'autor (els seus textos mèdics, científics, astronòmics, cartogràfics, etc., inèdits i en alguns casos perduts però que, en relació amb aquesta última circumstància, se sabia que varen existir i, per tant, permetien valorar Binimelis com una figura important de l'Humanisme català).

Ara, en canvi, tenim accés a una obra d'intencionalitat més literària que les anteriors i, sobretot, de temàtica diferent: la figura femenina, tractada des d'una òptica misògina, tan sols temperada per l'elaboració d'un catàleg de dones il·lustres de la Història o de la ficció mitològica.

Aquests dos textos, que fins ara romanien inèdits, es troben en un manuscrit que un dels curadors de l'edició, G. Ensenyat, va donar a conèixer fa uns anys precisament a través de les pàgines del present Bolletí ("Un manuscrit inèdit de Joan Binimelis a l'Arxiu Torrella", *BSAL*, 61, 2005, p. 289-294). Ara un equip de treball, coordinat per A. Font, ens n'ofereix l'edició original llatina i la corresponent traducció catalana, profusament anotada, amb un estudi introductor. Aquest últim, realitzat per G. Ensenyat i A. Font, primer ens ofereix una biografia de l'autor, actualitzada i completada amb nova informació arxivística. I després fa un extens repàs als antecedents clàssics i medievals de la misogínia, fins arribar a l'anàlisi de la qüestió de la dona en la literatura neollatina del Renaixement. I és aquí que observam que Binimelis s'apropià dels textos jurídics del francès André Tiraqueau, conegut com Tiraquellus (c. 1488-1558), per compondre els dos textos editats. En concret, depenen del *De legibus connubialibus et iure maritali*, un "compendi de tots els vicis de les dones i quintaessència de la misogínia" (p. 57), que Tiraquellus va redactar amb la intenció de mostrar la incapacitat de la dona per actuar jurídicament, basada en la suposada inferioritat que se li atribuïa en relació amb l'home, una circumstància que ja contemplava el dret romà. Binimelis, sense citar-lo, es va fer seu aquest material, utilitzant-lo "desvergonyidament" per compondre les dues obres, tot i que, malgrat aquesta dependència, el resultat final és "una obra completament diferent, des del punt de vista de l'estructura, de la finalitat i de l'orientació" (p. 68).

D'altra banda, com era freqüent en la literatura relativa a la dona, la misogínia del primer text es veu paliada per la relació de dones sàvies (en total, 199 entrades) que figuren en un altre apartat del manuscrit. I és que la literatura misògina medieval té el seu contrapunt en altres textos favorables a la dona, menys freqüents, però dels quals també ens han arribat nombroses mostres. És allò que ja al segle XVI, en temps de Rabelais, donarà lloc a l'anomenada "*querelle des femmes*". Però el que volem remarcar és que a vegades aquests dos punts de vista (el misogin i el feminista) es troben en un mateix autor, bé a base d'escriure obres en un sentit o l'altre (Boccaccio en seria un dels millors exponents) o, fins i tot, exposant les dues posicions en una mateixa obra (com en el cas de Bernat Metge a *Lo somni*). Precisament aquest és el cas que ens ocupa: al costat d'una exposició d'alt contingut misogin figura una llista de dones que s'aparten de la tònica general i mereixen ser destacades.

L'edició dels dos textos que ara tenim a les mans ha estat molt elaborada i pulcra. La traducció del text llatí és remarcable, atès que la lectura de l'original no era gens fàcil. I, per sobre de tot, destaca la feina immensa i impagable que han dut a terme els curadors a l'hora d'anotar profusament el text, amb el resultat de més de mil notes a peu de plana, en què es troben contrastades totes i cada una de les citacions que apareixen a l'obra i algunes més que no figuren reflectides com a tals a l'original, però que hom ha estat capaç de destriar.

El resultat final és una edició impecable quant al contingut i el fons, amb uns estudis introductoris que conjuminen erudició i síntesi a parts iguals. També cal remarcar l'aspecte

formal, força ben cuidat per l'editor, de manera que ens trobam davant una publicació que, no cal dir-ho, a partir d'ara és de referència per als estudiosos sobre la matèria però que també té un interès notori de caràcter molt més ampli, per a totes aquelles persones que, simplement, desitgin incrementar el seu bagatge cultural en relació amb una època titllada de "decadent" pel que fa a les lletres catalanes però que, amb figures com la de Binimelis, cada cop ens adonam més i millor que, malgrat els embats que afectaren la nostra cultura a partir del segle XVI, aquesta es mantingué més viva i vigorosa del que hom pensava temps enrere.

JOVELLANOS, Gaspar Melchor de:
Memorias histórico-artísticas de arquitectura, ed. de
 Daniel Crespo Delgado y Joan Domenge i Mesquida,
 Madrid, Akal, 2013, 352 pp.

Jacobo Vidal Franquet

Universitat de Barcelona

Cuando en 1801 fue encarcelado en Mallorca, Gaspar Melchor de Jovellanos decidió dedicarse a lo que hoy llamamos Historia del Arte. Lejos de lamentarse y almacenar ira contra sus oponentes políticos, y pese a todas las dificultades materiales derivadas de su situación, la mente más brillante de nuestro Siglo de las Luces escribió algunos textos fundamentales para el desarrollo de una disciplina que siempre le había interesado: no en vano, el destinatario de los mismos era su protegido Juan Agustín Ceán Bermúdez, autor del *Diccionario histórico de los más ilustres profesores de las bellas artes en España*, que debía incluirlos en la historia de la arquitectura española que estaba componiendo, como continuador de Eugenio Llaguno.

El núcleo de las *Memorias* lo conforman la descripción del castillo de Bellver y de sus vistas, es decir, de lo que se podía ver desde la fortaleza gótica: la catedral, la lonja y los conventos de san Francisco y santo Domingo de Palma, construcciones que representaban "todas las bellezas que la arquitectura ultramarina [gótica] consagró a la religión, a la seguridad y a la policía pública". Es decir, que su autor reflexionó sobre lo mejor de la arquitectura gótica religiosa, civil y militar en una serie de escritos que, a parte de una obra maestra desde el punto de vista literario, son una extraordinaria y madura obra historiográfica atenta a la forma, a la estructura, a las soluciones técnicas y materiales y a la ornamentación de los edificios. Jovellanos abrió en su confinamiento unos caminos que tardaron mucho tiempo en ser nuevamente transitados, y proporcionó unos resultados que –en algunos casos– aún no han sido superados.

Lógicamente, dadas las especiales circunstancias en las que se produjo la redacción, el ilustrado gijonés no pudo observar directamente las obras que describe –a excepción de Bellver, donde estaba encerrado–, ni consultar personalmente los archivos que le abastecieron de noticias de primera mano, por lo que en este empeño fueron fundamentales las pesquisas de los eruditos y aficionados locales, que estaban en contacto con él gracias a sus secretarios, Manuel Martínez Marina y Domingo García de la Fuente. La inteligencia y madurez intelectual de Jovellanos, su costumbre en la investigación documental y su precisión en los objetivos, su "ansia por indagar y saber", propiciaron el milagro: que, sin ver, pudiese ver; que sin tener la posibilidad de buscar información, pudiese encontrarla...

en fin, que contra todo pronóstico pudiese ir más allá de la descripción y la aportación de datos. Sus textos sobre el gótico mallorquín entroncan con la práctica de la historia del arte que se estaba desarrollando en Europa, ya que pasan “de la descripción a la evocación, de lo erudito a lo reflexivo”.

Las *Memorias* son, pues, una obra fundamental en la literatura artística del viejo continente, y no sólo en la historiografía hispánica. De hecho, han sido publicadas repetidamente desde el siglo XIX, aunque nunca de manera conjunta y autónoma. Carecíamos de igual modo de un estudio como el que realmente merecen. La localización de una nueva versión manuscrita en la Biblioteca Real de Madrid (II/2939-2943), versión que puede ser considerada “definitiva”, que presenta variaciones textuales respecto a los ejemplares conocidos y que además va acompañada de las ilustraciones originales de la lonja y la catedral, ha llevado a Daniel Crespo (Fundación Juanelo Turriano) y a Joan Domenge (Universitat de Barcelona) a reeditar, releer, analizar y comentar extensamente uno de los textos fundacionales de la historia del arte español.

A parte de la nueva transcripción y de la publicación de los dibujos, que jugaron un importante papel para que Jovellanos pudiera realizar las descripciones de los monumentos, los autores de esta edición aprovechan para repasar la trayectoria vital e intelectual del ilustrado gijonés, para analizar su conocimiento de las corrientes historiográficas europeas, para destacar su papel en la revalorización de la arquitectura medieval que se produjo desde finales del siglo XVIII y para evaluar su fundamental relación con la naciente historia del arte hispánico. Debo subrayar que el estudio introductorio de Crespo y de Domenge tiene todas las virtudes que ellos atribuyen a la obra de Jovellanos: desde la brillantez hasta la coherencia formal, pasando –sin duda– por la plena madurez historiográfica.

PUIGSERVER POU, Rafel; RIPOLL GIL, Elisabeth;
SERRA BUSQUETS, Sebastià (ed.): *Cultura, Societat
i Política a la Mediterrània contemporània. Miscel·lània
d'homenatge al professor Miquel Duran Pastor*, Palma,
Institut d'Estudis Baleàrics/Associació d'Història Cultural,
Social i Política de les Balears, 2013, 673 p.

Arnau Company i Mates

Llicenciat en Història

Des de la dècada de 1980 fins a l'actualitat, els estudis sobre història contemporània de les Illes Balears ha tengut un creixement espectacular. Això, sens dubte, ha estat fruit amb gran mesura per l'impuls que els han donat els professors Sebastià Serra Busquets i Miquel Duran Pastor de l'àrea d'Història Contemporània del Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts de la UIB. D'una banda, des de la pròpia producció d'ambdós historiadors, passant per la direcció de tesis doctorals, tesines de llicenciatura, memòries de tercer cicle i treballs d'investigació de diverses assignatures i, de l'altra, per l'impuls que han donat a

l'àrea amb l'organització de seminaris, cicles, jornades, congressos i reunions acadèmiques. Així, s'ha potenciat la recerca sobre aspectes polítics, socials, culturals de la història contemporània des d'àmbits monogràfics, locals o temàtics. Però, alhora, també s'ha fet un notable esforç per integrar aquestes investigacions dins línies de recerca geogràficament més àmplies, especialment dins l'àmbit cultural català, mediterrani i espanyol.

Des del setembre de 1998, el Grup d'Estudi de la Cultura, la Societat i la Política al Món Contemporani de la UIB, creat el 1986 i dirigit pel professor Sebastià Serra Busquets, ha participat en la Xarxa Mediterrània d'Història Cultural –impulsada pel Grup d'Estudis d'Història de la Cultura i dels Intel·lectuals de la Universitat de Barcelona, sota la direcció del professor Jordi Casassas Ymbert. En les reunions de la xarxa hi participen regularment professors i investigadors de les universitats de Barcelona, de les Illes Balears, della Toscana, de Provença (Aix-Marseille I), Complutense de Madrid, d'Atenes, de Porto, di Camerino (Roma) i de Coimbra.

Precisament, la XIV Reunió de la Xarxa Mediterrània d'Història Cultural –la tercera que es feia a Mallorca–, sota el títol “Les investigacions recents del món contemporani a la Mediterrània”, se celebrà a Palma els dies 1 i 2 d'abril de 2011. Un bon nombre aquelles recerques presentades i debatudes han estat recollides en el volum titulat *Cultura, Societat i Política a la Mediterrània contemporània. Miscel·lània d'homenatge al professor Miquel Duran Pastor*, a cura de Rafel Puigserver, Elisabeth Ripoll i Sebastià Serra, editat per l'Institut d'Estudis Balears i l'Associació d'Història Cultural, Social i Política de les Balears (2013). Sens dubte, ha estat un gran encert haver dedicat aquest volum d'homenatge al professor, historiador i polític Miquel Duran Pastor (Palma, 1934) que, des de 1973, ha estat professor i catedràtic (des de 1984) d'Història Contemporània de la Universitat de les Illes Balears. El professor Duran Pastor, com a polític, tingué un paper polític molt rellevant i de primera línia durant la Transició Democràtica, però també desenvolupà una destacada tasca de promotor i dinamitzador cultural, compromís que el duqué a la presidència (1988-93) de la Societat Arqueològica Lul·liana. La recent publicació del seu llibre *Una ullada cap enrere: memòries, 1934-2013* (2013) en dona bona mostra d'aquest mestratge, compromís i generositat.

El volum que ressenyam s'estructura en dos blocs, el primer recull les ponències i comunicacions –amb un total de 29– presentades a la XIX Reunió de la Xarxa Mediterrània d'Història Cultural i, el segon, és una miscel·lània de recerques –un total de 22–, la majoria d'història contemporània. Així mateix, el llibre també inclou algunes investigacions d'història medieval –com la del professor d'Història Medieval de la UIB Jaume Sastre Moll sobre el desenvolupament institucional de Menorca entre els segles XIV i XV– i moderna –com les del professor Eduardo Pascual Ramos sobre l'estat de la qüestió bibliogràfica sobre la Guerra de Successió en el Regne de Mallorca i de la bibliotecària Àngeles Longás Lacasa sobre l'evolució de les biblioteques dels jesuïtes a la biblioteca de la Universitat Literària de Mallorca (1767-70)–, a més d'una gavella de 15 poemes en castellà del professor Diego Sabiote. Es tracta, idò, d'una aportació de 51 recerques d'història política, social, econòmica i cultural, que abasten des de treballs més metodològics i de síntesi fins a altres més monogràfics i específics.

En un àmbit més general i teòric, hem de destacar els treballs sobre el Noucentisme en el context de la cultura europea d'entreguerres, del catedràtic d'Història Contemporània de la Universitat de Barcelona Jordi Casassas Ymbert; les reflexions sobre el liberalisme espanyol, del catedràtic emèrit d'Història Contemporània de la UIB Miquel Duran Pastor; el

liberalisme enfront del feixisme italià de Mussolini, del professor de la Università della Tuscia Elio d'Auria Salerno; els reptes contemporanis al dispositiu de frontera dels estats, del professor de la Universidade de Coimbra Rui Cunha Martins; una reflexió ben actual sobre el debat de la memòria històrica en la Transició Democràtica, del professor de la Universidad Complutense de Madrid Javier Muñoz Soro; la disputa entre democràcia i dictadura en la intel·lectualitat catalana entre la presa del poder de Mussolini i el cop d'Estat de Primo de Rivera, del professor de la Universitat de Barcelona Giovanni C. Cattini; la participació de les dones en els moviments antifeixistes europeus (1939-48), del professor associat de la UIB David Ginard Féron; la policia política feixista italiana i la Guerra Civil espanyola, del professor de la Università di Camerino Mauro Canali; l'Espanya contemporània en el marc mediterrani, del professor de la Université d'Aix-Marseille-UMR Telemme Paul Aubert, i el sistema autonòmic de l'Estat espanyol des de la perspectiva electoral (1980-2012), del catedràtic d'Història Contemporània de la UIB Sebastià Serra Busquets.

Així mateix, també hem de ressenyar les ponències del professor del CESAG Antoni Vives Reus sobre el Sindicat d'Iniciativa i Turisme de Tarragona (1910-2010), del també professor del CESAG Arturo Cadenas Iturriozbeitia sobre les societats democràtiques davant els canvis en l'Islam mediterrani, i de la investigadora Júlia Crusat sobre el cas de Tarraco com a exemple de gestió del patrimoni mundial. En relació a la gestió pública del patrimoni cultural, també hem d'indicar l'estudi de l'investigador Josep Tomàs Ramis Salamanca sobre els debats parlamentaris entorn del patrimoni cultural en els casos de les Illes Balears, Catalunya i País Valencià (1980-1998).

Pel que fa als estudis més concrets sobre l'àmbit de les Illes Balears, el volum recull un ampli conjunt d'estudis, com els del professor d'Història Contemporània de la UIB Antoni Marimon Riutort sobre l'oposició política al sistema de la Restauració (1874-1923) i del també professor de la UIB Pere Sales Vives sobre el liberalisme, administració i poder local a la Mallorca rural (1850-1923). El tema de les migracions hi és present amb les recerques d'Antoni Quetglas Cifre sobre l'emigració sollerica en el marc mediterrani, d'Elisabeth Ripoll Gil sobre el paper del sindicat Comissions Obreres davant l'emigració a Europa durant el Franquisme i la Transició Democràtica, de Jordi Pons Bosch sobre les entitats de socors mutus ciutadellenques La Industrial i La Benéfica de la Perla de Cuba.

Així mateix, el llibre també inclou estudis sobre la Segona República –com els de César Mateu Álvaro sobre l'impacte de la legislació laboral a Mallorca, i d'Antonio José Viñarás Domingo sobre el Partit Liberal Regionalista Eivissenc–, la Guerra Civil –com el de Bartomeu Garí Salleras sobre els primers mesos de la repressió a Mallorca (juliol-setembre de 1936)–, del Franquisme –com els de Ramon Morote Pons sobre el partit Falange Espanyola, de Tomàs Suau Mayol i Antoni Puig Palerm sobre els campaments dels Soldats d'Artà com a penal, de Lourdes Melis Gomila sobre les festes de la Victòria feixista a Portocristo (1938-1960), de Pere Ferrer Guasp sobre el racionament en el Primer Franquisme, de Josep Maria Buades Joan sobre el món cultural en la dècada de 1950 i de Tomeu Canyelles Canyelles sobre la cultura musical en el decenni de 1960– i de la Transició Democràtica –com els d'Ana Laura García Monserrat sobre la defensa (1973-77) de la protecció de l'illa de sa Dragonera a través de la publicació *París-Balears*, i de Benet Albertí Genovard sobre les eleccions autonòmiques de 1983 a les Pitiüses.

Un altre gruix d'estudis que inclou el volum són treballs sobre la història de la premsa, com el dels afusellaments de cinc mallorquins a la ciutat belga de Lieja per part dels alemanys durant la Primera Guerra Mundial a través del setmanari *Sóller* i dels diaris *La Almudaina*,

ABC i *La Vanguardia* (Gabriel Mayol Arbona), el procés revolucionari cubà a través de la premsa mallorquina entre el 1953-59 (Nicolás Moragues González), la premsa diària mallorquina entre el 1975-77 (Joan Josep Matas Pastor), el fenomen de la Premsa Forana (Rafel Puigserver Pou), la revista *La Roqueta* (Margalida Pujals Mas) i el diari *La Veu de Catalunya* durant la Guerra Civil (Josep M. Figueres).

Així mateix, hem d'assenyalar els treballs del catedràtic de Filologia Catalana de la UIB Pere Rosselló Bover sobre el mite i l'impacte del llibre *L'illa de la calma* de Santiago Rusiñol, del filòleg Bernat Joan Marí sobre el canvi sociolingüístic de la població de l'illa d'Eivissa (1982-2012), de l'investigador Vicent Marí Costa sobre l'estat de la qüestió dels estudis des del tombant de segle sobre cultura i història contemporània a les Pitiüses, del professor de l'Escola Universitària de Turisme d'Eivissa Gerard Móra Ferragut sobre el paper de les minories en els canvis del sector industrial en la transició de l'etapa moderna a la contemporània, dels investigadors Gabriel Vives Ferrer i Núria Planas Novella sobre l'adoctrinament de la història d'Espanya ("Reconquesta" i Guerra del Francès) a través dels llibres escolars (1903-1970), de l'investigador Javier Pérez de Arévalo sobre l'evolució i història dels fars de les Balears, de l'historiador i professor de Secundària Llorenç Carrió Crespi sobre com treballar la història oral a l'aula, i dels professors de la UIB Joan Carreras i Antònia Morey sobre l'estudi dels fluxos derivats de les transmissions hereditàries com una possible via per disminuir els costos socials de l'actual crisi econòmica.

Finalment, el volum també recull tres interessants egodocuments –redactats per cada un dels seus respectius directors– sobre les tres grans obres de síntesi sobre les Illes Balears que han estat l'*Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera* (Felip Cirer), la *Gran Enciclopèdia de Mallorca* (Margalida Tur) i l'*Enciclopèdia de Menorca* (Josep Miquel Vidal).

Sens dubte, aquest volum d'homenatge al professor Miquel Duran Pastor constitueix una notable aportació, en la línia seguida per la Xarxa Mediterrània d'Història Cultural des de la seva creació, sobre la nova historiografia política, cultural i social que ha produït un replantejament més profund de les ciències socials en els darrers temps. Però, també és una bona mostra del dinamisme, el bon nivell, la rigorositat i les nombroses línies d'investigació que actualment té la historiografia contemporània de les Illes Balears que s'emmarca en un context de debat historiogràfic més ampli i que s'interrelaciona amb les aportacions que s'estan duent a terme en l'àmbit mediterrani.

SEGURA BONNÍN, Maria Antònia; BONNÍN FIOU, Albert (ed.): *Agustí Calvet "Gaziel" i Miquel Forteza i Pinya. Epistolari (1909-1963)*, Palma, Leonard Muntaner, Editor, 2014, 317 p.

Francesc Lladó i Rotger

Mestre i professor de Filosofia

Els epistolaris són una eina que pot ser de gran ajuda en la realització d'una biografia. Les cartes escrites i rebudes per un personatge poden contenir innumbrables caps de fil que són punts de partida per petites investigacions que menen a cabdells o xarxes que contribueixen

al coneixement del personatge. Alguns epistolaris, com el de Llorens Villalonga o el de Miquel Ferrà amb Maria Antònia Salvà, han fornit ja un bon material per a les seves biografies. Els epistolaris entren dins la vida privada del personatge i en ells es manifesten idees, opinions, sentiments, sensacions i punts de vista complementaris de les manifestacions públiques.

Els darrers anys hi ha hagut, a Mallorca, certa voluntat de publicar epistolaris d'autors mallorquins com els que hem esmentat, que són personatges de la mateixa època que ens ocupa. Podem afegir el de Tomàs Aguiló i Forteza amb son fill Estanislau de K. Aguiló, els complets de Joan Mascaró i de Mn. Alcover, o el d'aquest amb Tomàs Forteza o amb el bisbe Carselade du Pont, el de Miquel Costa i Llobera amb Antoni Rubió i Lluc, el de Villalonga amb Baltasar Porcel o els publicats en articles de revista o en actes de Jornades d'Estudis Locals. Aquests epistolaris ens permeten disposar ja d'un primer corpus de materials que constitueixen una bona base de dades per a la història literària, social i d'aquests personatges de finals del segle XIX i primera meitat del XX.

Per tot això, hem de celebrar l'aparició d'aquest recull de 189 cartes que ens ofereixen Maria Antònia Segura i Albert Bonnín. És clar l'interès que han demostrat ambdós per diferents aspectes de la figura de Miquel Forteza. Coneixem els treballs de la professora Segura sobre Miquel Forteza, les investigacions que realitza sobre el gremi de tenders o confraria de Sant Miquel i la seva implicació amb els conversos jueus. Albert Bonnín és, des de 2008, president de Memòria del Carrer, interessat en la genealogia i l'antropologia, ha publicat un llibre sobre l'etnicitat xueta. No és d'estranyar que la figura de Forteza hagi fet unir els seus coneixements històrics, genealògics i del món jueu mallorquí en la tasca d'aquest epistolari. Això els ha possibilitat confeccionar un interessant volum que inclou també una cronologia i una genealogia que ajuden a entendre l'epistolari però que són, també, una contribució notable per a una futura biografia de Forteza.

En aquest volum, es recullen bona part de les cartes que s'enviaren Forteza i Calvet, escrites entre 1909 i 1963, encara que només n'hi ha una de 1909 i totes les altres ho foren a partir de 1940, quan els dos amics ja tenien canes, com comenta Miquel Forteza. Són les missives de dos personatges importants dins la història del nostre àmbit cultural. Forteza, pel que va representar en la història dels xuetes mallorquins i en la vida cultural de l'època. "Gaziel", pel paper cabdal que aconplí en el periodisme català de la primera meitat del segle XX. I mostra la segona part de la història d'una amistat.

El volum s'articula en diversos apartats: Una breu introducció, que conté una cronologia i l'arbre genealògic de Miquel Forteza, un recompte i llegenda de les cartes, l'epistolari, una succinta bibliografia i un útil índex onomàstic.

La introducció aclareix que la raó primera de la transcripció és l'interès i la qualitat de l'epistolari que, com sol esdevenir-se en aquests tipus de correspondències, són desiguals, encara que es mantenen. El segon motiu és el coneixement de la biografia de Miquel Forteza, coneguda a través de *El meu temps* –els dos volums autobiogràfics d'aquest autor– ampliant-la amb la cronologia i la genealogia de Forteza. Aquesta darrera inclou tres arbres: el de l'ascendència paterna, el de la materna i el de la relació de Forteza amb personatges destacats del Carrer. A la cronologia i notes biogràfiques, hi trobam ordenada la informació obtinguda de sis fonts principals: Les converses amb els seus fills, els articles sobre l'autor, la seva activitat literària i històrica, els llibres autobiogràfics, l'epistolari i part del fons Miquel Forteza de la SAL.

No hi ha cap referència biogràfica a Agustí Calvet, “Gaziel”, perquè es remeten a l’excel·lent estudi de Manuel Llanas –*Gaziel: vida, periodisme i literatura*– de 1998.

El recompte i llegenda de les cartes ajuda a tenir-ne una visió de conjunt: lloc, data, llengua, tipus d’escriptura i arxiu de procedència. És destacable que només hi hagi 65 cartes de Miquel Forteza enfront de les 123 de Gaziel. N’expliquen els possibles motius atribuint-los a l’autocensura o a l’anomenada prudència epigenètica, en el cas de Miquel Forteza, o a la pèrdua dels originals de Forteza en l’arxiu de “Gaziel”, si és que no fou el mateix Forteza qui li demanà que les fes desaparèixer en haver-les llegit.

La transcripció de l’epistolari va precedida d’un títol –a la p. 41– que inverteix els noms dels dos autors, en relació amb el de la portada. Pel que fa al contingut, podríem agrupar les cartes en varis blocs. N’excloem la primera missiva perquè és el rastre aïllat d’un Forteza que només tenia 21 anys i que escrivia des de la pensió de Madrid on s’hostejaven els dos estudiants. És una mostra de l’ambient d’aquella pensió i la vida que hi duïen amb d’altres estudiants, com “Gaziel” i Miquel Ferrà, on forjà amistats duradores. La següent carta ja és de 1940, trenta-un anys després.

Així, el primer bloc serien les cartes de 1940 a 1943, que s’escriuen immediatament després de la guerra i palesen el neguit que aquell temps d’incomunicació els produí. En algunes, s’expliquen sotsobres familiars o amicals, com amb els comuns amics Ferrà o Eduard Segarra i l’oferiment que li fa “Gaziel” de la nova casa a Madrid o les visites de Forteza a la capital, on hi anava sovint com a cap del MOP a les Balears. També hi ha consignades les greus malalties de “Gaziel” i la de Guillem Forteza, que el duqué a la mort. En aquest període de notícies privades, abunden més les cartes de Forteza, que són deu, enfront de les tres de Calvet.

El segon bloc es podria situar entre 1946 i 1948. En aquest període parlen principalment de la traducció del *Cementiri marí* de Valéry. Calvet li proposa treballar junts sobre l’esborrany que tenia fet Forteza i no sobre el seu propi. Les cartes d’aquests anys tenen un contingut més literari, especialment per les discussions sobre la traducció, que van afinant amb una precisió corprenedora. En aquest període s’esdevenen les morts de la mare i de l’esposa de Calvet, així com la de Miquel Ferrà.

El tercer bloc seria entre 1948 i 1958. Aquí, abunden les cartes de “Gaziel” i són escadusseres les de Forteza. L’epistolari sembla quasi un monòleg, malgrat que sabem coses de Forteza a partir de les respostes o dels comentaris de “Gaziel”. Altres traduccions, com la de *El Serpent* de Valéry, per part de “Gaziel”, i de *La Balada* de Wilde, per part de Forteza, mostren el poder i l’arbitrarietat de la censura. Aquesta no deixà passar la de Forteza i Calvet decidí enviar-la amb el *Serpent*, corregida pel mateix Forteza i per Carles Riba.

Es podria caracteritzar com el bloc dels projectes i dels viatges, especialment els de “Gaziel”, que va a Portugal, a Suïssa i finalment a Itàlia. Forteza per la seva part, més travat per la feina i per la mare, va a Roma. La distància agreuja la percepció d’alguns dels problemes materials, polítics i morals de la postguerra i Gaziel es queixa moltes vegades de la vida a l’Estat espanyol, especialment quan torna.

El quart bloc, de 1959 a 1963, podria anomenar-se el període de realitzacions. Vendria caracteritzat per la publicació dels llibres de “Gaziel”, planificats en el bloc anterior, i també d’algun de Forteza. L’aparició dels llibres d’aquell va sempre seguida dels elogis i l’encoratjament de Forteza. Li alaba principalment la qualitat del català en què escriu i comenten el fet que

“Gaziel” era un novel·lista frustrat. Aquest primer llibre que escrigué és el de les memòries, *Tots els camins duen a Roma*, concebut l'estiu de 1957 i que abasta dels cinc als vint-i-un anys de l'autor, 1893-1914, quan fou enviat com a corresposal de guerra a París.

Forteza qualifica la lectura com “al·lucinant”, considera el llibre transcendent per a la història i la literatura catalanes i s'enorgulleix d'haver estat el primer en impulsar la producció en català de Gaziel perquè veia on podia arribar. I no s'havia equivocat. Alaba la seva sinceritat, la minuciositat i exactitud del relat, així com els girs lèxics empordanesos. Gosa comparar-lo amb Proust i insisteix que “Gaziel” era un home fet per ser novel·lista i no assagista, periodista o editor.

Preparen definitivament, i amb tot detall, un viatge a Mallorca, llargament esperat, que, finalment, no es realitza per malaltia de Calvet i la seva filla. Treballen per publicar un llibre sobre les carreteres mallorquines de Forteza que té moltes dificultats per sortir a la llum i torna a ressorgir el tema de la traducció del *Cementiri marí* que finalment apareixerà a *Rosa dels vents*, l'any 1960.

En aquest període, també són importants les opinions i les discussions que tenen sobre diversos personatges de la vida pública, especialment la literària, catalana i mallorquina com eren Carles Riba, Llorenç Villalonga, Lluís Nicolau d'Olwer i Joan Estelrich. Sobre aquests dos darrers tenen opinions enfrontades, Forteza a favor d'Estelrich i en contra de Nicolau, i Calvet a l'inrevés.

En conclusió, els objectius que s'havien proposat els autors del recull de donar a conèixer aquestes cartes i, al mateix temps, de contribuir al coneixement de la figura de Forteza, han estat plenament assolits. La introducció, la cronologia i notes biogràfiques –que aclareixen exclusivament el qui és qui, dels personatges menys coneguts– així com l'arbre genealògic i les notes a peu de pàgina, ajuden a la lectura i la comprensió de l'epistolari del que podran gaudir fins i tot lectors no acostumats a aquests temes. Per altra part, l'índex onomàstic ajuda a trobar qualsevol dels personatges que ens interessi localitzar.

Volem acabar convidant els autors a coronar aquesta tasca de coneixement de Miquel Forteza. Seria molt interessant veure'n aparèixer alguns epistolaris més, que omplissin d'informació els anys que manquen, per arribar a culminar el treball amb la publicació d'una biografia de Miquel Forteza que ja esperem amb ànsia.

SECCIÓ OFICIAL I
DE NOTÍCIES

ACTA DE L'ASSEMBLEA GENERAL ORDINÀRIA DEL DIA 26 DE FEBRER DE 2013

Essent les 19,30 hrs. del dia abans indicat, es reuneixen a la seu de la Societat Arqueològica Lul·liana els socis següents, Srs.:

Alemany Mir, Joan / Alomar Canyelles, Antoni Ignasi / Alomar Garau, Gabriel / Antich Guasp, Jerónima / Barceló Adrover, Pep / Barceló Crespí, Maria / Bejarano Galdino, Emilio / Bernat Vistarini, Antonio / Bernat Roca, Margalida / Boada Salom, Jaume / Calvo Trias, Manuel / Capellà Galmés, Miquel Àngel / Claret Blasco, Alfredo / Coll Font, M. Carme / Colom Arenas, Carme / Cortès Forteza, Santiago / Cotoner Cerdó, Luisa / Deyà Bauzà, Miquel J. / Font Jaume, Alexandre / Fortesa-Rei Borralleres, Dolors / Garcia Rosselló, Jaume / Garí Pallicer, Miquel / Javaloyas Molina, David / Lull Duró, Àngel / Maíz Chacón, Jordi / Muntaner Darder, Andreu / Nadal Cañellas, Juan / Obrador Colom, Miquel / Orell Jaquotot, Jeroni / Orlandis Morell, Fausto / Ortega Villoslada, Antonio / Payeras Capó, Damià / Payeras Coll, Antoni / Pérez-Villegas Ordovás, Pablo / Picornell i Galeote, Bernat / Pieras Salom, Gabriel / Pieras Villalonga, Miquel / Planas Rosselló, Antoni / Pons Cortès, Antoni / Riera Frau, Magdalena / Riutort Taberner, Sebastià / Roman Quetgles, Júlia / Rosselló Bordoy, Guillem / Sabater Rebassa, Tina / Sastre Moll, Jaume / Sastre Morro, Magdalena / Seguí Trobat, Gabriel / Segura Bonnin, Maria Antònia / Serra Cifre, Francesca M. / Tous Escoubet, Nicolau / Tugores Truyol, Francesca / Vallespir Bonet, Antoni / Vaquer Bennasser, Onofre / Vidal de Villalonga, Fernando / Villalonga Morell, José Francisco de / Villalonga Villalonga, Felipe de

El president, Sr. Antoni Planas Rosselló, dóna la benvinguda i agraeix l'assistència dels socis a aquesta assemblea i a la missa prèvia a la capella de la Puritat de Nostra Dona de Sant Francesc oficiada pel Dr. Gabriel Seguí Trobat.

1. Lectura i aprovació de l'acta de l'assemblea del 2012

La secretària, Sra. M. Carme Coll Font, llegeix l'acta de l'assemblea general ordinària del 2012 que és aprovada per assentiment.

2. Informació de la presidència

El Sr. Planas fa un breu repàs de la situació econòmica, sobretot pel que fa a la manca d'ingressos per aquest curs 2012 en el que ens ha afectat les successives retallades de les administracions públiques i en el que les activitats s'han portat a terme sense finançament.

L'Ajuntament de Palma tenia el projecte de creació del centre d'interpretació del Call Jueu en qual haguéssim pogut participar, però que no ha arribat a bon port.

El Consell de Mallorca s'ha compromès a comprar exemplars del *BSAL*, 67 per un import de 3.400 €.

S'ha hagut de fer un canvi de bigues a la casa i un tractament anticorc per un total de 3.000 €.

A partir del mes d'octubre, i per motius econòmics, només s'ha obert els dimarts i els dijous.

Per tant, a nivell econòmic la *SAL* viu gràcies a les quotes dels socis i per això és molt necessari fer socis nous.

Pel que fa a la conservació, s'ha continuat la catalogació de col·leccions. Uns anys enrere la biblioteca Aguiló es va anar introduint en el *Catálogo Colectivo del Patrimonio Bibliográfico Español*, però el programa del Ministeri de Cultura s'ha desdotat, sense que s'hagi acabat la tasca. En canvi, s'han catalogat i digitalitzat la col·lecció de goigs per part d'una voluntària, la Sra. Natàlia Aguiló Cabrera. Així mateix, el catàleg de l'Arxiu de la Societat està molt avançat gràcies a la dedicació del Sr. Pep Barceló.

Finalment, el president destaca que la notícia més important del 2012 és la nova valoració del *BSAL* que ha assolit 33 punts, la màxima categoria del Catàleg Latindex, i ha estat categoritzada amb nivell B per l'ANEP. Actualment és la revista millor valorada de la seva àrea a les Balears.

3. Memòria de les activitats realitzades durant l'any 2012 i activitats programades per al 2013

A continuació el Sr. Antoni Planas explica les activitats realitzades al llarg de 2012:

Presentació CD Noticias y relaciones históricas

El dimarts dia 20 de març es va presentar als socis un CD que recull els nou volums de les *Noticias y relaciones históricas de Mallorca*, obra original de Joan Llabrés Bernal i Joan Pou Muntaner. S'ha editat gràcies a la col·laboració de Pep Barceló Adrover i Joan Barceló Frau, amb la coordinació editorial de Francesca Tugores i disseny d'Antoni Garau.

Presentació de llibres

Dia 13 de març: *Evolució urbana de Santa Margalida* obra d'Antoni Mas i Forners, presentat per l'arquitecte Antoni Domingo i Glòria Druguet.

Dia 20 de març: taula rodona sobre el llibre *Agrimensors i plànols parcel·laris a les Illes Balears, 1857-1862*, de Vicenç Rosselló Verger i Francisca Rotger. Hi participen Antoni Ginard Bujosa, Cosme Aguiló Adrover. Modera Maria Antònia Segura Bonín.

Dia 25 d'abril: *El raval de mar de la ciutat de Mallorca (segles XIII-XV)* de Maria Barceló Crespí. Intervenien l'editor Lleonard Muntaner, el professor Miquel Deià Bauzà, el professor Josep Morata Socias, el director de l'IEB i l'autora.

Dia 22 de juny: *Francesc Rierra i Monserrat des de l'abundancia del cor*. Acte organitzar per la SAL, Memòria del Carrer i Lleonard Muntaner editor i IEB.

Conferències

El dimecres dia 16 de maig va tenir lloc l'exposició del projecte d'excavació del jaciment d'Almallutx (Escorca), sobretot pel que fa a les restes d'època almohade. Varen intervenir Plàcid Pérez Pastor qui explicà les fonts de caràcter documental útils per al coneixement del tema i Jaume Deià Mir exposant aspectes més de tècnica arqueològica.

El dimecres dia 17 d'octubre el Dr. Josep A. Grimalt i Gomila, catedràtic emèrit de Filologia Catalana, impartí una conferència amb el títol de *Un Diccionari de Dictionaris*. D'aquesta manera la SAL recordava el 50è aniversari de la conclusió d'una obra tan cabdal com el Diccionari Alcover-Moll.

El dimarts dia 13 de novembre Plàcid Pérez Pastor i Antoni Mas Forners exposaren les seves recents recerques envers *El repartiment i colonització de Mallorca al segle XIII*.

El dimarts dia 11 de desembre Antoni Quetgles impartí una conferència sobre mossèn Josep Rullan i Mir en el centenari de la seva mort.

El dilluns 17 de desembre Magdalena Cerdà va parlar sobre la imatgeria mariana a la Baixa Edat Mitjana a Mallorca.

Visites culturals

Enguany el cicle de visites del mes de maig s'ha dedicat a museus i cases museu de la Part Forana.

8 de maig: Museu de la Sabata (Inca). Explicacions a càrrec de Santiago Cortès Fortesa, Gabriel Pieres i Miquel Pieres Villalonga.

15 de maig: Casa Museu Llorenç Villalonga i Casal de Cultura, antiga casa de Llorenç Moià i Gilabert de la Portella (Binissalem).

22 de maig: Museu i jaciment arqueològic de Son Fornés (Montuiri). Explicacions a càrrec de l'arqueòleg Jordi Hernández.

29 de maig: Museu del Casal de Cultura de Sóller. Explicacions a càrrec de Jaume Ensenyat i Plàcid Pérez Pastor.

V Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears

La SAL acollí el dia 28 de setembre una de les sessions de les V Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears organitzades pel col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències de les Illes Balears, amb la col·laboració del Consell de Mallorca i la SAL.

A continuació el president anuncia les activitats previstes per l'any 2013:

Com cada any, l'objectiu més important és aconseguir la publicació del *Bolletí* del 2013, que serà el número 69. Per aquest nou BSAL ja es compta amb la proposta de publicació de 5 articles. També anuncia que de cara a la publicació dels seminaris del 2010 i 2011 s'han iniciat alguns tràmits administratius que van per bon camí.

El curs vinent s'organitzaran conferències que encara no estan previstes i també es faran presentacions de llibres. La propera activitat, que s'aprofita per anunciar en l'assemblea, és que el dia 19 de març hi haurà la presentació del *Liber operum cathedralis. Els llibres de fàbrica de la Seu de Mallorca (1600-1602)*, original de Bartomeu Martínez Oliver i Francesc Molina Bergas. El llibre, editat per Leonard Muntaner, Editor, va ser el guanyador del V Premi Estanislau de Kotska Aguiló convocat per la SAL i la citada editorial.

El mes de maig se celebrarà l'habitual cicle de visites organitzat per Maria Barceló Crespi. També és probable que s'iniciïn tasques de catalogació de l'hemeroteca.

4. Moviment de socis

La secretària llegeix el moviment de socis.

Nous socis

1336 Àngela Beltran Cortés / 1337 Maria Antònia Santandreu Caldentey / 1338 Llorenç Oliver Servera / 1339 Isabel de Rojas Cincunegui / 1340 Alfredo Claret Blasco / 1341 Yvonne Sabaté Beltrán / 1342 Pere Capellà Simó / 1343 Fernando Moreno Moreno / 1344 Francisca Cardona López / 1345 Ramon F. Martín Gordon

Baixes per defunció

Bartomeu Barceló Pons / Agustín Buades Tomás / Jaume Capó Villalonga / Bernat Martí Canyelles / Jaume Mir Ramis / Antoni Pujol Maura

Baixes voluntàries

Andreu Bibiloni Amengual / Jordi Carbonell i de Ballester / Rafel Joan Fortesa / Marta Sabater Forteza-Rey / Juan Carlos Sastre Barceló / Joana Maria Serra Figuerola / José Félix Steegman y López-Doriga / Joan Torrandell Moreno

5. Balanç econòmic, estat de comptes i pressupost pel proper exercici.

El tresorer, Sr. Vallespir, informa dels comptes de l'exercici 2012.

Cobraments	
Quotes socis	19.215,00
Subvencions	5.924,00
Venda pública	896,00
Fotocòpies	22,70
Interessos	0,67
Activitats	0,00

Pagaments	
Aigua	321,27
Electricitat	716,45
Telèfon	993,79
Beques	2.700,00
Despeses oficina	2.134,26
Despeses neteja	1.599,54
Rebutj tornats	2.070,00
Despeses devolucions	203,10
Despeses cobraments	369,86
Impremta	5.041,00
Manteniment de comptes	48,96
Retenció interessos	0,00
Impostos	2.223,92
Despeses activitats	1.360,00
Inversions	1.944,00
Despeses conservació	1.446,00
Altres	2,75

Existències inicials	
Sa Nostra (25)	21.453,76
La Caixa (53)	13.524,35
Caixa Oficina	0,00
	61.036,48

Existències finals	
Sa Nostra (25)	19.839,70
La Caixa (53)	17.881,01
Caixa Oficina	141,00
	61.036,48

L'existència total de tresoreria a l'inici de l'any era de 34.978€ i a finals d'any de 37.861€, destaca que s'han estalviat 3.000€. S'han pogut cobrar algunes subvencions pendents. S'ha d'intentar davallar les despeses dels cobraments.

El director de publicacions, Sr. Miquel Deyà Bauçà, pren la paraula per presentar el *BSAL* 68 que com cada febrer, amb puntualitat, ha sortit a la llum i que avui els assistents a l'assemblea poden recollir. Fa un ampli resum del contingut i agraeix la feina realitzada pel consell de redacció, pels avaluadors, col·laboradors i especialment a Miquel Àngel Capellà, secretari de la publicació i autèntic motor de la mateixa.

6. Proposta de soci d'honor

L'assemblea, per assentiment, nomena soci d'honor a Ramon Rosselló Vaquer.

7. Assumptes de tràmit

No hi ha assumptes de tràmit.

8. Precs i preguntes

El consoci Gabriel Seguí pregunta pel punt de les bases del premi Estanislau de Koska Aguiló que diu que no es poden publicar textos en llatí. Considera que es tracta d'un greuge cap als investigadors que saben llatí i al mateix temps que lamenta que no es puguin publicar textos medievals.

El president considera que és una observació molt adient, però diu que les bases per a la publicació són de l'editor Leonard Muntaner. També informa que la V edició del premi d'investigació històrica de la SAL i l'editorial Leonard Muntaner, ha estat el darrer i últim, almenys de moment, perquè s'ha congelat per raons econòmiques.

El Sr. Andreu Muntaner pren la paraula per demanar la conservació i restauració de can Serra i per protestar sobre les restauracions que segons la seva opinió erosionen els edificis.

Essent les 20.30 hores, sense més temes per tractar, el president agraeix la presència de tots els socis assistents a aquesta assemblea i aixeca la sessió, de la qual com a secretària, estenc aquesta acta.

ACTA DE L'ASSEMBLEA GENERAL EXTRAORDINÀRIA DEL DIA 26 DE FEBRER DE 2013

Essent les 20.30 hores del dia abans indicat, es reuneixen a la seu de la Societat Arqueològica Lul·liana els socis següents, Srs.:

Alemany Mir, Joan / Alomar Canyelles, Antoni Ignasi / Alomar Garau, Gabriel / Antich Guasp, Jerònima / Barceló Adrover, Pep / Barceló Crespí, Maria / Bejarano Galdino, Emilio / Bernat Vistarini, Antonio / Bernat Roca, Margalida / Boada Salom, Jaume / Calvo Trias, Manuel / Capellà Galmés, Miquel Àngel / Claret Blasco, Alfredo / Coll Font, M. Carme / Colom Arenas, Carme / Cortès Forteza, Santiago / Cotoner Cerdó, Luisa / Deyà Bauzá, Miquel J. / Font Jaume, Alexandre / Fortesa-Rei Borralleres, Dolors / Garcia Rosselló, Jaume / Garí Pallicer, Miquel / Javaloyas Molina, David / Llull Duró, Àngel / Maíz Chacón, Jordi / Muntaner Darder, Andreu / Nadal Cañellas, Juan / Obrador Colom, Miquel / Orell Jaquotot, Jeroni / Orlandis Morell, Fausto / Ortega Villoslada, Antonio / Payeras Capó, Damià / Payeras Coll, Antoni / Pérez-Villegas Ordovás, Pablo / Picornell i Galeote, Bernat / Pieras Salom, Gabriel / Pieras Villalonga, Miquel / Planas Rosselló, Antoni / Pons Cortès, Antoni / Riera Frau, Magdalena / Riutort Taberner, Sebastià / Roman Quetgles, Júlia / Rosselló Bordoy, Guillem / Sabater Rebassa, Tina / Sastre Moll, Jaume / Sastre Morro, Magdalena / Seguí Trobat, Gabriel / Segura Bonnín, Maria Antònia / Serra Cifre, Francesca M. / Tous Escoubet, Nicolau / Tugores Truyol, Francesca / Vallespir Bonet, Antoni / Vaquer Bennasser, Onofre / Vidal de Villalonga, Fernando / Villalonga Morell, José Francisco de / Villalonga Villalonga, Felipe de

1. Elecció i nomenament de la nova Junta de Govern.

S'aprova per assentiment el nomenament de la nova Junta de Govern, la composició de la qual és la següent:

President: Antonio Planas Rosselló
Vicepresidenta: Francesca Tugores Truyol
Secretària: Maria Carme Coll Font
Tresorer: Antoni Vallespir Bonet
Bibliotecari: Pablo Pérez-Villegas Ordovás
Conservadora: Carme Colom Arenas
Director de Publicacions: Miguel José Deyá Bauzá
Vocal 1: Santiago Cortés Forteza
Vocal 2: Maria Antònia Segura Bonnín
Vocal 3: Miquel Àngel Capellà Galmés
Vocal 4: Àngel Llull Duró
Vocal 5: Antonio Ortega Villoslada
Vocal 6: Antònia Juan Vicens
Vocal 7: Maria Barceló Crespí
Vocal 8: Sebastià Riutort Taberner

Essent les 20.45 hores, sense més temes per tractar, s'aixeca la sessió, de la qual com a secretària, estenc aquesta acta.

VIDA DE LA SOCIETAT. ANY 2014

Moviment de socis

Altes

1353 Luís Garau Juaneda / 1354 Cristina Ortiz Moreno / 1355 Jaume Xavier Ramon Estrany / 1356 Arxiu Capitular / 1357 Roberto Cayuela Reixach / 1358 Magdalena Rubí Sastre / 1359 Pilar Garcias Maas / 1360 Francesc Fenoy Cañellas

Baixes

Causa baixa per defunció:

Joan Verger Garau

Baixes voluntàries:

Jaume Deyá Miró / Bartomeu Vilar Perelló / Gracia de Paz Sanz / Guillem Fiol Pons

Assemblea General de socis

L'any 2014 se celebrà a la nostra seu el dimarts 25 de febrer a les 19.30 hores. Prèviament, a les 18.00 els socis pogueren assistir a la tradicional missa a la Capella de la Puritat de l'Església del Convent de Sant Francesc. La missa va ser oficiada per Fra Pere Vallespir, TOR.

BSAL 69 (2013)

Com és costum, el mateix dia de l'assemblea es presentà el nou volum del *BSAL* aquest any 2013 és el 69. A la portada s'hi pot admirar una peça de ceràmica romana de la col·lecció arqueològica Eusebio Pascual y de Orrios i la coberta d'un manuscrit que forma part de les col·leccions de la casa.

Presentacions de llibres

L'any 2014 a la societat Arqueològica Lul·liana s'han fet les següents presentacions, per ordre cronològic:

El dia 16 de gener es va fer la presentació de *Poder y linaje en el reino de Mallorca durante la Guerra de Sucesión. El Marqués de la Torre*, original del Dr. Eduardo Pascual Ramos i editat per El Tall. La presentació, a càrrec del Dr. Josep Juan Vidal, catedràtic d'Història Moderna de la UIB.

El dia 18 de febrer de 2014 fou la presentació de *Clergues il·lustrats. Un cercle humanista a l'entorn de la Seu de Mallorca (1450-1550)*, original de Maria Barceló Crespí i Gabriel Ensenyat Pujol, i editat per la Catedral de Mallorca. La presentació va anar a càrrec del Dr. Gabriel Seguí Trobat.

El 18 de març es va fer la presentació de les publicacions on-line gratuïtes *Immigrants a Mallorca 1600-1650* i *Mallorquins morts fora, 1600-1652* del Dr. Onofre Vaquer Bennasar, que es troben allotjades dins la web www.linatgesdeMallorca.com.

El dia 21 d'octubre va ser el torn de la presentació de la publicació *Els conjunts històrics. La protecció del patrimoni immoble de Mallorca*, editada per la SAL i la Direcció General d'Universitats, Recerca i Transferència del coneixement. El volum recull les ponències del seminari del mateix títol que es dugué a terme l'any 2011, a més d'una sèrie de plànols inèdits d'alguns municipis de Mallorca de finals de segle XVIII (Campanet, Binissalem, Maria de la Salut, Inca, Alaró, Montuïri, Santa Margalida, Lluçmajor, Manacor, etc) cedits pel professor Josep Morata i el bibliòfil Jaume Fiol. La presentació va ser a càrrec d'Antoni Planas, president de la SAL i d'Àngel Lull i Francesca Tugores (coordinadors del volum). Seguidament es va fer una taula rodona *Els conjunts històrics de Mallorca. Estat de la qüestió*, amb la participació de Catalina Cantarellas, Francisca Cursach, Antoni Sbert i Sebastià Riutort. Aquesta publicació està disponible al web de la SAL, en format digital. http://www.arqueologicaluliana.com/seminari_SAL_2014_CH.pdf. El 23 d'octubre es va fer la presentació de la mateixa publicació a la secció del Museu de Mallorca a Muro.

El 25 de novembre de 2014 va tenir lloc la presentació del llibre *La lluita per la vida. Administració, medicina i reforma sanitària (Mallorca 1820-1923)*, del qual són autors Isabel Moll, Pere Salas, Joana M. Pujadas i Eva Canaleta. La presentació d'aquesta nova publicació de *El Gall Editor* fou a càrrec del Dr. Josep Bernabeu Mestre, Catedràtic d'Història de la Ciència de la Universitat d'Alacant.

Conferències

També aquest any 2014 ha resultat molt prolífic en l'acolliment de conferències i xerrades a la nostra seu, especialment les impartides per part de joves investigadors.

Dia 14 de gener, Pilar Sastre Alzamora, llicenciada en Història de l'Art, va parlar sobre "*Algunes notes sobre l'antic convent de Sant Domingo*".

El 28 de gener, va tenir lloc la conferència "*L'escultura arquitectònica de finals del gòtic a Mallorca*", impartida per la Dra. Antònia Juan Vicens, professora ajudant d'Història de l'Art de la UIB.

L'11 de febrer, el Sr. Francisco José García Pérez, llicenciat en Història, ens va oferir la conferència titulada *“Devoción y violencia en Mallorca durante el siglo XVIII: la represión antiluliana durante el pontificado del obispo Juan Díaz de la Guerra”*.

El 6 de març de 2014, el Dr. Pere Capellà Simó, Professor Ajudant de Didàctica de l'Expressió Plàstica de la UIB i Premi Ciutat de Barcelona 2014 en la categoria d'Història, va impartir la conferència *“Les joguines i les seves imatges en temps del Modernisme”*.

L'1 d'abril, el Dr. Joan Alegret, catedràtic de Filologia Catalana de la UIB, va impartir una conferència amb el títol *“De bello Maioricano com a poema èpic”*.

El 9 d'abril es va tractar el tema de les *“Filmacions realitzades a Mallorca entre 1898 i 1936. Les primeres imatges cinematogràfiques de l'Illa”*, per part de la Sra. Magdalena Rubí Sastre, llicenciada en Història de l'Art.

El 29 d'abril, el Dr. Bartomeu Vallori Márquez va parlar sobre *“Urbanisme i arquitectura pública a la ciutat romana de Pollentia”*.

El 4 de juny, Antoni Pons Cortès, llicenciat en Història de l'Art, impartí la conferència amb el títol *“La memòria dels difunts i l'evolució arquitectònica de la Seu de Mallorca”*.

El 7 d'octubre, la Dra. Maria Isabel Ripoll Perelló, professora del Departament de Filologia Catalana i Lingüística General de la UIB, va parlar sobre *“Les estratègies de difusió de Ramon Llull o com multiplicar l'obra pròpia”*.

El 18 de novembre, el Dr. Joan Matas Pastor, professor titular d'Història del Món Actual y Mitjans de Comunicació del CESAG, va dissertar sobre *“La formació de mestres a les Illes Balears. CESAG, 40 anys d'una institució educativa”*.

El 9 de desembre, el Dr. Gabriel Seguí Trobat, Director de la Biblioteca Diocesana i professor de la UIB i del CETEM, parlà de *“El cicle de Nadal a la litúrgia medieval mallorquina”*.

Visites Culturals

Fa molts d'anys la SAL organitza un cicle de visites culturals durant el mes de maig, coordinat per la Dra. Maria Barceló Crespi. Enguany es va dedicar a la visita de distints jaciments arqueològics. Programa:

Dia 6 de maig la visita va ser a la ciutat romana de Pollentia. Les explicacions foren a càrrec del Dr. Bartomeu Vallori, membre de l'equip d'excavació arqueològica d'aquest jaciment i autor de la tesi *Urbanisme i arquitectura pública a la ciutat romana de Pollentia, s. II a.C-III d.C.*

Dia 13 de maig, visitarem el poblat de l'Edat del Bronze dels Closos de Can Gaià (Portocolom, Felanitx). Les explicacions foren a càrrec de David Javaloyas Molina, codirector de l'equip d'excavació arqueològica d'aquest jaciment i professor de l'àrea de Prehistòria de la UIB.

Dia 20 de maig, la visita va ser a la Naveta Alemany i Túmul de Son Ferrer (Calvià). Les explicacions seran a càrrec del Dr. Manuel A. Calvo Trias, arqueòleg i professor titular de Prehistòria de la UIB.

Dia 27 de maig es visitaren Son Peretó i L'Hospitalet (Manacor). Les explicacions seran a càrrec de Mateu Riera Rullan, Arqueòleg codirector de l'equip d'excavació d'aquest jaciment.

Conservació

Al llarg de 2014, diferents persones han col·laborat en el manteniment del nostre patrimoni:

El Sr. Pau Pérez-Villegas, vocal de la Junta de Govern, ha iniciat el treball d'escanejar les plaques de vidre que estaven pendents pel seu mal estat de conservació.

La restauradora Francisca Jaén Pareja ha finalitzat la restauració d'una petita taula del cercle dels López (segle XVI) i, a més, ha fet una actuació per consolidar l'estructura d'un oli que ha patit un trenc a causa d'una caiguda accidental.

La Sra. Carme Colom, conservadora de la SAL, ha restaurat una figura de Ramon Llull de guix. Igualment, la Sra. Emmanuelle Gloaguen ha continuat les feines de restauració d'una altra figura de Ramon Llull.

Representacions en comissions

L'Ajuntament de Palma té el projecte de presentar la candidatura per a Patrimoni de la Humanitat de la UNESCO per a la ciutat i va demanar que l'Arqueològica hi fos representada en la comissió que es nomenà a aquest efecte. La junta va acordar que fos el president, Antoni Planas, el representant de SAL en aquesta comissió de valoració. Com a fruit d'aquestes tasques es varen consensuar les bases de la candidatura, que foren aprovades per totes les forces polítiques en el Ple de l'Ajuntament de Palma.

També s'ha creat una Comissió diocesana per coordinar els actes del VII centenari de la mort de Ramon Llull i de l'Any Ramon Llull convocat per la Diòcesi de novembre de 2015 a novembre de 2016. La SAL també hi col·labora a través del seu representant, Santiago Cortès Forteza en una de les comissions creades al respecte.

Reproduccions i peticions dels fons

S'han demanat reproduir el retrat del Cardenal Despuig realitzat per Giovanni Cades per part de la Sra. Carme Simó i el Sr. Tomàs Vibot.

La Sra. Soad Houman ha demanat reproduir tres plaques fotogràfiques del fons Virenque per incloure en el catàleg digitalitzat de l'exposició "Reproductibilitat 1.0", que va acollir el museu Es Baluard.

A través del Museu de Mallorca es demanà autorització perquè el lutier Vicenç Farrús Mascarell pogués fer els plànols de l'arpa del segle XVI que es troba dipositada al Museu per tal de poder fer una reproducció.

El Swiss Engineering Institute ens ha demanat la reproducció per a publicació de la lapidació de Ramon Llull, oli sobre tela.

L'Ajuntament de Palma ens sol·licità la reproducció digital de la imatge del presbiteri de l'oratori de Sant Andreu (Palma) atribuïda a Jules Virenque per penjar en el passadís a devora de la Biblioteca Municipal per recordar que allà estava situat l'esmentat oratori.

El Sr. Alejandro Álvarez, professor de la Universitat de Madrid, ha demanat còpia d'un imprès del segle XVIII del Marquès d'Alòs per a poder utilitzar en un estudi sobre carruatges.

La Sra. Miquela Sacarés ha demanat fotografies amb iconografia Lul·liana.

La Sra. Clara Cassanyes ha demanat un *Bolletí* de 1895 i una reproducció de les actes de la Junta de Govern de la SAL amb informació sobre els bous de Costitx, per a una exposició sobre aquestes peces.

L'Arxiu del Regne de Mallorca ha exposat, a finals del 2014, el *Llibre de l'amor compost* (segles XIV-XV), manuscrit original de Ramon Llull que la SAL té dipositat en aquest Arxiu.

També s'ha fotografiat un exemplar del manuscrit de *Fèlix o Llibre de meravelles* que es troba dipositat a l'Arxiu del Regne de Mallorca per a la felicitació de Nadal de Presidència del Govern.

Visites a la seu de la SAL

El mes de març el professor de prehistòria de la UIB, Jaume Garcia Rosselló, va visitar la casa amb un grup de 10 alumnes. El 12 de juliol, un grup de lul·listes guiats per Bartomeu Bestard visità la SAL.

Nou becarí

Des del mes d'octubre l'estudiant Carles Taberner Moll és el nou becarí de la SAL.

BOLLETÍ DE LA SOCIETAT ARQUEOLÒGICA LUL·LIANA INSTRUCCIONS PER ALS AUTORS

I. Definició i àmbit de la revista

El *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* té per objectiu la publicació de treballs científics relatius a la Història de les Illes Balears en qualsevol dels seus períodes o àmbits temàtics. Pot incloure estudis monogràfics, edicions crítiques de fonts i memòries d'excavacions arqueològiques. Va dirigit no solament a un públic d'especialistes en les distintes matèries sinó també a totes les persones interessades en les ciències socials, arts i humanitats.

II. Normes de publicació

- 1) Els treballs susceptibles de ser publicats hauran de ser originals i inèdits, escrits en llengua catalana o castellana.
- 2) En el primer full del treball, davall el títol, es reproduirà el nom complet de l'autor, adreça, telèfon, correu electrònic i la seva afiliació institucional (lloc de treball actual o quan l'autor es trobava en actiu en cas d'estar jubilat, projecte d'investigació oficial o esment de l'entitat científica a la qual pertany).
- 3) Els originals destinats a la secció monografies no podran excedir els 20 folis, amb un màxim de 50.000 caràcters inclosos els espais, presentats amb tipus de lletra Arial 12. En aquest límit s'inclouen les notes, taules, gràfics, fotografies i apèndix documental de tota mena. Excepcionalment el Consell de Redacció podrà acordar l'admissió de treballs de major extensió.
- 4) Els originals destinats a la secció documents no podran superar els 12 folis, amb un màxim de 30.000 caràcters. Els originals destinats a la secció notes no podran superar els 5 folis, amb un màxim de 12.500 caràcters.
- 5) Les recensions no podran superar els 4 folis, amb un màxim de 10.000 caràcters inclosos els espais.
- 6) Els treballs aniran acompanyats de dos resums, un en la llengua en la qual s'ha escrit el treball i l'altre en anglès. L'extensió mínima de cada resum és de 300 caràcters (espais inclosos) i la màxima és de 700. També s'adjuntarà un mínim de tres i un màxim de sis paraules clau en ambdós idiomes.
- 7) Els originals s'han de trametre a la redacció en dues còpies: una en paper i l'altra en suport informàtic (programa de tractament de textos Word o similar). A tots els efectes l'adreça del Consell Editorial del Bolletí és:

Societat Arqueològica Lul·liana
C. de Montí Sion, 9
07001 Palma de Mallorca
Tel. 971.713.912
e-mail: bolletisal@gmail.com

8) El període de recepció d'originals acaba anualment el 31 de maig. El Consell de Redacció notificarà als autors la seva acceptació o no abans del 31 d'octubre.

9) Per tal de seleccionar els originals a publicar, el Consell de Redacció tindrà en compte la qualificació emesa per dos experts externs en la matèria tractada, als qui es lliurarà el treball sense indicació de les dades de l'autor. Els informes podran ser positius, negatius o amb indicació de les millores necessàries per a la seva publicació. En cas que siguin discordants el Consell de Redacció podrà requerir un tercer informe.

10) Els autors rebran un exemplar del volum en el qual s'hagi publicat la seva col·laboració. Les separates en paper han estat substituïdes per l'article maquetat en format pdf.

11) Només es retornaran els originals dels articles si ho demana expressament l'autor en fer-ne el lliurament.

12) El Consell de Redacció del Bolletí es reserva el dret de retornar als autors els originals enviats que no compleixin escrupolosament les normes d'estil.

13) La revista està allotjada a e-Dialnet i a la Biblioteca Digital de les Illes Balears (UIB) per a una major difusió de les investigacions. S'entén que tots els autors que remeten els seus treballs per a publicar a la revista han cedit a la Societat Arqueològica Lul·liana els drets d'explotació per a la seva difusió a través d'Internet, una vegada que l'article ha estat acceptat i publicat.

III. Normes d'estil

1) Les notes han d'anar numerades correlativament al peu de la pàgina i s'han de referenciar en el text amb números volats immediatament després de la paraula que provoca la nota o del signe de puntuació en el seu cas.

2) Quan es tracti d'un llibre que se citi per primera vegada se seguirà el següent criteri: LLINATGES (en majúscula), inicial del nom seguida d'un punt: *Títol del llibre* (en cursiva), tom o volum (si s'escau), lloc d'edició, any, número d'edició (si s'escau), p. seguida de la pàgina concreta a la que es fa referència (si s'escau). Per exemple:

FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, M.: *Corpus Documental de Carlos V*, II, Salamanca, 1975, p. 237.

3) Quan es tracti d'un article de revista que se citi per primera vegada s'haurà de seguir el següent criteri LLINATGES (en majúscula), inicial del nom seguida d'un punt: "Títol de l'article" (entre cometes), *nom de la revista* (en cursiva), número o volum de la revista, p. seguida de la pàgina concreta a la que es fa referència (si s'escau). Per exemple:

ROSSELLÓ BOVER, P.: "El canvi de segle a la literatura de Mallorca", *BSAL*, 58, 2002, p. 16.

FONT JAUME, A.; LLABRÉS RIPOLL, R.: "La publicació de "l'Heròdot" del P. Bartomeu Pou, una llarga odissea", *BSAL*, 66, 2010, p. 173.

4) Quan es tracti d'un capítol de llibre o actes de congrés que se citi per primera vegada s'haurà de seguir el següent criteri: LLINATGES (en majúscula), inicial del nom seguida d'un punt: "Títol del treball" (entre cometes), a LLINATGES de l'editor, coordinador o director del volum, inicial del nom seguida d'un punt, entre parèntesi les abreviatures (ed.), (coord.) o (dir.) segons el cas: *Títol del llibre o actes de Congrés*, tom o volum (si s'escau), lloc d'edició, any, número d'edició (si s'escau), p. seguida de la pàgina concreta a la que es fa referència (si s'escau):

NARBONA VIZCAÍNO, R.: "La Corona d'Aragó al segle XV: la monarquia i els regnes", a BELENGUER CEBRIÀ, E. (dir.): *Història de la Corona d'Aragó*, I, Barcelona, 2007, p. 351.

Si es tracta d'un capítol de llibre o aportació a congrés sense editor, coordinador o director se seguirà el mateix criteri emprat pels articles de revista:

SERRA PUIG, E.: "Els Països Catalans a l'època dels Àustries", *La cultura catalana del Renaixement a la Il·lustració*, Barcelona, 1997, p. 18.

RUZAFÀ GARCIA, M.: "Valencia, Granada y el Norte de África en la Baja Edad Media: relaciones de frontera en la Baja Edad Media", *Actes del XVIIIè Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, II, València, 2005, p. 928.

6) Si el treball té més de tres autors es posarà el primer seguit de *et alii*:

MOLAS RIBALTA, P. *et alii*: *Manual de Historia Moderna*, Barcelona, 1993, p. 217.

7) A partir de la segona cita d'un mateix treball se seguirà el següent criteri: LLINATGES (en majúscula), inicial del nom seguida d'un punt: dues o tres primers paraules del títol seguides de punts suspensius, p. seguida de la pàgina concreta (si s'escau); per exemple:

FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, M.: *Corpus Documental...*, II, p. 237 (si es tracta d'un llibre)

ROSSELLÓ BOVER, P.: "El canvi...", p. 16 (si es tracta d'un article o capítol de llibre).

No s'utilitzaren abreviatures del tipus *op. cit.*, *ibid* o *ibidem*, *passim*, etc.

8) Les abreviatures emprades en el treball i el seu significat *in extenso* s'esmentaran en una primera nota al principi del treball.

9) A la citació de documents s'haurà d'incloure abreviatura referida a l'arxiu on es conservi, nom de la secció, número de la caixa o del lligall, foli/is amb indicació de recte o voltat o pàgina/es:

ACA, Reial Cancelleria, Reg. 4333, f. 68r-77v.

10) Les citacions textuais curtes (manco de cinc línies de text per a la prosa o un sol vers) s'han d'inserir en el cos del text, en cursiva. Les citacions textuais més llargues han d'anar fora de text, sense cometes, en cursiva, formant un bloc a part, el qual s'ha de sagnar a l'esquerra.

11) Tret dels casos que s'acaba d'esmentar, dins el text només s'ha d'emprar la cursiva en els casos dels mots i modismes estrangers. No s'utilitzaran paraules subratllades i la negreta s'emprarà exclusivament per als títols i subtítols. Per al títols dels treballs s'usarà la lletra Arial 16 i pels subtítols, si n'hi ha, el mateix tipus de lletra cos 12 en negreta.

12) Les taules i els gràfics s'han de presentar inserits en el text a més de per separat i numerats.

13) El número màxim d'il·lustracions serà de 10. Caldrà lliurar les imatges numerades en funció de l'ordre d'aparició en el text al final de l'article, acompanyades d'un llistat de peus amb una numeració que ha de coincidir amb la de les fotografies. Les imatges han de tenir una resolució de 300 ppp i lliurar-se en format JPG o TIFF i una dimensió màxima del costat major de 15 cm, essent proporcional el menor.

BOLLETÍ DE LA SOCIETAT ARQUEOLÒGICA LUL·LIANA INSTRUCCIONES PARA LOS AUTORES

I. Definición y ámbito de la revista

El *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* tiene por objetivo la publicación de trabajos científicos relativos a la Historia de las Baleares en cualquiera de sus períodos o ámbitos temáticos. Está compuesto por monografías, ediciones críticas de fuentes y memorias de excavaciones arqueológicas. Va dirigido no sólo a especialistas, sino también a toda persona interesada en las ciencias sociales, arte y humanidades.

II. Normas de publicación

1) Los trabajos presentados para su publicación deberán ser originales e inéditos, escritos en catalán o castellano.

2) En la primera página del trabajo, por debajo del título, se especificará el nombre completo del autor, dirección, teléfono, correo electrónico y su filiación institucional (lugar de trabajo actual o en la época en que se encontraba en activo si se trata de persona jubilada, proyecto de investigación oficial o entidad científica a la que pertenezca).

3) Los originales destinados a la sección monografías no podrán superar los 20 folios, con un total de 50.000 caracteres incluyendo los espacios en blanco. Estos límites comprenden notas, tablas, gráficos, fotografías y apéndices documentales de cualquier naturaleza. Excepcionalmente y a criterio del Consejo de Redacción se admitirán trabajos de mayor extensión.

4) Los originales destinados a la sección documentos no podrán superar los 12 folios, con un total de 30.000 caracteres. Los originales destinados a la sección notas no podrán superar los 5 folios, con un máximo de 12.500 caracteres.

5) Las reseñas no podrán superar los 4 folios, con un total de 10.000 caracteres incluidos los espacios.

6) Los trabajos originales irán acompañados de dos resúmenes, uno en la lengua en que esté el trabajo y otro en inglés. La extensión mínima de cada resumen será de 300 caracteres (espacios en blanco incluidos) y la máxima de 700. También se adjuntarán un mínimo de tres y un máximo de seis palabras clave en ambos idiomas.

7) Los originales se remitirán en dos copias: una en papel y otra en formato informático (Word o similar). A todos los efectos la sede del Consejo Editorial del *Bolletí* es:

Societat Arqueològica Lul·liana
C. de Montí Sion, 9
07001 Palma de Mallorca
Tel. 971.713.912
e-mail: bolletisal@gmail.com

8) El período de recepción de originales finaliza anualmente el 31 de Mayo. El Consejo de Redacción notificará a los autores su aceptación o no antes del 31 de Octubre.

9) La selección de los originales susceptibles de ser publicados se hará por el Consejo de Redacción, el cual tendrá en consideración los informes emitidos por dos expertos en la materia de que se trate, a los cuales se remitirá el trabajo sin los datos del autor. Dichos expertos serán externos al Consejo de Redacción. Los informes podrán ser positivos, negativos o/y indicativos de las mejoras a llevar a cabo para la publicación del original. En caso de que estos dos informes sean discordantes el Consejo de Redacción podrán solicitar un tercero.

10) Los autores recibirán un ejemplar del volumen en que se inserte su aportación. Las separatas en papel han sido sustituidas por el original maquetado en formato pdf.

11) Sólo se devolverán los originales de los trabajos si así lo solicita expresamente el autor en el momento de su entrega.

12) El Consejo de Redacción del Bolletí se reserva el derecho de devolver a los autores los originales enviados que no cumplan escrupulosamente con las normas de estilo.

13) La revista está alojada en e-Dialnet y en la Biblioteca Digital de les Illes Balears (UIB) para una mayor difusión de las investigaciones. Se entiende que todos los autores que remiten sus trabajos para ser publicados en la revista ceden a la Societat Arqueològica Lul·liana los derechos de explotación para su difusión a través de Internet, una vez que su aportación ha sido aceptada y publicada.

III. Normas de estilo

1) Las notas, siempre a pie de página, irán numeradas correlativamente e indicadas dentro del texto con números superíndices inmediatamente después de la palabra que provoca la nota o del signo de puntuación en su caso.

2) Los libros que se citen por primer vez se referenciarán de acuerdo con el siguiente criterio: APELLIDOS (en mayúscula), inicial del nombre seguida de un punto: *Título del libro* (en cursiva), tomo o volumen (si procede), lugar de edición, año, número de edición (si procede), p. seguida de la página concreta a la que se hace referencia (si procede). Por ejemplo:

FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, M.: *Corpus Documental de Carlos V*, II, Salamanca, 1975, p. 237.

3) Si se trata de un artículo de revista que se cite por primera vez se seguirá el siguiente criterio: APELLIDOS (en mayúscula), inicial del nombre seguida de un punto: "Título del artículo" (entre comillas), *nombre de la revista* (en cursiva), número o volumen de la revista, p. seguida de la página concreta a la que se hace referencia (si procede). Por ejemplo:

ROSSELLÓ BOVER, P.: "El canvi de segle a la literatura de Mallorca", *BSAL*, 58, 2002, p. 16.

FONT JAUME, A.; LLABRÉS RIPOLL, R.: "La publicació de "l'Heròdot" del P. Bartomeu Pou, una llarga odissea", *BSAL*, 66, 2010, p. 173.

4) Si se trata de un capítulo de libro o actas de congreso que se cite por primera vez se seguirá el siguiente criterio: APELLIDOS (en mayúscula), inicial del nombre seguida de un punto: "Título del trabajo" (entre comillas), en APELLIDOS del editor, coordinador o director del volumen, inicial del nombre seguida de un punto, entre paréntesis las abreviaturas (ed.), (coord.) o (dir.) según el caso: *Título del libro o Actas de Congreso*, tomo o volumen (si procede), lugar de edición, año, número de edición (si procede), p. seguida de la página

concreta a la que se hace referencia (si procede):

NARBONA VIZCAÍNO, R.: "La Corona d'Aragó al segle XV: la monarquia i els regnes", en BELENGUER CEBRIÀ, E. (dir.): *Història de la Corona d'Aragó*, I, Barcelona, 2007, p. 351.

Si se trata de un capítulo de libro o aportación a congreso sin editor, coordinador o director se seguirá el mismo criterio empleado para los artículos de revista:

SERRA PUIG, E.: "Els Països Catalans a l'època dels Àustries", *La cultura catalana del Renaixement a la Il·lustració*, Barcelona, 1997, p. 18.

RUZAFÀ GARCIA, M.: "Valencia, Granada y el Norte de África en la Baja Edad Media: relaciones de frontera en la Baja Edad Media", *Actes del XVIIIè Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, II, Valencia, 2005, p. 928.

6) Si el trabajo tiene más de tres autores se especificará el primero seguido de *et alii*:

MOLAS RIBALTA, P. *et alii*: *Manual de Historia Moderna*, Barcelona, 1993, p. 217.

7) A partir de la segunda cita de un mismo trabajo se seguirá el siguiente criterio: APELLIDOS (en mayúscula), inicial del nombre seguida de un punto: dos o tres primeras palabras del título seguidas de puntos suspensivos, p. seguida de la página concreta (si procede); per ejemplo:

FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, M.: *Corpus Documental...*, II, p. 237 (si se trata de un libro).

ROSSELLÓ BOVER, P.: "El canvi...", p. 16 (si se trata de un artículo o capítulo de libro).

No se utilizarán abreviaturas como *op. cit.*, *ibid* o *ibidem*, *passim*, etc.

8) Les abreviatures empleadas en el trabajo y su desarrollo *in extenso* se especificarán en una primera nota al principio del trabajo.

9) En la cita de documentos se ha de incluir abreviatura del archivo en que se custodia, sección, número de la caja o legajo, folios (con indicación de recto o verso) o página/as:

ACA, Real Cancillería, Reg. 4333, ff. 68v-77v.

10) Las citas textuales cortas (menos de cinco líneas para un texto en prosa o un solo verso) se colocarán en el mismo cuerpo del texto y en cursiva. Las citas textuales más largas irán fuera del texto, sin comillas, en cursiva, formando un párrafo aparte sangrado a la izquierda.

11) Excepto en los casos en que se acaba de especificar, en el cuerpo del texto se emplearan cursivas exclusivamente para palabras y expresiones en la lengua distinta a la del trabajo. No se emplearán palabras subrayadas y la negrita se reserva exclusivamente para los títulos y subtítulos. El título del trabajo se presentará en letra Arial 16 y los subtítulos, en su caso, en el mismo tipo de letra, cuerpo 12 y en negrita.

12) Tablas y gráficos se presentarán insertos en el texto, además de por separado y numerados.

13) El número máximo de fotografías será de 10. Las imágenes se entregarán numeradas según el orden de aparición en el texto al final del artículo, acompañadas de un listado de pies de ilustración numerados de manera que coincida su número con el de las ilustraciones correspondientes. La resolución de las imágenes deberá ser de 300 ppp, su formato JPG o TIFF y de dimensión máxima por su lado mayor de 15 cm, siendo proporcional el menor.

